

I. ULUSLARARASI İRAN ÇALIŞMALARI KONGRESİ

I. INTERNATIONAL CONGRESS ON IRANIAN STUDIES

ISBN:978-625-00-1809-5

Conference Proceedings Book

15 - 18 Haziran
2023 / Online

www.iraniancongress.org

iranianstudiescongress@gmail.com

KARADENİZ
TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Stratejik Araştırma Merkezi

I.Uluslararası İnan Çalışmaları Kongresi	I.International Iranian Studies Congress
Yayıncı: Ahmet YEŞİL ISBN: 978-625-00-1809-5 Dizgi: Abdullah Özçelik Yayın Tarihi: Aralık 2023 Sakarya, Türkiye Tüm Hakları Saklıdır. Websitesi: https://iraniancongress.org/index.php/kongre	Publisher: Ahmet YEŞİL ISBN: 978-625-00-1809-5 Designer: Abdullah Özçelik Publication Date: December 2023 Sakarya, Türkiye Intellectual Rights are all reserved. Website: https://iraniancongress.org/index.php/kongre

Düzenleme Kurulu

Dr. Ahmet YEŞİL, İran Çalışmaları Dergisi, Sakarya Üniversitesi

Dr. Rahman DAĞ, Nous Academy, Cesran International, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. GholamHossein Gholamhosseinzadeh, Tarbiyat Modares Üniversitesi

Dr. Özgür Tüfekçi, Kazadeniz Teknik Üniversitesi, Cesran International

Dr. GholamHossein Gholamhosseinzadeh, Tarbiyat Modares Üniversitesi

Dr. Mohsen Ghanbari, Al-Mustafa Üniversitesi

Dr. Abdullah Özçelik, Sakarya Üniversitesi

Dr. Emrah Kaya, Sakarya Üniversitesi

Dr. Habib Kartaloğlu, Sakarya Üniversitesi

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Adnan Çevik, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Anar Kerimov, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan

Prof.Dr. Namir Karahalilović, Sarajevo Üniversitesi-Bosna Hersek

Prof.Dr. Naser Nikubakht, Tarbiyat Modares University, İran

Doç. Dr. Abdullah Rexhepi, Hasan Prishtina University, Kosova

Doç. Dr. Emrah Kaya, Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. GholamHossein Gholamhosseinzadeh, Tarbiyat Modares Üniversitesi, İran

Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş, Bartın Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Rahman Dağ, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Özgür Tüfekçi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Saeed Bozorg Bigdeli, Tarbiyat Modares University, Tahran-İran

Doç. Dr. Sedad Dizdarevic, University of Zenica, Bosnia and Herzegovina

Doç. Dr. Sedat Baran, Batman Üniversitesi, Türkiye

Dr. Adrian Pogacian, Rethinking Europe, Romanya

Dr. Ahmed Atef Abouelazm, Menoufia University, Egypt

Dr. Antonio Basallote Marin, University of Sevilla, Sevilla-İspanya

Dr. Asif Mohiuddin, Beşerî Bilimler Fakültesi, Sultan İdris Eğitim Üniversitesi (UPSI), Malezya

Dr. Diego Checa Hidalgo, Granada Üniversitesi, İspanya

Dr. Firuz Akhtar Lubis, Universiti Kebangsaan, Malezya

Dr. Marco Marsili, Università Ca' Foscari Venezia, İtalya

Dr. Seyyed Abbas Hashemi, İran İmam Humeyni Üniversitesi, İran

Dr. Shakeel Aslam Baig, Government College Township, Lahore, Pakistan

Dr. Sylwia Surdykowska-Konieczny, University of Warsaw, Polonya

Dr. Veysel Başçı, Batman Üniversitesi, Türkiye

Dr. Hüseyin Erkan Bedirhanoglu, Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye

İçindekiler/Contents

- 1 *Bursa'da Yaşayan İranlı Öğrencilerin Sorunları: Netnografik Bir İnceleme*
Ramin ESLAMI RAMCHAHI
- 19 *Erken Orta Çağ'da İran'da Bir İlim Merkezi: Cündişâpûr*
İsmet Burak BATIR
- 28 *İran Devrimi ve Şia Ekseni Işığında İran Siyasetinin Şekillenmesi*
Sibel CEYLAN YİĞİT
- 41 *İran Tiyatrosuna Genel Bir Bakış*
Aysel YILDIZ EROL
- 47 *İran'da Meşrutiyet Dönemi Kadın Hareketleri*
Maryam Akbari NOSHAD & Aykut KAR
- 59 *İranolog Saime İnal Savi*
Fatma Zehra TAN
- 70 *Kaşkayı Türk Kültüründe Âşıklık Geleneğinin Bazı Sorunları*
Ali İMAMVERDİ
- 76 *Osmanlı Devleti'ndeki İranlı Öğrenciler*
Mine Çağır
- 110 *Rıza Şah'ın Türkiye Ziyaretinde Kurulan Zafer Taklarının Değerlendirilmesi*
Hüseyin ÇINAR & Nuran KARA PİLEHVARIAN
- 125 *Selçuklular Zamanında Horasan'da Bir Tasavvufî Kurumun Gelişimi: Hânkâhlar*
Efe YEŞİLDURAK
- 137 *Seyyid Hasan Takîzâde ve Kâve Dergisi*
Mehmet KISAK
- 152 *Vekil-Sponsor İlişkileri Bağlamında İran'ın Hizbullah ve Hamas ile İlişkisinin Bölgesel Güvenlik Kompleksi Dahilinde Bir Analizi*
Talha İsmail DUMAN & Furkan Halit YOLCU
- 157 *Yapıtların İslami Finans Sektörüne Etkisi: İran Örneği*
Ahmet BİÇER
- 164 *بررسی تاریخی رویکردهای مدیریت نهاد مسجد در جمهوری اسلامی ایران*
نعیم حسینی کردکندی
- 177 *پرورش گونه ی علمی زبان فارسی مطالعه ای بر اساس واژه ها و اصطلاحات رشته ی کارآفرینی*
محمد مهدی مظاهری & هاشم ابراهیمی ورکیانی
- 194 *مستندنگاری از ایران به روایت عکاسان زن غربی در دوران قاجار و پهلوی*
جمشید حاتم & نازنین داوری
- 205 *Pers Kralı Kserkses'in Kimliği ve İmajı Üzerine Bir Değerlendirme*
Muzaffer DURAN & RamazanATA

BURSA'DA YAŞAYAN İRANLI ÖĞRENCİLERİN SORUNLARI: NETNOGRAFİK BİR İNCELEME

Ramin ESLAMI RAMCHAHI¹

Özet

Küreselleşmenin en önemli etkilerinden biri, toplumlara sağladığı imkanlar ve kolaylıklar nedeniyle insanların kendi ülkelerinin ve yerel toplulukların koşullarını diğer toplumlarla daha fazla karşılaştırmasına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra, hedef ülkedeki ekonomik koşulların daha iyi olması ve hedef ülkedeki düşünsel ve bilimsel yeteneklerinin daha iyi ve daha fazla kullanma imkânı olması, insanların menşe ülkelerinden göç etmesine neden olmaktadır. Şu anda Türkiye, daha fazla sosyal özgürlükler, İran'a göre daha büyük bir ekonomi, yolcu taşımacılığında yakın mesafe ve çeşitli yolculuk seçenekleri, iki ülke arasında birçok kültürel ortaklığın varlığına, uygun iklim ve tarihi ve doğal turistik cazibeler gibi nedenlerle İranlıların Türkiye'ye göç etmesine neden olmuştur. Bu bağlamda mevcut çalışma, Bursa'da ikamet eden İranlı öğrencilerin durumlarını, deneyimlerini ve sorunlarını ağ araştırması (internet etnografisi) ile araştırmak amacıyla yapılmıştır. Bu amaçla, Bursa Öğrencileri Telegram grubunda yer alan Bursa'da yaşayan İranlı öğrenciler incelenmiştir. Veri analizi ve değerlendirmesi sonuçları göre, çoğu sorunun Türkiye'deki yaşamla ilgili olduğunu ve daha az bir kısmının İran ve iki ülke arasındaki ilişkilerle ilgili olduğunu göstermiştir. Türkiye'deki yaşamla ilgili en önemli sorunlar arasında konut ve yurt bulma zorlukları, göç işlemleri ve vatandaşlık işleriyle ilgili sorunları, Bankalarda hesap açma ve döviz transferleri ile ilgili sorunları, İran'ın Türkiye'deki konsoloslugu ve büyükelçiliği ile ilgili sorunları, yeterli eğitim bilgisine sahip olamama ve bununla ilgili sorunlar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İranlı öğrenciler, göç, memnuniyet, Türkiye, Netnografi ve Telegram.

CHALLENGES FACED BY IRANIAN STUDENTS LIVING IN BURSA: A NETNOGRAPHIC STUDY

Abstract

One of the most significant effects of globalization is that it leads people to compare the conditions of their own countries and local communities with others due to the opportunities and conveniences it provides. Additionally, better economic conditions and the possibility of utilizing intellectual and scientific abilities more effectively in the target country can lead people to migrate from their home countries. Currently, Turkey has attracted Iranian immigrants due to factors such as greater social freedoms, a larger economy compared to Iran, proximity and various travel options for passenger transportation, the presence of numerous cultural connections between the two countries, favorable climate, and historical and natural tourist attractions. In this context, the present study aims to investigate the situation, experiences, and issues of Iranian students residing in Bursa through online research (internet ethnography). For this purpose, Iranian students living in Bursa, who are members of the Bursa Students Telegram group, were examined. The results of data analysis and evaluation indicate that most of the problems are related to life in Turkey, with a smaller portion being related to Iran and the relationship between the two countries. The most significant problems related to life in Turkey include difficulties in finding housing and dormitories, issues with immigration and citizenship procedures, problems with opening bank accounts and currency transfers, challenges related to the Iranian consulate and embassy in Turkey, and the inability to acquire adequate education information and related problems.

Keywords: Iranian students, Migration, Satisfaction, Turkey, Netnography, Telegram.

Giriş

Uzun bir süredir insanların yaşam koşullarına ve ekonomik, sosyal, kültürel ve politik koşulları iyileştirme çabalarına normal tepkilerinden biri yer değiştirme ve göç olmuştur. Toplumsal bir olgu olarak göç, insanlar arasında doğayla yüzleşme ve aynı zamanda daha iyi bir yaşam hayali

¹ Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, 702144014@ogr.uludag.edu.tr, <https://orcid.org/0009-0009-8648-503X>

kurma konusunda uzun süredir yaşanmaktadır. İlerleme ve ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi koşulları iyileştirmeye, çalışma ve değerli şeyler elde etme arzusu, insanları mevcut olanakların ötesinde fırsatlar aramaya teşvik eder.

Günümüzde insan, uygun yaşam koşulları sağlamak ve çeşitli ve artan ihtiyaçları karşılamak için çabalarını iki katına çıkarmak ve yaşam koşullarını optimize etmek için sürekli hareket etmek ve çabalamak zorunda kalmaktadır. Günümüzde pek çok uzman, Maslow'un teorisine göre insan göçünün kökeninde, insanların farklı ihtiyaçlarının karşılanıp karşılanmamasında görmektedir. Ve bu teoriye dayanarak, göçün çeşitli ihtiyaçlarını, özellikle güvenlik, sosyal ve kişisel gelişim ile ilgili ihtiyaçları karşılamak için uygun bir araç olduğuna inanıyorlar. Ayrıca işlevselcilik teorisine göre, bir sosyal sistemde aktörlerin ihtiyaçları karşılanmazsa, o sosyal sistemde göç olasılığı yüksektir.

Nüfus göçü ve yer değiştirme, insan dinamiklerinin ve çabasının bir işaretidir. Coğrafi bir mekânda çaba alanını kendisi için sınırlı bulan insan göç eder. İnsanlar çeşitli becerilere sahiptir. Farklı beceriler, insanların becerilerini gösterebilmeleri için farklı alanlar gerektirir. Bu durumda, geçiş işe yarayacaktır; Ancak bu hareket süreci becerilerden bağımsız olarak gerçekleşirse, yıkıcı ve olumsuz olacaktır. Bu bağlamda göç, sanayi devrimi sonrası gelişmiş ülkelerde ve son yarım yüzyılda üçüncü dünya ülkelerinde yoğunlaşan küresel bir olgudur.

Göç, bir kişiyi bir yerden ayrılmaya teşvik eden ve onu başka bir yere çeken bir dizi güçten kaynaklanır (Zhang, 2010, 139: 611). Göç genellikle gelir, doğal kaynakların ve iş fırsatlarının yokluğundan kaynaklanır (Martini ve Hamza, 6119). Başka bir coğrafi ve sosyal yerde iş veya daha iyi bir iş bulmak için ikamet edilen yerden ayrılmak, günümüzde insanların yerinden edilmesinin en önemli nedenidir (Kazemipour ve Qasmi Ardahai, 2013).

Küreselleşme, insanları ülkelerinin ve yerel toplumların koşullarını eskisinden daha fazla diğer toplumlarla karşılaştırmaya itiyor. Ayrıca, İran'dan daha iyi ekonomik koşullar, insan güçlerinin entelektüel ve bilimsel yeteneklerinin (destek ve görünürlük) daha iyi ve daha fazla kullanılması, daha uzun yaşam beklentisi, daha fazla refah ve rahatlık, araştırma ve geliştirme için daha iyi platformların varlığı, daha fazla gelir, daha yüksek yaşam kalitesi ve çok daha iyi tesisler, göç için hedef ülkelerin çekiciliğidir.

Şu anda Türkiye, diğer ülkelere göre daha kolay ikamet koşulları nedeniyle birçok İranlı için göç noktasıdır.

Öte yandan, sosyal ağlar günümüzde dünya çapında insanlar arasında güçlü bağlar oluşturmuştur. Sanal sosyal medyanın ortaya çıkmasıyla aktif kullanıcılar, bu uygulamalarda video, fotoğraf, metin ve diğer içerikleri paylaşma imkanına sahip olmuştur. Bu durum, paylaşımı teşvik eden ve web tabanlı toplumların gelişim ve dönüşümünü sağlayan bir ortamın oluşmasına yol açmıştır. Bu durum, çevrimiçi etnografik araştırmaların yapılmasını, bir sayfa, web sitesi veya çevrimiçi forumdaki gönderileri ve yorumları gözlemleyerek incelemeyi, kullanıcılarla görüşmeyi ve veri toplamayı gerektiren bir gereklilik haline getirmiştir. (Alizadeh ve diğerleri, 2011).

Bu nedenle, bu makalede İranlı öğrencilerin Türkiye'ye göç edip Bursa'da eğitim gördüğüne odaklanılmıştır. Makalede, Bursa'da ikamet eden İranlı öğrenciler tarafından oluşturulan bir Telegram grubu, ağ analizi (netografi) yöntemi kullanılarak incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Öncelikle İranlıların göçü için Türkiye'yi seçme nedenlerini ele alacağım. Ve devamında Bursa şehrinde olma nedenlerini tartışacağım. Ardından Telegram iletişim uygulamasını konuşup sonrasında netnografi yönteminden bahsedeceğim.

1. İnanlıların Türkiye'ye göç nedenleri

İnsanlar, yaşama ve geleceğe umutla bakarak çalışır ve çabalar. Eğer yaşama umudu olmasaydı, boşluğa ve erken ölüme yol açardı. Her insan kendi dünya görüşü veya zihinsel dünyasına bağlı olarak bir arzuya sahiptir. Daha iyi bir duruma kavuşmak için, yaşama umuduna ve sahip olduğu arzulara dayanarak başka bir yerden başka bir yere göç eder. Son yıllarda İranlıların Türkiye'ye göç dalgası artmış ve her geçen gün artmaktadır. İranlıların Türkiye'ye göç etme nedenlerinden bazıları şu şekilde sıralanabiliriz:

Toplumsal özgürlüklerin varlığı: İran halkını Türkiye'ye göç etmeye zorlayan en önemli ve belki de temel nedenin toplumsal özgürlüklere kavuşmak olduğu düşünülebiliriz. İran'ın resmi dini ve hükümetin dayattığı kanunlar dikkate alındığında bugün başta kadınlar ve kızlar olmak üzere birçok genç serbest başörtüsü ve örtünme rahatlığı gibi özgürlükleri elde etmek için göç etmektedir. Türkiye'de halkın çoğunluğu Müslüman olmasına rağmen ve İslam kanunlarına göre başörtüsü serbesttir ve bu konu o toplumun kadınları arasında kişisel bir mesele haline gelmiştir. Türkiye'de, tam tesettürlü ve tesettürsüz birçok kadın bulunmaktadır ve hiçbir zorluk olmaksızın kişisel ve sosyal etkinliklerle ilgilenmektedirler. Bununla birlikte, İran'da mevcut İslami yasalara dayalı sıkı kısıtlamalar, kadınların Türkiye'ye göç etme ana nedeni olabilir.

Ekonomik istikrarın sağlanması: Son birkaç yılda İran, bir dizi ekonomik dalgalanma ve sarsıntılarla karşı karşıya kalmış ve bu da halk ve birçok ailenin ekonomik konularda ciddi bir hayal kırıklığı ve umutsuzluk yaşamasına neden olmuştur. Öte yandan, Türkiye'nin ekonomisi İran'ın ekonomisine göre daha güçlü ve nispeten istikrarlıdır. Bu faktörler, İran halkının bölgedeki ülkeler, özellikle Türkiye, üzerine göç etme konusunda en etkili nedenlerden biri haline gelmiştir. Bunun yanı sıra, İran'daki günlük enflasyon tartışması da bu göçün etkili bir nedenidir.

İki ülke arasındaki mesafe ve kültürel yakınlık: Türkiye'nin İran'ın komşusu olması, seyahat kolaylığının bir diğer göç faktörü haline gelmesini sağlamıştır. İranlılar, Türkiye'ye yakın hava ve karayolu sınırı sayesinde kısa sürede iki ülke arasında seyahat edebilmektedirler. Öte yandan, iki ülkenin kültürel yakınlığı, sosyal ve kültürel açıdan ve aynı zamanda iklimsel benzerlikler, insanların Türkiye'ye göç etme başka bir nedenidir. İki ülkenin belirgin benzerlikleri, insanların Türk insanlarıyla daha fazla rahatlık hissetmesine ve birçok insanın farklı Türk şehirlerine göç etmesine neden olmuştur.

İran'da konut pahalı olması: Türkiye'ye göç etmede bir diğer önemli faktör, İran'a kıyasla mülkün makul fiyatıdır. İran'daki dizginlenemeyen enflasyon insanları konut alma konusunda çaresiz bıraktığından, bu sorun onları Türkiye'de emlak satın almaya yöneltti. Türkiye'nin refah seviyesinin İran'a göre daha yüksek olması, gençler ve yeni neslin daha iyi yaşam koşullarında yaşama isteğine neden olmaktadır. Bu da ev satın alma ve Türkiye'ye göç etme için başka bir neden olarak ortaya çıkmaktadır.

İklimi uygun ve turistik cazibeleri olması: Türkiye'ye göçün diğer bir faktörü, Türkiye'nin sağlıklı iklimine sahip şehirleridir. İstanbul'daki yoğun trafik sorununa rağmen, bu şehrin havası, rüzgâr ve yağış yollarında bulunması gibi nedenlerle uygun seviyededir. İstanbul'daki sahil şeridinin varlığı, bu şehrin güzelliğini arttırmıştır ve sadece İranlıları değil, dünya genelinden birçok turisti bu şehre çekmiştir. Türkiye'de dört mevsim bulunması ve çeşitli bitki örtüsü ve ağaçlarının olması, İranlıların bu ülkeye göç nedenlerini artırmaktadır.

2. Yaşamak için Bursa'yı Seçme Nedenleri

Bursa, Marmara Denizi'nin güneydoğusunda yemyeşil bir şehirdir ki Uludağ'ın eteklerine kurulmuştur. Yeşil isminin verilmesinin sebebi ise bu ilin meyve bahçeleri başta olmak üzere

yemyeşil bahçe ve parkların bulunmasıdır. Bursa ilk Osmanlı başkenti olduğu için bu şehir cami, türbe ve hamam gibi dini tezahürler açısından oldukça zengindir.

Bursa, diğer Türk şehirlerinden daha fazla, Türkiye'de yaşayan İranlıların hayallerine benzer bir yerdir. Bir yandan Marmara Denizi'nin kaynağıdır ve diğer yandan yeşilliklerle dolu bir alan, eşsiz bir huzur vaat etmektedir. Bursa'da turizmin yanı sıra otomotiv, tekstil ve balıkçılık gibi sektörler de faaliyet göstermekte ve öncü konumdadır. Bu şehirde göçmenler için güvenli yatırım fırsatları da iyi bir şekilde görülmektedir.

Bursa'ya göçmenlerin girişi yeni bir konu değildir. Bu şehir, farklı tarih dönemlerinde yeni sakinlere kucak açan bir yer olmuştur. Bugün Bursa'da, dışarıdan gelen göçmenlerin yaşam hikayelerini anlatan bir müze bulunmaktadır.

Bursa'nın tarihi ve stratejik konumu göz önüne alındığında, bu şehrin yeni etnik gruplar ve milletlerin kabul edilmesi konusunda şaşırtıcı olmadığı anlaşılabilir. İranlılar için Bursa'da yaşama isteği, kalabalık şehirlerde yaşamak istemeyenler için çok önemlidir. Bununla birlikte, kişisel veya mesleki nedenlerle İstanbul'dan uzak olmayı tercih ederler. Özellikle ev satın alma veya kiralama maliyeti, Bursa'da İstanbul'a kıyasla neredeyse yarı yarıya daha düşüktür.

Tarihsel olarak, bölgedeki tüm Türk ve Azerice konuşan etnik gruplar göç etmeye karar verdiklerinde Bursa'yı seçmişlerdir. Bu arada, kültürel ve dilsel benzerlikler nedeniyle bir dizi İranlı Azeri de bu şehre gitti. Bu insanların çoğu tarihi Asmeler mahallesi, Bezkoş Ashiritinen ve Nalbattoğlu semtinin bir kısmına yerleştiğini gözüküyor.

Genel olarak Türkiye'ye göç eden İranlılar için 3 kategori vardır; Öğrenciler, yatırımcılar ve işi olanlar. Bursa'nın İranlı sakinlerinin çoğu, konut fiyatlarının daha düşük olması ve İstanbul'a ulaşımın kolay olması nedeniyle bu şehre yerleşen öğrencilerdir. İranlı sermaye sahiplerinin ana odak noktası Ankara ve İstanbul olsa da bu İranlı grubun bir kısmı iş ve yaşam için, özellikle emlakla ilgili kariyer alanlarında Bursa'yı seçmiştir.

3. Telegram Sosyal Ağı

Telegram sosyal ağı, bulut bilgi işlemine dayalı açık, çok platformlu bir metin mesajlaşma hizmetidir. Kullanıcıları, 1,5 GB'a kadar kendi kendini yok eden ve şifreli bir biçimde herhangi bir formatta mesaj, resim, video ve belge alışverişi yapabilir. Telegram messenger, Ağustos 2013'te Pavel ve Nikolai Dorf adlı iki kardeş tarafından başlatıldı. Telegram'ın Ekim 2013'te günlük 100.000 aktif kullanıcısı vardı ve 24 Mart 2014'te bu sayı 15 milyona ulaştı. Eylül 2015'te Telegram'ın birbiriyle günlük 12 milyar mesaj alışverişinde bulunan 60 milyondan fazla aktif kullanıcısı olduğu ve bu mesajlaşma platformunda toplamda günde 15 milyardan fazla mesaj gönderildiği açıklandı. 2017'de Telegram, yaklaşık 180 milyon kullanıcıyla dünyanın en çok kullanılan yedinci habercisi olarak kabul edildi.

Telegram, kullanıcılara kimliklerini belirtmeden diğer kullanıcılarla iletişim kurma imkânı sağlayan önemli bir özellik sunar. Bu, iletişim araçları için geniş bir iletişim platformu sağlar.

Sosyal medya platformları her zaman İranlı kullanıcılar için ilgi çekici olmuş ve dünya genelindeki diğer ülkelerle karşılaştırıldığında bu platformlarda yüksek bir kullanım oranına sahip olmuşlardır. (Kermani, 2018). Kermani'ye göre Telegram sosyal ağındaki İran üyeliği fenomeni iki ana kategoriye ayrılır: 1) Yönlendirme mekanizmaları: (teknolojik baskısı, yalnızlık, işsizlik, normatif sınırlamalar, zihinsel ve fiziksel yorgunluk, kendini kabul etme hissi, duygusal boşluk, topluluk tüketimi ve ...). 2) çekici mekanizmalar: (güvenli, kolay, ucuz, yaygın ve hızlı iletişim, kamu bilinci, eğlence, iş fırsatları, özgür düşünce sağlanması vb.)

Telegram'ı kullanma ve benzer programlara tercih etme nedenleri, topluluk odaklı, yazılım odaklı ve kullanıcı odaklı olmak üzere üç kategoriye ayrılabilir: Topluma yönelik nedenler: Topluma yönelik nedenler 3 genel kategoriye ayrılır: filtresiz, kamu kullanımını ve devlet desteği. Bu üç faktör birlikte, Telegram seçimini etkileyen sosyal koşulları oluşturdu.

Yazılım odaklı nedenler: bu nedenler şunlardır: kullanıcı profili olanakları, ilişki yönetimi olanakları, grup yönetimi olanakları, kademeli gelişim, çeşitli türde dosyalar, çıkartmalar ve ifadeler gönderme, yüksek hız, arama yeteneği, kullanım kolaylığı ve

Kullanıcı odaklı nedenler: Bunlar, Telegram'ın kullanıcılar için sahip olduğu işlevlerin nedenleridir. Bu işlevler, kullanıcının ihtiyaçlarını karşılar ve insanları Telegram'ı kullanmaya devam etmeye teşvik eden memnuniyet yaratır. Telegram'ın kullanıcılar için işlevleri şunlardır: dostane ilişkiler, para biriktirme, haberler hakkında bilgilendirme, boş zaman/eğlence doldurma, yardım arama, iş, arşiv ve rol değiştirme. Telegram'ın işlevleriyle ilgili önemli olan şey, grupların ve kanalların da kullanıcıların ihtiyaçlarına bir şekilde yanıt verebilmek için bu işlevlere dayalı olarak oluşturulup oluşturulmasıdır.

4. Netnografi

Netnografi veya internet etnografisi, bilgisayar aracılı iletişim yoluyla ortaya çıkan kültürleri ve toplulukları incelemek için etnografik teknikleri güncelleyen yeni bir nitel araştırma yöntemidir. Bir araştırma yöntemi olarak netnografi, ilgili çevrimiçi grupların ihtiyaçlarını ve karar alma etkilerini belirlemek, anlamak için çevrimiçi topluluklarda halka açık bilgileri kullanır. Ayrıca odak gruplarından ve kişisel görüşmelerden daha ucuza ve daha zamanında bilgi sağlayabilir (Kuzinets, 2002: 62). Kuzinets'in belirttiği gibi, netnografi çalışması, bilgisayar araçları ve İnternet tabanlı iletişim ile çevrimiçi kültürlerin ve toplulukların alan çerçevesinin incelenmesinden kaynaklanmaktadır (Rollins, Nickel ve Wei, 2014: 1064).

Netnografi, iki kelime olan internet ve etnografinin birleşimidir. Etnografi, belirli bir popülasyon için antropolojik, sözlü, kültürel ve sosyal verilerin toplanması ve bunların tanımlayıcı ve analitik bir çalışmada kullanılması ile ilişkilidir. Son yıllarda buna webnografi, dijital etnografi ve çevrimiçi etnografi gibi yeni isimler de atfedildi. Kuzinets buna özellikle netnografi adını verdi ve yaygın olarak insanların çevrimiçi ifade ve görüşlerinin yansımalarına dayanıyor (Rageh Melewar ve Woodside, 2013: 11).

Netnografi, çevrimiçi iletişimde kullanıcıların tutumunu, algısını, imajını ve hissini anlamaya yönelik bir yöntemdir (Langer Beckman, 2005: 191). Netnografi, çevrimiçi iletişim ve davranışları incelemek ve çevrimiçi topluluklar hakkında doğal veriler oluşturmak için uygun maliyetli, etkili ve basit bir araç sağlar (Bangari, Wiles, Naind ve Krau, 2011: 4). Bu yöntem, kullanıcıların ihtiyaç ve istekleri, sembolik anlamların seçimi vb. ile ilgili olarak sanal alanda daha fazla içgörü sağlar (Zan ve Reynolds, 2010: 18).

Netnografi, çeşitli konularda çevrimiçi iletişimde yer alan kullanıcıların söylemlerini ve etkileşimlerini anlamak için bağımsız bir yöntemdir. Netnografi dil, motivasyon, anlam ve sembollerin iletişimsel olarak anlaşılması amacıyla esnek, kullanışlı, etik, duyarlı ve uyumlu bir yöntemdir (Kuzinets, 2002: 70).

Netnografi yöntemi, blog yazarının görüşleri, motivasyonları ve gizli endişeleri hakkında daha derin bir fikir verir (Rollins Nickell ve Wei, 2014: 1064).

Netnografi, geniş bir kullanıcı grubuna daha fazla erişim, araştırmada daha fazla süreklilik, olağan yöntemlere kıyasla ekonomik ve zaman tasarrufu, yüksek kapasite ve veri gözlemlene ve

analizinde daha fazla esneklik, çevrimiçi söylemde daha nitel yansıma, İzleyicinin özgünlüğü ve ahlaki duyarlılık araştırmacılar için önemlidir. Bu yöntem, özellikle katılımcıların araştırmacı ile bizzat görüşmek ve fikir beyan etmek istemedikleri durumlarda kullanışlıdır (Zan ve Reynolds, 2010: 19).

Netnografide kullanıcılar iki ana nedenden dolayı değerlidir; Çevrimiçi kullanıcılarla hem tek başlarına hem de gruplar halinde görüşme yapılabilir. Çevrimiçi etkileşimler sırasında çevrimiçi topluluk kullanıcılarının normları, sözleşmeleri, geçmişi ve rolleri hakkında bilgi edinebilirler. Bu ortamda, veriler hızlı ve oldukça ayrıntılı olarak toplanır (Kuzints, 2002: 66).

Kuzinets (2002), netnografinin, ağların ve sanal alanların kullanıcılarının çevrimiçi yayınladıkları yansıtıcı anlatılara dayandığını yazar. Netnografiyi hem sonuç hem de süreç açısından açıklar ve sonuç olarak netnografi, kültürel antropolojinin yöntemlerini kullanan çevrimiçi siber kültürün yazılı bir raporudur (Kuzints 1998: 470). Bazı araştırmacılar netnografinin birden fazla yöntem içerdiğine ve belirli bir veri toplama ve analiz yöntemiyle sınırlı olmaması gerektiğine dikkat çekse de netnografi belirli bir veri toplama, analiz, etik araştırma yöntemleri seti ile karakterize edilir ve bir ilişkisel bilgi temsilidir. Katılımcı gözlemci duruşu ile büyük miktarda veri toplanır.

5. Teorik Çerçeve

Bu makalenin teorik çerçevesi iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm, Raunstein ve Maslow'un göçü rasyonel bir şey ve daha iyi bir ekonomik yaşama ulaşmak için ele alan göç teorisi. İkinci bölüm ise, tartışılan Katz ve Blumer'in tatmin teorisi ve medya kullanımınıdır.

Çekim-itme teorisi: Çekim ve itme yasası ilk olarak, 1881 nüfus sayımını kullanarak Galler'den İngiltere'ye göçü analiz eden Ravenstein tarafından önerildi. Pek çok teorisyen, Ernst George Raunstein'ı modern göç çalışmalarının babası olarak kabul eder. Raunstein'ın göçmenlik yasaları, göçmenleri daha iyi bir ekonomik yaşam elde etmek için rasyonel olarak göç eden insanlar olarak gören ilk tanımlardan biridir. Ona göre, göçmenler kendilerine daha ekonomik fırsatlar sunan bölgelere taşıyorlar.

Maslow'un teorisi, göçün kökenini, insanların farklı ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamamakta görür. Maslow, hipotezini her insanda dikkat edilmesi gereken beş ihtiyaç kategorisi olduğu gerçeğine dayandırdı. Bu ihtiyaçlar: 1) fizyolojik 2) güvenlik 3) sosyal 4) saygı 5) kendini keşfetme. Bu teoriden hareketle, başta saygı ve kendini keşfetme ihtiyacı olmak üzere birçok ihtiyacın karşılanması için gerekli koşulların ülkede sağlanmadığı, dolayısıyla elit kesimin göçü çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için uygun bir araç olarak gördüğü şeklinde yorumlanabilir.

Katz ve Blumer, medya kullanımının bir ihtiyacı karşılamak için kesinlikle gerekli olduğuna ve bunun bilinçli veya bilinçsiz olarak yapılabileceğine "kullanım ve rıza" teorisine inanırlar. Bu yaklaşımda önemli olan, izleyicinin bir mecrayı veya mecradan belirli bir içeriği seçmesine yol açan motivasyonları anlamaktır. Başka bir deyişle, medya insanlara yararlıdır ve onların bazı ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Bu yaklaşımdaki izleyici arayışı unsuru, onu pasif bir insandan, arayışta aktif bir izleyici kitlesine dönüştürür.

Medyayı kullanma sebebi, bilgi arama, sosyal temas, dikkat dağıtma, sosyal öğrenme ve gelişme, rehberlik alma, kişiselleştirme, rahatlık, biçimlendirme gibi sosyal ve psikolojik durumlardan kaynaklanan sorunları yaşamaktır ve seyirci medyanın insafına kalmıştır (McQuail, 2010: 5131).

Bu teoriye göre, izleyicilerin medyayı kullanma konusundaki toplam ihtiyaçları ve motivasyonları dört ana kategoriye ayrılabilir: 1) Farkındalık ve izleme: insanlar medyayı çevrelerindeki dünyadan haber ve bilgi almak ve sosyal çevreyi izlemek için kullanırlar. 2) Kişisel ilişkiler:

İletişim sürecinde insanlar medyayı yoldaşları olarak görürler ve başkalarıyla iletişim kurmak ve konuşmak için medya içeriğini kullanırlar. 3) Kişisel kimlik: İnsanlar, kişisel farkındalık kazanmak, davranış kalıpları bulmak ve kişisel değerleri güçlendirmek için medyayı kullanır. 4) Eğlence ve gerçeklikten kaçış: İnsanlar medyayı eğlenmek, günlük hayatın sorunlarından kaçmak ve duygusal rahatlama için kullanırlar (Mehdizadeh, 2015).

Kaun Haas ve Yang (2010) da kullanım ve doyumu, insanların medyayı nasıl ve neden kullandıklarını araştırmak için en başarılı teorilerden biri olarak görmektedir. Bu teori aynı zamanda insanların farklı amaçlara ulaşmak için interneti nasıl kullandıklarını anlamak için de kullanılmıştır (Papacharisi ve Mendelsohn, 2010).

Ayrıca Kavan Haas ve Yang araştırmalarında, bu medya tarafından hangi kullanıcı ihtiyaçlarının karşılandığını belirlemek ve kullanıcılar tarafından tercih edilmelerine yol açmak için kullanıcıların Facebook ve diğer anlık mesajlaşma programlarını kullanım nedenlerini analiz etmek için bu teoriyi kullandılar.

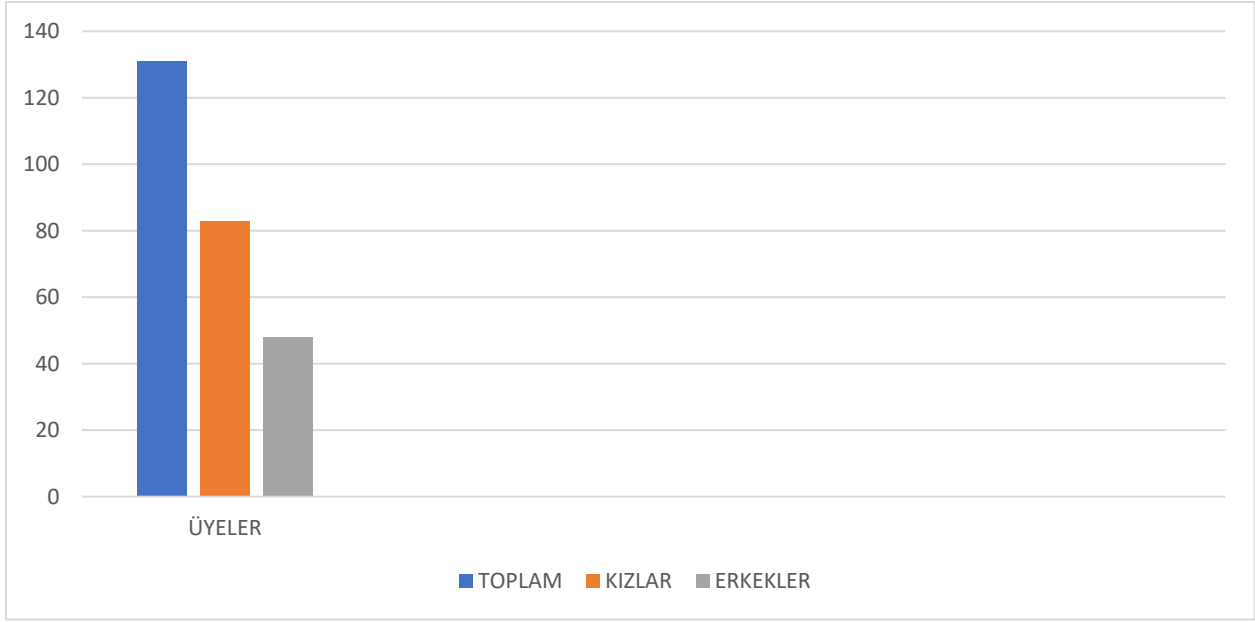
6.Araştırma Yöntemi

Siber uzayda oluşturulan ve gözlemlenen verilerin doğası gereği bu araştırma internet etnografisi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu tür etnografi, sanal ve gerçek alan arasındaki "insan etkileşiminin önemi ve özellikleri, katılımcıların neslinin anonimliği, katılımcıların konumuna erişme yeteneği ve ..." gibi "altyapısal farklılıklara" yanıt olarak yaratılmıştır. Etkinliklerin detaylarının sanal ortamda kayıt altına alınması olanağı sağlanmıştır. Metodoloji açısından internet etnografisinin geleneksel etnografiden çok büyük bir farkı yoktur, sadece katılımcıların etkinlikleri sanal alanda gerçekleştirilmektedir ve analizler bu alana göre yapılmalıdır.

Netnografik çalışmalar şu ana girdi adımlarını içerir: araştırma sorularının formülasyonu ve çalışma için uygun çevrimiçi topluluğun belirlenmesi, veri toplama, iletişimlerin doğrudan kopyalanması, etkileşimlerin ve anlamların gözlemlenmesi, analiz ve yorumlama (sınıflandırma, kodlama ve iletişim alanlarını gözden geçirme dahil).

6.1.Araştırma Ortamı

Bu araştırmanın verileri Telegram sosyal habercisinde toplanmıştır. Telegram, yukarıda bahsedildiği gibi, her türlü cep telefonu, dizüstü bilgisayar ve tablet işletim sistemlerinde kullanılabilen ve metin ile ses, video ve görüntü dosyalarını hızlı bir şekilde gönderme özelliğine sahip bir anlık mesajlaşma programıdır. Telegram'da kullanıcı hesabı cep telefonu numarasına göre oluşturulabilir, ancak bir grup üyesinin cep telefonu numarasını bilmeden hesaplarına mesaj göndermek mümkündür. Bu yetenekler, Telegram'ı İranlılar arasındaki resmi olmayan günlük etkileşimler ve resmi ve eğitici iletişim için yaygın olarak kullanılan bir araç haline getirdi (Khodabandeh, 2017). Mevcut araştırmanın telegram grubu Bursa'da yaşayan İranlı öğrencilerdir. Bu grupta 83 kız ve 48 erkek olmak üzere 131 üye bulunmaktadır.

6.2. Veri Toplama

Bu araştırmanın verileri, gözlem, incelenen gruplara üyelik, yarı yapılandırılmış görüşmeler, bilgisayar ekranı kaydı, bağlamsal not alma ve kişisel notlar yoluyla toplanmıştır. Bu birkaç adım daha değerli bulgulara yol açar. Çünkü tek bir yöntemin kullanılması sonucu ortaya çıkan tesadüfi müdahale ve yanlışlık olasılığı en aza indirilmiştir. Bu amaçla 01/10/2022 tarihinden 31/01/2023 tarihine kadar dört aylık bir süre boyunca seçilen Telegram gruplarının üyelerinin tüm davranışları dikkatlice incelenmiştir. Yazı, resim, ses dosyası, video, çıkartma ve gönderilen ifadeler dahil olmak üzere gönderilerin içeriğinde analiz edilebilen bu davranışlar eksiksiz olarak kayıt altına alındı. Ve sonunda, söz konusu grupların faaliyetlerinin belgelenmesi kapsamında 400 mesajın saklanması yol açmıştır. Grupların gözlem ve etkinliklere katılımı sırasında, verilerin varlığı ve kademeli olarak gözden geçirilmesinden sonra elde edilen arka plan bilgileri, arka plan notları şeklinde kaydedilmiştir.

6.3. Veri Analizi Yöntemi

Bu çalışmada veri analizi için bağlamsal teori ve nitel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Bağlamsal yöntem, verilere parçadan bütüne bakmayı ve araştırmacının zihniyetinden etkilenen önyargılardan kaçınmayı gerektirir. Gerçek verilere güvenmenin ve bulguları tahmin etmekten kaçınmanın önemi nedeniyle bu araştırmanın temelidir. Buradan hareketle gözlemlerden elde edilen veriler nitel içerik analizi aşamalarında dikkatle incelenmiş, kodlama ve kategorileştirme aşamalarına girilmiştir. Bu aşamalar, "ön, odaklanmış ve merkezi kodlama" ve kısaca açıklanan kategorilerin çıkarılmasını içerir. Ön kodlamada, gözlemlerden, notlardan ve sesten metne çeviri yazılardan toplanan tüm veriler gözden geçirildi ve gruplar halinde birkaç kez okundu. Bu aşamada orijinal konular ve aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar ilk grupların ve alt grupların oluşturulmasına temel olmuştur.

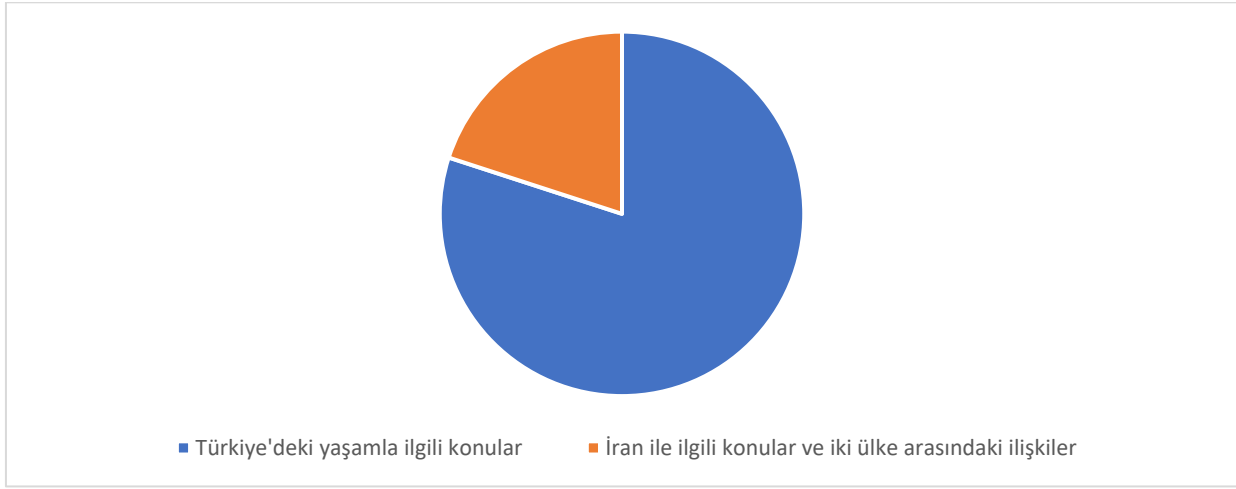
Daha sonra, merkezileştirilmiş kodlama aşamasında, sık örüntüler ve çeşitli anlamsal katmanlar belirlenmiştir. Buradan hareketle ön aşamada oluşturulan sınıflar ve alt sınıflar arasındaki ilişkiler belirlenmiş ve elde edilen kategoriler üzerinden yeni kodlamalar yapılmıştır. Daha sonra çekirdek

kodlama aşamasında dijital vatandaşlık kavramını merkeze alan tüm çıkarma kategorileri tekrar dikkatlice incelenmiş ve nihai kategoriler alt kategorileri ile kodlanmıştır.

Büyük miktarda veri nedeniyle, başlangıçta çıkarma kategorilerinin sayısı çok fazlaydı. Çeşitli adımlardan geçilerek, veriler incelendikten ve kategoriler arasında maksimum benzerlik bulunduğundan sonra, kategorilerin bağımsız ve aynı zamanda araştırma konusu ile ilgili ve merkezli olmasına çalışılmıştır. Son olarak, analizlerin net ve belgelenmiş olması için nihai kategoriler için örnek olarak veri örnekleri sağlanmıştır.

7.Bulgular

Veri içeriğinin niteliksel analizi sonucunda iki kategori elde edilmiştir: a) Türkiye'deki yaşamla ilgili konular, b) İran ile ilgili konular ve iki ülke arasındaki ilişkiler. Elde edilen toplam verilerden, grupta gündeme getirilen konuların beşte dördü Türkiye'deki yaşamla ilgili konulardır. Ve tartışmaların sadece beşte biri İran ve iki ülke arasındaki ilişkilerle ilgilidir.

Gözlemlerden elde edilen kategorilere göre, bu alt kategorilerin her biri, Türkiye'deki yaşamla ilgili konular daha ayrıntılı olarak ve İran ile ilgili konular ve iki ülke arasındaki ilişkiler kısaca ele alınacaktır.

7.1.Türkiye'deki Yaşamla İlgili Yazılar

Konaklama Ve Yurt Sorunları

Bir üniversiteye kabul edildikten sonra bir bireyin ilk ve en önemli ihtiyaçlarından biri konaklama ve barınmadır. Bu nedenle, yurtların durumu hakkında bilgi sahibi olmak ve devlet ve özel yurtlarının olanaklarını incelemek önemli konulardan biridir.

Amir Hossein: "Merhaba arkadaşlar. Bursa'da iyi bir konaklama pansiyonu biliyor musunuz? Lütfen bana bildirin."

Shania: "Merhaba arkadaşlar. İyi günler. Görükle mahallesinde tercihen özel kız öğrenci yurdu bilen var mı? Kaydolmakta sorun olmasın. Temiz ve sıcak olsun. Lütfen bana bir yatahanenin fiyatını söyleyin. Tek ve çift kişilik oda."

Ayrıca güvenli, temiz, uygun fiyat ve Bursa imkanları ile ev almak da gündeme gelen sorulardan biriydi. Evle ilgilenmek ve yeni işler yapmak için güvenilir şirketler bulmak, bu Telegram grubunda tartışılan sorunlardan biriydi.

Sarah: "Merhaba arkadaşlar. Bu dönemde pansiyon arayanlar diyebilir mi şu an bölgelerde fiyatlar nasıl? Nerede daha ekonomik nerede hiç iyi değil?"

Muhammed: "Merhaba arkadaşlar. Görükle'de iyi bir pansiyon bilen varsa lütfen bana haber versin, teşekkürler."

Bir başka konut sorunu olarak ortaya çıkan husus, birlikte yaşanacak İranlı oda arkadaşı bulmaktı. Enflasyon ve gaz, elektrik ve su gibi masraflardaki artışlar nedeniyle öğrenciler için tek başına yaşamak ekonomik açıdan uygun değildi. Bu nedenle öğrenciler, öncelikle İranlı ve Farsça konuşan güvenli bir oda arkadaşı arayışındaydılar.

Nima: "Merhaba. Ev veya oda arkadaşı almak isteyen beyler var mı?"

Muhammed: "Merhaba ve iyi akşamlar. Arkadaşlar birlikte ev kiralamak isteyen var mı? Yoksa oda arkadaşı mı istiyor?"

Ennis: "Merhaba, iyi eğlenceler. Arkadaşlar, çevrenizdekilerden, tanıdıklarınız, tanıdıklarınız veya kiralık özel bir mülk bilen varsa. Söylerseniz çok sevinirim."

Kiaresh: "Merhaba arkadaşlar. Ev arkadaşım odayı boşaltıyor, oda full eşyalı olarak veriliyor, ev de full eşyalı. Apartman Grokelle'de, daha fazla bilgiye ihtiyacı olan varsa lütfen bana WhatsApptan mesajı atsin. "

Aslan: "Arkadaşlar Bursa'ya yeni gelen İranlı bir bayan var. Şu anda öğrenci değil. Türkçe bilmiyor. Ev sözleşmesi imzalamak için tercümana ihtiyacı var. Tercüman konusunda yardım isteyin. Ama Ne yazık ki Bursalı değilim, ona yardım edebilecek biri var mı?"

Göçmen Bürosuyla İlgili Sorunlar

Bursa'da ikamet izni almak ve kimlik (KIMLIK) almak konusunda göçmenlik bürosundan izin alma başka bir konuydu. Bu bölümde belirtilen bazı konular arasında, kimlik almak için gerekli belgelerin temin edilmesi, biyometrik fotoğrafların alınması, belgelerin tercüme edilmesi ve göçmenlik bürosundan başvuru için çevrimiçi randevu talebi gibi konular söylebiliriz.

Sadaf: "Arkadaşlar evde kalanlar göçmenlik bürosuna hangi belgeleri götürmeli?"

Elnaz: "Merhaba büro ücretini nasıl ödeyeceğimi bilen var mı? Vergi dairesi için hangi belgeleri yanıma almalıyım."

Mahdieh: "Merhaba arkadaşlar, İran'dan çektiğim biyometrik fotoğrafı Göçmenlik Dairesi'nin sitesi kabul etmiyor. Onu burada mı çekmeliyim yoksa değiştirmenin bir yolu var mı?"

Shania: "Merhaba arkadaşlar, Görükle'de fotoğrafçılığı biliyor musunuz? Göçmen bürosu için fotoğraf çekmek istiyorum."

Bu bölümdeki diğer tartışmalardan, Kimlik süresini uzatmak için ne yapılması gerekiyor? öyleydi Türkiye'de oturma izninin süresinin dolması ve yenilenmemesinin cezaları nelerdir? Örneğin, kimlik'in sona ermesinin üzerinden uzun bir süre geçtikten sonra İran'a dönmek ya da Türkiye'de varlıklarını sürdürmeyi talep etmek için ne gibi sorunlarla karşılaşacaklar. Bu soruların her biri, her kişinin farklı deneyimlerine göre cevaplandı.

Konaklama konusuna kadar uzanan göçmenlikle ilgili bir diğer konu da adresin göçmenlik bürosuna kaydedilmesi ve sözleşmenin "noter tasdik edilmesi" idi. Evde yaşayan öğrenciler için büyük bir zorluk olarak kabul edildi. Çünkü kiralanın bu evlerin birçoğu, evin sahibi yurt dışına gitmiş veya orada yaşıyor. Ve bir şirket kiralamak için sadece kiralama ile ilgili işleri yapar. Ancak sözleşmenin noter tasdiki için ev sahibinin hazır bulunması gerekir ki bu mümkün değildir.

Ayrıca sözleşmenin noter tasdikinde Farsça tercüman bulunması da önemli sorunlardan biriydi. Adres değişikliği ve yeni bir adresin kaydedilmesi için yapılması gereken işlemler de belirtiliyordu.

Mahan: "Arkadaşlar adres değişikliği için tekrar muhaceret dairesine mi gitmem gerekiyor yoksa e-develt üzerinden yapılabilir mi?"

Diba: "Merhaba arkadaşlar. Nüfus müdürlüğünden randevu alanlara bir sorum olacak. Şu anki okulun adres kısmına mahalle, sokak, sokak, bina ne yazalım? Hepsini denedim, hiçbiri üniversiteye ait değil."

Banka İle İlgili Sorunları

Türk bankalarında banka hesabı açma ve döviz hesabı açma konusu da bahsedildi. Bu durumda ikametgah adresinin gösterilmesi gerekmekte ve aksi takdirde bankalarda hesap açılmamaktadır. Ayrıca, İran'daki siyasi sorunlardan dolayı birçok banka İranlı öğrenciler için hesap açmaya istekli değildi veya sadece Türk Lirası hesabı açtılar ve döviz hesabı açmaktan kaçındılar. Ancak sınırlı sayıda bankanın bu konuda sorun yaşamadığı ve İranlı öğrencilere kolaylıkla hem Türk Lirası hem de döviz hesabı açtığı görüldü. Zareet Bankası, İş Bankası ve TEB Bankası gibi.

Nafisa: Merhaba, iyi günler. Arkadaşlar burada dolar hesabı açan var mı? Ziraat Bankası Grokelle şubesine gittik İran için değil diyorlar. Dolar hesabı nasıl açılır?

Şahin: "Merhaba arkadaşlar. Türkiye Ziraat Bankası yaptırımlar nedeniyle birkaç aydır döviz hesabı açmanıza izin vermeyen bir yasa çıkardı. Uygulamada bu bölümü kullanabilirsiniz ancak dolar transferi yapamazsınız."

Nasır: "Merhaba. İş Bankası'ndan hem dolar hem de euro hesabı açtım."

Cep Telefonu Kaydı

Var olan bir diğer konu da telefonun Türkiye'de tescil edilmesi meselesidir. Türkiye'de cep telefonlarının İran'a göre daha pahalı olduğunu düşünen öğrenciler yeni bir cep telefonu almak yerine telefonlarını Türkiye'de tescil ettirmek istediler. Bu nedenle, mobil siciliniz için vergilerin nasıl ödeneceği grupta dile getirilen konulardan biriydi. Türkiye'de telefon kayıt fiyatlarına yapılan zam haberleriyle de öğrencilerin bu tartışmadaki kararının artmasına neden oldu.

Salim: "Merhaba telefon kaydetmeyi bilen var mı?"

Sahand: "Merhaba arkadaşlar. Geçici olarak bir aylık veya iki aylık bir cep telefonu kaydedebilir misiniz?"

Amin: "Telefonun tescil ücreti telefonun markasına ve üretim yılına göre değişiyor, yoksa her telefon için aynı 2 bin 700 lirayı mı alıyorlar?"

Pernia: "Merhaba arkadaşlar buradaki telefon kayıtlı değil. İran'a gidip dönersek yine çalışmaz mı?"

Eğitim ve Akademik Çalışma İle İlgili Bilgiler

Diğer önemli konulardan biri de Bursa üniversitelerinde düzenlenen farklı alanların araştırılması ve bilgilendirilmesidir. Gruptaki kişi sayısı göz önüne alındığında, akademik alanlardan gelen deneyim çeşitliliği yüksek, bu nedenle grup bu konularda rehberlik ve yararlı ve faydalı bilgiler sağlayan önemli bir kaynak haline geldi.

Halil: "Merhaba, hemşirelik ikinci veya üçüncü yılında olan var mı?"

Kian: "İyi akşamlar, bu üniversitede bölüm değiştirmenin genel koşullarını bilen var mı?"

Mahan: "Arkadaşlar bu senenin ders listesi olan var mı? Tüm dersler için"

Cengiz: "Merhaba arkadaşlar aynı üniversitede iki anadal (lisans) yapılabiliyor mu bilgisi olan var mı? Bilgisi olan varsa bana da bildirirse çok sevinirim."

Shahram: "Merhaba arkadaşlar Uludağ Üniversitesi bu yıl diplomalı öğrenci alıyor mu, biliyor musunuz? Tabii kendi sitesinde baktım öğrenci alıyor ama hangi ülkeleri kabul ettiğini söylememiş. Bilen varsa bilgilendirirse sevinirim."

Yabancı öğrenciler için bir başka sorun da denklik işlemlerini yapmaktır. Bu nedenle, belge temininden başlayarak hedeflenen kuruma başvuruya kadar uzanan zorlu ve zaman alıcı bir süreçle karşılaşmaktadır. Bu konuda grup içinde tartışmalar yapılmış ve deneyimlere dayanarak bu işin çok yorucu ve zor olduğu düşünülmüştür. Ayrıca, denklik sürecini kolaylaştırmak ve hızlandırmak için rüşvet önerilmiştir.

Sahar: "Arkadaşlar, denklik'in istediği belgeler, İstanbul'daki İran Büyükelçiliği'nin onayına ek olarak, İstanbul Valiliği'nin de onayı gerekiyor mu?"

Shayan: "Merhaba arkadaşlar günaydın. Büyükşehir'de (Osmangazi) başvuru işlemi yapıp belgelerini kabul eden var mı? Varsa lütfen bana İran çevirisini söyleyin, nüsha üzerinde yeşil mühür varsa, eşittir Orijinaller ve çeviri, onaylıyorlar mı, yoksa burada, Türkiye'de mi yapmalıyız?"

Necma: "Hayır, ne istediklerini çok iyi biliyorlar ama ya rüşvet istiyorlar ya da taciz etmek istiyorlar. Osmangazi'ye kimse onlara gitmiyor."

Sima: "Öncelikle çocuklar herkesten rüşvet istiyor. Bir kutu sigara ve İran yemeği istiyoruz dediler. Ne tür sigaralar dedim İran'dan çok ağır ve pahalı markalar dediler. Onlar da bize dediler ki bizi yemek için evlerine davet edin. Ama çok fazla cevap vermeyin. Hatta bunu görene kadar size bir smaç vermeyeceğiz dediler ve ciddiydiler ben smaçları siz verin dedim sonra sana yemek ve sigara veririm."

E-devlet ile ilgili görevlerin yerine getirilmesi ve öğrencilerin ihtiyaç duyduğu farklı formlara başvurma da ayrıntılı olarak ele alındı. Örneğin: adres kartı, sigorta kartı, öğrenci kartı almak ve...

Ayrıca bu bölümde eğitim-öğretim, yurt ve yemek amaçlı öğrenci burslarının başlangıcı ve sonuçları hakkında bilgi verildi.

Sarah: "Yemek bursu başladı. İlgilenenler kayıt yaptırabilir."

Nakliye ve Kargo Sorunları

Özellikle üniversiteye ve Bursa'ya yeni başlayan öğrencilerin yaşadığı bir diğer sorun da ulaşım ve araçla ilgili sorunlardır. Örneğin yurttan ve üniversiteden göçmenlik bürosuna ya da şehir

merkezine gitmek hatta herkesin düşündüğü özel yerlere gitmek. Türkçe dil yeterliliği olmadığı düşünülürse hangi otobüs veya metro hattını kullanmalı? En önemli olan sorulardan biriydiç

Ayrıca ürün göndermek veya ürün siparişi vermek ve kargo ile çalışmak da bu bölümde dile getirilen konular arasındaydı; PTT ile nasıl çalışılır gibi

Şakiba: "Merhaba arkadaşlar İstanbul'daki İran konsoloslughuna nasıl gidebilirim ve hangi adrese gitmeliyim?"

Melhan: "Merhaba arkadaşlar Uludağ Üniversitesi nasıl gidilir bilen var mı? Otobüs falan var mı?"

Mina: "Arkadaşlar ben Gökelle'den Bursa Göçmen Bürosu'na gitmek istiyorum", "Atatürk Caddesinden 38B mi yoksa H1 mi?! Sonra terminale geldiğimde terminalden nasıl gideyim? Birisi bana terminalden gitmen gerektiğini söyledi. Biri bana tam olarak anlatabilir mi?"

İran'ın Türkiye'deki Konsoloslughu ve Büyükelçiliği İle İlgili Sorunları

İran pasaportunun veya ulusal kartının değiştirilmesi ve yenilenmesi, bunun için ne yapılması gerektiği ve büyükelçilik veya konsoloslughu başvurulması gündeme gelen bir diğer konu oldu.

Ayrıca, İran'daki bir aile üyesine veya arkadaşına hukuk ve bankacılık işleri yapması için Türkiye'den vekaletnamenin nasıl verileceği de tartışıldı.

Muhammed: "Arkadaşlar bir sorum olacaktı ikamet ve elçilik gibi işler için nüfus cüzdanı gerekli midir, değil midir?"

Farid: "Arkadaşlar yeşil mührü almak için İstanbul'daki İran büyükelçiliğinin adresini bilen var mı?"

Rıza: "Merhaba arkadaşlar, İstanbul konsoloslughunun yeşil mühür çıkartması ne kadar sürüyor biliyor musunuz? Yaklaşık ne kadar iş yapıyor? Büyükelçilikten randevu aldım. Dönüş bileti almak istiyorum. Ne kadar iş gerektiğini bilin."

Nahal: "Merhaba, İran'da bir banka hesabından para çekmek için konsoloslukta vekaletname vermenin mümkün olduğunu bilen var mı? Tecrübesi olan var mı?"

Sigorta

Sigorta yaptırmak ve ilgili işleri yapmak da tartışıldı. Sigorta için yeni oranların gelmesiyle birlikte makul ve güvenilir fiyatlara sahip sigorta şirketlerinin belirlenmesi ve bunlara kayıt olunması tartışmaları arttı.

Ali: "Merhaba arkadaşlar. Bu ayın 19'undan itibaren muhtemelen sigortaya %50 zam yapılacak. Yapmayan arkadaşlar fırsattan yararlanın."

Âmin: "Merhaba arkadaşlar bir sorum var sigorta başvurusunu nasıl yapalım?"

Eğlence

Eğitim konularının yanı sıra, her birey için önemli olan ve tartışmaya konu olan diğer bir konu da eğlence, spor vb. konulardı. Örneğin, futbol oynamak için çim saha bulunması öneriler arasındaydı. Ayrıca voleybol ve tenis gibi diğer spor etkinliklerinin düzenlenmesi de tartışılan ve incelenen konulardan biriydi. Bu nedenle, oyun sahasının koordinasyonu ve futbol için insanların çekilmesi gibi konular gündeme gelmişti.

Ayrıca 2022 Dünya Kupası'nın başlamasıyla birlikte, İran Milli Takımı'nın maçlarının yayınlandığı mekanlar, bu Telegram grubunda belirleniyordu.

Nasır: "Merhaba voleybol izlemekle ilgilenen arkadaşlar, Cumartesi günü Bursa Belediyesi takımımız, İran milli takımının iki oyuncusundan (Sayed Maarouf ve Seyed Mohammad Mousavi) oluşan Fenerbahçe takımı ile oyun salonunda oynayacak. Niloufar metro istasyonunun yanındadır."

Nima: "Merhaba arkadaşlar, iyi günler. Cumartesi günü çim sahalardan birinde İranlı çocuklar arasında dostça bir futbol maçı oynamak istiyorum. İlgilenirseniz bana söyleyin."

Saeed: "Merhaba, bugün futbol için 6-7 çim sahamız var. İsteyen gelebilir."

Reza: "Arkadaşlar yarın futbol oynayacağız. Bizimle gelmek isteyen var mı? Saha tamamen ücretsiz ve... herhangi bir ücret yok."

7.2.İran İle İlgili Konular ve İki Ülke Arasındaki İlişkiler Meseleler

Grupta İran-Türkiye ortak meseleleri hakkında önemli haberlerin yayınlanması bu bölümün önemli konularından biriydi.

Bursa'dan İran'a mal ve ürünlerin nasıl gönderildiği ve bunun tersini yani İran'dan Bursa'ya gönderilen ürünlerin nasıl teslim edildiği de sıkça sorulmuştur.

Bu Telegram grubunda başka bir önemli konu da İran'dan Türkiye'ye para transferi ve İran Riyali'ni Türk Lirası'na veya tam tersini dönüştürmek için güvenilir döviz bürolarının bulunmasıydı.

Evden uzakta olmak, yerel gıdaları ve ürünleri özlemek doğaldır. İran restoranlarının ve İran süpermarketlerinin bulunduğu grupta gündeme getirilen konulardan biriydi.

Son olarak İran'da protestocular adına özgürlük ve kadınlar adına son dönemde yaşanan siyasi meseleler ele alınarak tartışmalar yapıldı. Örneğin protestoculara destek için yürüyüşler düzenlenmesinden de bahsedildi. İran dışında göstericilere eşlik edenlerin havalimanında sorunla karşılaşacağı veya cep telefonlarının kontrol edilip kayıt altına alınıp alınmayacağı konusu da tartışıldı.

İrfan: "Merhaba arkadaşlar yakın zamanda İran'a giden var mı? Herhangi bir sorun çıkar mı? Telefon falan takılıp kalmazlar mı?"

Sonuç

Bu çalışmanın içerik analizine göre, Bursa'daki İranlı göçmen öğrencilerin şehir yaşamı, eğitim sorunları ve hatta yerel toplumsal normlarla karşı karşıya oldukları görülmektedir. Yeni gelenlerin Türkiye ve Bursa'da Türkçe diline hâkim olamamaları, bu sorunların en önemli faktörlerinden biri olarak belirtilebilir. İncelenen grup tartışmalarında, her bir öğrencinin genel sorununun yurt ve konutla ilgili olduğu gözlemlendi. Bu konuda güven, en önemli ilkedir. Emlaklara güveni, ev sahiplerine güveni, mahalleye güveni (yani mahallenin emniyeti), oda arkadaşına güveni, yurt arkadaşına güveni vb.

Ve tam bir güven oluşana kadar sonuç olarak tatmin oluşmayacaktır. Araştırmanın bulguları, her yabancıya yaşadığı ülkenin göç politikaları nedeniyle stres ve kaygı yaşadığını göstermektedir. Çünkü tek bir yanlış şey yaparsa kendi ülkesine dönebilir. Bu nedenle, göç ve kimlik konularıyla ilgili birçok tartışma, doğru belgelerin hazırlanması ve göç idaresine önceden randevu alınması gibi konulardan, stresi artıran bir durumu yansıtmıştır.

Önerilir; Yukarıda belirtilen hususlarla karşılaştırıldığında, İranlı öğrencilerin Türkiye'ye ve Bursa'ya gelmeden önce en azından Türkçe dilini öğrenmiş olmaları gerekmektedir. Böylece hem şehir düzeyinde hem de üniversite düzeyinde kolaylıkla iletişim kurabilirler ve herhangi bir sorunla karşılaştıklarında onun üstesinden gelebilirler. Güven konusunda, bu konunun iki yönlü olduğunu belirtmek gerekir. Bir yandan, Türkiye ve Bursa'nın yasalarının İranlı öğrenciler tarafından titizlikle uygulanması, yerel halkın olumlu görüşlerini kazanarak güvenin artmasına yardımcı olabilir. Diğer yandan, yerel halkın yabancı öğrencileri küçümsememesi ve onlara saygı göstermesi, güvenin artması yönünde olumlu bir yanıt sağlayacaktır. Son olarak, Türkiye'deki idari

hukuk sorunlarından kaynaklanan stres faktörleri konusunda, kapsamlı, uyumlu ve istikrarlı yasaların her vatandaş için rahat ve kolay olması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Abdelali-Martini, M., and Hamza, R. (2013), How do Migration Remittances Affect Rural Livelihoods in Drylands?, *Journal of International Development*, DOI: 10.1002/jid.2896.
- Charmaz, K. (2006), *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*, California: SAGE.
- Chang, H.-C. (2010), A new perspective on Twitter hashtag use: Diffusion of innovation theory. *Proceedings of the American Society for Information Science and Technology*.
- Khodabandeh, F. (2017), The effect of MALL-based tasks on EFL learners' grammar learning, *Teaching English with Technology*, 17(2), 29-41.
- Kermani, H. (2018), Telegramming News: How have Telegram channels transformed the journalism in Iran?, *Turkish Reviews of Communication Studies*, (31), 168-187.
- Kozinets, R.V. (2002), The Field Behind the Screen: Using Netnography for Marketing Research in Online Communities, *Journal of Marketing Research*. (8)2. 189-203.
- Kozinets, R. V. (2010), *Netnography: Doing ethnographic research online*, London: SAGE publications
- Maxwell, J. A. (2004), Using qualitative methods for causal explanation, *Field Methods*, 16(3), 243-264.
- McQuail, D. (2010), Introduction to the theory of mass communication, Translation: Parviz Jalli. Tehran: *Office Media studies and development*.
- Mahdizadeh, S. M. (2015), Media theories: common thoughts and critical views, Tehran fellow citizen
- Moeller, S., Joseph, A., Lau, J., and Carbo, T. (2011), Towards media and information literacy indicators, *Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*.
- Papacharissi, Z., and Mendelson, A. (2011), Toward a New(er) Sociability: Uses, Gratifications and Social Capital on Facebook. Media Perspectives for the 21st Century, *Stelios Papathanassopoulos (Ed.)*, Routledge.
- Pekkala, S. (2003), Migration Flows in Finland: Regional Differences in Migration Determinants and Migrant Types, *International Regional Science Review*, 26, 4: 466-482.
- Quan-Haase, A., and L. Young, A. (2010), Uses and Gratifications of Social media: A Comparison of Facebook and Instant Messaging, *Bulletin of Science Technology & Society*, 30(5), 350-361.
- Rageh, A., Melewar, T. C., and Woodside, A. (2010), A netnography study to uncover the underlying dimensions of customer experience with resort brands.
- Ribble, M. S., and Bailey, G. D. (2005), Teaching digital citizenship: when will it become a priority for 21st century schools?, *School Business Affairs*, 71(3), 11-14. M
- Ribble, M., and Miller, T. N. (2013), Educational leadership in an online world: connecting students to technology responsibly, safely, and ethically, *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 17(1), 135-143.

- Rollins, M., Nickell, D., and Wei, J. (2014), Understanding salespeople's learning experiences through blogging: A social learning approach. *Industrial Marketing Management*, 43(6), 1063-1069.
- Stephen, L. J. (1981), *Theories of Communication*. Translation: Morteza Nurbakhsh and Syed Akbar Mir Hosseini, Tehran: Jangal.
- Telegram.org. (2016), Retrieved December 10, from: <http://www.alexametrics.com/siteinfo/telegram.org>
- Tracy, S. J. (2013), *Qualitative research methods: collecting evidence, crafting analysis, communicating impact*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Wendell, S., Olson, J., and Signeiser, B. (2009), (*Application of communication theories*) (second edition), Translation: Alireza Dehghan, Tehran: Sociologists Publications.
- Zhang, M. (2010), The impact of rural-urban migration: Case study on the Loess Plateau of Central China, *China Information*, 24(2) 169-189.

ERKEN ORTA ÇAĞ'DA İRAN'DA BİR İLİM MERKEZİ: CÜNDİŞÂPÛR

İsmet Burak Batır¹

Öz

Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr b. Erdeşîr tarafından kurulan Cündişâpûr şehri, İran'ın Hûzistân bölgesinde yer almaktadır. Günümüzde Şüşter şehrinin kuzeyindeki Şahâbâd denilen mevkide metruk bir halde bulunmaktadır. Sâsânîlerin, Romalıları mağlup etmesinden sonra buraya getirilen mühendisler ve mimarlar şehrin imarında önemli rol oynamıştır. Bunun yanında sanatçılar, bilginler ve işçilerden oluşan kalabalık bir esir grubunun da buraya getirilmesi şehrin entelektüel bir kimlik kazanmasını sağladı. Daha sonraki dönemlerde şehirde imar faaliyetlerine devam edilerek saray, baraj, köprü, yol ve bent gibi birçok yapı inşa edildi. Sâsânîlerin bilime olan desteği sayesinde Cündişâpûr'da açılan mühendislik, tıp, mimarlık, matematik ve astroloji okulları şehrin ilmî yönden inkişâfını sağladı. Bu kurumlar içerisinde tıp okulunun ayrı bir yeri vardı. Suriyeli, Hintli, Yunanlı ve İranlı bilginler buradaki okullarda faaliyet göstererek bilimin gelişmesine katkı sağladılar. Şöhreti dünyaya yayılan Cündişâpûr'daki tıp okulu; Edessa, Ruha ve Nisibis'deki okullarla yarışabilecek düzeye geldi. I. Hüsrev Enûşîrvân (531-579) zamanında tekâmülünü tamamlayan Cündişâpûr okulu bu dönemde ilmî gelişmişliğin zirvesini yaşadı. İslâm orduları 638 yılında Cündişâpûr'u fethettiğinde şehirde bilimsel faaliyetler devam etmekteydi. Abbâsîler zamanında buradaki hastane, tıp okulları ve diğer eğitim kurumları örnek alınarak başta Bağdat olmak üzere Kahire, Şam ve Şîrâz'da da benzer kurumlar inşa edildi. Bu merkezlerdeki okullarda bilginlerin yürütmüş olduğu çalışmalar neticesinde İslâm'ın bilim çağı başladı. Ancak VIII. yüzyılda Bağdat'ın kurulması ve İslâm dünyasının ilmî merkezi haline gelmesiyle birlikte Cündişâpûr'un önemi kaybolmuş ve buradaki bilginler Bağdat başta olmak üzere çevre şehirlere göç etmişlerdir. Abbâsîlerin İran ve Cündişâpûr'daki siyasi otoritesi zamanla zayıflamış ve ardından bu bölgede Saffârîler, Büveyhîler ve Selçuklular gibi devletler hâkimiyet kurmuşlardır. Ancak bu süreçte meydana gelen iç savaşlar, Cündişâpûr'un önemini gitgide azaltmış ve bölge tekrar eski haline kavuşamamıştır. Bu çalışmada erken Orta Çağlarda ilmî bir merkez olarak Cündişâpûr'da meydana gelen bilimsel gelişmeler ve İslâm bilimine olan etkisi üzerinde durulacaktır. Bunun yanında ilmî gelişmelerin siyasî olaylardan bağımsız olmayacağını düşündüğümüzden şehrin sükûtuna kadar olan dönem hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Hûzistân, Cündişâpûr, Tıp, Tercüme Faaliyetleri

¹ Dr., ismetburakbatir90@gmail.com, 0000-0003-0572-6110

Giriş

Günümüzde İran'ın Hûzistân Eyaleti'nde yer alan Cündişâpûr şehri; Dizful ve şüşter'in yakınlarında bulunan ŝahabâd mevkiinde yer almaktadır (Browne, 1351: 52; Miriyân, 1352: 228; Karacanlu, 1375: 474). şehrin adı hakkında oldukça farklı görüşler bulunmakta olup bunlardan en yaygını "Veh ez Endeŝ-i şâpûr" (şâpûr'un Antakya'dan güzel olan şehri) olandır (Huart-Sayılı, 1991: 1119; Söylemez, 2017: 35).² İslam coğrafyacıları, şehri verimli, ekilebilir alanı ve suyu bol olan bir yer olarak ifade etmişlerdir (İbn Hurdâzbih, 2008: 146; İstahrî, 2015: 102; İbn Havkal, 2017: 236). Mezopotamya bölgesinin sınırları içerisinde kalmamasına rağmen o kültürün etkisinde kaldığı görülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde şehre Elâmlılar, Sümerler, Asurlular, Persler, Selevkoslar, Partlar ve Sâsânîler hâkim olmuştur. Bunlardan Elâmlılar ve Persler burayı merkez edinmişlerdi. Cündişâpûr'un, Elâm'ın başkenti Sûs'a yakın olması nedeniyle bu iki şehir arasında sıkı ilişkiler gelişmiş hatta İslâmî dönemde aynı vali tarafından yönetilmişlerdir (Muhammedî, 1374, 230; Söylemez, 2017: 26).

Selevkos hanedanının İran sahasındaki hâkimiyetinin sona ermesinin ardından İranî bir kavim olan Partlar bölgeyi ele geçirdi. Partların yerini alan Sâsânîler, Roma ile sürekli mücadele halindeydi. Bunlardan ilki Roma imparatoru Valerianus'un 256 yılında Sâsânîlere savaş açmasıdır. İran topraklarına giren Roma orduları 260 yılında Sâsânîler ile Edessa (Urfa) yakınlarında karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta mağlup olan imparator Valerianus ve yetmiş bin Romalı asker Sâsânîler tarafından esir alındı. (Uslu, 1993: 117; Bilgiç, 2012: 29; Batır, 2023: 36.) Valerianus'un yerine Sıryadis isimli Romalı bir askeri imparator olarak tayin eden I. şâpûr, Roma İmparatorluğu'nu kendisine tâbi devlet hâline getirdi. Esir alınan Romalıları yeni kurduğu Cündişâpûr şehrine yerleŝtirdi. Asurlular ve Hititler zamanında uygulanan ele geçirdikleri bölgenin yetmiş elemanlarını kendi ülkelerine getirme geleneğinin Persler tarafından devam ettirildiği görülmektedir. Nitekim bu dönemde Antakya'dan sanatçılar, işçiler ve ilim adamları getirilerek Cündişâpûr'da iskân edildi (Uslu, 1993: 118). Bunun yanında getirilen mimarlar ve işçiler şehrin altyapısının kurulması için baraj, köprü, yol ve bent yapımında çalıştırıldı.

Cündişâpûr kurulduktan kısa bir süre sonra bilimsel çalışmaların ilk örnekleri Antakya'dan getirilen tabipler ve bilim adamları tarafından verilmeye başlandı (Ullmann, 1978: 17). şehre ŝöhret kazandıracak okulun ne zaman kurulduğuna dair net bir tarih bulunmamaktadır (Söylemez, 2017: 81). Ancak II. şâpûr döneminde Yunan tabip Théodoros'un şehre gelmesiyle burada tıp ve felsefenin gelişmeye başladığı söylenebilir. Bu dönemde şehrin genişlemesi esnasında birçok tıp okulunun da içinde bulunduğu büyük bir okul açıldığı belirtilmektedir (Necmâbâdî, 1375: 72; Nehaî, 1978: 143). II. şâpûr'dan sonra zaman içerisinde bu okulun öneminin azaldığı görülmektedir. Ancak I. Hüsrev Enûşirvân'ın batıdan gelen bilim adamlarını Cündişâpûr'a yerleŝtirmesinin ardından şehirde yeniden bilimsel çalışmalar canlanmıştır. Bu nedenle I. Hüsrev, Cündişâpûr Üniversitesi'nin kurucusu olarak anılmıştır (İzmirli, 1995: 62). Biz de I. Hüsrev zamanında şehirde meydana gelen ilmî inkiŝâfı ve bu ilerlemenin İslâm bilimi üzerindeki etkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Cündişâpûr Üniversitesi'nin Kuruluşu

² Sâsânî imparatoru I. şâpûr, Antakya'yı ele geçirdikten sonra şehre hayran kalmış ve kendi ülkesinde de buraya benzer bir şehir kurulmasını istemiştir. Her iki şehrin yapısı itibariyle büyük benzerlikler göstermektedir. Nitekim her iki şehir ortasından nehir geçmekteydi. Antakya'dan getirilen mimarlar ve işçiler Cündişâpûr'u, Roma şehir yapısına benzer bir şekilde inşa etti. Bu nedenle şehre şâpûr'un Antakya'dan güzel olan şehri anlamına gelen Veh ez Endeŝ-i şâpûr denilmiştir. Ali Sami, Tahran 1349, s. 10.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere II. Şâpûr döneminde şehirde birtakım ilmî gelişmeler meydana gelmiş ve uluslararası nitelikte bir okul kurulmuştu. Kısa bir süre içerisinde okulun şöhreti artarak Roma, Yunan, Suriye, Arap ve Hindistanlı öğrenciler Cündişâpûr'a tıp eğitimi için gelmeye başladı. Hatta Yunan hekimlerin bu okula gelerek Hipokrat tıbbı üzerine dersler vermesi Cündişâpûr'un Hipokrat Şehri olarak anılmasını sağlamıştır (Bakır - Altungök, 2017: 57). Asıl önemini I. Hüsrev zamanında kazanan okul bu dönemde köklü değişikliklerle yeniden yapılandırıldı. Bazı araştırmacılar gerçekleştirilen değişiklikler nedeniyle okulun ilk defa I. Hüsrev zamanında kurulduğunu iddia etmişlerdir (Sultanzâde, 1364: 31). Onun küçük yaşlarda saraydaki felsefecilerle tanışması hayatının dönüm noktası olmuştur. Babası Kubâd'ın sarayında dönemin en meşhur bilim adamları I. Hüsrev'in yetişmesinde önemli rol üstlenmiştir (Necmâbâdî, 1375: 66). Örneğin babasının doktoru Stephan de Edessa (Urfalı Stephan) tıp; Süryanî Agasiyos ve Nusaybinli Paulos ise felsefe alanına ilgi duymasını sağladı. Nitekim bilimsel gelişmelerin başladığı ilk dönemde felsefe ve tıp iç içe geçmiş durumdaydı. Bu nedenle Galenos'un da dediği gibi "bir hekim aynı zamanda felsefeci de olmalıdır" anlayışı hâkimdi (Söylemez, 2017: 85). 529 yılında Bizans imparatoru Büyük Jüstinyen'in Atina Okulu'nu kapatmasının ardından buradaki bilim adamları I. Hüsrev'in felsefeye duyduğu yoğun ilgiyi bildiklerinden ona sığınmışlardı (Ferruhmend, 1384: 8; Tefazzülî, 1995: 255).³ Batıdan gelen bilim adamları Cündişâpûr şehrine yerleştirilmiş I. Hüsrev de kendilerinden felsefe dersi almıştı. Daha sonraki süreçte bu bilim adamları şehirde bilimsel gelişmelerin yürütüleceği bir merkez oluşturmuşlar ve ilmî çalışmalarını burada sürdürmüşlerdir (Bayraktar, 1988: 40). I. Hüsrev, Yunan filozofların Cündişâpûr'da bulunduğu esnada sık sık felsefi tartışmalar düzenletirdi. Bu tartışmalara seyirci olarak katılır, aklına takıldığı soruları direkt muhatabına sorarak önemli gördüğü kısımları not alırdı (Söylemez, 2017: 85).

I. Hüsrev, felsefeye ilgisi olduğu kadar tıp ilmine de oldukça meraklıydı. Bu dönemde dünyanın önemli tıp merkezlerinden biri hâline gelen Cündişâpûr var olan kurumların yapısı korunarak yeni okulların da açılmasıyla altın devrini yaşadı (Bakır - Altungök, 2017: 57). Erken Orta Çağlarda Uzakdoğu'da özellikle Hindistan ve Çin ülkelerinde tıp ilmi belirli ailelerin tekelindeydi. Bunun yanı sıra batıda ise seküler anlayış terk edilerek skolastik düşünce bilime hâkim olmaya başlamıştı. Bahsedilen hususlar göz önüne alındığında hem doğudan hem de batıdan Cündişâpûr'a gelen bilim adamları özgür bir çalışma ortamına kavuştuklarını söyleyebiliriz.

2. Cündişâpûr Okulunun Yapısı

Şehirde bulunan okul başta tıp fakültesi ve hastanesi olmak üzere ecza atölyesi, tercüme evi, kütüphane ve rasathane olmak üzere toplam 5 kısımdan oluşmaktaydı.

2.1. Tıp Okulu ve Hastanesi

Cündişâpûr Tıp Okulu, Pehlevicede güzel bahçe adı verilen ve Genta Şepirta denilen mevkide kurulmuştur. Hastane ise tıp fakültesinin yanında kurulmuştur (Elgood, 2010: 47; Ali, 1387: 2). I. Hüsrev zamanında 7 büyük binadan oluşan okul, büyük bir kompleks olarak kaydedilmektedir. Okulun yöneticisi aynı zamanda hastanenin de yöneticisiydi. Bu kişiye "kötüyü iyiye dönüştüren" anlamına gelen "dorostobed"⁴ adı verilmiştir (Söylemez, 2017: 87).

³ Bu bilim adamlarından en önemlileri şunlardır: Damascius, Siplicius, Eulamius, Priscianus, İsidore, Hermias, Diogen.

⁴ Ülkedeki doktorların en bilgisi ve lideri olarak kabul edilirdi. Sadece hükümdara karşı sorumluluğu bulunmakta ve geniş yetkilere sahip olduğu belirtilmektedir. Döner sermayenin başında olan Dorostobed parayı istediği gibi

Hastanede hem yataklı servisler hem de hastaların ayakta tedavi olduğu odalar bulunmaktaydı. Yataklı servisler İslâmî dönemde de hizmet vermeye devam etmiştir. İhtisas hastaneleri kurularak gelen hastalar hastalıklarına göre uygun tedavi alanlarına alınırđı (Necmâbâdî, 1375: 90). Kadın ve erkeklerin tedavi gördüğü alanlar farklıydı. Günümüz eğitim ve araştırma hastanelerine benzer yapıda kurulan bu okul hem hastaları tedavi etme hem de öğrenci yetiştirme amacıyla kullanılıyordu. Aynı zamanda öğrencilere uygulamalı eğitim veriliyordu. Cündișâpûr okulundan mezun olan öğrencilerin bir kısmı yine buranın bünyesindeki hastanede hekim olarak göreve başlıyorlardı (Bakır - Altungök, 2017: 60). Sâsânî sarayı, çeşitli şehir merkezlerindeki hastaneler ve askerî garnizonlar diğer görev aldıkları alanlardı. VI. yüzyılda, okulun yaklaşık 500 hekim ve 5000 de öğrenci olduğu ifade edilmektedir (Elçin, 2010: 196). Görev yapan hekimlerin geneli Nesturî Hıristiyanlardan oluşuyordu. Cündișâpûr'da ders veren hocalardan oluşturulan bir heyetle yapılan çalışmaların denetimi sağlanmış ve bu sayede yeni araştırmalar yaptırılmıştır (Ferruhmend, 1384: 10). 555 yılında I. Hüsrev tarafından Cündișâpûr'da uluslararası büyük bir tıp kongresi tertip edilmiş ve bu kongrenin tertibi için de saray baş hekimisi Gabriel başkan olarak atanmıştı. İran dışından yüzlerce doktor davet edilmiş ve birçok aristokrat kongreyi takip etmiştir (Ali, 1387: 2).

2.1.1. Müfredat

Cündișâpûr tıp okulunda eğitimin kaç yıl olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu okulu etkileyen Nusaybin tıp okulunda eğitimin 3 yıl olduğu düşünülürse Cündișâpûr tıp okulunda da benzer sürecin işlediğı söylenebilir (Sultanzâde, 1364: 33). Eğitimin ilk yılı hazırlık niteliğinde matematik, mühendislik ve mantık dersleri verilirdi. Daha sonraki iki yıl ise Hipokrat'ın 12 kitabı ve Galenos'un 9 kitabı okutuluyordu. Hazırlık sınıfında temel derslerin okutulması öğrencilerin ilaç yapabilme ve kendi hastanelerini açabilme ehliyetine sahip olmaları için önemliydi. Nitekim matematik bilmeyen doktorun ilaç oranlarını tutturması veya mühendislik ilmini bilmeyen bir hekimin kendi hastanesini kurması mümkün değildi (Söylemez, 2017: 90). Mantık ise bilimsel düşünmenin özü olarak kabul ediliyordu (Rescher, 1963: 17). Bir hekimin aynı zamanda filozof olmasını savunan Galenos, Cündișâpûr tıp okulunu etkileyen isimlerin başında gelmekteydi. Dolayısıyla felsefenin ders müfredatının önemli kısmını oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Uluslararası niteliğe sahip olan bu okulun eğitim dili farklılık gösterebiliyordu. Örneğin tıp derslerinde Hipokrat ve Galenos'un kitapları okutulduğundan eğitim dilinin ağırlıklı olarak Yunanca olduğu söylenebilir. Nitekim daha şehrin kuruluşundan itibaren Yunan kültürüne tanıyan bir kitle bulunuyordu. Sâsânîlerin ilk dönemlerinden itibaren Pehlevice kitabelerin yanında Yunanca bulunması bu topraklarda Yunancanın kullanıldığını göstermektedir (Söylemez, 2017: 92). Aynı zamanda I. Hüsrev zamanında okul bünyesinde kurulan tercüme evi sayesinde birçok tıp kitabı Yunancadan Pehleviceye ve Süryaniceye çevrilmişti. Yunanca bilmeyen hekimler ise yapılan bu çevirilerden faydalanmışlardır.

2.2. Kütüphane

Okulda bir de iki yüz elli dokuz odadan ve birkaç katlı bir binadan teşkil kütüphane bulunuyordu. Bu kütüphanede 40.000 branşla ilgili 400 bin adet kitap bulunduğu ifade edilmektedir (Ali, 1387: 10; Elçin, 2010: 196). Kütüphanenin içerisinde doğu ve batı dillerine ait binlerce cilt kitap yer almaktaydı. Buradan üniversite mensubu herkes faydalanabiliyordu (Sultanzâde, 1364: 32). Kitapların bir kısmı dönemin meşhur okullarından biri olan Edessa tıp okulunun kapanmasının ardından burada görev yapan Yeni Eflatuncu filozoflar tarafından

kullanma, hastaneye görevli tayin etme ve burada çalışan personeli görevinden alma gibi yetkileri bulunmaktadır. Söylemez, 2017: 88.

getirilmiştir. Sâsânî hükümdarları tıp okulu bünyesinde bulunan bu kütüphaneye çok önem vermiştir. Zaman zaman bilim adamlarını buraya çağırarak onlarla münazara ediyorlardı. Okulun kuruluşunda da önemli bir payı olan II. Şâpûr yabancı bilim adamlarını kütüphaneye çağırdığı bir gün “biz, kılıçlarımızla saldırgan ülkelere karşı zafer kazanırız; bilimlerimiz ve bilim adamlarımızla da diğer beyinlerin ve fikirlerin üstesinden geliriz” sözünü söyleyerek bilime ne derece önem verdiğini belirtmiştir (Bakır - Altungök, 2017: 62).

2.3. Tercüme Evi

Cündişâpûr Hastanesi'nin hemen yanında yer alan bu bölümde yabancı dildeki kitaplar Pehlevinceye tercüme edilmiştir. Pehlevince Sâsânîlerin resmî yazışmalarında ve Mazdaist metinlerde kullanılmasına rağmen bilim dili hâline gelmesi I. Hüsrev zamanında olmuştur.⁵ Bu dönemde felsefe ve tıp alanında pek çok eser Pehlevinceye tercüme edilmiştir. Hastanede görev yapmakta olan hekimler aynı zamanda çeviriler de yapıyorlardı. Tıp okulunda hizmet veren hekimler geldikleri ülkelerin tıp kitaplarını İran'a taşımışlardır. Bu kitapların büyük bir kısmı da tercüme edilmiştir. Ullmann; Batlamyûs, Galenos, Vettius Valens ve Cassianus Bassus Scholasticus'un eserlerinin Pehlevinceye tercüme edildiğini belirtmiştir (Ullmann, 1978: 17). Bu dönemde Hintçeden de Pehlevinceye tercüme edilen eserler de bulunmaktaydı. Bunlardan en önemlisi ilaç ve zehirler hakkında olan Şanak'ın *Kitabu's-sumûm*'u idi. Ayrıca İran tarih ve edebiyatına dair eserler de burada tercüme edilmiştir. Bunlardan en önemlileri *İskenderiye Tarihi* ve orijinali Hintçe olan *Kelile ve Dimne* adlı eserdir.

Sâsânî devleti yıkılıp İran'a İslâm dini hâkim olunca Pehlevince yerini Arapçaya bıraktı. Böylelikle Pehleviceden Arapçaya tercüme edilen eserlerin büyük kısmı günümüze ulaştı, tercüme edilmeyenler ise kayboldu. Taberî, Mesudî, Yakubî ve İbn Miskeveyh gibi meşhur İslâm tarihçileri eserlerinde İran tarihi hakkında bilgi verirken telif ve tercüme faaliyetlerine genişçe yer ayırmışlardır (Söylemez, 2017: 100).

2.4. Rasathane

Sâsânîler zamanında Cündişâpûr'da kurulan rasathane tıp okulunun bünyesinde inşâ edildi. Burada gök cisimlerinin incelenmesinin yanı sıra matematik ve astronomi dersleri de verilmekteydi. İskenderiye şehrindeki Dâru't-tâ'lim'in devamı niteliğindedir (Söylemez, 2017: 101). Sâsânîler zamanında I. Hüsrev'in veziri Büzürgmehr'in astronomiye dair kaleme aldığı *Vajizek* adlı eseri Cündişâpûr okulunda ders olarak okutulmuş ve İslâmî dönemde de önemli bir başvuru eseri olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Cündişâpûr'da gerçekleştirilen bilimsel faaliyetler daha sonraki süreçte olgunlaşarak devam etmiş burası örnek alınarak Abbâsîler devrinde Bağdat ve Şam'da yeni rasathaneler kurulmuştur. İslâm döneminde bu üç şehirdeki rasathane birbirleriyle koordineli bir şekilde çalışmıştır (Batır, 2023: 237). Hatta bu rasathanelerin ortak ölçümleri neticesinde zîcler⁶ oluşturulmuştur (Hitti, 1995: I, 570). Şehrin öneminin yitirilmesinin ardından rasathane de yok olma yüz tutmuştur.

⁵ Pehlevicenin bilim dili hâline gelmesi Nasturî kilisesi sayesinde olmuştur. Nasturîler, I. Hüsrev döneminde organize bir şekilde İran'ın neredeyse tamamına yayılmışlardı. Misyonerlik faaliyetlerinin bir parçası olarak bu dili kullanan Nasturîler din adamlarını Pehlevince öğrenme konusunda zorunlu tutmuşlardı. Onların bilimsel terminolojiyi ilk kullanan ve üreten kimseler olması Pehlevinceyi doğal olarak bilim dili hâline getirdi (Söylemez, 2017: 98).

⁶ Pevlevîce zig olan kelime Arapçaya zîc olarak geçmiş olup astronomi tabloları veya çizelgeleri anlamına gelmektedir. Yavuz Unat, “Zic”, *DİA*, C. XLIV, İstanbul 2013: 397.

3. Cündişâpûr Tıp Okulu'nun İslâm Bilimine Katkısı

Cündişâpûr, Hz. Ömer zamanında İslâm topraklarına katıldı. İslâm orduları şehre hâkim olduğunda burada işler vaziyette olan hastane ve tıp okulu ile karşılaştılar. Müslümanlar bu şehri fetihten sonra titizlikle muhafaza ettiler. İslâm döneminde şehirdeki bilimsel faaliyetler Müslümanların kontrolünde yürütülmekteydi (Bakır - Altungök, 2017: 64). Müslümanlar ilk zamanlar -Emevîler dönemi de dâhil olmak üzere- bilimsel çalışmalardan uzak kaldı.

Abbâsîler dönemine geldiğinde ise Cündişâpûr'daki bilim adamlarının tıp alanındaki bilgi birikimi ve aklî ilimlerdeki tecrübelerinden oldukça istifade edilmiştir. Müslümanlar daha önceden Irak ve Suriye topraklarında Antik Yunan, İran, Çin ve Hint tıbbı ile karşılaşmışlarsa da Cündişâpûr'daki okullar sayesinde tıp ilminin derinliklerine vakıf oldular (Maslahişâd, 1389: 107). İslâm tarihindeki ilk hastane Cündişâpûrlu bilim adamları tarafından Bağdat'ta kuruldu.⁷ Halife Mansur'un rahatsızlanması üzerine Cündişâpûr'un önde gelen hekimlerinden Curcis b. Buhtîşu' ve öğrencisi İsa b. Şehla halifeyi tedavi için Bağdat'a gitti. Curcis b. Buhtîşu' Bağdat'ta kaldığı süre zarfında Halife Mansûr'a Yunanca ve Süryânîceden birçok nakiller ve tercüme yaptı. Bu arada Kunnâş adıyla Süryânîce bir tıp kitabı derledi ve eser daha sonra Arapçaya tercüme edildi (Doğruyol, 1992: 378; Strange, 2015: 301). Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd tahta geçince Cündişâpûr Hastanesi'nin benzerinin Bağdat'ta kurulmasına karar verdi. Bu iş için görevlendirdiği Cebraîl b. Buhtîşu' o sırada Cündişâpûr Hastanesi'nin başhekimiydi. Bağdat'ta hastanenin kurulmasının ardından buraya tabipler, hocalar ve eczacılar davet edildi (Terzioğlu, 1992: 164). Birçok hekimin Bağdat'a yerleşmesi ve buradaki hastanenin devlet desteğine kavuşması Cündişâpûr Hastanesi'nin zamanla önemini kaybetmeye başlamasına sebep oldu.

Bağdat Hastanesi, İslâm dünyasının önemli merkezlerinde kurulacak olan hastaneler için örnek teşkil etmiştir. Müslüman hekimler, Cündişâpûr tıp geleneğini daha da ileri götürerek günümüz modern tıbbının öncüleri olmuşlardır. Nitekim Cündişâpûr tıp okulu geleneğinden gelen İbn-i Sina (ö. 428/1037) ve Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) tıp alanındaki verdikleri eserler 17. yüzyıla kadar Avrupa'daki okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur (Terzioğlu, 1999: 331). Cündişâpûrlular pozitif bilimlerin İslâm dünyasına geçişinde aracı olarak kalmamışlar aynı zamanda telif eserler vererek de büyük katkılar sağlamışlardır. Örneğin Şâpûr b. Sehl tarafından yazılan ilk tıp ve farmakoloji ansiklopedisi *el-Akrabazîn*⁸ uzun yıllar İslâm dünyasında kullanılmıştır. Bunun yanında birçok Cündişâpûrlu hekim tercüme yaparak İslâm tıbbına hizmet etmişlerdir.⁹

Cündişâpûrlu bilim adamları sadece tıp alanında İslâm bilimine katkı sunmakla kalmamış İslâm dünyasının felsefeyle tanışmasını da sağlamışlardır. Bağdat'ta kurulan hastanenin yanına Cündişâpûr'daki Dâru'l-İlm'e benzeyen bir müessese kurulmuştur (Bozkurt, 2002: 121; Starr, 2021: 197). Beytü'l-hikme adı verilen bu kurumda Cündişâpûrlular tarafından çeşitli dillerden eserler Arapçaya tercümesi yapılmıştır. Bu tercüme faaliyetlerine sadece Cündişâpûrlular değil başta İbn Mukaffa gibi İranlı birçok âlim de katılarak Pehleviceden Arapçaya tercüme gerçekleştirmiş ve İslâm felsefesinin doğuşuna katkı sağlamışlardır (Söylemez, 2017: 112). Cündişâpûrlu bilim adamları sadece Beytü'l-hikme'yi kurmakla kalmamışlar aynı zamanda bu kurumun yöneticiliğini de uzun süre üstlenmişlerdir. Arapçaya tercüme edilecek eserlerin tespitinde I. Hüsrev zamanında uygulanan çeviri geleneğinden faydalanıldı. Bu amaçla

⁷ İslâm dünyasındaki ilk hastanenin Velid b. Abdulmelik tarafından Şam'da kurulduğu iddia edilmiştir. Söylemez, 2017: 106.

⁸ İslâm tıbbında ilaç formüllerini ihtiva eden el kitaplarının genel adıdır (Baytop, 1989: 287).

⁹ Bu çevirilerin geniş bir listesi için bkz. Söylemez, 2017: 108-113.

Sâsânîler zamanında Pehleviceye veya Süryaniceye tercüme edilmiş eserler bu dönemde öncelikle çevrilecekler arasında oldu. Dolayısıyla Beytü'l-hikme kütüphanesinde bulunan pek çok Pehlevicé eserin varlığı bu durumla ilişkilendirilebilir.

Cüdişâpûrlu bilim adamları sadece çeviri işiyle uğraşmayıp kurdukları ders halkaları ile Bağdat'ta birçok öğrenci yetiştirdiler. Bu ders halkalarının en ünlüsü şüphesiz Yuhanna b. Maseveyh'e ait olmalı. Yuhanna, tıp ve felsefe başta olmak üzere pek çok konuda verdiği dersler neticesinde İslâm dünyasının ilk filozofları yetişti.¹⁰ Yunancayı iyi bilen bu öğrenciler Hipokrat ve Galenos'un eserlerini Arapçaya tercüme ettiler (Gutas, 2003: 130; Kaya, 2013: 582). Bu çeviriler İslâm tıbbı ve felsefesinin temelini oluşturmasında etkili olduğu söylenebilir.

Sonuç

Sâsânîler tarafından kurulan Cüdişâpûr tıp okulu, I. Hüsrev zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Bünyesinde barındırdığı hastane ve kütüphaneyle birlikte günümüz üniversitesine benzer eğitim kurumu olarak uzun yıllar hizmet vermiştir. Dünyanın dört bir yanından gelen öğrencilerle Hint, İran, Yunan ve Roma tıbbının sentezlendiği yer olmuştur. Bu durumun farkına varan Müslümanlar Cüdişâpûr'daki bilimsel çalışmalarını destekledi. Abbâsîler zamanında Cüdişâpûr'dakine benzer kurumların Bağdat'ta kurulmasının ardından Bağdat'a davet edilen Cüdişâpûrlu bilim insanları Abbâsî halifelerinin himâyesinde çalışmalarını sürdürdü. Bu kurumlar daha sonra İslâm devletlerinde kurulacak olan medrese, hastane, rasathane, eczane gibi birçok eğitim merkezinin tesis edilmesinde model oldu. Diğer yandan Bağdat'a yerleşen Cüdişâpûrlu bilim adamlarının öncülüğünde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri İslâm felsefesinin ve tıbbının oluşmasında oldukça önemlidir. Cüdişâpûr'dan alınan bu miras İslâm rönesansını başlattığını söyleyebiliriz. Bağdat'ın kurulmasından Cüdişâpûr artık bilim merkezi olmaktan çıkmış ve yerini Bağdat'a bırakmıştır.

¹⁰ Bunların en önemlileri Sabit b. Kurra, Kusta b. Luka, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn ve Haccac b. Yusuf b. Matar gibi öğrencilerdi.

Kaynaklar

- Ali, A. (1387), îșîne-yi Dânișkede-yi Cündișâpûr, *Mecelle-yi İlmî Pezișkî*, sayı: 7/1, 1-11.
- Bakır, A., ve Altungök, A. (2017), İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündișâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri), *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları*, 2, 53-97.
- Batır, İ., B. (2023), Orta Çağ'ın Unutulan Coğrafyası (Büveyhîler ve Selçuklular Döneminde Hûzistân).
- Bayraktar, M. (1988), *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara.
- Baytop, T. (1989), Akrâbâzîn, *DİA*, C. II, 287-288.
- Bilgiç, E. (2012), Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, 25-34.
- Bozkurt, N. (2002), *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ankara.
- Browne, E., G. (1351), *Tıbb-ı İslâmî*, Farsçaya çev. Mesud Recepniya, Tahran.
- Doğruyol, H. (1992), Buhtîșû, *DİA*, C. V, 378
- Elçin, M. (2010), Tıp Eğitiminin Tarihçesi, *Hacettepe Tıp Dergisi*, C. XLI, 4, 195-202.
- Elgood, C. (2010), *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, New York.
- Ferruhmend, Y. (1384), Merkez-i İlmî Cündișâpûr ve Caygah-ı An der Tahavvulat-ı Ferheng-i Müselmanan, *Târîhu temeddün-i İslâmî*, 3-19.
- Gutas, D. (2003), *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul.
- Hitti, P., K. (1995), *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C. I-IV, İstanbul.
- İbn H. (2017), *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul.
- İbn H. (2008), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul.
- İstahrî. (2015), *Mesâlikü'l-memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul.
- İzmirli. İ., H. (1995), *İslâm'da Felsefe Akımları*, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul.
- Karacanlu. C. (1375), *Dâiretü'l-maârif-i teşeyyu'*, C. V, 474-475.
- Maslahișâd, İ. (1389), Dâneșgâh-ı Cündișâpûr, *Mecelle-yi tıbb-ı sünneti İslam ve İran*, 105-112.
- Miriyan, A. (1352), *Coğrafya-yı târîh-i serzeminhâ-yı Hûzistân*, Tahran.
- Muhammedî, M. (1374), *Ferheng-i İranî pîș ez İslâm ve âsâr-ı ân der temeddün-i İslâmî ve edebiyât-ı Arabî*, Tahran.
- Necmâbâdî, M. (1375), *Târîh-i tub der İslâm ez zuhur-ı İslâm tâ Mogol*, Tahran.
- Nehâî, H. (1978), Pîșîne-yi târîh-i şehri Gundîșâpûr, *Berresihâ-yı târîhî*, 2, Tahran.
- Rescher, N. (1963), *Studies in the History of Arabic Logic*, Pittsburgh.
- Söylemez. M., M. (2017) *Bilimin Yitik Şehri Cündișâpûr*, Ankara.
- Starr, S., F. (2021), *Kayıp Aydınlanma (Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı)*, çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul.

- Strange, G. L. (2015), *Doğu Halifetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul.
- Sultanzâde, H. (1364), *Târih-i medâris-i İrân ez ahde bastân tâ te'sis-i dârü'l-funûn*, Tahran.
- Tefazzülî, A. (1995), Enûşirvân, *DİA*, C. II, 255-256.
- Terzioğlu, A. (1992), Bîmâristan, *DİA*, C. VI, 163-178.
- Terzioğlu, A. (1999), İbn Sînâ, *DİA*, C. XX, 321-336.
- Ullmann, M. (1978), *Islamic Surveys II*, Edinburg.
- Unat, Y. (2013), Zîc, *DİA*, C. XLIV, 397-398.
- Uslu, R. (1993), Cündişapur, *DİA*, C. VIII, 117-118.
- Huart, C., ve Sayılı, A. (1991), Gondēshāpūr, *EP*, C. II, 1119-1120.
- Kaya, M., C. Y.B. (2013), Mâseveyh, *DİA*, C. XLIII, 582.
- Sami, A. (1349), Gundaşâpūr, *Hüner ve Merdüm*, 90, 1-21.

İRAN DEVRİMİ VE ŞİA EKSENİ IŞIĞINDA İRAN SİYASETİNİN ŞEKİLLENMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Sibel CEYLAN YİĞİT

Öz

Bu makale, İran Devrimi'ni referans noktası almış ve devrimin İran siyasetini nasıl şekillendirdiğini açıklamaya çalışmıştır. Bu çalışmanın temel savlarından biri, İran Devrimi'nin Ortadoğu'da Sünni Araplara karşı bir Şii bloğunun oluşmasına neden olduğudur. Bununla beraber İran Devrimi Ortadoğu'da bir Şii kimliğinin ön plana çıkmasına ve Sünni-Şii militanların artmasını tetiklemiştir. Bu bağlamda İran siyaseti, Devrim ölçütlerinde ele alınarak analizi yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Şiilik, Şia ekseni, Ortadoğu.

Abstract

This article took the Iranian Revolution as a reference point and tried to explain how the revolution shaped Iranian politics. One of the main arguments of this study is that the Iranian Revolution caused the formation of a Shiite bloc in the Middle East against the Sunni Arabs. However, the Iranian Revolution has triggered the emergence of a Shiite identity in the Middle East and the increase of Sunni-Shiite militants. In this context, it will be tried to analyze Iranian politics by considering it in the criteria of Revolution.

Keywords: Iran, Shiism, Shia axis, Middle East.

Giriş

Şia'nın terim anlamı, “*Ali b. Ebi Talib'in Hz. Muhammed'ten hemen sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametın insanlığın sonuna dek, Ali'nin soyundan devam edeceğini ileri süren, bu imamların masum olduklarını iddia eden toplulukların müşterek adıdır*” (Onat, 1993) Şiiler, Şia mezhebinin Hz. Peygamberin zamanında şekillenip O'ndan sonra bir İslam mezhebi olarak ortaya çıktığını kabul ederler (Nevbahti, 1936; el-Kummi, 1963). Ancak Kur'an-ı Kerim'de Hz. Ali'nin imam olacağı yönünde bir ayet bulunmamaktadır. Dolayısıyla savunulan bu görüşün sağlam bir zemininin bulunmadığı belirtilebilir.

Yaklaşık 130 milyon Müslüman, dünya genelinde Şii İslam mezhebinin takipçisidir. Bu büyük Şii nüfusun çoğunluğu, Pakistan'dan Lübnan'a uzanan coğrafi bölgede yoğunlaşmıştır ve tahmini olarak 120 milyon kişiyi içermektedir. Şiiler, dünya çapında farklı bölgelerde etkili bir nüfusa sahiptir. İran, Irak, Bahreyn ve Azerbaycan gibi ülkeler, Şii Müslümanların en yoğun olduğu bölgeler arasında yer alır. Ayrıca, Lübnan da büyük bir Şii nüfusuna ev sahipliği yapmaktadır. Bunun yanı sıra, Körfez ülkeleri, Suudi Arabistan, Pakistan ve Afganistan gibi diğer bölgelerde de önemli bir Şii nüfusu mevcuttur. Bu coğrafyalarda Şii Müslümanlar, dini ve kültürel açıdan zengin bir çeşitliliğe sahiptirler ve bu bölgelerdeki toplulukları, kendi benzersiz tarihi ve gelenekleriyle ayırt edilebilirler. Şii Müslümanlar tarih boyunca kendi inançlarını temel alan veya Şiilik'i resmi bir devlet dini olarak benimseyen devletler kurmuşlardır. Bu devletler arasında Büveyhiler Devleti, Safevi Devleti ve 1979 yılında kurulan İran İslam Cumhuriyeti önemli örneklerdir. Tarih boyunca, Iraklı Şiiler tarafından kurulan Büveyhiler Devleti, Orta Çağ'da önemli bir İslam devletiydi ve Abbâsî Halifeliği'nin başkenti olan Bağdat'ı ele geçirerek büyük bir etki yaratmıştır. Bu devlet, Şii İslam'ı resmi devlet dini olarak kabul etmiş ve Şii Müslümanlarına yönelik destek sağlamıştır. Safevi Devleti, İranlılar tarafından kurulmuş ve 16. yüzyılda önemli bir İslam İmparatorluğu olarak ortaya çıkmıştır. Safeviler, Şii İslam'ı benimseyerek İran'ı Sünni İslam'dan ayırtmış ve İran'ı Şii İslam'ın merkezi haline getirmiştir. Bu dönemde İran, Şii İslam'ın yayılmasına ve gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Son olarak İran İslam Cumhuriyeti (Şahin, 2006), Şii İslam'ı temel alan bir dini cumhuriyet sistemini benimsemiştir. Bu devlet, İslam lideri Ayetullah Humeyni tarafından yönetilmiştir ve Şii İslam'ı resmî ideoloji olarak benimsemiştir.

Bu devletler, Şii Müslümanların tarih boyunca dini ve siyasi bir rol oynamış olduğunu göstermektedirler. Şiilik, bu devletlerin kimliklerini ve politikalarını şekillendirmiş ve İslam dünyasındaki önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu çalışma Şiiliğin İlahiyat konularını içeren

kısmı değil daha çok siyasi yönü ele alınacaktır. Dolayısıyla Şiiliğin kendi içindeki ayrılıkları, inanç sistemi üzerinde durulmamaktadır.

2.Tarihsel Arka Plan

İran, 5000 yıllık bir tarihi geçmişe sahiptir. Öyle ki bugünkü İran'ın güney kesimlerinde yerleşik olarak bulunan İlam Medeniyeti, Sümer ve Babil medeniyetlerinin de temelini oluşturduğu iddia edilmektedir. Büyük İskender'in İran'ı fethine kadar Arilerin kurmuş olduğu Medler ve Persler İran medeniyeti denilen olguyu ortaya çıkarmıştır. Pers etkisi ise günümüz İran siyasi, idari ve bürokrasi alanında etkisini sürdürmektedir (Yegin, 2013).

1979 İran'da yaşanan devrim Batının gözlerini bu sıcak bölgeye çekmesine neden olmuştur. Zira yüzyıllardır monarşi ile yönetilen İran, İslam devrimi ile yeni bir yönetim biçimine kavuşmuştur. Ayrıca iç ve dış politikası yeniden şekillenmiştir. Devrimin gerçekleşmesine olanak sağlayan etmenleri anlayabilmek için devrime destek veren grupları sıkı bir analizden geçirmek gerekmektedir. Bu minvalde birbirinden çok farklı grupların devrime destek verdiğini görmekteyiz. En nihayetinde de devrimin oluşması için ekonomik, siyasi, sosyal ve dini nedenler bir araya gelerek devrim sürecini hızlandırmıştır. Diğer bir açıdan bakıldığında İran İslam Devriminin *Karizmatik Lideri* olarak görülen Humeyni'nin bu kadar ön plana çıkmasına neden olan tarihi arka plan nedir? sorusunu akla getirmektedir. Humeyni, İran siyaset sahnesine, Şah'ı eleştiren "Keşf'ül Esrar" kitabı ile 1944 yılında dâhil oldu. 1950'ler ise, siyasi açıdan hareketli bir dönem olmamakla birlikte, Humeyni için politik faaliyetler açısından daha sakin bir dönem olarak görülmektedir. Zira çeşitli dini dersler vermiş ve bu dönemin belki de en önemli kazancı olarak muhafazakâr Ayetullahlardan *Burucerdî*'ye yakınlaşmayı başarmıştır. 1960'lı yıllar Kum kentinde Fevziye medresesinde ahlak dersleri vererek büyük ilgi toplanmıştır. 1962 yılından itibaren Şah'a karşı mücadeleye giren Humeyni, 1964- 1978 yılları arasında sürgün hayatı yaşamıştır. Dinsel- Devrimci konseptini bu yıllarda geliştirmiştir (Mustamov, 2004).

Humeyni, siyaset, devlet idaresi ve ulemanın devlet yönetimindeki rolü hakkındaki görüşlerini "velayet-i fakih" kavramıyla teorik bir çerçevede ifade eder. Hz. Peygamberin vefatından sonra, ümmetin lideri olarak başa geçecek kişinin Sünnilere göre seçimle başa geçeceğini söylerken, Şiiler ise Ümmetin başına geçecek kişinin ilahi tayinle (nasb) ile başa gelmesi gerektiğini savunmuşlardır. Tarih boyunca 12 imam Şiası yetki ve otorite karmaşasına neden olmuştur. 19. Yüzyıla gelindiğinde ise ulemanın çoğunluğunun kayıp imamın yetkilerinin önemli bir kısmının fukahaya devredildiğini kabul ettikleri

görülmektedir. 20. Yüzyıla gelindiğinde ise Humeyni, "velayet-i fakih" teorisini geliştirerek, siyasi otoritenin İmam adına temsil edildiği ve adaletli bir fakihin devlet başkanı olduğu bir yapıyı benimseyen bu teorinin önemli bir yorumlayıcısı olmuştur (Üstün, 1998).

Yasama, Yürütme ve Yargı sisteminin yanı sıra halkın da üstünde mutlak yetkiye sahip olan İran'daki rehberlik kurumu, 1979 Anayasasıyla görev ve yetkileri belirlenmiş ve korunmuştur. Zira Anayasanın 109. Maddesine göre Rehber, fetva vermek için gereken ilmi bilgiye sahip, adaletli, takvalı, sağlam siyasi ve yönetim görüşlerine sahip kişiler arasından seçilir. Humeyni'ye göre, "İslam dünya görüşünün önemli bir konusu da yönetimdir ve Kur'an ve Sünnet, yönetime ilişkin nice ilkeler ihtiva etmektedir" (Onat, 2013). Bu nedenle Rehber, fetva açıklamak için gerekli ilmi bilgiye sahip adil, takva sahibi, sahih siyasi ve yöneticilik görüşlerine sahip kişiler arasından seçilmektedir. Rehberin sorumlulukları ise 110. Madde de şu şekilde ifade edilmektedir;

- 1.Devletin genel politikalarını belirlemek için Düzenin Yararını Teşhis Heyeti'ne danışmak.
- 2.Devletin genel siyasetini belirlemek.
- 3.Halkoylaması düzenlemek.
- 4.Silahlı kuvvetlere başkomutanlık yapmak.
- 5.Savaş, barış ve genel seferberlik ilanı gibi önemli kararları almak.
- 6.Koruyucular Şurası üyelerini, yargı organı başkanını, radyo ve televizyon başkanını, Genelkurmay Başkanını, Devrim Muhafızları Ordusu Başkomutanını ve diğer yüksek düzey askeri yetkilileri tayin etmek veya istifalarını kabul etmek.
- 7.Yasama ve yürütme organı arasındaki ilişkileri düzenlemek.
- 8.Normal yollarla çözülemeyen olayları Düzenin Yararını Teşhis Heyeti aracılığıyla çözmek.
- 9.Cumhurbaşkanının mazbatasını vermek.
- 10.Cumhurbaşkanını görevden almak.
- 11.İslam kuralları çerçevesinde mahkûmlar için af ilan etme yetkisine sahip olmak.

İran'daki Rehber, Uzmanlar Meclisi tarafından atanır ve göreve geldikten sonra ölünceye kadar bu pozisyonda kalır. Fakat yukarıda zikrettiğimiz maddeleri yapamaz duruma gelince ya da 109. Madde de belirtilen özelliklerden yoksun olduğu görülürse yine Uzmanlar Meclisi tarafından azledilir (Arıkan Sinkaya, 2012).

İran'da devrime giden süreci hızlandıran etmenler şu şekildedir;

2.1.Ekonomik Nedenler

Kendine has özellikler arz eden İran İslam Devrimi eşine pek rastlanmamış bir halk hareketi olarak tarif edilmektedir. Bu sıradan olmayan halk hareketinin oluşumunda en önemli etkenlerden biri, petrol gelirlerinin adaletsiz dağılımıdır. 1973'ten sonraki süreçte petrol fiyatları artmış ancak bu artış halkın tüm kesimlerini kapsamamıştır. Zengin kesim daha da zenginleşirken, toplumun alt gelir grubundakiler daha az pay almıştır. Silahlanmaya ve

savunmaya aşırı harcama yapılarak İran'da mevcut bulunan yabancı şirketleri memnun etmekte bu durum halkın tepkisini çekmektedir (Arı, 1998).

2.2.Sosyal Ve Kültürel Nedenler

Şah'ın halkın yaşam tarzından uzak olan Batı tarzı bir yaşam sürdürmesi halkın yönetim ile bağlarının kopmasına neden olmuştur. Balolar, festivaller, şaşalı yapılar devrimin sosyo-ekonomik bağlamının çökmesine neden olmuştur (Atay, 1999). Şah'ın bu yaşam biçimini benimsemesine neden olan faktörler, çocukluğunda Fransız bir bakıcı tarafından büyütülmesi ve on iki yaşındayken eğitim almak için İsviçre'ye gönderilmesi olarak görülmektedir. Bu birikimi İran halkının yaşam tarzıyla örtüşmemektedir (Yergin, 1995).

2.3.Dini Nedenler

Nüfusunun büyük bir çoğunluğunun Şiiliğin Caferi Mezhebine bağlı İran'da bu inanış Devrimin başarıya ulaşmasında büyük bir etken olmuştur. Halkı %89'u Şii olan İran'da Şahın yönetimdeki uygulamaları bu gerçeğe örtüşmemektedir. Bu durum da Şii cemaate yön veren mollaların tepkisini çekmiştir. Caferi inancının önde gelen Ayetullahlarından olarak kabul edilen Humeyni, Şah'a karşı yürüttüğü mücadelesini, imam bulunmadığı toplumlarda siyasi liderliği din adamlarının yürüteceği "velayet-i fakih" tezine dayandırdı (Çekirge, 1995).

2.4.Siyasi Sebepler

Şah rejiminin yapısı, toplumsal katılımı reddeden baskıcı bir yönetim tarzıydı. Ayrıca rejimin dış politika tercihleri de halkı hoşnutsuz kılıyordu. Nitekim İngiltere, ABD, İsrail ile yakın ilişki içinde olması halkın tepkisini çekiyor ve Müslüman bir ülkeye bu durumun ters düştüğünü iddia ediyorlardı (Yurdakurban, 2007).

Zikredilen nedenler ışığında devrimin çıkışını şu şekilde özetleyebiliriz;

- Hızlı ve dengesiz ekonomik büyüme.
- Monarşinin politik güçsüzlüğü.
- Muhalefet partilerinin geniş bir koalisyon oluşturması.
- Şiiliğin siyasi aktivasyon kabiliyeti.

Bu durumu farklı açılardan ele alan yazarlar, İran İslam Devrimi'nin nedenleri hakkında farklı görüşlere sahip olsalar da genel olarak bu süreçte Şiiliğin önemli bir rol oynadığını kabul etmektedirler. Zira Şiiliğin güçlenmesine katkı sağlayan dini tarikat, 1252 ile 1335 yılları

arasında yaşamış olan Şeyh Safiyüddin tarafından Tebriz'e yakın bir bölge olan Erdebil kasabasında kurulmuştur. Sünni mezhebi çerçevesinde faaliyetlerini sürdüren bu tarikat devrin Şii ileri gelenlerini tarafından telaşla karşılanmış ve karşı tedbirler almaya sevk etmiştir. Zira Şiiler kısa zamanda bu sünni tarikata sızmaya muvaffak olmuşlar ve bu tarikatın şeyhleri ciddi bir Şii propagandist olarak ortaya çıkmışlardır. Şiiliğin liderlerinin liderlik görevini nesilden nesile aktarmaları, dini topluluğun siyasi bir bütünlük haline gelmesini sağlamıştır (Saray, 1999). Safeviler hanedanlığının 16. yüzyılda İran siyasetine girmesi, bu bölgenin toplumsal ve siyasi kültürünün önemli bir unsuruna dönüşmesine neden olmuş ve bu etki 1979 devrimiyle doruğa ulaşmıştır (Mustamov, 2004).

İran Devriminde siyasi muhalefet, Radikal İslamcılar, İlimli İslamcılar, Milliyetçiler, Liberaller, İlimli Solcular ve Radikal Solcular başlıkları altında toplanabilir. Bu farklı gruplara bakıldığında Devrimin gerçekleşmesinde rol oynayan bu oluşumların çok farklı grupların bir araya gelmesi ve İslamcı siyasi söylem, bu seferberliğin temel taşı olarak kullanılmıştır (Kepel, 2001). Bu siyasi muhalefete karşılık İran ordusu, İç güvenlik örgütü SAVAK, zengin sınıfı, Şahın nezdinde monarşiyi destekleyen taraflardır (Sürücü, 1999). İran'daki bu şartlar Humeyni'nin önderliğinde halk tarafından bir reaksiyona dönmüştür. Fakat bu durum Şah tarafından hoş karşılanmamış ve Humeyni'nin sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu süre zarfında Humeyni dışarıdan süreci takip etmiş ve İran halkının mobilize olmasını sağlamıştır. Nitekim Devrimden hemen önce Humeyni'nin yayınladığı bildiri ve kasetlerin etkisi büyüktür. Bu nedendir ki Batılı çevrelerin çoğu bu devrime "Kaset Devrimi" demektedirler (Çandar, 1981).

İran'da bu kaos ortamı varken, Şah 1979 başında ülkeyi seyahat bahanesiyle terk etmiş ve yıllardır sürgün hayatı yaşayan Humeyni'nin İran'a gelmesiyle ülke yeni bir döneme kapısını aralamıştır (Tülümen, 1988). Zira Şubat 11'de kanlı çatışmaların ardından yönetim devrimcilerin eline geçmiştir (Çekirge, 1997).

Ali Şeriatî'nin İran'da gerçekleşen devrimde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Humeyni ve Şeriatî'nin İslamiyet'le ilgili anlayışları birbirini tamamlamaktaydılar.

Humeyni, genellikle halk üzerinde daha fazla etkiye sahipti, çünkü onun ömrü halkın günlük sorunlarına çözüm aramakla geçmişti. Basit bir dil kullanıyor, halk tarafından kolayca anlaşılıyordu. Diğer taraftan, Şeriatî bir akademisyen olarak daha çok entelektüel kesimi etkilemeye yönelik İslami semboller kullanmıştı. Bu nedenle, bu iki liderin ideolojileri toplumun farklı kesimlerini etkilemiştir (Onat, 2013).

İran İslam Devrimi'nin temel dinamiklerinin başında Şiilik gelmektedir, bu oldukça açıktır. Devrim sürecinde belirgin bir şekilde etkili olan ulemanın gücü, doğrudan Şiilik inancından kaynaklanmaktadır. Ayetullah Humeyni tarafından öne çıkarılan "Velayet-i Fakih" kavramını anlamlandırırken, Şii-Usuli gelenek içinde bu kavramın köklerini incelemek önemlidir. Ayrıca Humeyni'nin mesajlarının halka ulaşmasında Şia'nın "Mercii Taklid" kurumunun etkisi büyük bir rol oynamıştır ve bu önemli bir faktördür. Devrimin en güçlü sembollerinden biri, Hz. Hüseyin'in şehadeti ile özdeşleşmiştir ve bu sembolizm, hem devrim sürecinde hem de sonraki İran-İrak savaşı döneminde büyük bir etki yaratmıştır. "Her yer Kerbela, her gün Aşura" sloganı, Hz. Hüseyin'in trajik öyküsünün ve şehadetinin sürekli hatırlatılmasına dayalıdır ve bu da devrimin sembollerinden biri olarak halk arasında büyük öneme sahiptir (Onat, 2013).

Humeyni'nin devrim sırasında halkı harekete geçirmek için kullanılan söylemlerini ve geliştirdiği kavramı, sadece geleneksel Şii inançlarına dayalı olmadığını vurgulamak önemlidir. Yani Şiilik, Humeyni tarafından radikal bir ideolojiye dönüştürülmüş ve yeniden yorumlanmıştır (Mustamov, 2004). Devrim, din ve siyasetin birleşik olduğu, ancak dini siyasete alet etmemeyi şart koşan bir grup liderliği ve çoğunluğa siyasi alanda değer verme anlayışını benimsemektedir (Tabriz, 2004).

3.Devrim Sonrası İran Siyasetini Şekillenmesi: Şii Ekseni

Humeyni, Tahran'da ilk olarak "İslam Devrim Konseyi"ni ardından "Merkezi Komite"yi kurdu. Bu sayede Merkezi Komite, Devrim Komitelerinin çalışmalarını denetleyecek ve Devrim Konseyi de ülkenin yönetimi için gerekli adımları planlayıp uygulamak için kararlar alacaktı. Ardından kurulan "Devrim Mahkemeleri" de Humeyni devrimine karşı olan Şah rejimini destekleyen kim varsa müdafaa hakkı tanınmadan idam edilmiştir (Saray, 1999).

Humeyni rejimi, Komünizme, Hıristiyanlığa, ateizme ve laik devlet anlayışına karşı bir duruş sergilemiş ve İslami özellikler ön plana çıkmıştır. Nitekim rejim, Doğu ve Batı'nın yaşam tarzını dini inanç eksikliği hasebiyle reddetmektedir (Erendil, 1992; Çekirge, 1997). Bu sebeple İran'daki siyasetin devrim sonrası belirgin özelliklerinden biri özellikle ABD, İngiltere ve İsrail'e karşı sık sık düzenlenen protestolar olmuştur (Wright, 2001).

Şii eksenin oluşumunun ilk aşaması olarak nitelendirilebilecek rejim ihracı, Orta Doğu'yu mezhepsel temelde tanımlama amacı güden "Şii Uyanışı" veya "Şii Hilali" adı verilen bir kavramı işaret eder. Bu kavram, Şii Müslümanların bölgedeki Sünni nüfusa karşı oluşturduğu veya oluşturmayı amaçladığı bir girişimi ifade eder. Bu uyanışın ilk adımı, 1979'da İran'da gerçekleşen İslam Devrimi olmuştur. Bu Şii eksen veya hilali kavramını ilk kez 2004 yılında,

o dönemde Irak'taki seçimlerin sonucunda Şii Müslümanların iktidara gelmelerini "Şii hilalinin yükselişi" olarak adlandıran Ürdün Kralı II. Abdullah'ın bir demeciyle duyurulmuştur (Leigh, 2008).

Devrimin Anti- Amerikanizm, Şiilik ve İran Milliyetçiliğinin oluşturduğu üçlü sacayağıyla toplumsal hareketleri şekillendirdiği (Sarıkaya, 2012) iddiası kabul edilirse devrim ile ilgili yapılan yorumlar doğru bir çerçeveden anlaşılabilir. Bu açıdan bakıldığında rejimin ihracı konusunun başarıya ulaşmamasının da sorusu cevaplanabilir. Nitekim tüm İslam dünyasına seslenirken Devrimi Şiilik kalıplarına sokmaları rejim ihracını zorlaştırmıştır (Gündoğan, 2011).

1979'daki İran İslam Devrimi, Şiiilerin hem bağımsız bir devlet kurma fırsatını yakaladığı hem de Şii ideolojiye dayalı bir yönetim modeli oluşturduğu bir dönemi işaret eder. Bu, İran'ın sınırları dışındaki Şii toplulukları etkileme amacı güttüğü bir süreçte gerçekleşti. İran, Şiiilerin nüfuzunu artırmak için bu fırsatı kullandı. Öte yandan, İran dışında yaşayan Şiiiler, buldukları ülkelerde genellikle yönetimden uzak tutuldular. Bu nedenle, İran'ın destekçileri olarak İran'ın yanında yer aldılar. Ancak burada dikkat edilmesi gereken şu noktadır ki, Şii Jeopolitiği ve İran Jeopolitiği arasında tercih yapması gerektiğinde İran jeopolitiğini tercih edip Şiiileri görmezden gelmesi söz konusudur. Ermenistan- Azerbaycan sorunu buna örnek teşkil edilebilir (İzzeti, 2005).

Ortadoğu'da Şii ekseninin oluşumu başta ABD olmak üzere İsrail'i de rahatsız etmektedir. ABD'nin bölgeye müdahalesi de bu durumu zora sokmaktadır. Ancak Şii ekseninin oluşumundaki başka bir engel Şiilikteki farklılıklardan kaynaklanan engeller ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Zira Şiilik de kendi içinde kollara ayrılmakta¹ ve bu ayrım, Şii ulemanın siyasi rolleri üzerinde açık bir şekilde belirginleşmektedir. Humeyni tarafından ileri sürülen "Velayet-i Fakih" doktrini, Şii ulema arasındaki bir anlaşmazlığın işareti olarak kabul edilebilir (Şahin, 2006). Bu yaklaşıma göre, Humeyni, dini liderlerin siyasetten uzak durmamaları gerektiğini ve Şiilik inancının tam anlamıyla yaşanabilmesi için devletin en üst seviyelerinde etkili olmaları gerektiğini savunmuştur. Bu görüş, Şii ulema arasında bölünmelere neden olmuştur. (Başyurt, 2005). Bunun dışında Arap- Fars ayrılığı İran'ın nüfuz mücadelesinde önemli engellerden biridir.

Şii Eksen'inin İran dış siyasetini şekillendirdiği aşikârdır. Bu durum İran'ın dış ilişkilerinde de baskın unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İran- Irak savaşında Şii bloğuna karşı Sünni bloğunun oluşmuştur. Bölgede destek kazanmak amacıyla, Humeyni, Suriye'deki Hafız Esad

hükümetini yakın bir müttefik olarak kabul etti. Ayrıca, Esad'ın mensup olduğu Nusayriliği, birçok çevre tarafından İslam'dan sapma olarak nitelendirilmesine rağmen, bir Şii mezhebi olarak kabul etti. 1982'deki Hama katliamına sessiz kalarak, Tahran ile Şam arasındaki ittifakı korudu ve Sünni Arap koalisyonuna karşı dengeleyici bir unsur temsil etti. İran Devrimi, Şii topluluklara sadece iktidara ulaşma stratejilerini öğretmekle kalmamış; aynı zamanda Şii siyasi hareketlere güçlü finansal ve örgütsel destek de sağlamıştır. Örneğin, Lübnan'da EMEL, Irak'ta Dava, Afganistan'da Hizbi Vahdet, Pakistan'da Tarik- Caferi gibi örgütler bu desteğin alıcılarındandır. Ancak İran'ın aşırı radikal tutumu Vahhabi Suudi Arabistan tarafından da tepki çekmiştir. Zira ortaya çıkan Şii militanlara karşı Sünni militanlık olgusu ile selefi hareketleri desteklemiştir. Şiiliğe karşı mücadele Güney Asya, Hindistan, Afganistan ve Pakistan'da da kendini göstermiştir. Tüm bu Şiilik aktivizminin körelmesinin ardından II. Körfez savaşı sonrası tekrar bir Şii uyanışından bahsedilebilir. İran 1980'lerde Bahreyn, Irak, Kuveyt, Lübnan, Pakistan ve Suudi Arabistan'daki Şii partileri ve ayaklanmalarını destekleyerek yeni Şii hareketini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır (Sinkaya, 2007).

Devrimden sonra yaşanan İran- Irak savaşı ise bölgede Şii Hilali söyleminin tekrar gündeme gelmesine sebep olmuştur. Suriye ile ilişkiler de Şiilik üzerinden gelişmiştir. Zira Suriye'de Nusayri inancına sahip kişilerin nüfusun yaklaşık %10-12'sini oluşturduğu göz önüne alındığında, ülkenin yönetim kadrolarının Nusayri olması, Suriye'nin İran ile ilişkiler kurma yolunu açmıştır. İran- Irak savaşında Saddam Hüseyin'e antipatisi nedeniyle Hafız Esad İran'ı desteklemiş ve ona karşılıklıta Humeyni, din dışı bir inanç olarak görülen Nusayriliği bu amaçtan ötürü Şiiliğin bir parçası olarak kabul etmiştir. Lübnan'da da durum Ortadoğu'da mevcut dengeyi elde tutmak üzerine işlemektedir. Nitekim İran burada İsrail karşıtlığı söyleminden dolayı Hizbullah'ı desteklemektedir (Avcı, 2022).

İslam Devrimi'nin günümüz koşullarında değerlendirdiğimizde, reel politik zeminde İslam Devrimi'nin bir çıkmazda olduğu göze çarpmaktadır. Zira Dini açıdan yalnızca geleneksel ritüeller ve fıkıhla meşgul olan mevcut muhafazakâr gruplar ve yeni fundamentalizm, gençliğe hiçbir ideal sunmamaktadır (Roy- Khosrokhavar, 2021). Zira İran'da gerçekleşen devrimle din ve siyaset birbirine karışmıştı. Ancak bu İran tarihinde şaşırtıcı bir durum değildir. Tarihi seyri içinde bu dönemin farkı, ilk kez bir dini sınıf "ulema", yoluyla gücün tekelleşmesini meşrulaştırmasıdır. Ayrıca Şiiliği de tek başlı bir inanca taşıması devrimin getirdiği yeniliklerdir (Milani, 2024).

Bu bilgiler ışığında Humeyni ve onun şahsında İslam Devriminin bir değerlendirilmesi yapıldığında Devrimin İran'a kazandırdıkları ve kazandıramadıkları başlığı altında birtakım bilgiler zihninizde canlanmaktadır. Humeyni ve diğer din adamları, Humeyni vefatından önce de sonra da ülkeyi politik manada bir istikrara kavuşturamamıştır. Diğer yandan Devrim, Şah rejiminin ülke içinde bir kısım insanları zenginleştirdiğini ve halkı fakir bıraktığı iddiasıyla yola çıkmıştı. Ancak Şah zamanında Amerika ve Avrupalıların İran'da yatırım yaptığını ve günümüzde İran'daki fabrikaların Batılılarca yapıldığından bahsetmemişlerdir. Ayrıca İranlı din adamları ve destekçilerinin de ülkenin en varlıklı kesimini oluşturduğu günümüzde de devam etmektedir. Yani halkın büyük bir çoğunluğu şah dönemindeki kaderini değiştirememiş ve fakirlik devam etmiştir. Şah dönemindeki sosyal dengesizlik Devrim sonrası ve dahi günümüz İran'da da giderilememiştir. Şah döneminde ordu ABD ve Avrupa'dan temin edilen silahlarla donatılan ve Şah'a son derece bağlı bir orduydü. Humeyni'nin oluşturduğu emniyet kuvvetlerinin ise teknik bilgileri yoktu. Burada akla gelen soru; bu kadar teknik alanda zayıf birliklerle başarının nasıl yakalandığıdır? Humeyni hareketi ile gelişen ve devrimin başarıya ulaşmasından sonra açıkça ortaya çıkan *İslam Muhafızları*ⁱⁱ rejimin ve ülkenin yeni bekçileri olmuşlardır. Rejimin ilk üç yılında adeta terör havası estirmişlerdir (Saray, 1999).

İran'ın devrim sonrası dış politikasını şekillendiren faktörler sadece ideolojiyle sınırlı değildir. Bunlar arasında coğrafi konum, tarihi miras, etnik, dini ve kültürel yapı, ekonomik koşullar, stratejik ve doğal kaynakların varlığı, medya ve halkın etkisi, anayasal kurumların rolü, iç rejimdeki mücadeleler ve uluslararası sistemin yapısı gibi faktörler de bulunmaktadır. (Gündoğan, 2011).

İran'ın kullandığı dini söylem ile bölgedeki hegemonyayı engellemeye çalışırken diğer taraftan da bölgeye yayılma amacı gütmektedir. Yayılması da devletleri kazanmaktan ziyade halka diploması yürütmekten geçmektedir. Çünkü devletleri kazanamayacağını bilmektedir. Ortadoğu'daki manevra alanını Şiiler vasıtasıyla geniş tutmaktadır. Zira bölgede Farisi kimliğiyle Arap dünyasında etkinlik kurması oldukça zordur. Bu nedenle Ortadoğu'ya yönelik politikasını dini söylem, ABD ve İsrail karşıtlığı şeklinde kullanmaktadır. Ancak bu dini söylem de sadece retorikten ibarettir. Bu söylemi meşruiyet, güvenlik ve yayılma aracı olarak kullanmaktadır (Şahin, 2008).

Sonuç

İran, coğrafi konumu itibariyle diğer ülkelerle olan ilişkilerinde önemli bir avantaja sahiptir. Aynı zamanda, İran en büyük Şii nüfusa sahip bir ülke olması nedeniyle hem jeopolitik hem de demografik açıdan büyük bir öneme sahiptir. Humeyni, Şiilik içinde bulunan çeşitli temel öğeleri siyasi eylemlerini desteklemek amacıyla etkili bir biçimde kullanmıştır. Bu bağlamda İran'da devrim sonrası "liberallerin yerini İslamcılar almıştır.

İran'ın Şiiliği dış politika aracı olarak ele aldığı, Siyasal sistemde ise bu Şiilik tavrından gerektiğinde vazgeçtiği de görülmektedir. Ancak söylemde bütün Şiilerin hamisi tavrından da hiçbir zaman vazgeçmemektedir.

Çalışmada ele alındığı gibi İran Devrimi, ülkeyi yeni bir yönetim biçimine sokmuş ve Ortadoğu'ya farklı bir perspektif kazanmıştır. Zira mezhepsel anlamda çatışmaların da başlamasına büyük bir katkı sağlamıştır. Şii militanlara karşı Sünni militanlar çatışma alanına dâhil edilmiştir. Böylece mezhepsel çatışmanın da sıcak bir arenaya dönüşmesine neden olmuştur. En nihayetinde Devrimin başarıya ulaşması Ortadoğu coğrafyasında farklı yerlerdeki Şiilerin mobilize olup yönetimde söz sahibi olmak istemelerini sağlamıştır. Lübnan'daki Hizbullah ve Emel Örgütü bunun en açık örneğidir.

Kaynakça

- Arı, T. (1998), *Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi*. İstanbul.
- Atay, M. (1995), İran İslam Devriminde: Tarihsel Süreç, Özgün Şartlar, İç ve Dış Dinamikler, *Avrasya Dosyası*. Sonbahar, Cilt:5, Sayı: 3.
- Avcı, Akif, “Şii Jeopolitiği”.
https://www.academia.edu/7410970/%C5%9Eii_Jeopoliti%C4%9Fi.
- Başyurt, E. (2005), Şii Eksen Canlanıyor, *Aksiyon*. Sayı:553.
- Çandar, C. (1981), *Dünden Yarına İran*, İstanbul.
- Çekirge, Y., A. (1997), *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*. Ankara.
- Erendil, M. (1992), *Çağdaş Ortadoğu Olayları*, Ankara.
- Gündoğan, Ü. (2011), Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme, *Ortadoğu Analiz*, 3(29).
- İzzeti, İ. (2005), *İran ve Bölge Jeopolitiği*. İstanbul.
- Onat, H. (1993), Emeviler Devri Şii Hareketleri. Ankara.Onat, Hasan, (2013). İran İslam Devrimi ve Şiilik, *e-makalat Mezhep Araştırmaları*, 6(2).
- Kepel, G. (2001), *Cihat, İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*. (Çev: H. Bayrı), İstanbul.
- Roy,O., ve Khosrokhavar, F. (2021), *İran: Bir Devrimin Tükenişi*. İstanbul.
- Leigh, J. Shia, Islam and Oil Geopolitics, <http://www.energybulletin.net>.
- Milani, M., M. (2004), Humeyni'den Hamaney'e, Velayet-i Fakih Kurumu'nun Değişimi, D.E.Ü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX.
- Mustamov, R. (2004), İran'da İslam, Kimlik ve Dış politika: Konstrüktivist Bir İnceleme, *Ankara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Nevehtî, (1355/1936), Fıraku'ş-Şî'a. (nşr. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Necef.
- Saray, M. (1999), Türk- İran İlişkileri. İstanbul.
- Sarıkaya, Y. (2012), Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür, TASAV.
- Sinkaya, B. (2007), Şii Ekseni Tartışmaları ve İran, *Avrasya Dosyası*, 13(3).
- Sürücü, C. (1999), Otokrasi, Modernite, Devrim: İran'ın En Uzun Yılı, *Avrasya Dosyası*, 5(3).
- Şahin, M. (2006), Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller, *Akademik Orta Doğu*, 1(1).
- Şahin, M. (2011), *İran Dış Politikasının Dini Retoriği, Ortadoğu Siyasetinde İran*, Ankara.
- Tabriz, A., A. (2004), Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi.
- Tülümen, T. (1998), *İran Devrimi Hatıraları*, İstanbul.
- Üstün, İ., S. (1998), İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi, *Kutlu Doğum Sempozyumu*, Turkey.
- Wright, R. (2001), *Son Büyük Devrim; Humeyni'den Bugüne İran*, Çev: Ş. Türkömer, İstanbul
- Yegin, A. (2013), İran Siyasetini Anlama Kılavuzu, *SETA*.

Yergin, D. (1995), *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, (Çev: Kamuran Tuncay), İstanbul.

Yurdakurban, İ. (2007), *Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979- 2005)*, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*.

Son Notlar

ⁱ Şia-i Ula (ilk şiiiler): halifelik için Hz Ali'ye yardım edenler ve bunlara bağlanan inaç yolu. Usul-i Şia:burada şiiiler 3 kola ayrılır Mufaddıla: Hz Ali'yi ashaptan üstün sayanlar Sabbe ve Taberraiye: sünniliğe karşı olanlar ve ashaba sövenler Galiyye ve Müellihe: HZ Ali'yi sevgide aşırıya kaçanlar ve O'na tanrılık atfedenler. Hz Ali'nin ölümünden sonra gelişenler: Keysaniye, Zeydiye, İmamiye ve Galiye.Ayrıca şiiilerde 12 imam anlayışı vardır bu 12 imam ise şunlardır: Hz Ali, Hz hasan, Hz Hüseyin, Hz Ali Zeynel Abidin, Muhammed El-Bakır, Cafer es-Sadık, Musa el-Kazım, Ali er-Rıza, Muhammed et-Taki, Ali en-Naki, El-Hasan el-Askeri ve Muhammed el-Mehdi. Son imam olan Mehdi'nin ölmediğini ve yeniden dünyaya gelip insanlığa doğru yolu göstereceğini savunurlar. Ayrıntılı bilgi için Bkz: Mehmet Saray, *Türk- İran İlişkileri*, İstanbul, 1999, s. 10.

ⁱⁱ Yaşları 18 ile 24 arasında olan İslam Muhafızları fakir köylü çocuklarından oluşmaktaydılar. Bu gençlerin neredeyse tamamı Fars yani İranlı ailelerden gelmekteydi. İslam Muhafızları, Humeyni hareketini destekleyen mollalar yani din adamlarıyla yakın bağlara sahiptiler. Bilhassa subaylar, doğrudan doğruya din adamlarının akrabası veya tanıdık bir dost çevreden gelmekteydi. Ayrıca Humeyni ile beraber Şia'ya da son derece bağlı ve herhangi bir tenkide tahammülü olmayan kişilerdi. İslam Muhafızları ülke içinde önemli yedi vazifeyi üstlendiklerini görüyoruz; 1-Bütün yerleşim birimlerinde mahalli polis görevini yapmak ve İslam kanunları ve prensiplerini halka kabul ettirmek, 2-Karşı ihtilal gruplarına karşı her türlü mücadeleyi yürütmek, muhalif grupları susturmak ve onları tesirsiz hale getirmek, 3-Bütün Bakanlıklar, fabrikalar, radyo ve televizyon istasyonları, havalimanları, hapishaneler İslam Muhafızlarının kontrolünde ve denetiminde bulunuyordu, 4-Ülke içi ve dışı istihbaratını yürütmek, 5-İran dışında cereyan eden İslam ihtilal hareketlerine destek vermek ve İslam aleyhindeki Batılı ve Doğulu emperyalist kuvvetler ile Siyonistlere karşı ortak bir cephe oluşturmak, 6-İran'daki İslami rejimi desteklemek, kongreler ve toplantılar yapmak, 7-Endüstri ve tarım alanında İran halkını eğitmek ve yetiştirmekle görevli idi. Ayrıntılı bilgi için Bkz; Saray, a.g.e., s. 145- 146.

İRAN TİYATROSUNA GENEL BİR BAKIŞ

Aysel YILDIZ EROL¹

Öz

Tiyatro kavramı temsil edilen eser anlamında Yunanca “theatron” kelimesinden gelmektedir. Günümüzdeki anlamıyla tiyatro, şarap ve coşkunluğu simgeleyen Dionisos adına yapılan dinsel törenlere dayanmaktadır. Türk tiyatrosuna dair ilk görüşlerden biri Namık Kemal’e aittir. Türkiye’de modern Türk tiyatrosunun kaynakları, Tanzimat sanatçıları tarafından atılmıştır. Tanzimat öncesi dönemdeki tiyatro, geleneksel sanat olarak ortaoyunu, meddah, Karagöz ve seyirlik oyunlar olarak toplum hayatında yer almıştır. Oyun tiyatronun temel taşı oluşturmuştur. Oyun yalnız tiyatronun değil, tiyatroyla akrabalık bağı bulunan, opera, bale, sinema gibi başka sanatların da temelini oluşturmaktadır. İran’da drama, Avrupa’da olduğu kadar eskidir. Avrupa tarzı tiyatro İran’da 19. yüzyılda başlamış gibi görünse de bu dönemden öncesine ait tiyatronun izlerini görmek mümkündür. Dolayısıyla İran’da tiyatronun başlangıcının çok daha eskilere dayandığı söylenebilir. Batı tarzı tiyatro ilk olarak 19. yüzyılın başlarında Avrupa’ya giden İranlılarla ortaya çıkmıştır. İran tarihinin en uzun saltanat süresini elinde bulunduran Nâsirüddin Şah, tiyatro yapımını, oyun çeviri ve telif çalışmalarını teşvik ederek, tiyatro topluluklarını destekleyerek çağdaş İran tiyatrosunun alt yapı çalışmalarını başlatmıştır. Tiyatro oyunlarının ilk olarak *Kerbela* olaylarına ithafen taziye şeklinde ortaya çıktığı görülmüştür. *Taziye* türünden sonra *taqlid*, *rû hovzî*, *rovze hânî*, *perde dârî*, *heyme şeb-bâzî* olarak adlandırılan temsiller İslam öncesi İran tiyatrosunun örneklerindedir. Bu çalışmamızda, Türkçe literatürde İran tiyatrosuna dair eksiklik olmasından sebebiyle genel olarak İran Tiyatrosu, onu oluşturan oyun türleri ve akabinde modern oyun yazarlarından Hüseyn-i Sâ’idî, Ekber Râdî ve Behrâm-i Beyzâyî’ye kısaca yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tiyatro, İran Tiyatrosu, Taziye, Gülâm Hüseyn-i Sâ’idî, Ekber Râdî, Behrâm-i Beyzâyî.

AN OVERVIEW OF IRANIAN THEATER

Abstract

Theater comes from the Greek word “theatron”, meaning the work represented. Theater in its current meaning is based on religious ceremonies performed in the name of Dionysus, which symbolize wine and enthusiasm. One of the first views on Turkish theater belongs to Namık Kemal. The sources of modern Turkish theater in Turkey were laid by Tanzimat artists. The theater in the pre-Tanzimat period took place in community life as traditional art, middle theater, meddah, Karagöz and theatrical plays. Play is the cornerstone of theatre. Play forms the basis of not only theatre, but also other arts which are related to theatre, such as opera, ballet and cinema. Drama in Iran is as old as it is in Europe. Although European style theater seems to have started in Iran in the 19th century, it is possible to see the traces of the theater before this period. Therefore, it can be said that the beginning of theater in Iran dates back to much earlier times. Western-style theater first emerged with Iranians traveling to Europe in the early 19th century. Nasiruddin Shah, who held the longest reign in Iranian history, started the infrastructure works of the contemporary Iranian theater by encouraging theater production, play translation and copyright studies, and supporting theater groups. It has been seen that the theater plays first appeared in the form of condolences dedicated to the events of Karbala. These performances, named *taqlid*, *rû hovzî*, *rovze hânî*, curtain *dârî*, *heyma şeb-bâzî* after the condolence genre, are examples of pre-Islamic Iranian theater. In this study, we will include Iranian Theater in general, the types of plays that make up it, and then modern playwrights such as Gholam-Hossein Sa'edi, Akbar Radi and Bahram Beyzai, which is the reason for the lack of the field of Iranian theater in Turkish literature.

Key Words: Theater, Iranian Theater, Condolence, Gholam-Hossein Sa'edi, Akbar Radi, Bahram Beyzai.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Farsça Mütercim-Tercümanlık ABD., E-Mail: ayselyildiz@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5043-5753

Giriş

Ülkemizde Tanzimat'tan sonra görülen *tiyatrosu*, Almanca *theater*, Fransızca *théâtre*, Yunanca *theatron* olarak karşılık bulmaktadır. Birçok anlamda kullanılan *tiyatrosu* kelimesi genel olarak oyun, oyuncu, sahne ve izleyici gibi temel öğelerden oluşan sanat, dramatik metin, oyunculuk, sahnelenme vb. öğelerin tümünü içeren sanatsal etkinlik şeklinde tanımlanmaktadır (Şengül, 1998: 1). Aristoteles, *Poetika*'sında edebiyat sanatı ve ayrıca dil sorunları ile uğraşmış, bu eserinde drama üzerine söyledikleri de tiyatro tarihi açısından ilgi çekici olmuştur. Aristoteles, drama için eylem hâlinde olanların taklidi şeklinde bir tanımda bulunmuştur (Aristoteles, 1987:15). Bir hayat bilimi olan tiyatro, kaynağını durmadan geliştirerek ileri giden hayat olaylarından almaktadır. Tiyatro, insanın özünü araştırırken, düşünce ve kültür tarihinin durmaksızın değişen biçimlerine uyarak çağların profil değişimine, düşünce ve yaşam biçimlerine, dinsel, siyasal ve toplumsal gelişmelere de sıkı sıkıya bağlı kalmıştır (Nutku, 1971). Nutku, iki ciltten oluşan *Dünya Tiyatrosu Tarihi*'nde tiyatrosunun nesnel ve biçimsel açıdan gelişimini panorama olarak göstermeye çalışmıştır. İlk cildinde tiyatro tarihini başlangıçtan 18. yüzyılın sonuna kadar olan gelişmeleri ele alan yazar, ikinci ciltte, 18. yüzyılın sonundan günümüze kadar geçen süreçte modern tiyatrosunun gelişimine ışık tutmuştur. Buradan hareketle çalışmamızda İran tiyatro tarihini ele alıp başlıca temsilcilerine yer vereceğiz.

İran Tiyatro Tarihi

İran'da tiyatrosunun başlangıcının eski tarihlere dayandığına dair çeşitli görüşlerin yanı sıra, tarihinin Avrupa'daki kadar geçmişe uzandığı bilinmektedir. Dolayısıyla, her ne kadar Avrupa tarzı tiyatro İran'da 19. yüzyılda başlamış görünse de bu dönem öncesinde de tiyatrosunun izlerini görmek mümkündür (Floor, 2005: 13).

Tiyatrosunun taklitten ibaret olduğu varsayılırsa, tiyatrosunun tarihi, ilkel insanların vücut dilleri ile yaptıkları iletilere kadar eskiye dayanmaktadır. Eski medeniyetlere ait arkeolojik buluntularda görülen av veya savaşı anlatan mağara resimleri de tiyatrosunun tarihini ispatlar niteliktedir. İran tiyatrosunun kökenini araştırmak için İran'ın tarihine inmek gerektiğini savunan Mohebbi şunları ifade etmiştir:

İran tarihinde tiyatrosunun kökenini araştırmak için bu toprakların tarihi açıdan incelenmesi gerekmektedir. Milattan önce yaklaşık 3000 yılından başlayarak İlmiler, Lulubiler, Mannalar, Urartular, Medlerin ve daha sonra Ahameniş padişahlarının inşa ettikleri medeniyetler M.Ö. 330 senesinde İskender tarafından bir bütün olarak ele geçirilir. Yedi sene sonra İskender'in ani ölümü sonucunda Selevkos yerine geçer ve Selevkos imparatorluğunu inşa eder. Yaklaşık 150 sene süren bu imparatorluk dönemi İran'da Helenistik dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemde İranlılar ve Yunanlar kültürel etkileşimde bulunurlar. Plutarkos'a göre İskender'in ordusu Yunanistan'dan gelen sanatçılarla İran'da birkaç "amfi tiyatro" binası yaparlar (Mohebbi, 2016: 16-17).

Nefisi'ye göre Yunan tiyatro yazarı Eshilos'un eserleri bu etkileşim sırasında İran'da sahne almıştır. Nefisi, İran'da tiyatrosunun en eski belge olarak Yunan tarihçi Plutarkhos tarafından anlatılan M.Ö. 53 senesinde Part İmparatorluğu döneminde Krasus adlı bir düşmanın kafasının Sorena adında savaş komutanı tarafından kesilip padişaha sunmasını ve onunla dalga geçilmesini göstermiştir (Mohebbi, 2016: 16). Behrâm-i Beyzâyî'ye göre ise milattan iki bin yıl önce İran topraklarına gelen göçebe halk, avın iyi olduğu, doğurganlığın arttığı dönemlerde veya bunların artmaları için yaptıkları festivallerde tiyatrosunun ilkel şekilden yararlanmışlardır (Mohebbi, 2016: 15). İran'da on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar bugünkü anlamında tiyatro yerine çeşitli şekillerde gösteriler mevcuttur. Farsçada tiyatro için Fransızcadan gelen تئاتر (teatr) ve نمایش (nemâyiş) kelimeleri kullanılmaktadır. Türkçede

nümayiş-gösteri anlamında kullanılan *nemâyişin* sözlük anlamı, *oyuncular aracılığıyla sahne ya da radyo-televizyonda, gerçek veya masalsı olayları sunma sanatı* şeklindedir (Enverî, 2003: 2480). Genellikle sarayda padişahlar için sergilenen oyunlar bu nümayişleri oluşturmaktadır. Willem Floor, *İran Tiyatro Tarihi* adlı eserinde bu oyunların gerek sarayda, gerek halk için açık yerlerde bir birinden farksız olarak icra edildiğini savunmuştur. Bu icraların türüne gelindiği zaman ise İslam öncesi İran'da drama sanatının genellikle kukla oynatmaktan ibaret olduğunu savunarak kuklacılar, Naqqâllar, oyuncular, komedyenler ve taklitçilerden oluştuğunu öne sürmektedir (Mohebbi, 2016: 17).

Şiiler arasında kendine eziyet etmek olarak ortaya çıkan taziyeciler on beşinci yüzyılda yaygınlaşmıştır. Kerbela şehitlerinin fedakârlıklarını ve kahramanlıklarını dile getiren *taziyeler*, Muharrem ve Safer aylarında Hz. Ali'nin, diğer imamların ölüm gününde, türbelerde veya bu iş için tahsis edilmiş yerlerde icra ediliyordu (Kantar, 2013: 151). Taziye gösterimi daima iki adla anılmıştır. Birisi ağıt yakmaya dayanan ve Kerbela olaylarına atıfta bulunan drama türü "taziye", diğeri ise "şebih"tir. Bu iki sözcüğün anlamı biraz incelendiğinde, eş anlamlı olmadıkları, farklı manalar taşıdıkları görülmektedir (Asldını, 2017: 20). İran'da taziyelerin dili genellikle Farsçadır, ancak Türkçe ve Arapça yazılmış taziyeler de mevcuttur ve hâlâ taziye merasimleri yapılmaktadır.

Tiyatronun çıkışı üzerinde çalışan araştırmacılar, bu sanatın üç çıkış noktası olabileceğinde hemfikirlere. Bunlar taklitten çıkış, destandan çıkış ve ayin çıkışından ibarettir (Mohebbi, 2016: 18). Yirminci yüzyılın başlarında İran'da تقلید (taklîd) olarak karşılanan geleneksel komediyi sahnelemek için bazı oyun evleri kurulmuştur (Filippini, t.y.: 202). Bunun dışında dini merasim özelliğinde olan taziyeler, Türk Edebiyatında yer alan *Karagöz* niteliğinde olan kuklacılar ve halk arasında *lûtî* tabir edilen maskaraların gösterileri olmuştur (Kantar, 2013: 150).

کمدی (komedi) türü Safevi döneminin ortalarında, saray mensuplarının evlerinde genellikle geceden sabaha kadar şarkıcı grupların kendilerine has oyunlarıdır (Floor, 2005: 63). Bu gruplar yerli kostüm giyip iki türde dans etmektedirler. Karşılıklı soru cevap şeklinde şarkılarla gülünç bir şekilde oynamaktadırlar. Şarkı söyleyerek yapılan kısa ve komik hikâyeler şeklinde sunulan bu türe komedi denmektedir.

روحوی (rû hovzî) İran'da evlerin bahçesinde bulunan havuzların sahneye çevrilmesi ve bu sahnelerde icra edilen oyunlardan oluşan bir gelenektir (Floor, 2005: 63). Bu tiyatronun amacı misafirleri eğlendirmenin yanı sıra siyasi, kültürel ve sosyal eleştiriler içindir. Bu tiyatronun esas karakterinden birisi zengin bir bakkaldır ve bu yüzden bakkal oyunu da denmektedir. Diğer bir karakter de yüzünü ve teninin görünen yerlerini siyaha boyayan ve kırmızı saten kıyafet giyen *Siyah* adlı bir hizmetçidir. Bu nedenle *rû hovzî* oyunu bir süre sonra سیاه بازی (siyâh bâzî) ismi ile de anılmıştır (Mohebbi, 2016: 30). Türkiye'de görülen orta oyununa benzemektedir.

خیمه شب بازی (Heyme Şeb-bâzî) çocuklar için sergilenen bir tür kukla gösterisidir. Son yıllarda Batı tarzı kuklaların artmasıyla *heyme şeb-bâzî* neredeyse ortadan kaybolmuştur. Bu gösteri türü zaman zaman festivallerde veya yurtdışında sergilenmektedir (Lezgee, 1994: 2). Bunun dışında İran'da iki farklı kukla oyunu mevcuttur. Biri eldivenli ellerle kukla oynatılması, ikincisi de perde arkasında yapılan kukla oyunudur. *Hayâl bazî* olarak da adlandırılan bu oyun türü kukla oyunlarına benzemektedir. Bu oyun İran dışında Mısır gibi Orta Doğu ülkelerinde de popülerdir (Floor, 2005: 63).

نقالی (naqqâlî) Beyzâyî, Naqqâllık sanatını, aşk hikâyelerini, masalları, bir olayı veya hamasetleri şiir veya nesir şeklinde, beden hareketleri ve değişik beyanlarda halkın önünde anlatmak olarak tanımlamıştır. Naqqâllar, izleyicilerinin mantığına değil hislerine hitap etmeye çalıştıkları için anlattıkları kahramanları istedikleri gibi yüceltip bazen de doğaüstü

özellikler katmışlardır (Mohebbi, 2016: 28). Naqqâl, izleyicinin dikkatini çekmek ve takip etmesini sağlamak için anlattığı hikâyenin tüm kahramanlarının tek oyuncusudur. Naqqâllık dışında kısa hikâye anlatıcılığı da vardır. قصه گو kıss-e-gû denen bu performansta anlatılacak hikâyeler Şahname, İskendername gibi epik hikayelerden seçilmektedir (Floor, 2005: 85). Naqqâllık ve ikinci tür olan hikâye anlatıcılığı arasında teknik açıdan farklılıklar mevcuttur.

مرثیه خوانی (mersiye hânî) destansı hikaye anlatımının bir değer şekli olan bu türde Peygamber ve ailesi Hz. Ali ve diğer imam ve kutsal kişilerden hikâyeler anlatılmaktadır (Floor, 2005: 109). Bu tarzda hikâye anlatanlara da meddâh denmektedir.

روضه خوانی (rovze hânî) İmam Hüseyin için yapılan ağıt törenleridir ve günümüzde bazı evlerde ve camilerde hâlâ yapılmaktadır. Yasın, performansın (rovze hânî) amacı, insanları ağlatmaktır, çünkü İmam Hüseyin için gözyaşı dökmenin cennetten bir ödül getireceğine inanılmaktadır (Lezgee, 1994: 1).

پرده داری (perde dâri) Kerbela şehitleri için vaaz ve ilahi söylenerek ayrıca dini öğelere dair resimlerin gösterildiği taziye geleneğinden çıkan bir gösteridir (Lezgee, 1994: 1).

Modern İran Tiyatrosu

Taziye, taklîd, rû hovzî, rovze hânî, perde dâri, heyme şeb-bâzî bu performanslar İslamiyet öncesi İran tiyatrosuna örneklerdir. Bazılarını nadiren de olsa günümüzde görmek mümkündür. Batılı tarzda tiyatro ilk olarak 19. yüzyıl başlarında Avrupa'ya giden İranlılarla ortaya çıkmıştır. İran tarihinde Nâsirüddin Şah, Tahran'da açtırdığı tiyatro binası, piyes çeviri ve telif çalışmalarını teşvik etmesi, tiyatro topluluklarını desteklemesi ile çağdaş İran tiyatrosunun altyapı çalışmalarını başlatmıştır (Kantar, 2003: 190). İran'da ilk olarak oyun yazarları Moliere gibi, Batı'dan tercüme edilen oyunlar sahnelenmiştir. Ancak din adamlarının karşı çıkmaları yüzünden halk sahnelenen oyunlardan faydalanamamış, ilk oyunlar Şah ve saray mensupları tarafından izlenmiştir (Kantar, 2013: 154).

1878 yılında İran'da ilk modern tiyatro oyunu sergilenmiştir. Bazısı Avrupa'da eğitim görmüş bir grup Ermeni genç tiyatro için sempati oluşturarak bir tiyatro grubu kurmuştur. O zamanlar fiziki olarak tiyatro olmadığından oyuncular, evlerinde büyük bir odayı tiyatro salonu olarak kullanmışlardır. İlk oyunları *Usta Petros*'u bu odada sergilemişlerdir (Floor, 2005: 214). Daha sonra ikinci oyunları *Do Gorosne*'yi sahnelemişlerdir. İnsanların tiyatroya olan ilgisini gören bir terzi dükkân sahibi, tiyatroculara bir ev tahsis etmiş böylece ilk tiyatro salonu fiziki olarak açılmıştır. Gruba üye sayısının artması ile 1979 yılında iki oyun daha sergilenmiştir. Ermenilerin İran'da modern tiyatronun gelişmesinde ve yayılmasında rolleri büyüktür (Floor, 2005: 216). Avrupa tarzı oyunlar İran'da popüler olduğundan o dönemlerde İranlı yazarlar tarafından yazılmış oyun bulunmamaktaydı. Moliere'in oyunları ilk tercüme oyunlardan ya da uyarlanan oyunlardan olmuştur. 1850 ve 1856 yılları arasında Azeri Türkçesi ile komedi türünde altı oyun yazan Mîrzâ Feth'alî Âhûndzâde, İran tiyatrosunda öne çıkan ilk isimlerdendir (Floor, 2005: 220).

1906 yılında İran Meşrutiyet Devrimi'ni takiben sanat toplulukları tarafından birçok oyun yayımlanmış ve gösterime girmiştir. Tahran'da ilk oyun devrimden sonraki yıl, 1907 yılında özellikle saray çevresinden kişiler için sahnelenmiştir (Floor, 2005: 223). 1908 yılında Mîrzâ Malkum Hân için üç oyun yazılmış ve Tebriz'de bir gazetede yayımlanmıştır.

İlk tiyatro binasının kuruluşu ile I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı arasındaki dönemde yetişmiş yazarlarından en önemlileri; Mîrzâ Feth'alî Âhûndzâde, Hâcî Muhammed Tâhir-i Mîrzâ (1825-1898) ve Aḥmed-i Maḥmûdî'dir (1875-1930).

Mîrzâ Feth'alî Âhûndzâde (1813-1878) Griboyedov ve Gogol'un oyunları yanında, Rusça tercümelerinden Shakespeare ve Moliere'in eserlerini tanıdığı bilinmektedir. Ancak o,

yabancı kaynaklardan kopya ettiği usulleri yerli çevreden seçtiği canlı ve orijinal karakterlere başarı ile uygulamasını bilmiştir. Bu yönüyle onu on dokuzuncu yüzyıl İslâm dünyasının sadece ilk değil, aynı zamanda en başarılı tiyatro yazarlarından biri kabul etmek mümkündür (Algar, 1989: 186-190). İran'da ilk Batı tarzında tiyatro, 1911 yılında Teatr-i Millî (Ulusal Tiyatro) kurulduktan sonra ve 1912 yılında sergilenmiştir (Lezgee, 1994: 2). Gülâm Huseyn-i Sâ'idî, Ekber Râdî ve Behrâm-i Beyzâyî, Pehlevî dönemine (1925-1978) damgasını vuran oyun yazarlarındandır.

Özellikle İran'da oyun yazarlığı konusunda öne çıkan diğer isimlerden biri olan Gülâm Huseyn-i Sâ'idî (ö. 1985), 1936 yılında Tebriz'de dünyaya gelmiştir. Sâ'idî en önemli öykülerini 1961 yılından sonra yayımlamıştır. İlk öyküsü Şeb-nişînî-yi Bâ-şükûh, hüznün korkunç tasvirlerinden, ruhsal korkulardan ve felaketlerden oluşmaktadır (Mîr 'Âbidînî, 2002, 244). Sâ'idî'nin eserlerinde, topraktan koparılmış köylüler, ikircikli ve hedefsiz aydınlar, toplumun kıyısında avare bir biçimde yaşayan dilenciler ve serseriler, korkak ve perişan bir dünyayı sergileyecek kadar canlı ve inandırıcı bir biçimde yer almıştır (Mîr 'Âbidînî, 2002b, 87).

Modern İran sinemacılarından birisi olan Behrâm-i Beyzâyî (1938-), aynı zamanda yazdığı oyunlar, makaleler ve kuramsal kitaplar itibarıyla modern bir yazar ve edebiyatçı olarak da karşımıza çıkar. Çektiği sinema filmleri, yazdığı makaleler, yazdığı ve yönettiği oyunlar, İran kültüründe önemli bir yere sahiptir (Laleh, 2015: 330). Beyzâyî, yazdığı Nemâyiş der-İrân (İrân'da Oyun) kitabı, İran tiyatrosunun muteber tek kaynağıdır. Yazdığı makaleler ve kitaplar, klasik İran edebiyatını bugüne bağlar ve İran kimliği kavramını inceleme ve yorumlamaya sunar. Beyzâyî, Firdevsî gibi büyük bir şairin mitolojik ve tarihî öykülerini günümüz tiyatrosuna uyarlayarak İran tiyatrosunun zenginleşmesine ve dolayısıyla ulusal sinemanın bu anlamda güçlenmesine neden olmuştur (Laleh, 2015: 330).

1939 yılında Tahran'ın Reşt şehrinde dünyaya gelen Ekber Râdî (ö. 2007), Modern İran edebiyatının tanınmış öykü ve oyun yazarlarındandır. Asıl mesleği öğretmenlik olan yazar, çocukluk yıllarından itibaren öykü yazmaya büyük bir ilgi duymuştur. Dönemin önde gelen öykü yazarı Şâdık Hidâyet'in etkisi altında kalmıştır. Oyunları Rus tiyatro yazarı Anton Çehov ve Norveçli oyun yazarı ve şair Henrik Ibsen ile karşılaştırılmıştır (Çağlayan, 2013: 317). İlk eseri *Rovzene-yi Âbî*'yi 1961 yılında, en son eseri *Payîn, Gozeri Sekkahâne*'yi de 2004 yılında yayımlamıştır (Kopal ve Ehvân, 2020: 115). *Rovzene-yi Âbî* adlı eserinde Râdî kendi hayatından da bir şeyler katarak kuşak çatışmasını ve 1950-60'ların radikal aydınlarını konu alır (Lezgee, 1994: 60). İkinci tiyatro eseri *Ufûl*'u 1963 yılında kaleme almıştır. Oyunun başkarakteri geçmişini geride bırakmak ve hayata yeni bir başlangıç yapmak ister ancak toplum koşulları buna izin vermez. Râdî, Henrik Ibsen'in *An Enemy of the People* adlı oyunundan esinlenerek bu oyunu yazmıştır ((Lezgee, 1994: 60). Kendi sanat hayatından etkilenerek oluşturduğu diğer bir oyun olan *Ez Poşt-i Şişehâ*'yı 1967 yılında yazmıştır.

Sonuç

Tiyatro, oyun ve taklit kavramları ile hayatımıza girmiştir. Ülkemizde Karagöz, orta oyunu ile temsil edilmeye başlarken İran'da tiyatrosunun başlangıç tarihine dair çeşitli görüşler mevcuttur. Ancak drama kültürünün Avrupa ülkelerindeki tiyatrosunun tarihi gibi eskilere dayandığı bilinmektedir. Avrupa tarzı tiyatro İran'da 19. yüzyılda başlamış görünse de bu dönem öncesinde de tiyatrosunun izleri görülmektedir. Nâsirüddin Şah'ın Tahran'da açılmasına izin verdiği tiyatro binası, piyes çeviri ve telif çalışmalarını teşvik etmesi, tiyatro topluluklarını desteklemesi ile çağdaş İran tiyatrosunun temelleri atılmıştır. Bu dönemlere ait *Taziye, taklîd, rû hovzî, rovze hânî, perde dârî, heyme şeb-bâzî* adlı performanslar İslamiyet öncesi İran tiyatrosunun örneklerindedir ve Gülâm Huseyn-i Sâ'idî, Ekber Râdî, Behrâm-i Beyzâyî modern anlamda ünlü oyun yazarlarındandır.

Kaynakça

- ‘Aṭaollah K. ve Eḥvân, P. (2020), Taḥlîl ve Taṭbîkî Târîḥî-yi Penç Nemâyişnâme ez Ekber Râdî, *Faşlnâme-yi İrân-Şinâsî* 2, 112-135.
- Abdolhossein. L. (2015), *Modern İnan Sinemasında İnan Edebiyatının İzleri*. İstanbul: Dört Mevsim Yayınları.
- Aristoteles, (1987), *Poetika*, Çev. İsmail Tunalı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Asldını, G. (2017), Performans, Taziye ve Seyirci, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi SBE.
- Bianca Maria. F. (t.y.). The History of Theater in Iran, Middle Eastern Literatures. XVIII: 202-218.
- Çağlayan, S. P. (2013), Ekber Râdî ve Bârân Adlı Öyküsü, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 50, 317-324.
- Floor, W. (2005), *The History of Theater In Iran*, ABD: Mage Puplichers.
- Hamid, A. (1989), Ahundzâde, Mirza Feth Ali, DİA. II: 186-190. İstanbul: TDV.
- Ḥuseyn, E. (1382 hş./2003). *Ferheng-i Feşorde-yi Soḥen*, Tahran: Soḥen,
- Lezgee, S. H. (1994), Post-revolutionary Iranian Theatre, Doctor of Philosophy Thesis. University of Leeds.
- Mehmet K. (2013), *Çağdaş İnan Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul: Say Yayıncılık, 2.
- Mehmet. K. (2003), İnan Tiyatrosundan Bir Eser Sadık Hidayet’in Sâsân Kızı Pervin’i, *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi* 2, 190-223.
- Metin, A. (2019), Sanatsal Bir Uyarıcı Olarak Çocuk Tiyatroları, *Ana Dili Eğitimi Dergisi* 7: 1164- 1178.
- Mîr ‘Âbidînî, Ḥ. (2002), *İnan Öykü ve Romanının Yüz Yılı I*. Çev. Derya Örs. Ankara: Nüşa Yayınları.
- Mîr ‘Âbidînî, Ḥ. (2002), *İnan Öykü ve Romanının Yüz Yılı II* Çev. Hicabi Kırılancık. Ankara: Nüşa Yayınları.
- Mohebbi, F. (2016), Gulamhüseyn Saedi, Edebi Kişiliği ve Tiyatro Eserleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi SBE.
- Nutku, Ö. (1971), *Dünya Tiyatrosu Tarihi I*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Safiye, A. (2018), Şinasi’nin Şair Evlenmesi Adlı Tiyatro Eseriyle Rezaizade Mehmet Celâl’in Hayal-i Celâl Adlı Romanının Karşılaştırılması, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 3/2: 11-35.
- Şengül, A. (1998), Konusunu Türk Tarihinden Alan Dramalar, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE.

İRAN'DA MEŞRUTİYET DÖNEMİ KADIN HAREKETLERİ

Maryam Akbari Noshad¹ & Aykut Kar²

Öz

Toplumun yarısını teşkil eden kadınlar, geleneksel toplumlarda kendileri için belirlenen evin ve sahip oldukları çocukların bakımı görevinin dışına pek çıkmamışlardır. Batı'da Sanayi Devrimi'ne paralel olarak hürriyet, eşitlik ve kardeşlik kavramlarının basın yayın araçlarıyla Doğu dünyasına yavaş yavaş ulaşmasıyla birlikte, İran gibi ülkelerde de kadınlar haklarını kullanmak ve topluma katılmak için gerekli çabayı gösterme fırsatı bulmuşlardır. Büyümede, dinamizmde, birey olmada ve toplumsal değişimde etkin rol almak istediklerini dile getirmekten ve bunun için devrin siyasi idarecilerine varlıklarını hissettirmekten çekinmemişlerdir. Bu sebeple Türkiye gibi İslam ülkelerinde hatta İran'ın büyük bir kesiminde dahi fazla bilinmeyen İran'da bir Türkmen oymağı ve İran'da 1796-1925 M. yıllarında hüküm süren Kaçar dönemindeki Meşrutiyet hareketinde³ kadının etkisini incelemek faydalı olacaktır. Kaçar döneminde kadınlar, bütün erkek merkezli toplumlarda olduğu gibi "Enderun" denilen evlerde dış dünyadan tecrit edilmiş şekilde âdeta mahpus hayatı yaşamaktaydı. Onlar çoğu kez miras gibi en temel haklardan bile mahrumdu. Kadınların, kocalarına zevcelik, çocuklarına annelik dışında sosyal hayat gibi bir durumları söz konusu bile edilemezdi. Fakat Osmanlı Devleti'nde olduğu üzere İran'da da Meşrutiyet hareketinin alevlenmesiyle birlikte, hemen hemen aynı yıllarda İranlı kadınlar da bu durumu değiştirmek isteyerek bir takım sosyal faaliyetlere giriştiler, dernekler kurup dergiler yayımlamaya başladılar. Kaçar kadınları, sosyal hayattan mahrum olmasına rağmen Meşrutiyet hareketi aşamasında bu duruma başkaldırmış, o zamana kadar kadınlar için kullanılan "Zayife"⁴ veya "Nine Hasan"⁵ gibi terimleri değiştirerek kendi öz adlarını kullanmaya başlamışlardır. Kadınlar o dönem cesaretli hırslı bir biçimde siyasi olayları takip ederek kendi hakları için de savaşıyorlardı.

Anahtar Kelimeler: Meşrutiyet, kadın, Kaçar, İran, kadın hareketleri.

WOMEN'S MOVEMENTS IN IRAN AT CONSTITUTIONAL ERA

Abstract

Women, who constitute half of the society, did not go beyond the duty of taking care of the house and the children which were common at traditional societies. Parallel to the Industrial Revolution in the West, the concepts of freedom, equality and fraternity gradually reached the Eastern world through the media, and in countries such as Iran, women found the opportunity to make the necessary effort to exercise their rights and participate in society. They did not hesitate to express that they wanted to take an active role in growth, dynamism, being an individual and social change, and to make their presence felt by the political administrators of the period. For this reason, it would be useful to examine the influence of women in the Constitutional Movement in the Qajar Era in Iran, which is not much known in Islamic countries such as Turkey and even in a large part of Iran. During the Qajar era, women lived a life of imprisonment in houses called "Enderun", as in all male-centered societies, in isolation from the outside world. They were often deprived of even the most basic rights such as inheritance. There was no question of women's social life other than being wives to their husbands and mothering their children. However, with the exacerbation of the constitutionalism movement in Iran, as in the Ottoman state, Iranian women wanted to change this situation and started some social activities, founding associations and publishing magazines in almost the same years. Although the Qajar women were deprived of social life, they rebelled against their situation during the Constitutional period, and they started to use their own names by changing the terms such as "Zayife" or "Nine Hasan", which were used for women until then. At that time, women bravely followed the political events and fought for their own rights.

Keywords: Constitutionalism, women, Qajar, Iran, women's movements.

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi, maryam.akbarinoshad2012@gmail.com, 0000-0001-6791-7401

² Öğr. Gör. Dr., İstanbul Kent Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, aykutkar@outlook.com, 0000-0001-8305-8897

³ İran'da 1905-1907 M. yılları arasında meydana gelen Meşrutiyete sebep olan siyasi değişim hareketleri.

⁴ "Zayıf varlık" anlamında kadınlar için kullanılan söz.

⁵ "Hasan'ın annesi" anlamında kadının kimliğini etkisizleştirmek için kullanılan söz.

Giriş

Ülkelerin tarihindeki toplumsal ve siyasal gelişmelerde kadın konusunun ele alınması her zaman önemli olmuştur. İran tarihinde büyük bir olay olarak Meşrutiyet, her zaman yeni boyutlarıyla araştırılmalı ve incelenmelidir.⁶ Toplumun yarısından fazlasını oluşturan kadınlar, erkek egemen toplumlarda tarihin akışı içinde ve çeşitli boyutlarda hep ötekileştirilmişlerdir.

Dünyanın bütün erkek egemen toplumlarında olduğu gibi İran'da Meşrutiyet öncesi Kaçar döneminde de kadınlar, insanlık onuru ile pek bağdaşmayacak durumda yaşıyorlardı. Annelikten ve eş olmaktan başka hiçbir rolleri olmayan, âdeta kapalı evlere mahkûm edilmiş varlıklardı. O dönemde kadınlar, eğitim ve sağlık gibi temel insani haklardan mahrum bırakılmıştı. Çocuk denilecek yaşta yapılan evliliklere ilave olarak sayıları üçe kadar ulaşabilen kumalarla birlikte yaşama mecburiyeti, çocuk doğurma, çocukların bakımı, evin her türlü hizmeti gibi ağır koşullara rağmen herhangi bir hakka sahip olmamak kadınların kaderi sayılıyordu. Ancak Meşrutiyet hareketinin başlamasıyla birlikte artık İran'da da kadınlar yeni bir dünya ve hayat tarzı ile tanıştılar. O dönemde vuku bulan Ekmek Ayaklanması⁷ ve Tütün Hareketi⁸ gibi önemli ayaklanmalarda kadınlar erkeklerin yanında sosyal siyasi olaylarda aktif olarak yer aldı. Bu olaylar kadının gücünü topluma kabul ettirmek için iyi bir fırsat oldu. O zamana kadar yarı gizli kadın dernekleri faaliyetlerini daha da artırdı. Bunun sonucunda kadın dergileri çıkmaya başladı, kadınlar toplum hareketlerinde daha da etkin hâle geldi. Kadınlar ihlal edilen haklarını yüksek sesle dile getirmekten çekinmediler. Buna bağlı olarak İstanbul'da Farsça yayınlanan Ahter gibi gazeteler, gelişmiş dünyada kadınların çeşitli alanlardaki ilerlemelerini anlatmaya çalışıp kadınların ufkunu açtı. (Ahter Gazetesi, Yıl.1, No.36, Ahter Gazetesi, Yıl.19, No.2, Ahter Gazetesi, Yıl.19, No.9)

1.Meşrutiyet Öncesi Kaçar Döneminde Kadının Durumu

Bütün erkek merkezli toplumlarda olduğu gibi Kaçar döneminde İranlı kadınlar da hayatlarını sosyal, hukuki ve ekonomik olarak çok kötü şartlarda devam ettirmek zorunda kalıyordu. Erkeklerin gözünde kadınlar yetenekleri ve gücü zayıf, becerileri yetersiz, algıları kıt varlıklardı. İşin asıl ilginç yönü, erkeklerin bu yargılarını ve bunun neticesindeki olumsuz davranışlarını kadınların kader olarak algılayıp aynen kabullenmeleri ve buna boyun eğmeleri idi (Şeil, 1989: 22).

Kaçar dönemi hakkında bilgi veren yazarlar kadınların tek amacının erkekleri cezbetmek, iyi bir evlilik yapmak ve onların dikkatini çekmek olduğunu, erkeklerin çok evlilik isteklerinden dolayı kadınlar arasında hep rekabetin süregeldiğini aktarmaktadır. Bu ise onları korkunç bunalımlara ve arayışlara sevk ediyordu (Feyyazi ve Ahmet Lari, 1388: 163). Kadınların dışı kapalı evlerde âdeta mahpus hayatı yaşamaları da kadınlar için ayrı bir sıkıntıydı. İran'a gelen seyyahlar "Kaçar dönemi kadınları ne gece ne de gündüz görünmüyor." tabirini kullanmıştı. Kadınlar evden ancak hadımlar nezaretinde çıkar, gidecekleri yere özel arabalar içinde giderdi. Onların gördükleri kişiler sadece

⁶ Kaçar dönemindeki Meşrutiyet devri hakkında İran'da ve Türkiye'de yapılmış bazı çalışmalar vardır. Bunlar arasında özellikle Nader Sohrabi'nin (*Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran, Cambridge, 2014*) Ahmet Kesrevi'nin (*Tarih-i Meşrutiyet-i İran* Edward Brown'ın, *İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran* Feridun Ademiyet'in *İdeoloji-i Nehzet-i Meşrutiyet-i İran* kitapları önemlidir. Ahmed Kesrevi Tebrizi'nin kitabı *İran Meşrutiyet Tarihi* adıyla Türkçe olarak 2021 yılında Kaynak yayımları tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca yakın zamanlarda Türkiye'de Kaan Dilek http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu3%20makale/kaan_dilek.pdf ve Yılmaz Karadeniz (<http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2767-published.pdf>) gibi araştırmacılar da bu konuya ilgi duyarak makaleler yayınlamıştır. Fakat biz bu makalemizde onlardan farklı olarak, bu devirdeki siyasi olaylar üzerinde değil, kadın meselesi üzerinde durmaktayız.

⁷ Ekmek Ayaklanması H. 1270'lerin sonunda ve 1280'in başlarında meydana gelen ayaklanmadır.

⁸ Tütün Hareketi H.1286/M.1890 Yılında, İran Tütün İmtiyazının 50 yıllık bir şirkete verilmesi ardından gerçekleşti.

kocaları, babaları ve erkek kardeşleriydi (Şeil, 1989: 22). Elbette bu anlatımlar şehirli ve özellikle de saray mensubu veya yüksek rütbeli devlet erkânı veya din sınıfına mensup kimseler için geçerliydi. Yoksa kırsal kesimlerde, köylerde ve yaylalarda yaşayan konargöçerler için elbette böyle bir uygulama söz konusu değildi.

Kaçar döneminde kadınlar, erkeklerine mutlak surette itaat etmek zorundaydı ve erkeklerin izni olmadan hiçbir şey yapamazlardı (Şemim, 1999: 37). Kaçar döneminde kadınlar evlenmeden önce babalarına, evlendikten sonra da kocalarına tabiydi. Hatta kadınlar; Firdevs, Zeliha, Zeynep gibi kendi adlarıyla değil, Arapçada olduğu gibi erkek çocuğunun adıyla çağrılırdı. Nine Ağa (Ağanın, erkek çocuğun annesi), Nine Hasan (Hasan'ın annesi), Nine Cafer (Cafer'in annesi) vs. gibi (Bamdad, 1347: 74). Bütün bu yaklaşımlar, Kaçar kadınının kendine ait bir kimliği olmadığını göstermektedir.

Kaçar döneminde kadınların aile merkezindeki en önemli faaliyetleri ev işleri ve temizlik, yemek pişirme ve çocuk yetiştirmeydi. O dönemdeki kadınlarda çocuk doğurma oranı yüksekti ve kadınlar 6 ila 8 çocuk doğurdu. Ancak bu çocukların sayısı nedeniyle nüfus artışı yüksek olmadı çünkü çok az bir kısmı yetişkinliğe ulaşmayı başardı ve çiçek hastalığı gibi hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetti (Polak, 1982: 152). Elbette bu sayıda çocuk sahibi olmak, o dönemin kadınına yaşam kalitesini artıracak herhangi bir faaliyet için zaman ve yer bırakmaz.

Kaçar döneminde erkekler ve kadınlar ayrı geçitlerde yürüdüler ve kadınlar bir tarafta, erkekler diğer tarafta geçti. Kolluk kuvvetleri bazen "yüzünü tüt" veya "Zayife daha hızlı" diye bağırdı. Bu cümleler o dönemde kadınlara değer verilmediğini göstermektedir (Nahid, 1981: 18).

Kadınların sosyal faaliyetlerine gelince, aristokrat kadınlar süs ve makyajla zamanlarını değerlendiriyordu (Delriş, 1996: 149). Müreffeh Kaçar kadınlarının genellikle okuryazar olduklarını, edebiyat ve şiire aşına olduklarını söylemeye gerek yok. Kuran okuyabilirler, fakir ve kırsal kesimdeki kadınlar da ağır fiziksel işler yaparak aile ekonomisine yardımcı olmaya çalışır ve emek olarak kullanılırlardı. Kaçar döneminde kırsal kadınların sorumlulukları şehirli kadınlara göre daha ağırdı. Kırsal kadınlar, tarımdaki sorumluluklarını yerine getirmenin yanı sıra aileye de yardımcı olmuşlardır (Şeil, 1989: 89). Kaçar kadınları, evlilik, çocuk doğurma ve ev işleri gibi ana faaliyetlerine ek olarak eğlence de yaptılar. Kaçar kadınlarının eğlencelerinden biri de alışveriş ve pazara gitmekti. Tabii ki kadınlar, pazarda ve sosyal ortamlarda kapanmak zorundaydı. Kadınlar bir örtü ile tepeden tırnağa kapanıyordu. Kaçar kadınının gözlerinin önünde onu görmesi için peçe denilen uzun, ince bir bez asılıydı ve yüzü bile görünmüyordu. O dönemde kadınlar nadiren yalnız başına pazara giderdi. Kadınların eğlenceleri elbette sosyal sınıflarına göre farklıydı. Zengin kadınların çoğu zamanlarını banyo yaparak, nargile içerek, partilere giderek, yiyip içerek geçirirdi. Bu gruptaki kadınlar zamanlarının çoğunu eğlenerek geçirirlerdi. Kaçar döneminde asil kadınlar avlanırdı ve nadiren ders çalışmak için zamanları olurdu.

Kaçar döneminde orta sınıf kadınlar zamanlarının çoğunu ev işleriyle, turşu ve reçel yaparak, yemek hazırlayarak hatta bazıları nakış işleriyle geçirirlerdi. O zamanki kadınların ekonomik faaliyetlerde önemli rolleri yoktu. Kırsal kesimdeki kadınlar, el dokuması halılarını satarak ve tarımsal faaliyetlerde bulunarak geçimlerini sağlıyorlardı (Dünyari, 2016: 45).

Bilgilere göre, 1343 H. / 1925 M. yılına kadar İran'daki tüm kadınların sadece %3'ü okuryazardı ve eğer böyle bir yüzde doğruysa bu, o dönemde kadınların içler acısı durumunu gösterir. O dönemde kadınların eğitimi toplum için bir tehlike olarak görülüyordu ve bu düşünce din adamları tarafından da destekleniyordu. Diğerleri için kadın beyni bilgi öğrenme kapasitesine sahip değildi.

Kadınlar ve erkekler ayrılırdı ve merasimlerde kadınlar kadınlara, erkekler erkeklere hizmet verirdi.

O dönemin kadınları yasal olarak kötü bir konumdaydı. Onlar küçük yaşta evlenirdi ve zorla evlendirmeler yaygındı. Koca istediği zaman karısını boşayabilir ve birden çok karısı olabilirdi. Kadınlar ve kızlar için evlenme yaşı çok düşüktü ve kızların çoğu ergenlik çağında evleniyordu ve aile bağları da çok yaygındı (Polak, 1982: 142). Kaçar döneminde kadınların erkekler tarafından boşanması çoğunlukla üç nedenden dolayı oluyordu: Birincisi kadının çocuğu olmaması, ikincisi kadının sadakatsiz olması, üçüncüsü ise kadının kocasına kötü davranması. Seyahat yazarlarının bakış açısından Kaçar döneminde İranlı kadınlar her zaman kocalarının vatandaşı olmak zorundaydılar (Polak, 1982: 151). Kadınların oy kullanma hakkı yoktu ve siyasi görevde bulunamıyorlardı. Kadınların durumu öyleydi ki kendileri bile ikinci cinsten olduklarını ve aşağılıklarını kabul etmişlerdi (Sanasariyan, 2005: 29-30). O dönemdeki İstanbul'da yayın yapan Farsça gazete "Ahter", kadınların eğitim alması için ısrarcıdır fakat toplumun durumundan dolayı bu gazete bile kadının konumunu ikinci sırada göstermeye çalışıp onların düşünce gücünün zayıf olduğunu vurgular (Ahter Gazetesi, Yıl.19, No.19).

Eğitim alanında, Kaçarlar döneminde ev ve okul öğretmenlerinin kullanılması kız çocuklarının yetiştirilmesinde en yaygın yöntemlerden biriydi. Kızlar için bu eğitim tarzı, saray kızları ve soylular için daha uygundu (Delriş, 1996: 149). Okuryazar kadınların sayısı erkeklere göre elli civarındaydı (Vilz, 1989: 376).

Kaçar döneminde meşrutiyetin gelişine kadar kızlar için bir okul açılmadı ve daha varlıklı ailelerden gelen kızların eğitimi bir ev öğretmeni tarafından sağlandı. Müreffeh Kaçar kadınları genellikle okuryazardır ve edebiyat ve şiire aşinadır. Kuran okuyabilirler (Şeil, 1989: 89).

Kaçar kadınları Muharrem törenlerine, yaslara katılırlardı ve bu, belki de Kaçar kadınlarının topluma katılması için en önemli faaliyetlerinden biriydi. Kaçar kadınlarının yaptığı bir diğer şey de hayır işlerine katılmaktı. Bu faaliyet genellikle saray kadınları ve varlıklı sınıf tarafından yapılırdı. Onların diğer resmî katılımları Şah'ın karşılama töreniydi (Nazari, 1393: 114-113). Kaçar dönemi, ortalarından itibaren kadınların toplum ve siyasette daha fazla görünür hale gelmeye başladığı bir dönemi işaret eder. Bu dönemin kadınların toplum içindeki varlığına etki eden faktörler arasında, Avrupalıların etkisi ve İranlıların Batı'ya seyahatleri büyük bir rol oynamıştır. Bu etkiler, kadın özgürlüğü konusunu düşünmeye sevk etmiştir. (Azad, 1985: 320).

Kaçar kadının bir diğer önemli parçası da siyasi boyut olmak üzere biri krallar arası barışı sağlamak, diğeri ise iki boyutta önemli olan haremle (Hacıyanpour ve Dihgan, 2009: 56-57). Harem kadınları toplumdaki bir başka kadın sınıfıydı, onların kendine has işleri vardı ve zamanlarının çoğunu makyajla geçirirlerdi. Köylü kadınların ağır işlerinden sorumlu değillerdi ve şehrin etrafındaki bahçelerde eğlenirlerdi (Derovil, 2010: 71).

2.İran'da Anayasa Öncesi Kadınların Önemli Hareketleri Ve Eylemleri

En temel sosyal haklarından mahrum bırakılan evlerde mahsur kadınlar, Meşrutiyet öncesi dönemde siyaset alanında ve önemli olaylarda kendilerini gösterebilmişlerdir. Bu Meşrutiyet öncesi kadın hareketleri, kadın koşullarının dönüşümü için bir kıvılcımdır.

2.1.“Gribaydov Olayı”

Kadınların önemli rol oynadığı o dönemin en önemli olaylarından biri de Gribaydov olayıdır. 1243H. / 1828 M. yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın 13. maddesine göre İran ile Ruslar arasındaki önceki iki savaşta iki hükümet tarafından esir kalanların antlaşmanın

imzalanmasından dört ay sonra kendi ülkelerine iade edilmek zorunda olduklarını belirtmiştir. Rusya'nın Savunma Bakanı Gribaydov, Rus esirleri iade etmekle görevlendirildi ve bu amaçla İran'a geldi. Bu şahıs esir kadınlar için garip bir karar verdi ve İranlı erkeklerin karıları veya hizmetçileri olan esir Rus kadınlarının, İran'da kalmak isteyip istemediklerini öğrenmek için kocalarının rızası olmadan kendisine götürülmesini emretti. Bu kadınlar arasında, Müslüman olan ve Kaçar hükümdarlarından biri olan Asifül Devel'in karısı ve hizmetçisi olan iki tutsak Gürcü kadın vardı. Asifül-Devel bu duruma itiraz etti ancak sonuç alamadı, bu nedenle kadınlar zorla Rus büyükelçiliğine götürüldü, onlar İran'da kalmak istediklerini söylediler. Gribaydev, kadınları büyükelçilikte tutarak Rusya'ya dönmeye teşvik etmeye çalıştı. Son olarak, Kaçar hükümeti ve Rusya'nın Tahran Büyükelçiliğinden iki kadının serbest bırakılması talebi reddedilen Tahranlı bir müçtehit olan Ayetullah Mirza Masih, "Her müslümana kendi dini kardeşlerini kâfirlerden kurtarması farzdır." şeklinde bir fetva verdi. Bu fetva üzere tüm erkek ve kadınlar ayaklandı ve Rus büyükelçiliğini bastı. Askerler onlara ateş açtı ancak halk pes etmedi ve büyükelçiliğe girmeyi ve kadınları serbest bırakmayı ve bakanı devirmeyi başardı. Bu tarihî olay, kadın meselesiyle çeşitli şekillerde bağlantılıdır. Birincisi, bu olayın temel nedeni vasiyetleri dışında elçiliğe götürülen kadınlar, ikincisi bir müçtehidin kadınlar hakkında fetva vermesi ve üçüncüsü elçiliğe yapılan saldırıda kadınların da yer alması ve dördüncüsü etkinlikte bulunan herkesin çabasıdır. Ancak bu olayın bir kadın hareketi olarak değil, din adamlarının desteğiyle gerçekleşen dinî bir hareket olarak değerlendirilebileceğini belirtmek gerekir. (Şiroodi, 2005: 78-77)

2.2.“Ekmek Ayaklanması”

1270 H./ 1854 M.'lerin sonlarında ve 1280' H./ 1864 M.'lerin başlarında, Meşrutiyet devriminin ilk aşamalarındaki en önemli ayaklanmalardan biri, çoğunlukla dinî liderlerden etkilenen kadın aktivistlerin önemli bir rol oynadığı "Ekmek Ayaklanması"ydı. Bu isyanda, din adamlarının gücünü ve etkisini gösteren din adamlarının desteği nedeniyle, gösterilere katılmak veya ulusal sloganlar atmak ve daha önce "kadınsı olmayan" kabul edilen protesto davranışlarına izin verildi (Sanasariyan, 2005: 39-38).

2.3.“Tütün Ayaklanması”

“Tütün hareketi” ve “Reji imtiyazı”nın kaldırılması, kadınların büyük destek ve çaba gösterdiği bir başka Meşrutiyet öncesi tarihsel olaydır. Bu hareket 1269 Şemsi yılında, Meşrutiyet'ten yaklaşık on beş yıl önce ve Nasîrüddin Şah'ın Avrupa'ya yaptığı üçüncü ziyaretin ardından gerçekleşti. Elbette din adamlarının desteği ve Mirza Şirazi'nin fetvası halkın katılımının önünü açtı ve iktidar liderlerine muhalefet için bir kıvılcım oldu (Abrahamian, 2012: 94). Bu önemli harekette kadınlar, bu ayrıcalığa geniş çapta karşı çıkmışlar ve yine din adamlarının etkisi altında, savaşçıların yanında ve erkeklerin yanında çalışmışlardır. Onlar daha sonra küçük ve büyük göç olaylarında geri adım atmadılar ve taleplere erkeklerin yanında katıldılar. Kadınların Meşrutiyet öncesi olaylara katılımı daha düzensiz ve kendiliğinden oldu. Kadınlar din adamlarının desteği sayesinde cesaretli bir başarı elde ettiler ama onların kendi talepleri yoktu ve ulusal taleplere uydular.

3.Kaçar Kadınlarının Sivil Toplum Faaliyetleri Açısından Kadın Dernekleri

3.1. Encümen-ı Muhadderat-i Vatan (Vatan Kadınları Encümeni)

Zilhacce 1327 H. /Aralık 1909 M. tarihinden itibaren bir grup yenilikçi entelektüel kadın, İranlı kadınların sosyal ve kültürel hayata katılımını organize etmek için çalışmaya başladı.

Bu aydınlar; kadınları, kızları, devlet adamlarını, siyasi ve sosyal aktivistleri çeşitli brifingler ve propaganda kampanyaları düzenlemeye davet ettiler ve sonunda “Encümen-i Muhadderat-ı Vatan

Derneği” adı altında çalışmaya başladılar. Derneğin temel amacı, kadın ve kız çocukları için hayır faaliyetleri düzenlemek, yabancı malları boykot etmek ve yerli tekstil ürünlerini dağıtmaktı. Ayrıca ülkenin siyasi işlerine katılmak gibi bir emelleri de vardı. Bu Encümen’in asıl amacı, kadın haklarını gerçekleştirmek olup en dikkat çeken yanı üyeleri ve izleyicileri arasında kadınların yanında siyasi aktivistlerin, akademisyenlerin, din adamlarının, aristokratların da bulunması idi. Aslına bakılırsa bu bir kadın derneği olmasına rağmen o tarihlerde böyle yeni ve riskli faaliyetlerde bulunacak kadar cesur ve bilinçli kadın sayısının fazla olmaması sebebiyle dernekte aynı hedef etrafında birleşen erkeklerin sayısının fazla olmasını doğal karşılamak gerekir.

Encümen-i Muhadderat-i Vatan, düzenledikleri çeşitli toplantılara kadınları davet ederek derneğin amaçları hakkında onları bilgilendirmeye çalışmış ancak kadınlar bu toplantılara fazla ilgi göstermemiş ve katılmamıştır. Bütün bunlar, kadınların yüzyıllar boyunca ihmalinden, baskı altında tutulmalarından ve onların da mevcut konumlarını kabullenmelerinden ileri geliyordu. Bu bilgilendirme toplantılarından ve ziyaretlerinden fazla bir sonuç alamayan dernek yetkilileri sonunda kadınları kazanmak için bahçe şenlikleri, partiler, oyun ve eğlence programları düzenleme yoluna gittiler. Bu programlar çoğunlukla evlerine kapanan yetişkin kadınlar ve genç kız çocukları için ilgi çekiciydi. Aynı zamanda halk içinde toplu eylemlere katılmak pratiği olmuştur (Kesra, 1375: 59).

3.2. Himmet-i Hevatin Derneği (Hatunlar’ın Çabaları Derneği)

Son Kaçar Padişahı Ahmed Şah'ın saltanatı sırasında (1327-1343 H./1909-1925 M.) ülkenin siyasi alanının göreceli olarak açılmasıyla birlikte bir grup kadın hakları savunucusu, Tahran'daki kız okullarının müdürleri ve öğretmenleri, amaçlarını ve özlemlerini ilerletmek için bir dernek kurmayı düşündüler. 15 Cemazi-el Sani 1333 H./30 Nisan 1915 M. Cuma günü “Himmet-i Hevatin” derneğinin kuruluş toplantısı Bayan Noor Al-Duca (Kız Okulları Genel Müfettişi) tarafından bir grup kız okulu müdürü ve kadın hakları savunucusunun katılımıyla yapıldı. Bayan Noor, dinleyicilere "Milletimiz, bu sefalet zamanında, zulme uğramış, acı verici bir durumdadır; ülkemiz aşağılanmış bir vaziyettedir. Bu ulusun Müslüman olsun olmasın her ferdinin, siyasi görüş ayrılığı gözetilmeksizin kendi yetki ve güçleri kapsamında mal, kalem, fikir kuvvetlerini İran için esirgememeleri gerekir. Vatanı, namusu, onuru olmayan, kimliğini yitirmiş bir millet, kendisine hiçbir güzellik ve ziynetle saygı gösteremez..." dedi. Bayan Noor, bu sözlerin ardından kadın hakları ihlallerini eleştirmeyi de ihmal etmedi. Bu derneğin önemli amaçlarından biri de yerli mal üretimini desteklemektir (Hosropenah, 2002: 173-172).

3.3. Cemiat-i Nisvan-i Vatanhah (Yurtsever Kadınlar Derneği)

1340 H. /1884 M.'de kız okulları sınavları sırasında 35 No'lu kız ilköğretim okulu müdürü Bayan İskandari, bir grup aydın kadını sınavlara davet etti. Öğrencilerin sınavlarının ardından İskandari, diğer ulusun kadınlarının durumunu İran'daki kadınların durumuyla karşılaştırdı ve kadınların gelişmiş ülkelerdeki ilerlemelerine atıfta bulundu. Konuşması toplantıda hazır bulunanlar tarafından memnuniyetle karşılandı ve aynı toplantıda İskandari grubunu yalnız bırakmamak için kadınlar arasında ittifak kuruldu. Bu ittifak, "Cemiat-i Nisvan-i Vatanhah" derneğinin oluşumuna yol açtı. Bu derneğin kurucuları ve üyeleri, Meşrutiyet dönemindeki diğer kadın örgütleri gibi orta ve üst sınıf varlıklı ailelerdendi. Bu hareketin kurucularından ve üyelerinden bazıları sosyalist ve sol fikirlere mensuptu.

Yurtsever Kadınlar Derneği çalışmaya başladığında “Himmet-i Hevatin”in dağılmasından bu yana birkaç yıl geçmişti. Bu dönemde ilerici kadınlar, tüm çabalarına rağmen hedeflerini organize

edecek bir ortam bulamadılar ve dağıldılar. Böyle bir durum karşısında İran'ın vatansever kadınları kısa sürede kadın hakları savunucularının desteğini kazanmaya muvaffak oldu.

Bu dernek kadın haklarının kazanılması konusunda çok sayıda konuşma yaptı, toplantı düzenledi ve kadınları katılmaya davet etti. “Cemiat-i Nisvan-i Vatanhah” derneği, diğer örgütlerden daha aktifti ve savunduğu fikirler uğruna 1961'e kadar çaba göstermeye devam etti (Hosropanah, 2002: 196-148).

3.4. Encümen-i Azadi-i Zenan (Kadınların Özgürlük Encümeni)

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bir süre önce, Mirza Bacı, Nevab Samiei, Siddika Devletabadi, Münira Hanım, Gelin Hanım, Tacül Saltana ve İftiharülsaltana Hanım Nasîrüddin Şah'ın kızları ”Encümen-i Azadi-i Zenan” adında bir dernek kurdular. Derneğin tüzüğü, kadınların eğitimde temel ihtiyaçlarının karşılanması ve bilinçlendirilmesi temeline dayanıyordu. Bu derneğin önemli hedeflerinden biri, kadınlara sosyal ve siyasi haklarını elde etmeleri için erkeklerle birlikte topluma girme ve sosyal faaliyetlere katılma fırsatları yaratmaktı. Bu derneğin özelliklerinden biri de dernek toplantılarına aile bireylerinin, yani kocaların, eşlerin ve kızların katılmasıydı. Toplantılar ve konferanslar kadınlar tarafından yönetildi. Bu derneğin toplantıları güvenlik açısından Tahran (Fişerabad) dışında ayda iki kez gizlice yapılmıyordu. Bu toplantıları karşıt görüşlü örgütlerin haber alması üzerine derneğe saldırılar oldu. Ancak bu derneğin kuvvetli direnişi karşısında muhalefetin eylemleri fazla etkili olmadı.

Nasîrüddin Şah'ın kızı İftiharülsaltana bu derneğin en faal üyelerinden biri olarak kabul edildi. Bu bayan dernek üyelerini motive etmek için İran'daki kadınların durumu hakkında şiirler yazıyordu.

3.5. Peyk-i Saadet-i Nisvan Derneği (Kadınlar'ın Saadet Kuryesi)

Bu dernek, 1338 H. / 1920 M.'de Bayan Roşenek Nodust tarafından kuruldu. Bayan Roşenek, İran kuzeyindeki Reşt şehrinde doğdu. İlk tahsilini dönemin ünlü hekimlerinden olan babasından almış, bundan sonra Arap, Fransız ve Fars edebiyatlarını okumuştur. 1297 H. /1863 M. yılında kızlar için iki dereceli bir okul kurmayı başardı. Birinci Dünya Savaşı'nın gergin durumunun yarattığı yoğun baskılara ve zor koşullara rağmen Cemile Siddiliki, Sekine Şebreng ve Uranus Paryab adlı kadınların yardımıyla “Peyk-i Saadet-i Nisvan” adlı bir grup kurdu. Bu topluluğun amacı: 1) İranlı kadınlar arasında okuryazarlık seviyesini yükseltmek 2) Okuma yazma kursları açmak 3) Konuşmalar yapmak 4) Kadınlar için bir kütüphane kurmaktır. Bu derneğin bazı aktivistleri (Cemile Siddiliki, Sekine Şebreng) daha sonra Rıza Şah Pehlevi tarafından tutuklandı ve hapis cezasına çarptırıldı. Bu derneğin bir diğer faaliyeti de kadınların özgürlüklerini kazanmak ve okuryazarlık düzeylerini yükseltmek amacıyla edebî ve sosyal makalelerden oluşan bir derlemenin yayımlandığı “Peyk-i Saadet-i Nisvan” dergisinin çıkarılmasıdır (Bamdad, 1347: 7; Sadr-ı Haşimi, 1362: 93-92; Hosropanah, 1381: 196-148).

4. İran'da Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergileri

Kadınların basındaki faaliyetleri resmî olarak Meşrutiyet devriminden sonra başlamıştır. Kadınlar, toplumun diğer kesimleri gibi amaç ve fikirlerini basın aracılığıyla sunmaya çalıştılar. Meşrutiyet idaresi sayesinde kadınların siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetleri genişlemiş, kadınlara hitap eden özel gazete ve dergiler yayınlanmaya başlamıştır. En önemli kadın yayınlarından bazıları şunlardır:

4.1. Dâniş Dergisi (Bilim)

1328-1329 H./1910 M. yılları arasında Tahran'da haftalık olarak yayınlanan Daniş Dergisi, kadın alanındaki ilk ihtisas dergisi olarak kabul edilebilir. Mirza Muhammed Hekim Başı Ceditül İslam

Hamedanı'nın kızı Dr. Kahal, Daniş Dergisi'nin sahibi ve editörüydü. Dr. Kahal, Amerikan Misyoner Okulunda tıp okudu ve Tahran'da ofis açan ilk İranlı kadın göz doktoru unvanını aldı. Bu derginin yayınlanması, kadın hakları savunucularının kız okullarının sayısını artırmaya, kadın örgütleri kurmaya ve İranlı kadınların bireysel ve sosyal statüsünde değişiklik ihtiyacını kanıtlamaya çalıştığı bir zamana denk geldi. Bu durumda bu hedeflerin bazılarını gerçekleştirebilecek bir dergi yayınlamak gerekli görünüyordu. Ancak o dönemde İran toplumunun koşulları ve kadınların faaliyetlerine yönelik birçok kısıtlama böyle ileri amaçlar için uygun değildi. Bu sebeple Daniş Dergisi'nin içeriği ahlak, ev işleri bilgisi, çocuk yetiştirme ve aile bilgileri ile sınırlı kaldı. Aslında kadın sorunlarının sıkı takipçisi olan Dr. Kahal, bu olumsuz koşullar yüzünden Daniş Dergisi'nin politik olmadığını sık sık vurgulama ihtiyacı duyuyordu. Kadın hakları ve sosyal statü konusunda Dr. Kahal'ın tutumu ılımlıydı ve radikal feminist fikirleri yoktu.

Kız çocuklarının eğitimi ve fen eğitimi Dâniş Dergisi'nin üzerinde durduğu konulardan biri oldu ve bu konuyu kadın sorunlarına bir çözüm olarak gördü. Derginin çeşitli hedeflerine rağmen okuyucu kitlesi genel olarak kadın değildi ve çoğunlukla toplumun üst ve orta sınıflarının istek ve ihtiyaçlarına dikkat etti (Hosropenah, 2002: 231-227).

4.2. Ruznâme-i Şükûfe (Çiçek Gazetesi)

1330-1333 H. /1912-1915 M. yılları arasında dört sayfa olarak yayınlanan Şükûfe gazetesi, Müzeyyinül Saltana olarak bilinen Maryam Amid Simnanî tarafından Tahran'da çıkartıldı. Simnanî bu gazetenin hem sahibi hem editörü idi. Gazetenin yayın politikasını ve hedefini belirleyen manşeti şöyleydi:

"Ahlaki, edebi bir gazete, çocukların, ev işlerinin, çocuk bakımının, kızların yetiştirilmesi, kadınlar için okullar".

Gazetenin stratejisine göre kadın ve erkek eşit haklara sahiptir, kız okullarının genişletilmesi gerekir, kız ve kadınlara okuma yazma öğretilmelidir, erken evlilikler engellenmelidir. Şükûfe, "Himmet-i Hevatin" Derneği'nin bir yayın organı hâline geldiği üçüncü yıldan itibaren, ulusal bağımsızlık, dış etkilerle mücadele, ithal mallara ambargo ve yerli tekstillerin korunması gibi siyasi sayılabilecek konulara da değindi (Hosropenah, 2002: 239-236).

4.3. Zebân-i Zenân Gazetesi (Kadınlar Dili Gazetesi)

Kadın dili anlamına gelen bu gazete 1337 H./1919 M.'de Siddika Devletabadi yönetiminde İsfahan'da faaliyetlerine başladı. Bu gazete başlangıçta ev işleri, evlilik, çocuklar, kişisel ve aile sağlığı gibi konuları ele alsa da zamanla dönemin siyasi konularına da girmiştir. Zebân-ı Zenân, Tahran dışında yayınlanan kadınlara yönelik ilk gazete olma özelliğine sahiptir (Hosropenah, 2002: 243-236).

4.4. Nâme-i Benuvan (Kadınlar'ın Mektubu) Gazetesi

Nâme-i Benuvan gazetesi 1338 H./1920 M.'de Tahran'da Şehnaz Azad tarafından çıkarıldı. Şehnaz Azad, bu gazetenin yayımlanmasından önce İran gazetelerinde yayınlanan bir açıklamada, bu gazeteyi çıkarma gerekçesi ve amacı hakkında şunları söyledi: "Cehalet'in bahanesi yoktur ve tüm kişisel ve toplumsal zararlar cehaletten kaynaklanmaktadır. Kadınları okula gitmesini engellemek, toplumun yarısını cahil bırakmak demektir. Erkekler bile kadınların cahil kalmasından etkilenerek toplum tümüyle cahilliğe doğru sürüklenecektir. Bu sebeplerden dolayı bu gazetenin yayımlanması bu cahilliği ortadan kaldırmaya yöneliktir." (Beheşti Sireşt ve Pervin, 2015: 330).

Sonuç

Daha önce de belirttiğimiz gibi Meşrutiyet öncesi Kaçar döneminde kadınlar, hayatlarının her alanında evlilik, çocuk sahibi olma gibi sancılı bir hayata mahkûm edilmişlerdir. Sistematik bir eğitim yoktu ve olanlar da nitelikli değildi. Kadınlar, çoğu zaman kendi öz adları ile anılacak değerde görülmedikleri için ötekileştirici ve küçük düşürücü adlarla çağrılıyorlardı. Kadınlar, evde hapis hayatı yaşamalarını kanıksamaları gibi zayıf varlık olmalarını da kaderleri olarak kabul ediyorlardı. Böyle bir durumdaki kadınların evlenmekten başka çareleri yoktu ve hayatlarını birlikte sürdürmek için her zaman diğer kadınlarla rekabet etmek zorunda idiler. Henüz çocuk yaşta evlenip, gözlerini açar açmaz birkaç çocuk sahibi olmaları çok yaygındı.

Zengin ailelerin hatunları ile kız çocukları haricinde kadınlar okuma yazma bilmiyordu. Kadınlar, genellikle genç yaşta meydana gelen çoklu doğumlar nedeniyle sağlıksızdı. Tabii ki kırsal kesim kadınları nispeten daha iyi bir konumdaydı. Zira ev işleri yanında aile ekonomisine katkıda bulunurken evin dışındaki sosyal ve doğal hayat ile daha rahat bir ilişki içerisinde olabiliyorlardı. Buna rağmen kırsal kesimde yaşayan kadınlar, konumları itibarıyla İran Meşrutiyet hareketinde etkili bir grup olarak kabul edilemezler. Buna karşılık başkentte ve büyük şehirlerde yaşayan kadınların kadın haklarının elde edilmesinde katkıları doğal olarak daha fazladır.

Kadınlar, toplum içinde geri plana itilmiş olmalarına rağmen Gribaydov Olayı'na, Ekmek İsyanı'na, Tütün Hareketi'ne, erkeklerle birlikte oturma eylemlerine erkeksi cesaretle katılmayı başardılar. Kaçar dönemi kadınlarının önemli bir bölümünü oynayan ve haremde zor ve sefil bir hayat yaşayan harem kadınları da bu kuralın istisnası değildi. Onlar, Reji imtiyazını protesto için nargile kırmak suretiyle eylemler yaptılar ve diğer erkek ve kadınlarla birlikte tütün isyanına katıldılar. O karanlık dönemde Bibi Hanım Astarabadi, Zeinab Paşa gibi kadınların varlığı kadınlar için bir destan gibidir.

İran'da din adamlarının desteğiyle anayasa mücadelesi başladığında kadınların adalet arama ve tiranlıktan kurtulma konusundaki kişisel motivasyonlarının yanı sıra renkli bir varlık gösterdiler ve sürecin tüm aşamalarına katılarak bu sürecin hızlanmasına yardımcı oldular. Meşrutiyet zaferi ile birlikte evlerine, kıyafetlerine ve başlarına bayraklar asarak mutluluklarını gösterdiler. Meşrutiyet zaferi sırasında ve sonrasında kadınlarla ilgili çok sayıda dernek kuruldu. Bu dernekler başlangıçta yarı gizli olmasına rağmen giderek daha resmî hâle geldi.

Bu derneklerin yanı sıra kadın dergileri de kadınların uyanışında önemli rol oynamıştır. Bu kadın örgütleri ve gazeteleri, giderek kadınları haklarıyla tanıştırdı ve kadınlar için daha etkili ve modern bir eğitim sistemi oluşturmaya çalıştı. Kadınların toplumdaki önemli konumunu vurguladılar. Kadınların anayasal süreçte yer alması din adamları tarafından önce desteklendi ise de daha sonra kadın hakları ve eşitliğinden rahatsız olan din adamları bu tür faaliyetlerin karşısında yer aldı. Bütün bunlar olurken kadınlar durdurulamayacak bir hareket başlatmışlardı. Kaçar dönemi Meşrutiyet hareketinde büyük payları olan kadınlar, içinde buldukları içler acısı döneme geri dönmediler, hatta meclisin kurulması sırasında kanunun bir an önce yazılmasında ısrar ettiler. Anayasanın kabulünden sonra altınlarını ve mücevherlerini satarak Merkez Bankası'nın kurulmasına yardımcı oldular ve ülkeyi yükseltmek için yabancı malların kullanımını boykot ettiler. Böylece ülkenin siyasi kararlarına dâhil olan kadınlar için yeni bir dönemin başladığının sinyalini verdiler.

Ne yazık ki kadınların Meşrutiyet yolundaki çabalarına çok şey borçlu olan parlamento üyeleri, bir müddet sonra ataerkil geleneklerin ve mollaların baskısı neticesinde kadınları âkil ve bâliğ olmayan kimseler statüsüne sokarak seçme ve seçilme haklarından mahrum bıraktılar (Hosropenah, 2002:

122). Buna rağmen kadınların çabaları yeni haklar için bir başlangıç olmuş ve koca ve baba vesayetinden kurtularak cemiyet içinde saygın birey olmanın yollarını açmıştır. Bu kazanımları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Kız okulları kurarak eğitim fikrini yaygınlaştırmak.
- Kadını “zayıf” gibi küçültücü hitaplardan kurtarıp “kadın” ve “bayan” gibi ileri bir statüye yükseltmek.
- Siyasal katılım sağlanması, anayasanın oluşturulması ve seçme hakkının talep edilmesi.
- Kadın dergileri basmak, kadın dernekleri kurmak.

Bunlara rağmen toplumsal hareketler açısından İran kadın hareketi, bir toplumsal hareket olarak kabul edilemez. Zira İran kadın hareketi, birçok yönden bu yapıya uygun düşse de karizmatik liderlik yönünden çok eksiktir. Ayrıca İran kadın hareketleri, doğrudan kadın haklarını savunmak yerine anayasal bir düzen için daha fazla çaba sarf etmiştir. Üstelik bunlar Batı ülkelerinde olduğu gibi kitlesel gösteriler ve eylemler şeklinde karşımıza çıkmaz (Sanasariyan, 2005: 18-14). Ama her ne olursa olsun, bu hareketlerin İran'da kadınlar lehine bir değişimi başlattığı da kabul edilmelidir.

Keza, İranlı kadınların bu eylem ve talepleri feminizmin kökenleriyle benzerlik gösterse de feminist bir hareket olarak kabul edilemez. Fakat Meşrutiyet döneminde İranlı kadınların hareketi, ulusal ve tarihsel açıdan olduğu kadar kadın kimliği konusunda bir farkındalık yaratarak bu yönde ileriye yönelik iyileştirilmelerin önünü açması bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Abrahamian, Y. (2013), *İran Beyn-i Do İnkilab*, terc. İbrahim Fettahi, Ney Yayınları, Tahran.
- Ademiyet, F. (1961), *Fikr-i Azadi ve Mukaddime-i Nehzet-i Meşrutiyet*, Tahran.
- Ademiyet, F. (1976), *İdeoloji-i Nehzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran.
- Ahter Gazetesi, Yıl 1, No. 36, 10 Safar 1291, 6 Mart 1876, 1.
- Ahter Gazetesi, Yıl.19, No. 2, 11 Şaban 1310, 28 Şubat 1893, 11.
- Ahter, 19, No. 9, 8 Şevval 1310, 25 Nisan 1893, 13.
- Al-i, A., C. (1962), *Garbzedegi (Batıcılık)*, Bina Yayınları. Tahran.
- Azad, H. (1985), *Poşt-i Perdeha-i Haremsera*, Anzali Yayları, Ürümiye.
- Bamdad, B., M. (1968), *Zen-i İrani Ez Meşrutiyet ta İnkilab-i Sefid*, İbn-i Sina Yayınları, Tahran.
- Bayrak, H., E. (2000), *Mebani-i Fikri-i Edebiyat-ı Meşrute*, Tahran.
- Beheştî S ve Pervin, M. (2015), Berresi –i Mutalebat-i İctimai Ferhengi-i Zenan der Matbuat-i Asr-ı Kaçar, *Zen der Ferheng ve Hüner Dergisi*, 3, 327-341.
- Brown, E. (1997), *İnkilab-ı Meşrutiyet-i İran*, terc. Mihri Kazvinî, Tahran.
- Cemşid, B. (1996), *İraniyan ve Endişe-i Teceddüt*, Tahran.
- Delriş, B. (1996), *Zen Der Devre-i Kaçar*, Sazman-i Tebliğat-i İslamı Yayınları, Tahran.
- Dünyari, S. ve Alem, M. (1996), Berresi-i Vaziyet-i İctimai Zenan der Devre-i Kaçar ba Tekid ber Didgah-i Sefername Nivisan, *Cümdi Şapur Dergisi*, Yıl.II, 6, 34-57.
- Feyyazi, İ. ve Ahmet, L., M. (2009), Bihdaşt-i Revani ve Cismani – i Zen – i Kaçar be Riavayet-i Sefernamenivisan, *Maskuye Dergisi*, 11, 161-172.
- Hacıyanpur, H. ve Dihgan, M. (2008), Karkerdha-i Siyasi-İctimai-i Harem Der Ahd-i Kaçar, *Zen Der Ferhang ve Hüner Dergisi*, 2, 53-80.
- Hairi, A. (1985), *Teşeyyü ve Meşrutiyet Der İran*, Emir Kebir Yayınları, Tahran.
- Hosropenah, M., H. (2002), *Hedefha ve Mübareze-i Zen-i İrani Ez İnkilab-i Meşrute ta Saltanat-i Pahlevi*, Peyam-i İmruz Yayınevi, Tarhran.
- İvanof, M. S. (1978), *İnkilab-i Meşrutiyet-i İran*, terc. Kazım Ensari, Tahran.
- Kaan Dölek, *İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Döemin Siyasi Gelişmeleri*, http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu3%20makale/kaan_dilek.pdf
- Kesra, N. (1997), Encümenha-i Siyasi-i Zenan-i Asr-i Meşrute, *Dadname Dergisi*, 4, 59-61.
- Kesrevi, A. (1977), *Tarih-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran, 1356.
- Lorestani, F. (2003), Cünbeş-i İctimai Zenan-i İran, *Pejühiş-i Zenan Dergisi*, 6, 23-42.
- Maksud, F. *Ser Agaz-ı No-endişe-yi Muasır (Dini-Gayr-ı Dini)*, Tahran.
- Nahid, A. (1981), *Zenan-i İran Der Cünbeş-i Meşrute*, İhya Yayınları, Tebriz.
- Nazari, S. (2014), *Berresi-i Nehad-i Hanevade ez İbtida-i Kaçar ta Asr-i Meşrute*, Yüksek Lisans Tezi, Danişkede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsani, Tarih Bölümü, Luristan.

- Polak, Y., E. (1982), *Sefername-i Polak*, terc. Keykavus Cihandarı, Harezmi Yayınları, Tahran.
- Rain, İ. (1976), *Encümenha-yi Sirri Der İnkilab-i Meşrutiyet Zavar Yayınları*, Tahran.
- Reisniya, R. (1995), *İran ve Osmani Der Astane-i Karn-ı Bistom*, Sutude Yayınları, Tebriz,
- Sadr-ı Haşimi, M. (1983), *Tarih-i Cerayed ve Matbuat-i İran*, C.II, Kemal Yayınları, İsfahan.
- Sanasariyan, E. (2005), *Cünbeş-i Hukuk-i Zenan der İran, Tügyan, Uful ve Serkub ez 1280 -1357 Ş.*, terc. Nuşin Ahmedi, Ahtaran Yayınları, Tahran.
- Şeil, L., M. (1989), *Hatirat-i Lady Şeil*, terc. Hüseyin, Ebu Turabiyen, Neşr-i No Yayınları, Tahran.
- Shiroodi, M. (2005), *Nakş-i İctimai-Siyasi-i Zenan Der Camia-i Muasir-i İrani (Berresi-i Faaliyetha-i Zenan der Se Devre-i İnkikab-i Meşruta, Kabl ve Baad Ez An), Zen de Tosia ve Siyaset (Pejühiş-i Zenan)*, 2, 77-93.
- Sümer, F. (2001), *Kaçarlar, DİA*, C.XXIV, 51-53.
- Vilz, (2010), *İran Der Yek Karn Piş*, terc. Hüseyin Karagözlü, İkabl Yayınları, Tahran.
- Yılmaz Karadeniz (<http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2767-published.pdf>)

İRANOLOG SAİME İNAL SAVI

Prof.Dr.Fatma Zehra TAN¹

Öz

1970'lerde Türkiye'de Farsça eğitimi genellikle üniversitelerde ve yüksek okullarda veriliyordu. O dönemde İran ile iyi ilişkiler sürdürüldüğü için Farsça öğrenmek ve İran kültürü hakkında bilgi sahibi olmak önem taşıyordu. Bir dili öğrenmenin en kolay yolu o dilin konuşulduğu ülkede bulunmaktır. Saime İnal Savi bu şansa nail olmuştur. Bilimsel katkılarının yanı sıra Türkçeyi güzel kullanması, örnek kişiliği ve insanlığı ile pek çok gönülde taht kurmuş ve alana çok değerli hocaların yetişmesine vesile olmuştur. Çalışmamızda Fars Dili ve Edebiyatı profesörü Saime İnal Savi'nin hayatı, bilimsel ve kültürel faaliyetleri, eserleri, makaleleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İranolog, Farsça, Saime İnal Savi

Abstract

In the 1970s, Persian language education in Turkey was generally provided in universities and colleges. Since good relations with Iran were established at that time, it was important to learn Persian and to have knowledge about Iranian culture. The easiest way to learn a language is to be in the country where that language is spoken. Saime İnal Savi had this chance. In addition to her scientific contributions, she had established a throne in many hearts with her beautiful use of Turkish, exemplary personality and humanity and has been instrumental in the training of many valuable teachers in the field. In this study, we will give information about the life, scientific and cultural activities, works and articles of Saime İnal Savi, professor of Persian Language and Literature.

Key Words: Iranologist, Persian, Saime İnal Savi

Giriş

Bugün bu çalışmayı yapmış olmam tamamen Merhume annem Saime İnal Savi'ye bir evlat olarak duyduğum derin saygı ve sevgidir. Onun hayatında yapmış olduklarını ebediyete intikalinden sonra bir nebze olsa yaşatabilmek, onu tanımayanlarla onu tanıştırmak onun için yapacağım en ulvi görevlerdendir.

1.Hayati

Nüfus cüzdanında 1 Kasım 1934 yazmaktadır fakat Saime İnal Savi 26 Şubat 1930 yılında Kastamonu'nun İnebolu ilçesinde dünyaya gelmiştir. Kendisi doğduğu ilçeyi "kıyısından gökyüzüne gülümsediğim yer" olarak tanımlamaktadır. Babası Ahmet Hilmi Bey İnebolu'da noter, annesi Hacer Hanım ev kadınıdır. Ailenin on birinci çocuğudur. İlki ağabeyi Mazhar, ikincisi ablası Zehra'dır. Daha sonrakiler normal doğumla dünyaya gelmiş ama kısa süre sonra ölmüşlerdir. Doğumdan önce adı erkek olursa 'Saim', kız olursa 'Saime' olsun denmiştir Ramazan ayına izafeten. 27 Ramazan'da yani Kadir Gecesi doğunca kısa bir tereddüt geçirmişler, acaba 'Kadriye' koysak mı diye. Ama ilk niyet kabul görmüştür.

1934 yılında Kastamonu'ya gelmişler. Babası burada müstantık (sorgu hâkimi) imiş. Bu nakil o tarihte Kastamonu Kız Orta Okulu'nda okuyan ablası içinmiş. Öğrenime ilk adımını Kastamonu da Murat Bey İlkokulunda atmıştır. 10 Kasım 1938'de Atamızın ölümü üzerine İsmet İnönü 11 Kasım 1938 günü Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Milleti idare edenlerin o milleti tanımaları bir kuraldır. İnönü de bu kurala uymuş ve ilk resmi ziyaretini Kastamonu'ya yapmıştır. Saime hanımefendi ile ilgisine gelince; şehre girişinde kendilerini çiçekle karşılayan sekiz yaşındaki kız çocuğu oluşudur. Bu onuru hep taşımıştır.

O tarihten bir yıl sonra 1939 sonbaharında Ankara'ya göçmüşler. Nedeni ablasının yüksek öğrenim isteği ve annesinin kızının tek başına Ankara'ya gitmesine karşı çıkışı olmuş. Ankara'da öğrenimime Atatürk İlkokulu'nda devam etmiş. Başarılı bir öğrenci imiş. Beşinci

¹ Karabük Üniversitesi, Yönetim Organizasyon, fatmazehra@karabuk.edu.tr, 0000-0003-1554-6500

sınıfta iken 23 Nisan'da okulu temsilen Cumhurbaşkanı ziyaret için seçilmiştir. İkinci kez büyük bir onur yaşamış.

Orta öğrenimime Ankara İkinci Kız Ortaokulu'nda başlamıştır. Orta okulu bitirdiği yaz aile meclisinde liseye değil de kız enstitüsüne gitmesi görüşülmüş. Öneri ablamdan gelmiş. Gerekçe ileride ev hanımı olunacaksa bunun eğitiminin verildiği okula gidilmesi imiş. Kabul görmüş ve İsmet Paşa Kız Enstitüsüne kayıt yaptırmış. Bu günkü kız meslek liseleri muadili gibi görünse de farklı imiş. İlkokuldan sonra beş, ortaokuldan sonra iki yıllık bir eğitim veriliyormuş. İlki 'esas' ikincisi 'özel' olarak adlandırılan bu sınıflarda ya beş yıl orta okul müfredatı ve ameli dersler beş yıla yayılarak birlikte okutuluyormuş ya da orta okul sonrası iki yıl biçki, dikiş, nakış, ev idaresi, yemek, çocuk bakımı, moda, resim, çiçek v.b. dersler ameli olarak veriliyormuş. Bitirince önce yakınlarına kısa bir süre sonra da dışarıya dikiş dikmeye başlamış. Bu on yıl sürmüştür. Aranılan, beğenilen ve seçilen aynı zamanda seçici bir terzi olmuş. Çok kazanıyormuş. Ama bu zaman zaman da olsa içinde hissettiği boşluğu doldurmaktan uzakmış. Üç yıl süre ile haftada üç kez akşamları ikişer saat British Council'in Millî Eğitim Bakanlığı ile müştereken açtığı İngilizce kurslarını başarıyla bitirip sertifika almış. İhtiyarlık Bakım Köşkları Derneği yönetimindeki çalışmaları ve İngiliz Kültür Derneği üyeliği de sosyal etkinlik olarak yaşamımda yer almış.

1954 yılında kendisine çok şey borçlu olduğu babasını kaybetmesi, 1955 yılında geçirdiği, onu ölümüm eşiğine getiren kaza, yatağa bağlanması ve bir gün nekahat döneminde hem dostu hem müşterisi olan ve o tarihlerde Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Klasik Şark Dilleri Bölümü'nde Dr. Asistan olarak görev yapan kişiyle fakülteye gidişi onu bugüne getiren yolun başlangıcı olmuş.

2.Eğitimi ve Görev Yaptığı Yerler

1957 Mayıs'ında aldığı kararla dışarıdan lise bitirme sınavlarına hazırlanmış. 1958 Haziran'ında Ankara Kız Lisesi mezunu imiş. Ankara Hukuk Fakültesine kaydını yaptırmış. İlk tepki ablasından gelmiş. Kadın hissidir. Dolayısıyla ne hâkim olarak karar mercii olabilir ne de avukat olarak tarafsız kalabilir demiş. Öğretmen olması önerilmiş. Kabul etmiş. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne gidecek ama bölümü kendi seçecekmış. Klasik Şark Dilleri Bölümünü seçmiş. Bölümün tek öğrencisi imiş. İki yıl süreyle sabahları Hukuk Fakültesi'ne öğleden sonraları ise Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne devam etmiş. Ama üçe geçtiği yıl, iki fakültede aynı zamanda öğrencilik yapması yasaklanmış ve çarınar Hukuk Fakültesi'ni terk etmek zorunda kalmış.

Klasik Şark Dilleri Bölümünü 1961–1962 ders yılı Haziran Dönemi'nde bitirmiş. Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı, yardımcı sertifika dersleri ise Arapça ve Eski Türk Edebiyatı imiş. Mezuniyetinin hemen ardından Türk Dil Kurumu'na Baş Yazman olarak atanmış. Bir yıl sonra Hindistan Hükümeti'nin Hükümetimize verdiği tek bursa başvurmuş. Yapılan sınavda başarılı olmuş. Hindistan'daki ilk Türk öğrenci olarak 1963 Temmuz'unda gittiği Aligarh İslam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde, iki yıllık bir öğrenim sonunda, 1965 yılında Master derecesi almış. Bursu doktora için uzatılmış. Ama o yıl İran Hükümeti'nin uzun bir aradan sonra ilk kez tahsis ettiği bursa da baş vurmuş. Master yapmış tek adaymış. Bursu gıyabında kendisine verilmiş. Tercih branş dilinin konuşulduğu tek ülke olan İran olmuş. 1969 yılında Edebiyat Doktoru unvanını almış. Aynı tarihte Fakültenin Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde 'Osmanlı Devri İran Edebiyatı' ve Dilbilim Bölümü'nde de 'Türkçe' ve 'Osmanlıca' derslerini okutmak üzere Öğretim Görevlisi olarak atanmış. Bu görevinin yanı sıra Saray Bakanlığı'na bağlı Pehlevi Kütüphanesi Türkçe kısmı sorumluluğunu üstlenmiş.

İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümü münasebetiyle Beşerî Hizmetler Gönüllü Ordusu'ndaki çalışmaları nedeniyle Majeste Şehinşah'ın emriyle 'Anı Madalya' ile ödüllendirilmiştir.

1973 yılında yurda dönüş kararı almış ve Erzurum Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi bünyesinde yeni açılan 'Komşu Ülkelerin Dilleri' bölümünde Farsça Öğretim Görevlisi olarak atanmış. 1975 yılında Farsça dersinin tedrisattan kaldırılması nedeni ile aynı üniversitenin Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Dili ve Edebiyatı bölümünde Farsça uzmanı olarak görevine devam etmiştir. Bir yıl sonra uzmanlık kadroları lağvedildiği için de aynı bölüme Doktor Asistan olarak atanmıştır.

1981 Eylül'ünde bir yılığına Amerika'ya gönderilmiş. Pennsylvania Üniversitesi (Philadelphia) Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Bölümü'nde bir süre Farsça derslerine katılarak Farsçanın Amerika'da tedrisinde uygulanan metodu incelemiştir. Üyesi olduğu 'Uluslararası Kadınlar Mübahase Grubu'nun haftalık toplantılarına ve ayda bir yapılan Şarkiyatla görevli ya da bölüme davet edilmiş öğretim üyelerince verilen seminerlere ve branşıyla ilgili konulardaki konferanslara katılmıştır.

Türkiye'ye dönüşü sonrası 1982-1986 yılları arasında Yardımcı Doçent olarak görev yapmış. 31.10.1983 tarihinde doçentlik unvanını ve yetkisini alarak, 03.11.1986'da doçentlik kadrosuna atanmıştır. 1988'de kızının yüksek öğrenimini yaptığı Ankara'ya naklen tayini mümkün olmayınca emekliliğini isteyerek üniversiteden ayrılmıştır.

1988-1991 yılları arasında Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nde tercüman olarak görev yapmış. Bu görevinden kızının yüksek öğrenimi sona erdiği ve üniversiteye dönmek istediği için ayrılmıştır. 30.09.1991 günü Atatürk Üniversitesi'nde doçent olarak yeniden göreve başlamış ve 23.09.1993 tarihli kararnameyle Profesörlük kadrosuna atanmıştır. Türk Anneler Derneği Erzurum Şubesi'ni kurup başkanlığını yapmış. Özverili çalışmaları Genel Merkez tarafından Onursal Başkanlıkla ödüllendirilmiştir.

01.07.1997 tarihinde ikinci kez emekliliğe ayrılmıştır. 1997-2007 yılları arasında Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi ve Fen-Edebiyat Fakültesi'nde dersler vermiştir.

3. Hayırseverlikleri

Emekli maaşını almak için bankamatikte beklerken bir yazı dikkatini çekmiş: 'Adını mezar taşına değil bir okula yazdır.' Kastamonu Milli Eğitim Müdürlüğü'nde şube müdürü olan eski bir öğrencisine yazıdan söz etmiş ve hemen dilekçeyi yazarak Allah'ın izniyle adını okula yazdırmıştır. 7 Temmuz 2004'te 12 derslikli ilköğretim okulunun yapımı için protokol imzalanmıştır. Okul 13 Eylül 2005'te 18 derslikli lise olarak eğitim öğretime kapılarını açmıştır. Kendi ifadesi ile 'sadece götüremeyeceklerimi bırakıyorum' demiştir. 10 Temmuz 2008'de TBMM Üstün Hizmet Madalyası ve Beratı ile ödüllendirilmiştir.

4. AKADEMİK ÇALIŞMALARI VE ESERLERİ

Saime İnal Savi'nin Türkçe Farsça ve İngilizce telif ve çeviri kitap ve makaleleri, yurt içi ve yurt dışında katılmış olduğu bilimsel toplantılarda sunulmuş bildirileri vardır. Kendisi özellikle emekli olduktan sonra katıldığı konferanslarda konuşmalar ve Kastamonu gazetelerinde köşe yazarlığı yapmıştır. Kadın, Mustafa Kemal Atatürk, yaşlılık, sanat, eğitim, aile, Kastamonu konularında çalışmaları vardır. Burada sadece İran ve Farsça üzerine yapmış olduğu çalışmaları ele alacağız. Mevlâna ile yapmış olduğu çalışmaları burada sadece isim olarak zikredeceğim çünkü onların hepsini ayrı bir çalışma olarak değerlendirme niyetindeyim.

4.1. Tezleri

“Sayr al-ibad ila'l-Ma'ad” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde 1962 yılında hazırladığı lisans tezidir.

Yüksek lisans tezi “Khulasat-ı Ahwal al-Shu'ara, Abdal Latif” 1965 yılında Aligarh İslam Üniversitesi Edebiyat fakültesinde tamamlanmıştır.

“Tashih-i Yeki Ez Mutun-İ Desturi Ba Zikr-i Mukaddeme-i Kâmil Der Bare-i Tarih ve Tahvvul-i Destur-i Zeban-i Farisi Der Osmani ve Türkiye” Saime İnal Savi'nin Tahran Üniversitesi Edebiyat fakültesinde 1969 yılında hazırladığı doktora tezidir.

4.2.Kitapları

"Bir Kürt Ağzı Üzerinde Osmanlıca-Türkçe Denemesi," Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992

"Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın El-Hediyyetüt Hamidiyye'sinde Osmanlıca-Türkçe Taraması," Elila Yayınları, Ankara 1993

"Kastamonu'lu İki Yazar, Oğuz Atay, M.Ata Anbarcıoğlu" Kasçetvak Yayınları:2, Ankara 2001

“Kastamonu'nun yetiştirdiği şairlerden Nedret Hanım” Gündüz Kitabevi, Ankara 2008

4.3.Makaleleri

"A Brief History of the Persian Language in Anatolia," Journal of the Regional Cultural Institute, Vol.2, No.2, pp,110-116, Tehran, 1969

"The life and works of 'Abd-al-Latif b. ' Abd-Allah-al 'Abbasi of Gujarat," Journal of the Regional Cultural Institute Vol.V, No.I, pp.45-50, Tehran,1972.

"Destur nuvisi der devre-i Tanzimat," Mecelle-i Danişgede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsani, Vol.23, No. I, Tehran,1976.

"Hâkim Senai ve Sayr al-İbad ila'l-Ma'ad," Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Caferoğlu Özel Sayısı. Fasikül 2, Sayı II, s.429-441, Ankara, 1979.

Klasik İran Edebiyatında, son dönem Gazne Hükümdarları Sarayının en ünlü şairlerinden olan Hâkim Senai 'yi ve eseri Sayr al-İbad ila'l-Ma'ad adlı eserini tanıtmaktadır. Eser aydınlanmayı arayan insan ruhunun, beden ve ruh dünyasının bütün merhalelerindeki bir seyahati açıklamaktadır. Yazara göre eserin tamamı mistik yolların tasvirinde sembolik intibaldan başka bir şey değildir; fakat tasvirler usta bir elden çıkmış olup hayvani içgüdüünün korkunç uçurumlarından parlayan binlerce güneş ışığının aydınlattığı ruhlar alemine geçişi çok güzel kompoze ve ifade etmiştir.

"Edebi Sanatlara Dair İki Farsça Eser," Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Zeki Velidi Togan Özel Sayısı. Fasikül 1, Sayı 13, s.335-343, Erzurum, 1985.

VIII. ve IX. asırlarda artık iyice İslamlaştığını bildiğimiz İran'da İslâm kültürünün dili olan Arapçanın büyük bir ehemmiyet kazandığını görüyoruz. Arapça, Müslüman İranlıların münevver sınıfı için âdeta ikinci bir ana dili hükmünde idi. İran, Horasan ve Mâverâünnehr sahalarına yerleştirilen Arap zümrelerinin tesiri Farsçanın Arap dilinden birçok unsurlar almasını ve böylece “Yeni Farsça” denilen İslâm devri Farisi'sinin teşekkülünü intac etti. Yeni Farsça ilim dili olmak bakımından XII. yüzyılda Arapçanın yerini tutabilecek bir vaziyette değildi. Bununla beraber, edebiyat dili olarak, süratle inkişaf etmiş ve Rûdakî ile ilk parlak devrini yaşamıştır. Farsça şiirler yazmak için ilk denemeleri yapanlar, Arapça yazan şairlerdi. Tahiriler devrinde başlayarak, bilhassa Saffâriiler ve Sâmâniler gibi, İranlı sülaleler zamanında inkişaf eden yeni İran şiirinin ilk kurucuları ise Arap edebiyatını çok iyi bilen ve

onun zenginliğine, parlaklığına meftun olan kimselerdi. Bunun neticesi olarak, yeni Farsça şiir, şekil ve muhteva bakımından, hemen en mühim hususiyetlerini Arap edebiyatından aldı. Eski ve Orta Farsçanın vezinleri yerine Arap aruzu, eski şekiller yerine kaside şekli kullanılmaya başlandı. Farsça yazan şair ve edipler yeni Farsçayı aruza daha kolay uyar bir dil haline getirdikleri gibi, aruzu da Farsçaya uydururlar. İlk olarak Arap aruzuna ait eserler Farsçaya tatbik edildi. Şiirle alakadar diğer sahalarda yani ebedi' ve belâgat ilminde, vaziyet aynı olmuş, Arapça eserlere dayanılarak tespit edilen kaideler Farsçaya tatbik edilmiştir. Yeni İran edebiyatının bu nevi kaidelerini tespit etmek için yapılan çalışmaların ilk mahsulü Muhammed b. Omar al-Rādūyânî'nin Tarcumān al-balāga adlı eseridir. İkincisi ise kısaca Şams-i Kays diye anılans al-din Muhammed b.Kays al-Razi'nin Şam al-Mu'cam fi ma ayir aş ar al-Acam adlı eseridir.

"Fars Edebiyatında Hamseler," Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Fasikül 1, Sayı 14, s.37-45, Erzurum, 1986.

İran mesnevi edebiyatının Firdevsi den sonra gelen en mühim siması Nizami dir. Nizami İran edebiyatında mühim bir merhaleyi temsil eder. Medih tarzının zirveye ulaştığı, destani hikayeciliği teşvik edecek amillerin ortadan kalktığı bir sırada, mesnevileri ile, bütün İran edebiyatına yön vermiştir. Bu destani olmayan manzum hikayecilik yani mesnevi tarzıdır. Nizami nin türlü mevzular hakkında yazdığı ve manzum birer roman olan mesnevileri vardır. Mesnevileri beşe çıkınca, bunları, bir bütün halinde toplayıp, "Hamse" adını vermiştir. Hamse, manzum olarak ve mesnevi tarzında yazılmış beş eseri içine alan mecmuadır. Fars edebiyatı hamselerinin edebiyatımız üzerinde tesiri büyüktür.

"Ahmed-i Hani ve Mem o Zin," Forum, Cilt 12, Sayı 267, s.64-66, Ankara, 1991.

"Yunus ve Nesimi," Erciyes, Yıl 15, Sayı 177, s.4-5, Kayseri,1992.

"Farsça Kaynaklarda Erzurum" Forum, Cilt 13, Sayı 12, s.62-64, Ankara,1992

"Hilali Çağatayı," Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 150, Edebiyat Kesimleri YayınlarıNo:104, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Yayınlan No: 26 s. 1-30, Erzurum, 1992

"Ünlü Hanedanlar Hakkında Yazılmış Tarihler, Gazneliler," Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 151, Edebiyat Kesimleri Yayınlan No:105, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Yayınlan No:27, s.1-42, Erzurum,1992.

Gazneliler Tarihine Dair İki Kaynak: Tarih-i Beyhaki ve Tarih-i Yemini, Aşina, Yıl VII, Sayı 21-22, s.13-32, Ankara, 2005

Gazneliler dönemine ait pek çok eser bulunmakla birlikte o dönemin özel tarihi, iki kitapla sınırlıdır, ilki Tarih-i Beyhaki, diğeri Tarih-i Yemini'dir. Yazar çalışmasında bu iki eseri incelemiştir. Arapça olan Tarih-i Yemini Farsçaya çevrilmiş olduğundan çalışmasında Tercüme-i Tarih-i Yemini'ye itibar etmiştir.

4.4.Tebliğleri

"Galebe-i Farisi ber Arabi der Anatoli pes ez İslam" Fars Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyeleri Derneği'nin 3. Yıllık Bilimsel Kongresi,28-30 Ocak1976, Tahran, İran,

"Tasarrufat-i Türkan ber Zeban-i Farisi" Fars Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyeleri Derneği'nin 5. Yıllık Bilimsel Kongresi, 1-3 Şubat1978, Tahran, İran

"İbni Sina ve Farsça Rubaileri," Uluslararası İbni Sina Sempozyumu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Yayınlan Toplantı Bildirileri Dizisi :1, s.455-466, Ankara, 1984.

Tıp, mantık, fizik, tabii bilimler, matematik, metafizik v.b. sahalarda 220 civarında eseri ile bilim ve düşünce dünyasına ışık tutan, yenilik getiren, uluslararası bir nitelik ve önem taşıyan İbni Sina, bu ilimlerin hemen hemen hepsini incelemiş, hemen hepsine dair eserler yazmıştır. Arapça ve Farsça kaleme aldığı eserlerin yanı sıra bu dillerde şiir de söylemiştir. Yazarımız bu çalışmasında onun engin ruhunun coşkuluğunu aksettiren 38 rübaisini çalışma metnine alarak incelemiştir.

"Yunus ve Nesimi" Yunus Emre Semineri, 24 Nisan 1986, Erzurum

"Farsça Kaynaklarda Erzurum" Tarihi Akis İçinde Erzurum Sempozyumu, 12-18 Mart 1987, Erzurum

"Mevlana'nın Rubaileri," 1.Milletlerarası Mevlâna Kongresi, Selçuk Üniversitesi Yayınlan/Tebliğler, s.69-75, Konya, 1988.

"Mevlâna, Tasavvuf ve İnsan" 3. Milli Mevlâna Sempozyumu, 14 Aralık 1990, Konya

"Rubaiyat-i Mevlana," Mevlana, ez didgah-ı Türkan ve İraniyan, Ankara, 1990.

"Ahmet Yesevi" Konferans, Ahmet Yesevi'nin 900. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle, Atatürk Üniversitesi, 3-2-1993, Erzurum

"Mevlâna ve İnsan." Çeşitli Yönleriyle Mevlâna, Panel, Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi 16.12.1993, Erzincan

"Farsça Kaynaklarda Uluğ Bey" Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 1994 Ankara

"Anadolu'da Farsça Gramer Çalışmaları" IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyet Semineri, Selçuk Üniversitesi, 25-26 Nisan 1994 Konya

Türklerin İran'da İranlılar ile karşılaşması ve sonradan Anadolu'ya gelmeleri, Farsçanın bu topraklara intikaline neden olmuştur. Anadolu Selçuklu döneminde halkın konuştuğu dil Türkçe ama resmi dil Farsça idi. Anadolu'da yaşayan Türklerin o dönemde ikinci dilleri olan Farsçaya ve onun gramerine ihtiyaçları vardı. Kültürü oluşturan unsurların en başta geleni olan dilin, başka toplumlarla olan kültür ilişkilerinin büyük ölçüde etkisinde olduğu kesindir. Türkçenin Farsça karşısındaki konumu da böyle olmuş, Türkçeye geçmiş olan Farsça kelimelerden yüksek edebiyatla girmiş olanlar bozulmadan devam etmiş, günlük hayata geçenler ise, girdikleri muhite uyumuş, geldiği yeri unutturacak şekilde yerleşmiş, bizden ayrılmayacak duruma gelmişlerdir.

"Mevlâna, Ahlak ve Eğitim" Dünya Barışı ve Eğitim İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, 24-25 Ekim 1996, Erzurum

"Mevlâna ve Barış." IX Milli Mevlâna Kongresi Selçuklu Üniversitesi Araştırmaları Merkezi 15-16 Aralık 1997, Konya

"Mevlâna, Ahlak ve Eğitim", Konferans, Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi, 10 Mart 1998, Kastamonu

"Şehriyar'ın Haydar Baba'ya Selamında Darbimesel ve İstilahlar" Uluslararası Üstat Muhammed Hüseyin Şehriyar'ı Anma Semineri 15-16 Mayıs 2003 Ankara

"Şeyh Şaban-I Veli ve Mevlâna" Şeyh Şaban-ı Veli ve Anadolu'nun Gönül Sultanları Sempozyumu, 6 Mayıs 2006, Kastamonu

4.5.Çevirileri

Prof.Dr.Tahsin Yazıcı, "Zindegani-i Sams al-din Ahmed ve ber resi-i manâkib al-Arifin," Maarif-i İslam, No:12, Tehran,1971

Prof.Dr.Neşet Çağatay "İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan" adı altında Milli Eğitim Bakanlığınca 1971'de İstanbul'da yayınlanan kitaptan seçilen: "Yemen'de İran Hakimiyeti"

Prof.Dr.Saadet Çağatay "Türkçede İrani Kelimelere Dair", İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş yıldönümüne Armağan, T. C. Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1971, s. 105-115.

Prof.Dr.Abdülkadir Karahan "Firdevsi'ye göre İran Eski Tarihi ve Şehnâmenin Kaynakları" Prof.Dr.Füruzan Kinal "Babil Vesikalarına göre Cyrus'un Seferleri"

Prof.Dr.Mehmet Altay Köymen "Selçuklular Devrinde Türk-İranlı İşbirliği", İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümü Armağanı, İstanbul 1971, s.293-328.

Prof.Dr.Bahattin Ögel "Eski Türk-İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar", İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 351-366.

Doç.Dr.Bahriye Üçok "İran'da Taç Sahibi Kadınlar"

Ord.Prof.Dr.Fahrettin Kerim Gökay, "Ruh Hekimliği ve Felsefe Tarihinde İbni Sina," adlı makaleleri 1972 yılında İran Saray Bakanlığı'nın isteği üzerine Türkçeden Farsçaya çevirmiştir.

Prof.Dr.Ahmet Ateş, Hicrî VI-VII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler "Asar-i Farisi der Anadolu ez karn-i şişum ta heştum-i hicri", Tahran,1974

Prof.Dr.Perviz Amuzgar, "Kemalizm'in Rıza Şah'ın Reformları Üzerindeki Etkisi" Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:70, İstanbul, 1992.

Makale 1974 yılında "R.C.D. bölgesel Kültür Enstitüsü Dergisinin 7.cilt 1. Sayısında yayınlanmıştır. Çeviride metne sadık kalınmakla birlikte Atatürk ve Rıza Şah tarafından söylenmiş sözler o günlerde yayınlanan gazetelerden alınmış ve yazarın yanıldığı noktalara notlarla işaret olunmuştur.

Prof.Dr.Cevad Heyet, "Horasan Türkçesi" yazarın "Seyri der tarih-i zeban ve lehçeha-yi Türki" (Tehran 1366) adlı kitabındaki Türk Dil Kurumu'nun isteği üzerine Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Kardeş Ağızlar Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi, Sayı:6, Ankara,1998.

4.6.Maddeleri

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi için Guccrâtî, Nâsır-i Hüsrev,Nîmâ Yûşic, Pervin-î'tisâmî, Sâdık Hidâyet ve Senâî maddelerini yazmıştır

4.7.Yönettiği Tezler

1994 Nazir Akalın; Nizami-yi Gencevi'nin hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve Leyli u Mecnun Mesnevisinin tahkiye unsurları açısından tahlili/

1994 Çetin Ekmekçioğlu; Mağribi'nin gazelleri/*Magribi's ghazals*

1995 Orhan Başaran; Maksidi'nin Arapça Keşfü'l-Esrarı ve Farsça tercümesi/*Arabic Kashf Al-Asrar of Maksidi'si and its Persian translation*

1996 Nimet Yıldırım; Sa'di-yi Şirazi'nin Bostan ve Gülistan'ında sözdizimi

1996 Veyis Değirmençay; Sultan Veled ve Rebabname

5.Öğrencileri Meslektaşları ve Sevenlerinin Görüşleri

Hayatı boyunca o kadar çok insana dokundu ki o sevgi dolu yüreğiyle. Büyük küçük herkesin gönlünde kendine bir yer edindi. Birazda onların kaleminden Saime İnal Savi'ye yer verelim.

Prof.Dr.M.Sadi Çöğenli, Atatürk Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi

““Gerçek Bir Bilgin ve Hoca” ibaresi ilk bakışta çok sıradan basmakalıp gelebilir. Zira günümüzde pek çok kavram gibi maalesef “gerçek” kavramının da içi boşaltılmıştır. Ancak “Gerçek” sıfatı bir bilgin ve hoca olarak merhum hocam Prof. Dr. Saime İnal Savi'nin hak ettiği bir sıfattır.

Saime İnal Savi Hanımefendi'yi öğrencilik yıllarımda tanıdım. Sonra birlikte aynı bölümde hocalık da yaptık. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümünde öğrenciyken Farsça hocam olmuştum. Doktorasını İran'da yapmış, bir müddet orada çalıştıktan sonra Türkiye'ye dönmüştü. Özellikle çağdaş Farsçayı Türkiye'de en iyi bilen kişilerdendi. İngilizcesi de fevkalade iyiydi. En önemlisi ise gerek konuşurken gerekse yazarken çok akıcı ve düzgün bir Türkçe kullanırdı ki bu özellik bugün pek çok hoca ve akademisyende maalesef mevcut değildir. Hoca, sadece Farsça üzerine çalışmamış Türk ve Kürt dilleriyle ilgili de araştırmalar yapmış çok yönlü bir bilim insanıydı.

Saime İnal Savi bilim etiğine çok önem veren vakur bir bilgindi. Dolayısıyla çalışmalarında çok titiz davranırdı. Neslinin pek çok temsilcisi gibi az eser verişinin asıl sebebi de buydu. Çünkü gerçekten yazmaya değer ve bilim insanlığı adına yakışacak şeyler yazmak bu neslin en önemli özelliğiydi.

Saime İnal Savi çok vakur olduğu kadar şefkatli bir hocaydı. Öğretmekten zevk alırdı. Öte yandan talebe-hoca ilişkisini çok iyi ayarlardı ne öğrenciyi büsbütün kendisinden ürkütür ne de hocalık vakarına ters düşecek davranışlar sergilerdi. Bununla birlikte öğrencilerin her türlü derdiyle hem şefkatli bir ana gibi hem de ciddi bir hoca gibi alakadar olurdu. Öğrenmeyi de öğrenmenin bir parçası olarak görürdü. Hiçbir zaman her şeyi bildiğini iddia etmez, bilmediğini de her zemin ve şartta öğrenmeye gayret gösterirdi. Çünkü sürekli öğretebilmenin sürekli öğrenebilmeden geçtiğini çok iyi kavramış bir hocaydı. Hülasa hocalığını da bilginliğini de aşâğılık duygusuna kapılmadan sürdürürdü.

Bizim neslimiz çok iyi hocalar görmüştür, bunlardan biri de Saime İnal Savi'dir. Bundan ötürü kendimi çok talihli ve bahtiyar hissediyorum. Zira bazı hocalar sadece varlıklarıyla bir okul gibidirler. Onların çoğu zaman bir şey anlatmasına veya yapmasına da gerek yoktur. Merhume hocamı hürmet ve minnetle anıyorum.”

Dr.Öğrt.Üyesi Güller Nuhoglu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi

“Sevgili Fatoş benden, Hocam hakkında bir şeyler yazmamı istediğinde hiç düşünmeden kabul ettim. Ancak görüşmemiz bittiğinde telaşa kapıldım. Çünkü yazacağım şeyler nerdeyse yarım asır öncesine ait olacaktı. Bu uzun süre zarfında hafıza dağarcığımda neler kalmıştı? Buna ilave Hocam hakkında bir şeyler söylemek veya yazmak hususundaki aciziyetimi biliyordum. Ancak “davete icabet sünnettir” düsturundan hareketle bir şeyler yazmak için kalemi elime aldığımda hatırımda ne çok şey kaldığını ve bunların tamamının hemen hemen ilk günkü gibi taze olduğunu fark ettim. Dolayısı ile hepsini yazıya dökmek maksada tecavüz olduğundan hatırladıklarımı bir tasnife tabi tutmak gerektiğine kanaat getirdim. Bu bağlamda kendime “benim gözümde Saime İnal Savi kimdir?” sorusunu sordum. Elbette “Hocam” cevabı öne çıktı ve Hocamın bu yönü hakkında bazı şeyler aktarmayı uygun buldum.

Onun hocalık yönü hakkında söyleyebileceğim ilk şey, derste çok aktif olmasıydı. Tahsil hayatım boyunca hiçbir dersinde kürsüde oturarak ders yaptığını hatırlamıyorum. Gerek beden diliyle gerek mimikleriyle gerekse etkili ses tonu ve düzgün Türkçesiyle öğrencilerin dikkatini ders boyunca açık tutmasını becerebiliyordu. Onun bu özelliği sayesinde Klasik Fars Şiiri dersinin müptelası olduğumuzu (en azından olduğumu) söyleyebilirim. Özellikle Firdevsi'nin Şehnamesinden Rüstem ve Sohrab hikayesini okuduğumuz derslerin bir sonraki gününü ve saatini, bir dizi film veya bir tefrika roman takip eder gibi ipe çektiğimi; Sohrab için ağlayıp Rüstem'e düşman olduğumu hatırlıyorum. Yine Attar'ın Mantıku't-Tayr'ını okurken Simurg'u bulmak için Hüdhüd'ün arkasına takılan kuşlarla vadileri kat ederek Kaf Dağı'na yol aldığımı, hikâyenin sonunda Simurg'un, aslında kendisini arayan otuz kuştan başkası olmadığını öğrenince düştüğüm hayreti unutmuyorum. Hâfız, Sadî, Mevlâna, Câmî'nin gazelleriyle gazelin tadına varmış; Hâfız'dan seçtiği "Gam mehor" redifli gazelle ümitsiz olmamayı, "Ayb-ı Rindan Mekon..." diye başlayan gazelle -günümüz tabiriyle- insanları ötekileştirmemeyi öğrenmiştim. Yazısı da çok okunaklı, inci gibi tane tane ve düzgün idi. Sol eliyle yazması gözümde yazının cazibesini artırıyor.

Onun hocalığı fakülte ve mesai saatleriyle sınırlı değildi. Öğrencilik yıllarımızda son sınıfta lisans tezi hazırlama mecburiyeti vardı. Bu tezler bugün bazı bölümlerde uygulanan ödev mahiyetindeki tezlerden öte, en azından bir yüksek lisans tezi ayarında idi. Hocam danışmanı olduğu öğrencilerin tez çalışmalarını tatil günlerinde ya da mesai saatleri dışında genellikle evinde yapardı. Öğrenci ile beraber tezin her kelimesini inceden inceye okur, öğrencisine rehberlik eder, danışmanlığının hakkını verirdi. Bu çalışmalara ayırdığı vakti muhtemelen henüz ilkokul çağında olan iki evladına ayıracağı zamandan çalardı.

Mütevazi idi. Bilmediği şey için rahatlıkla bilmiyorum diyebilirdi. Farsçayı çok güzel konuşmasına rağmen "Ben Farsçayı tam manasıyla konuşmam çünkü Naci (Naci Tokmak) gibi kahvehanelerde oturup Sokak Farsçasını öğrenemedim" derdi.

Samimi ve misafirperverdi. Kapısı ders çalışmaları dışında da öğrencilerine açıktı. Öğrenciliğimizin ilerleyen yıllarında hocalığı yanında bizler için bazen anne, bazen abla bazen de arkadaş oldu. Tecrübeleriyle bizlere yol gösterirdi. Ama bu samimiyeti asla sınıfa ve derslere yansıtmasa, hoca-öğrenci mesafesini muhafaza ederdi."

Prof.Dr.Nevzat Hafis Yanık, Atatürk Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi

"Merhume hocam Profesör Doktor Saime İnal Savi'yi 1977 yılı Eylül'ünde Arap Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü öğrencisi olduğumda tanıma şerefine nail oldum. Kendisi o zamanki bölüm hocaları arasında şahsıma ve sınıf arkadaşlarıma karşı en çok ilgi gösteren hocamızdı. Ben bölüme kayıt yaptırmadan önce biraz Arapça öğrenmiştim ancak Farsçaya bölümde başladım. Farsçayı öğrenmemde en büyük katkı merhume Profesör Doktor Saime Savi hocamıza aittir. Mesleğine verdiği önem ve samimi yaklaşımıyla bu günlere gelmemizde emeği çok büyüktür.

Kısaca söylemek gerekirse gerek eğitim öğretim döneminde gerekse akademik hayata başladığım günden itibaren her zaman hocamızın desteğini gördüm. Emekli olduktan sonra da iletişimimiz devam etti. Kendisini rahmet ve minnetle anıyorum. Allah bizlere verdiği emeklerinin ecrini versin, mekânı cennet olsun."

Prof.Dr. Orhan Başaran, Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Değerli Hocam Prof.Dr. Saime İNAL SAVI'yi nezaketi ve kadirşinaslığı ile anıyoruz. Kendi elyazısı ile olan ders notlarından bize Pehlevîce dersini veren rahmetli Hocam ile ilgili iki anımı yâd-ı cemil olmak üzere paylaşmak isterim:

Hocamın danışmanlığında yüksek lisans tezimi yaparken tezde geçen bir konu hakkında fikir ayrılığına düştüğümüz günlerde, Hocamın kendisini ziyarete gelen bir öğretim üyesi arkadaşına, aramızdaki ihtilafı ilmî ve akademik dikkat ve titizliğime hamlederek şahsımdan övgüyle söz etmesi benim için hem unutulmaz bir an hem de önemli bir ders idi. Bilindiği üzere insanlarımız böyle durumlarda genellikle daha farklı bir tutum içerisinde olurlar.

Hocamın bir defasında zarurî izne ayrıldığı birkaç günlük dersleri için görevlendirdiği bölüm öğretim elemanlarına izin dönüşü Hacıbabâ'da mükellef bir ziyafet vererek mukabelede bulunması da unutulmayacak bir kadirşinaslık örneği idi.

Hocamı rahmetle, minnetle anıyor ve özlüyoruz.”

Mehmet Emin Kurtoğlu, Cumhurbaşkanlığı Emekli Personeli

“1983 Yılında, Erzurum Şehri, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Fars Dili Edebiyatı Bölümüne kaydoldum. Benim açımdan her şey yeniydi Ne şehir ne de okuyacağım bölümle ilgili yeterli bir bilgim vardı. Fars Dili ve Edebiyatı hakkında pek bilgimin olduğu da söylenemezdi. İşte daha ilk günden alfabeyle başlayarak Saime İnal Savi hocamızdan öğrenmeye başladık. Dört yıllık öğrenim hayatımızda anlatacak yığınla anımız vardır, genel olarak onun dersleri bir anne şefkatiyle bir aile sohbeti şeklinde geçti. Dört yıl süresince sınıfta kimseyi kırmadı, mutsuz etmedi, Türkçeden Farsçaya çeviri dersinde saatlerce her şey hakkında konuşurdu. Ailesindeki herkesi, Lise yıllarını, İran'daki hayatını anlatırdı. O gün için gereksiz gördüğüm bu anlatımları bugün düşündüğümde Farsçanın kafamızda şekillenmesi, anlayışımızın artmasında temel faktör olduğunu kabul ediyorum. Kuru gramer öğretilerin ötesinde, dilin canlı bir organizma olduğunu, günden güne gelişip büyüdüğünü bize öğretti. Herkesin bu dil Türkiye'de işe yaramaz, bu dilden ekmek yiyemezsiniz demesine rağmen 30 sene Farsça Mütercim-Tercümanlık yaptım. Hikâye yazmaya ilgimi bildiği için bitirme tezimi çağdaş İran Edebiyatından roman çevirileri üzerine birlikte yaptık. Türk dili Edebiyatı bölümünde Yılın fikir adamı seçilen Şerif AKTAŞ hocaya elimden tutup götüren bu çocuğumuzun çok güzel bir kalemi var diyen de bizzat Saime İnal Hocamdı. Saime İnal Hocamı, insanlığını, ilmi ve kültürünü, sabrını ve azametini, hep bir çiçek bahçesinde dolaşırcasına konuşmasını, dersini dinlerken bir bahar yelinin hoşluğunu sınıfta estirmesini, bir paragrafın satırlarına sığdırmanın mümkününü yok. Bir dil bir insan, iki dil iki insan, o bize bir dil öğretti, hepimizin önüne kocaman bir dünya sundu. Onun derslerinde İran'ın Edebiyatı, şairleri, onun sözleriyle canlanıp zihnimizde yaşam buldu. Biz onun ışığıyla aydınlanırken o yanarak kendini tüketen bir mum misali artık aramızda yok. Ama hala onu yaşatan içimize bir fidan gibi diktiği sevgidir. İnsanlar bu dünyadan gelir geçerler, Ne var ki onun ardından hala birileri onu sevmeye devam ederse, hala ilmiyle aydınlanırsa, o kişi yaşamaya devam ediyor demektir. Saime İnal Hocama sonsuz şükranlarımla.”

İbrahim Dilek, Bahçeşehir Üniversitesi TÜRKMER Öğitmen

“Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Ana bilim dalında 1983-1987 yılları arasında Prof. Dr. Saime İnal Savi'nin öğrencisiydim. Dört yıl boyunca İran Edebiyatı ve Tarihi derslerini kendisinden aldım.

Derslerinde yalnızca edebiyat ve tarihi değil çok başka ve yararlı bilgiler de edindim. Öncelikle Hocamın kendine özgü bir tarzı olduğunu burada hatırlatmam gerektiğine inanıyorum. Bu tarz ders ve dersin işlenişinin yanında 'hayat bilgisi ve hayat görüşü' olarak kendini daha da belirginleştiriyordu; bunu o yıllarda değil öğretmen olarak çalıştığım süre içerisinde fark etmiştim. Derslerdeki yaklaşımı ve verdiği örnekler bilgi aktarımının yanında hayata hazırlık gibiydi. Sadi, Hafız, Mevlana, Ömer Hayyam, Rudegi gibi şahsiyetleri ve eserlerini bilimsel yaklaşımla Türkçeye aktarırken (Unutmayın Hoca “dilci”ydi) istenmeyen yorumlardan uzak ve

genç zihinlerimizin kavrayabileceği bir biçimde yansıtıyordu biz öğrencilere. İran Edebiyatının özellikle şiirlerdeki düşünce yolculuğunu onun rehberliği ve yardımlarıyla çok daha iyi irdeleyebiliyor ve anlayabiliyorduk.

Öğrencisi olmaktan gurur duyduğum Hoca'mı her zaman sevgi, saygı ve rahmetle anmaktayım."

Sonuç

Saime İnal Savi kendisini eğitime adanmış, Türkçe ve Farsça aşığı kendi tabiri ile bilim kadınıydı. Kim bilir belki ileri yaşta eğitimini tamamlamış olması belki de içindeki okuma öğrenme ve öğretme aşkı onu hep başarılı kıldı. Üstün zekâsı, engin genel kültürü ve diline olan hakimiyeti gördüğü aksaklıkları zarifçe eleştirmesini sağladı. Hoşgörülü, mütevazı ve yardımsever yaradılıştı idi. Topluma adanmış yaşantısı ile örnek insandı. Kültür dağı, nezaket okyanusu, medeniyet aynası, halden anlayandı. Akademik alandaki emeği yansırı kültürel alandaki sayısız konferansları ve kaleme aldığı yazıları aracılığıyla bilgi birikimini toplumla paylaştı. Kamu kütüphanelerine binlerce kitap bağışladı. Ahirete götüremeyeceklerini bu dünyada eğitim için harcadı. Şiirsel ve melodik ağırlığı olan Farsçayı çok sevdi ve sevdirdi. Ona ne kadar güzel Farsça konuşuyorsunuz dediklerinde "Ez şiriniyi zebanı şuma" (sizin dilinizin tatlılığından) şeklinde cevap verirdi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Kastamonu'yu ziyaret ettiğinde, çocuk yaşında olmasına rağmen karşılama heyetinde görevliydi, Kastamonu'yu temsilen çiçek sunmuştu. Ömrünce hep çiçek sundu karşısına kim gelirse.

KAŞKAYI TÜRK KÜLTÜRÜNDE ÂŞIKLIK GELENEĞİNİN BAZI SORUNLARI

Ali İMAMVERDİ¹

Özet:

Çok eski ve zengin bir geçmişe sahip olan İran'ın orta bölgesine birçok Türk boyu yerleşmiştir. Bu Türk boyları arasında Halaç, Karagözlü, Bayat, Afşar, İğdir, Beydilli, Karabağ, Karabahılı, Muganlı ve Kaşgay Türkleri bulunmaktadır. Daha net dersek Kaşgaylar, İran'ın güneybatısında, özellikle Fars eyaletinde ve tabii ki Çaharmahal eyaleti, Kohgiluya eyaleti, Kuzistan eyaleti ve Buşehr eyaletinde yaşayan bir grup Türkçe konuşan kabiledir. Kaşgay lehçesinde konuşurlar. Kaşgay eyaletinin en büyük beş kabilesinin isimleri "Kaşküllü" (*Büyük ve Küçük Kaşküllü*), "Şeşbeyli" "Dereşorlu", "Farsimedan" "Emele",⁴ küçük kabilesinin isimleri ise "Karaçaylı", "Rehimli", "Sefihanlı" "İğdir" adlanır. Kaşgay halk müzik kültürü düğünlerde uzun zurna (gereney da denir) davul eşliğinde seslenen dans müzikleri ile yanı sıra kaşgay türklerine özgü halk türküleri ve özellikle de aşık sanatına dahil olan halk müzik örneklerini, aşık hikayelerini vurgulamak gerekir. Kaşgay türklerinde âşıklık geleneği kadim bir tarihe sahiptir. Edindiğimiz bilgilere göre Kaşgay Türkleri birçok boydan oluşmaktadır. Bu aşiretler arasında "Aşıklar" adlı bir küçük azımlık halk bulunmaktadır. Aşıklar bu yörede, "Büyük ve küçük Keşküllü" kabilesi içinde yer alan bir Türk aşiretidir. Eski dönemlerde "Aşıklar" aşireti diğer Kaşgay kabileleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu kabilenin ozanları (aşık), geniş bir ses aralığına sahip olmaları ile tanınırlar. "Aşıklar" olarak bilinen bu aşiret ozan sanatı geleneksel olarak dededen babaya, babadan oğula, oğuldan toruna aktarılır ve bu özelliği ile öne çıkar. Görünüşe göre bu boy, Türk dünyasının büyük ve kutsal âşık sanatının "Kaşgay Âşık Mektebi" adlı bir dalını koruyup kollamak ve gelecek nesillere aktarmada önemli bir rol oynamıştır. "Kaşkayı Türk Kültüründe Âşıklık Geleneğinin Bazı Sorunları" adlı bildirimizde Kaşkayı Türklerine özgü âşık sanatının İran coğrafyasındaki yeri önemi icracılık ile ilgili bazı bilgileri aktaracağız.

Anahtar Kelime: Kaşkayı Türkleri, Kaşkayı Kültürü, Kaşkayı Aşık Sanatı

¹ Gaziantep Üniversitesi Göç Enstitüsü Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans öğrencisi /Stajyer Avukat /ORCID:0000-0002-3724-1743/ Mail: gaunhukukulku@gmail.com

Giriş:

Çok eski ve zengin bir geçmişe sahip olan İran'ın orta bölgesine birçok Türk boyu yerleşmiştir. Bu Türk boyları arasında Halaç, Karagözlü, Bayat, Afşar, İğdir, Beydilli, Karabağ, Karabahılı, Muganlı ve Kaşgay Türkleri bulunmaktadır.

Kaşgaylar, İran'ın güneybatısında, özellikle Fars eyaletinde ve tabii ki Çaharmahal eyaleti, Kohgiluya eyaleti, Huzistan eyaleti ve Buşehr eyaletinde yaşayan bir grup Türkçe konuşan kabiledir. Yani Kaşgay dilini konuşurlar.

Kaşga kelimesi birçok kaynak da özellikle Azerbaycan'da "alın", Çağatayca'da "atın kafasının alın kısmında, iki göz arasında bulunan olan "beyaz ben"(Bkz:Resim №1) anlamına gelir. Genel olarak hayvanların alınıdaki ben görünümünde olan beyaz lekeye "kaşka" da denir. Hatta Azerbaycan'da söylenen bir çocuk şarkısında şöyle geçer:

'Kaşgasında halı² var, ipek gibi yalı³ var'

Resim №1 Atın kaşkasında beyaz benek

Bazı araştırmacılara göre çeşitli Türkçe ağız ve şivelerde gaşğa, gaşga, kaşka, kaska olarak kullanılan bu kelime "kaynayan ve kükreyen", "yıldız", "nişan", "ay" ve "mutluluk", "kutsallık" anlamlarını da kullanılmaktadır.

Tarihçilere göre eski Kaşgaylar, Karadeniz'in güneyinde, Küçük Asya'da bulunuyordu. Savaşçı yapılarıyla bilinen Kaşgaylar, Çoruh Nehri'nin başlangıcından günümüze Erzincan, Tokat, Gümüşhane, Samsun'a kadar geniş bir alanda **askeri demokrasi** içinde yaşamış, başlıca uğraşları tarım ve sığircılıktır.

Bazı kaynaklara göre Kaşgaylar, İrana orta asyadan 11. yy da gelmeye başlamışlar ve 19. yy'a kadar göçleri devam etmiştir.

Rus bilim adamı V.I. Savina'nın gözlemine göre, İran'daki diğer Türk boylarına göre sayıca üstünlük teşkil etmektedir. Ve birçok bölgede varlıklarını sürdürmek için göç etmiştir. Gemer ve diğer aşiretlerin yanı sıra çok sayıda Bakhtiyari aşireti ile karıştığı bilinir. İran'da "savaşçı halk" olarak bilinen Kaşgaylar, yakın zamana kadar savaşçılığın getirdiği ordu millet olmanın

² Hak-xal: ben , benek , leke

³ Yal: yele

temel özelliği olan kabile ve nesil ayrımını yaşatarak aynı zamanda da tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Kaşgay aşiretlerinin başındaki kişiye İlhan denilmektedir.

Kaşgay Türkleri, İran Türk kültüründe özellikle de aşıklık geleneğinde oynadıkları önemli rol ile dikkat çekicidir. İran'da 3 milyon tarikatlı Kaşgay Türkü yaşamaktadır, Kaşgay Türkleri dil ve etnik kimlik bakımından Güney Azerbaycan Türkleri olarak kabul edilmektedir. Ve mezheğ bunlar şiiiliği kabul etmiştir.

Kaşgaylar yılın 3-4 ayı göçebe olarak yaşar. Diğer ayları ise bozkırlarda geçirirler. Göçebe Kaşgaylara **Badi** (rüzgar) Kaşgaylar, yerleşik hayata geçen Kaşgaylara ise **Haki** (kara, toprak) Kaşgaylar denilmektedir. Badiler ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşırlar ve bu nedenle sık sık göç ederler.

1. Kaşgayı Türklerinin Kültürü Genel Bir Bakış

11 Kasım 2022'de Kaşgay Ulusal Hareketi tarafından Kaşgayi'leri temsil eden bir bayrak takdim edilmiştir. Bayrak mavi, kırmızı ve beyaz renklerden oluşmaktadır. Bayraktaki mavi renk Türk dilinin ve Kaşgay kültürünün korunmasını, kırmızı renk demokrasi ve refahı, beyaz renk ise milletlerin barışını, dostluğunu ve kardeşliğini simgeler. Bayrağın sol köşesinde kırmızı bir dörtgen kaşe içinde bir hilal ve sekiz köşeli yıldız tasvir edilmiştir. (Bkz Resim № 2)

Resim № 2: Kaşgay Ulusal Hareketi tarafından Kaşgayi temsil eden bayrak

Türk Dünyasının Ortak Değerinden olan Korkut Ata, Nasrettin Hoca, Manas gibi yine Köroğlu destanı da ortak değerlerindedir. Kaşgay türklerinde hemen hemen herkes bugün bile bu destanı ezbere söylemektedirler. Hatta ozanların söyledikleri biçime benzer de köroğlu türkülerini mırıldanırlar. Hiç kuşkusuz bu onların Türk kültürüne geleneğine bağlılığın ve sevginin göstergesidir. Kaşgayların kahramanlık yigitlik mertlik özellikleri köroğlu destanın adeta somutlaşmış halidir diyebiliriz.

Her türlü olumsuz koşullara rağmen dillerine geleneklerine bağlı kalmışlardır. Kaşgayiler İrandaki Türk tarihinin önemli bir parçası olarak tarihte önemli görevler almışlardır. Bazı kaynaklara göre, Zand hanedanı döneminde Kerimhan'ın veziri İsmail han bir kaşkai türkü olduğu bilinmektedir. İrana hükmedenler Kaşgayları hem kollamış hem çekinmiştir. Bu çekinme çoğu hükümdarın Kaşgayları bastırmasından liderlerinin öldürülmesine yol açmıştır.

Eski zamanlarda Kaşkaylıların ata binip iyi tüfek kullanan 40 bin atlı süvarisi olduğu bilinmektedir.

Kaşkayiler için medrese, televizyon, radyo, dergi bulunmaktadır. İlk kez “Kaşkayî sözlüğü”nün hem de “Kaşkayî Ata Sözlüğü”nün, yazarı, aynı zamanda yaptığı çalışmalarla Kaşkayî halk türkülerini derleyen, dilbilimci alim Esadulla Merdani'dir (Bkz Resim № 3). Kendi çabasıyla Kaşkayî tarihini kültürünü ve Kaşkayî Türkçesine ait birbirinden değerli kitapları kaleme almıştır. Belirtmemiz gerekir ki 42 yıl önce kadar Kaşkayî Türkleri ile ilgili bir kitap basılmamış hiçbir çalışma yapılmamıştır. Fakat günümüzde 200 kitap yayınlandığını belirtmemiz gerekir. Üzülerek belirtmek gerekir ki Pehlevî döneminde 3000 kitap Kaşkayî ile ilgili elyazması eserler İngilizlere verilmiştir. Bunlarla Kaşkayî kültürünü tarihini geleneğini dilini anlatan bu eserlerle ilgili henüz bir bilgi bulunmamaktadır.

Resim № 3 Kaşkay dilbilimci Esadulla Merdani

2. Kaşkayî Mutfak Kültürü

Kaşkaylıların merkezi şehri Şirazdan 110 km. güneyde bulunan Firuzabad şehridir. Kaşkayiler önemli özelliklerinden birisi de Aşırı misafir seven misafirperver olmalarıdır. Şehir sofralarının ana menüsünde “Horoşt” – yani dolmuş tavuk, ile “Kazmaklı Kavruk pilav” yer alır. Göçebe Kaşkayilerin olmazsa olmazı kadınların günlük olarak sac üzerinde yaptıkları tam buğdaydan yapılan yufka ekmek misafirler için kestikleri keçi veya koyun etinden kebab içtikleri ise ayran veya dağ suyudur. Çayları ise bölgenin çiçekleri otları kekiklerinden yapılır .(İranda göçebe halinde yaşayan diğer türk boyları olan Terekemeler, Elatlarda da bu geleneğe rastlanır.

3. Kaşkayî Türklerinde Eğitim

Konar göçer bir hayat sürdürdükleri için kısmen de olsa değişik dillerden, özellikle de farsçadan etkilendikleri görülmektedir. Göçebe hayat süren Kaşkay türkleri Şiraz şehrinde ve 50 km. uzaklıktaki yaylalarında, Zagros ve Aygır dağlarında aynı zamanda Şiraz'ın güneyindeki bozkırlarda Simiron'da Firuzabad'da, çevre köylerde, göçebe halinde çadırlarda yaşamlarını sürdürmektedir. (Bkz Resim № 4)

Resim № 4 Zagros Dağlarından bir görünüm

Yazlık ve Kışlık çadırlar olarak iki tür çadır kullanılmaktadır. Not etmemiz gerekir ki, değişik ovalarda yaşayan kaşkayi çocuklar için çadırdan okullar (Bkz Resim № 5) yapılmıştır. Kendi içlerinden olan resmi görevli öğretmenler çocuklara eğitim vermektedir.

4.
5.

Resim № 4 Kaşkay çocuklarının eğitim aldığı Çadır okulu (dış ve iç görünümü)

Ne yazık ki, anadilde eğitimleri veya herhangi bir kültür ocakları yok denecek kadar azdır. Eğitimi müfredatında farça zorunludur. Kaşkayiler zorlu yaşam koşullarına rağmen yerleşik günümüzde bile büyük bir kısmı hayata geçmeği düşünmemektedirler. Onları mutlu eden dilediklerince hür doğayla temiz havayla iç içe yaşamaktır. Kaşkayi türkleri için birer zindan gibidir. Bu nedenle de şehirde değil göçebe olarak yaşamaya devam ederler.

4. Kaşkayi Türklerinde Geleneksel Giysi Kültürü

Kaşkaylar kültürlerine geleneklerine sıkı sıkıya çok bağlı halktır. Kaşkayların kendilerine has diğer halklardan ayıran giyisileri bulunur. Tıpkı Kafkasyada karagül koyununun derisinden yapılan başlık olan papak(genellikle türkiyede gazilerin taktıkları başlık) osmanlıda kullanılan koyu kırmızı püsküllü fes, türkmenistanda koyun yününden yapılan telpek ,Özbeklerde uygurlarda hanım ve beylerin taktıkları dörtgen fes(bayanlarda arakçın denir.Türkmenistanda dopba denir.) olduğu gibi Kaşkaylarda da Keçi kılından yapılan koyu sarı renkli başlığa Börk denir. Bir kimse börk taktığında hemen onun kaşkay boyundan olduğunun anlaşılması içindir. Bu başlık yazın güneşten kışın ise soğuktan korur. (Bkz Resim № 6)

Resim № 6 Kaşkaylara has başlık Börk

Kaşkay üç katlı rengarenk elbiseler giyerler. Kaşkay hanımları göç sırasında çevreden topladıkları bitki ve böceklerden çeşitli boyalar elde ederler. Renkli kilim ve halı dokumak için önceden bu boylarla iplik ve koyun yünü boyarlar. Göçebe yaşayan kaşkaylarda çoğu kişi o yöredeki bitkileri iyi derecede tanır bitkilerden tedavi metotlarını da en az uzman biyolog kadar anlarlar.

6. Kaşkay Türklerinde Halı Sanatı

Halıcılık Kaşkay Türklerinde önemli bir yere sahiptir Özellikle kök boylarıyla renklendirilen yün ve ipliklerden hazırlanan bölgede oldukça meşhur olan el yapımı Kaşkay halıları, halk için önemli bir geçim kaynağıdır.. Bunun en iyi örneği ise Victoria müzesinde sergilenen 400 yıllık bir Kaşkay halısıdır. Ayrıca 1995 yılında Almanya'da düzenlenen el dokumaları yarışmasında Kaşkayiler birinci olmuştur

5.Kaşkay Türklerinde Müzik Kültürü ve Bazı Meseleler

Kaşkay türklüğünün kültür simgesinden bir diğeri büyük balkabak boyutunda gözükten iki tokmakla çalınan davuldur. (Bkz Resim № 7)

Resim № 7 Balkabak boyutlu Kaşkay davulu

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ İRANLI ÖĞRENCİLER

Safevi Hanedanının (1501-1722) düşmesiyle, İran, bir iç kargaşa ve merkezi otoritenin zayıflaması dönemine girmiştir. Nadir Şah Afşar (1736-47) başa geldikten sonra birçok İran toprağını fethedip Hindistan ve Orta Asya'ya kadar ilerledi. Nadir Şah'ın saltanatını Afşar ve Zend hükümdarları takip etti. Bununla birlikte, Safevi İmparatorluğu döneminde sahip olunan, uzaktaki eyaletlerin çoğunun merkezi hükümet kontrolüne geri dönmesi Ağa Muhammed Kaçar (1779-89) zamanına kadar mümkün değildi. Ancak Feth Ali Şah (1797-1834), Abbas Mirza'yı veliyaht seçtiğinde ve ona 1799'da Azerbaycan'daki¹ askeri alayın komutasını devralmasını emrettiğinde, vilayet gerileme durumundaydı.²

Feth Ali Şah zamanında, Napolyon Savaşları (1799-1815); İngiltere'nin Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesi (1776) ve Doğu Hindistan Yasası (1784) ile Hindistan üzerinden doğrudan sömürge denetimi kurması; Rusya'nın Kırım, Polonya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldovya ve Gürcistan'ı sömürgeleştirmesi (1722-1814); daha sonra Rusya'nın Napolyon Savaşlarına karışması en nihayetinde Napolyon'un 1812'de yenilmesiyle aynı dönemi rastlamıştır. Feth Ali Şah saltanatı dönemince üç sömürgeci gücün kuşatması altında kalmıştır. Kuzey topraklarında düzenlenen 1813'te Gülistan ve 1828'de Türkmençay anlaşmalarıyla sonuçlanan iki Rus akını da onun döneminde gerçekleşmiştir. İran bu şiddetli hücumları püskürtmek için işinin ehli devlet adamlarına ihtiyaç duymuştur. Feth Ali Şah, sonradan torunu tarafında öldürülen Mirza Bozorg Farahani Kaimmakam'a ve hükümdarlığın toprak bütünlüğünü sağlamak için sadece oğlu veliyaht Abbas Mirza'ya bel bağlamıştır. (Dabashi, 2008: 51)

Batıyı modelleyerek takip etmenin ilk adımı, askeri yenilgiler nedeniyle bu alanlarda ıslahat yapma düşüncesini oluşturmuştur. İran'da Rusya'ya karşı ağır yenilgiye düşmüş ve sonucunda Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları yapılırken, Osmanlı Devleti ise Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) anlaşmaları sonucu Batının yöntemlerini benimsemeyi kabul etmiştir. (Menashri, 1992: 23) Savaş alanlarında ve barış müzakerelerinde yaşanan başarısızlıklar, Osmanlı Devleti'ni bundan böyle dünyada değişen dengeleri dikkate alması gerektiğini hatırlatmış ve devlet adamlarını devamlı düşüşe geçen bu prestij grafiğinin bir an evvel düzelmesi için adımlar atmıştır. Bunların sonucunda Osmanlı Devleti'nde bu dönemde birçok layiha ve risale yazılmıştır. (Savaş, 1999: 89) Yenilikleri önemseyen devlet adamlarının hazırladığı layihalar ve öneriler başlayan *nizam-ı cedid* dönemini işaret etmektedir. (Beydilli, 2007: 175-178.)

¹ 1780'de yıkıcı bir depremle birleştiğinde, bu deprem Azerbaycan eyaletine büyük zarar vermiştir. Dahası, Ağa Muhammed Han'ın bölgeyi yeniden fethi tarımsal üretkenlikte bir düşüşe ve ölüm ve kuzeye Rusya'ya kaçma yoluyla eyaletin nüfusunun azalmasına yol açmıştır. Avrupalı gezginler, 1805-1809 döneminde Tebriz'in nüfusunun 50 bin olduğunu tahmin ediyor. (Pierre Amédée Jaubert, 1821: 160 ve James Morier, 1812: 159); Drouville, (1828: 49) ve Donbali (1833: 92-3) nüfus kaybını Ağa Muhammed Han'ın katliamlarına bağlıyor.

² Abbas Mirza'nın Fetih Ali Şah tarafından 1804'te Azerbaycan valisi olarak atanması, Kaçar'ın Azerbaycan'ın veliyaht prens olarak adlandırılması geleneğini başlattı. Azerbaycan Eyaleti, 1839'da veliyahtın ikametgahı olarak resmen kuruldu. (Monica M. Ringer, 1998: 15-16.)

Cronin'e (2008) göre, Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran'da yapılan askeri reformlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ordusunu onarmak için yaptıklarına bir yanıttır. İran da on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren, askeri eğitim için Avrupa'ya dönmüştür. İran ve Rusya arasındaki ilişkiler, Feth Ali Şah'ın ihtilafli topraklar konusunda hüküm sürdüğü dönemde kötüleşmeye devam etmiştir. 1803'te Rusya ile İran arasındaki düşmanlıklar, 1803-1815 arasındaki ilk Rus-İran savaşına dönüştüğünde, Abbas Mirza ve veziri Mirza Bozorg Farahani Kaimmakam'a, İran'ın askeri zayıflığının, mutlak egemenliğini değilse bile toprak bütünlüğünü tehlikeye atabileceği netleşmiştir.

Fransa veya Afganistan'ın Hindistan'a saldırısının engellenmesi amacıyla, 1801'de Hindistan'daki İngiliz Hükümeti, Kaptan John Malcolm'u İran'a yollayarak diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştır. (Ringer, 1998: 16-18) Napolyon Bonaparte da Avrupa askeri yapısına uygun olarak düzenli birliklerin eğitimi, İranlıların durumlarından haberdar olmak ve Hint yollarına ulaşmak için İran'a bir heyet gönderilmiştir. Tüm bu gelişmeler 1807'de imzalanacak 16 maddelik Finkenstein Anlaşması'nın yolunu açmıştır (Meşkur, 2002: 329). Finkenstein Anlaşması Avrupa siyasi yaşamında ve özellikle çıkarlarına ters düştüğü için İngiltere ve Rusya tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. (Sadri, 2012: 10)

Bu antlaşma, İran ile Avrupalı bir güç arasında eşi görülmemiş bir iş birliğini ortaya koymuştur. Finkenstein Anlaşması'nın altıncı ve yedinci maddeleri askeri konularla ilgilidir. Antlaşmanın bu maddelerinde, Fransa'nın Abbas Mirza'ya askeri eğitim ve silah sağlamayı kabul ettiğini söyleyebiliriz. (Ringer, 1998: 19) Altıncı maddede bir piyade sınıfının kurulacağı, tophane ve istihkâmlarının şahın isteği üzerine Avrupa tarafında düzenlenmesine karar verilmiştir. Ayrıca İran şahının ihtiyaç duyduğu çöl topları, tüfek ve süngüleri Fransız ve İtalya kralları tarafından Avrupa fiyatlarıyla sunulmasını istenmiştir. Yedinci madde de aynı şekilde devam ederek, Fransa ve İtalya'nın tophane mensubu, mühendis ve piyade birliklerinden ihtiyacı ölçüsünde istediği kadar personeli şah hazretlerine sunulmasına karar verilmiştir. Bunun yanında, şahın istediği kalelerin güçlendirilmesi, tophanenin düzenlenmesi ve İran piyade sınıfının Avrupa usulünce yenileştirilmesi için İran'a gönderilmesi hükümlerini içerir. (Cihangir Kaim Mekami, 1947: 19.) Anlaşmaya uygun olarak Napolyon, Albay Auguste de Bontemps'i, Abbas Mirza'nın birliklerini örgütlemeye başlamak için İran'a göndermiştir. Bu görev, 1807 sonlarında General Gardanne komutasındaki daha resmi bir görevle devam etmiştir.³

Fransız konseyi, Claude-Mathieu Comte de Gardanne (Alfred de Gardane, 1362/1983; Ange de Gardane, 1809 ve J. C. Hurewitz, 1975-79) dışında, mühendisler, haritacılar, süvari ve piyade

³ Bouteras'ın İran'da 1807 ve 1808'de General Gardanne'den önce gelen ve ondan bağımsız olan bir görevi yerine getirdiğini ve orada Pers ordusunun Avrupa tarzı birliklerin örgütlenmesine başladığını hatırlayabiliriz. (Pierre Amédée Jaubert, 1821: iv-v.)

uzmanlarıyla birlikte on beş siyasi elçi⁴ ve on dört askerden oluşmuştur⁵. Tebriz'de Verdir, Avrupa tarzı piyade taburlarını eğitmiş ve Lamy ise kışla, cephane, barut ve top inşa etme konusunda eğitimler düzenlemiştir.⁶ Gardanne, Avrupalı subaylar tarafından İran birliklerinin ilk sistematik eğitimini sağlamış ve aynı zamanda Abbas Mirza'nın *Nizam-ı Cedid* reform programını başlatmaya yardımcı olmuştur. (Çarlz Agost, 1390/2011: 88-98-100)

İran'da ilk defa Avrupa'ya öğrenci gönderme fikri bilindiği kadarıyla, General Gardanne, Abbas Mirza ve Bozorg Kaimmakam'ın aralarında yaptığı anlaşmaya göre, Fransızların İran'a yardım sağlama anlaşmasının bir parçası olarak, her yıl birkaç İranlının eğitim için Paris'e gönderilmesidir. Ancak, İran yüzünü İngilizlere çevirdiği için, Gardanne heyeti Fransa'ya dönmüş, bu nedenle de öğrencileri Fransa'ya gönderme anlaşması gerçekleşmemiştir. (Mahbubi-Ardakani, 1975: 122-23)

Bu sefer de Sir Harford Jones Brydges⁷, İngiliz Hükümeti adına hediyeler ve yardım vaatleriyle 1809'da Tahran'a gelmiştir. Sonuç olarak Napolyon'un halefi olmuş ve 12 Mart 1809 tarihinde, İran'la bir antlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmayla İran'ın herhangi bir Avrupa ülkesiyle imzaladığı anlaşmalar geçersiz sayılmıştır. Ayrıca herhangi bir Avrupa ülkesinin limanlarından yola çıkan Avrupa hükümeti birliklerinin İran üzerinden Hindistan'a veya başka bir ülkeye geçmesine izin verilmeyeceği ilan edilmiştir. (Naser, 1363: 191-92)

Bu anlaşmadan birkaç yıl sonra Harford Jones, (H.1226) 1811'de İran'da bulunduğu sırada İngiltere'ye dönerken, Abbas Mirza'nın saray ressamının oğlu Muhammed Kazım'ı "resim" [kartografi, haritacılık eğitimi] ve yine saray mensuplarından biri olan Mirza Hacı Baba Afşar'ı da "tıp eğitimi" için yanında götürmüştür. Muhammed Kazım zaten Fars tekniği konusunda önceden biraz eğitim almıştır. Abbas Mirza, Muhammed Kazım'ın, kraliyet portrelerini resmetmesini ve geri dönüşünde Avrupalı ressamların tarzında savaş sahneleri yapmasını amaçlamıştır.⁸ Talihsiz Muhammed Kazım, Londra'ya gittikten on sekiz ay sonra ölmüştür. Hacı Baba Afşar⁹ ise altı yıl modern tıp eğitimini tamamladıktan sonra mesleğini icra etmek ve *Hekimbaşı* unvanıyla sarayın özel doktoru olmak üzere memleketine geri dönmüştür. (Aştiyani, Aralık, 1944-Ocak 1945: 28-50; Minovi, 1973: 380-437; Mahbubi-Ardakani, 1975: 122-23.; Atai, 1992: 16 ve Dabashi, 2008: 49-50)

⁴ Başka bir kaynakta on dört subay ve rütbeliden oluşan bu heyet bir yıl iki ayda Tahran ve İsfahan'da iki adet top dökme fabrikası kurduğunu belirtmektedir. (Bkz. Nasir Farid, 1967: 146.)

⁵ Arasteh, (1969: 86) 1807'de yetmiş Fransız subayın İran'a geldiğini belirtmiştir. Gardanne misyonunun üyelerinin tam listesi için (Bkz. Nefisi, 1383: 131, 136-37).

⁶ (Emir Arund, 1395, <https://bukharamag.com/1395.04.15264.html>, 21 Mayıs 2023. Bu belgenin orijinali için bkz. <http://www.asnad.org/en/document/155/>, 25 Mayıs 2023; Cehangir Ka'im-Makami, 1348/1969: 121-24; Ayrıca yayımlayan: Hanbaba Bayani, 1347/1969: 129-70.)

⁷ Brydges'in misyonundan önce, İngiltere ve İran arasındaki etkileşim Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla sağlanıyordu ve Hindistan'ın İngiliz Genel Valisi de dahil oldu. İngilizlerin şu anda İran'ın diplomatik önemine yönelik tutum değişikliğinin bir açıklaması için, (bkz. Wright, 1985: 1-41).

⁸ Kraliyet ressamları, benzer amaçlar için Safeviler döneminde Avrupa'ya gönderilmiştir. (Bkz. Ardakani, 123; Ringer, 1998: 34)

⁹ Sahibmünseban Şehzade'nin oğludur. Bu iki kişinin de aileleri Azerbaycan'ın ileri gelenlerindedir.

Hacı Baba Afşar ve Muhammed Kazım¹⁰, Azerbaycan'ın saygın ailelerinden gelmiştir. Ancak öğrencilerin danışmanları, Fars dilinde okuma yazma bilmedikleri için İngilizce öğrenimde zorlandıklarını ve iki İranlı'nın İngiltere'ye geldiklerine pişman olduklarını ifade etmiştir. (Minovi, 1973: 388.) Halbuki bu iki öğrencinin geçmişi göz önüne alındığında, tamamen cahil olmaları olası değildir. Bu durumu amirlerinin bir kısmının bir abartısı olarak düşünmekteyiz.

İran çok geçmeden ikinci bir öğrenci grubunu İngiliz Misyoner Colonel William D'Arcy görüşmeleri ile 1815 yılında İngiltere'ye göndermeye karar vermiştir. Bu beş kişiden Mirza Rıza [Mühendisbaşı],¹¹ ve Mirza Cafer¹² Mühendislik eğitimi almıştır. Diğer Mirza Cafer tıp, Muhammed Ali Çakmaksaz¹³ top dökümü ve Mirza Salih Şirazi dil ve sosyal bilimler eğitimi

¹⁰ Harford Jones bu iki öğrenciye göz kulak olunması için, Hindistan ordusundaki Binbaşı James Sutherland'ı amir olarak atamıştır. Binbaşı Sutherland, Harford Jones'in onu Londra'ya geri gönderdiği ve yurtdışında parlak bir kariyeri engellediği için yeni görevinden memnun değildir. (Bkz. Atai, 1992: 16-17.)

¹¹ 24 Kasım 1856 tarihinde, İran'ın İstanbul'daki Geçici Sefareti Azalarından Mirza Rıza ve Mirza Hüseyin'in askeri hastane ve tıp mektebini görmesine müsaade olunmasına dair belge tespit edilmiştir. (BOA, HR. MKT. 167/97)

¹² Tebriz'de bir Mühendishane kurmuştur. İstanbul'da büyükelçilik yaptığı dönemlerde Mısır'a öğrenci göndermek için diplomatik ilişkilerde bulunmuştur. Daha sonra Müşirüddevlle unvanını almıştır. Osmanlı-İran ilişkilerin gelişmesi açısından önemli bir devlet adamıdır.

¹³ Muhammed Ali Çakmaksaz, "Sawa'iq al-Nizam" adlı bir kitap yazdı, Napolyon'un tarihini çevirmesiyle tanındı İyi derecede İngilizce bilir. Geometri ve kale inşa etme konusunda yeteneklidir. Ancak statü olarak fazla ilerleyemedi ve asla yüksek bir göreve atanmadı. Zanaatkar olan ve gruptaki en düşük sosyal geçmişe sahip olan Muhammed Ali Çakmaksaz, çilingirlik ve silah ustalığı öğrendi. Bir İngiliz ile evlendi ve böylece bunu yapan ilk

için Londra'ya gitmişlerdir. 4'ü 44 ay sonra dönerken, tıp okuyan Mirza Cafer onlardan bir yıl sonra İran'a dönmüştür. (Menashri, 1992: 47) Bu beş kişinin dışında, aynı dönemde sayılabilecek, dört kişi daha Rusya'ya gönderilmiştir. Mirza Cafer Tebrizi (1817¹⁴), Mirza Esedullah Tebrizi (1819-20)¹⁵ ve kaç yılında gittiğini bilmediğimiz Cafer Kuli Bey Afşar Madencilik* için Rusya'ya gittiği anlaşılmıştır. Avrupa'ya gönderilen Bahram Mirza'nın tıp eğitimini kaç yılında başlayıp bitirebildiğini tespit edemedik. Sadece döndüğünde Tebriz'de doktorluk yaptığını bilmekteyiz. (Atai, 1992: 226-27)

Feth Ali Şah'ta olduğu gibi, Muhammed Şah döneminde de İran'da öğrenci hareketliliği devam etmiştir. 1845 yılından itibaren Fransa'ya 5 öğrenci gönderilmiştir. Hüseyin Kuli Han ve Mirza Zeki askeri eğitim almışlardır. Diğerlerinden Mirza Rıza¹⁶ ve Muhammed Ali Ağa *madencilik* eğitimi alırken Mirza Yahya *tıp* doktoru olmuştur. Öteki Avrupa ülkelerine gönderilen ve aynı zamanda devlet tarafından burslu üç diğer öğrenciden biri İngiltere'ye giden Mirza Sadık tıp okumuştur. Muhammed Hüseyin Bey Afşar şeker üretimi için Rusya'ya ve Ebu'l-Hasan [Nakkaşbaşı] teknik ressamlık için İtalya'ya gitmiştir. (Menashri, 1992: 47 ve Mahbubi Ardekani, 1965/6: 592-98) Muhammed Şah Döneminde yurt dışına gönderilen öğrencileri, Muhammed Ferhad Atai (1992: 228-29), *The Sending of Iranian Students to Europe*, adlı doktora tezinde 1836-38-45-43 yıllarında *on üç* kişi olarak tespit etmiştir. Atai'nin tespitine göre, bu dönemde, Osmanlı Devleti'ne gelen İranlı öğrenci yoktur.

Osmanlı Devleti'nde ise yurt dışına öğrenci gönderilme meselesinin gündeme gelmesi Sultan I. Abdülhamid Dönemine rastlamıştır. Sadrazam Halil Hamit Paşa'nın 1784'te, İstanbul'da bulunan Fransız büyükelçi Choiseul-Gouffier ile Fransa'ya 30 öğrenci gönderilmesi planlansa da (Unat, 1964: 129) bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Bundan sonraki ikinci adımı III. Selim Döneminde Ebubekir Ratib Efendi Reisülküttapken Fransa'nın Orta Elçisi Raimond Verninac (1762-1882) ile yaptığı görüşmede atılmıştır. Ratıp Efendi'nin amacı Paris'te Osmanlı tebaasından 9-10 yaşlarındaki çocukların eğitilmesi için bir okul kurulmasıydı. Bu okul öğrencileri Fransızca öğrendikten sonra Osmanlı Devleti tarafından ihtiyaç duyulan alanlarda yetiştirilecekti. Dolayısıyla o dönemlerde henüz Osmanlı Devleti yurt dışına öğrenci göndermese de Paris'te bir *Mekteb-i Osmaninin* kurulması fikrinin çok öncesinden planlandığı çalışmamız açısından önemli bir noktadır. (Gençoğlu, 2020: 7-8.)

Dikkatimizi çeken bir diğer nokta da Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı uzman ve hocaların İstanbul'a 1730'larda I. Mahmud Devri'nde getirilmesidir. Özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Osmanlı kuvvetlerinin Habsburg ve Rusya orduları karşısında büyük ölçüde

İranlı öğrenci oldu. Geri döndüğünde, kısmen kralın saraydaki hanımlarla karışmasına izin verdiği karısı sayesinde kendisine Han unvanı verildi. Daha sonra Tahran'daki kraliyet dökümhanesinin başına getirildi. (Yaghmai Mushiri, 1968: 171; Atai, 1992: 43-44.)

¹⁴ (Kurtuluş, 2003: 110-111.) Burada 1824/25 yılı olduğu söylenmiştir.

¹⁵ Her ikisi de döndüklerinde litografya baskısı kurmuştur.

*Döndüğünde Mazenderan madenlerinde çalışmıştır.

¹⁶ İran şehzadesi Mirza Muhammed Han'ın Mühendis Mirza Rıza ile Doyran Dağı'na yaptığı araştırma dolayısıyla telaşa kapılmama gerektiği ama temkinli ve ihtiyatlı olunması lüzumu hakkında Osmanlı arşiv kayıtları vardır. (Bkz. BOA, A.} MKT.UM. 573/77 (22 Haziran 1862))

etkisiz kalması sonucunda Osmanlı Devleti dışarıdan askeri yenilikler ithal etmek durumunda kalmıştır.

1787’de Rus ve Avusturya savaşlarının oluşturduğu zayıflık sonucunda Osmanlı Devleti, Zıştovi barışı imzalamış ve bu şartlar dahilinde Rusya ile savaşa devam edilmesinin mümkün olmadığını anlamıştır. Bundan sonraki durum, III. Selim’in kesin emir ve beklentilerinin aksine, Şumnu’da ordu ve hükümet ricalinin 11 Ağustos 1791 tarihinde oy birliğiyle aldığı kararla geniş boyutlu bir askeri yenilenmenin ve yeniden yapılanmanın İstanbul’a süratle bildirilmesi gerektiğidir (Çınar, 1999: 242-247).

Bilindiği gibi, III. Selim Döneminde nizam-ı cedit kurulduktan sonra, 1773’te Mühendishane-i Bahr-i Hümayun¹⁷ ve 1795 yılında ise Mühendishane-i Berr-i Hümayun açılmıştır. Sultan II. Mahmud’un saltanatı dönemine, 1826-1839 yılları arasına, birçok ıslahat yapıldığı için *reform çağı* denmektedir. Özellikle 1826 itibariyle Yeniçeri Ocağı’nın lağvedilip 1827 yılında *Asakir-i Mansure-i Muhammediyenin* kurulması reformları daha kolay uygulanabilir hale getirmiştir. II. Mahmud 1826 yılında Mekteb-i Tıbbiye ve 1834 yılında Mekteb-i Harbiye gibi önemli askeri okulları kurmuştur (Somel, 2015: 42).

Bu dönemin en önemli simalarından kölelikten yetişme Mehmet Hüsrev Paşa¹⁸ yine kendisi gibi köle çocuklara konağında eğitim-öğretim verdiği bilinmektedir. Nitekim Hüsrev Paşa, II.

¹⁷ 1770’te Çeşme’de uğradığı yenilgi, 1571 İnebahtı felaketinden sonra Osmanlı donanması için ikinci büyük dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde bir taraftan gemi inşası için çalışmalar sürdürülürken bir taraftan da Halil Hamid Paşa’nın 1773’te *Mekteb-i Riyaziye* adlı matematik okulu kurulmuştur. 1776’da Hendese Odası adıyla mühendislik okulu ve 1784’te Mühendishane-i Bahri-i Hümayun açılmıştır. (Bkz. Shaw 1969: 216; Uluçay-Karatekin, 1958: 20-24 ve Bostan, 1994: 177-192.) Bu kurumda Matematik, Fransızca (1842’den itibaren İngilizce mecburi, Fransızca seçmeli dil olmuştur) gibi deneysel ve pratik ilimler okutulmuştur. Benzer dersler Mekteb-i Berri Hümayunda da okutulmuştur. Neticede askeri alanda tamamen pratik bilgilerin verildiği ve doğa bilimlerinin öğretildiği, hatta kurumsal varlığını bugün dahi koruyan ilk modern eğitim kurumu, 1773’te Macar asıllı Fransız askeri uzaman Baron de Tott yardımıyla Mühendishane-i Bahri-i Hümayun kurulmuştur. (Bkz. Somel, 2015: 41-42.)

¹⁸ Mehmet Hüsrev Paşa (1756?-1855), aslen Abhazyta taraflarından olup çok küçük yaşlarda İstanbul’a köle olarak getirilmiştir. Osmanlı Devleti’nde bir tür saray okulu işlevini gören Enderun’a kabul edilmiş ve daha sonra devlet hizmetlerinde yükselme imkânı bulmuştur. (Bkz. İnalçık, 1979: 35.) Öz evladı bulunmayan Hüsrev Paşa’nın

Mahmut'tan gereken izni alarak Avrupa'ya öğrenci göndermenin fitilini ateşlemiştir. Hüsrev Paşa'nın iktidar mücadelesi yaptığı ve rakibi olarak gördüğü Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile bu sefer de askeri modernleşme sahasında Avrupa'ya öğrenci göndererek bu alanda da rekabet etmeye çalışması dikkat çekicidir. (Erol, 2009: 56-57) Kavalalı Mehmet Ali Paşa 1809¹⁹ gibi göreceli erken bir tarihte başlayarak Avrupa'ya çeşitli meslek dallarında eğitim görmek amacıyla çok sayıda öğrenci göndermiştir bile²⁰. Mısır Valisi 1826 yılında Paris'e 44 (Şişman, 2004: 185), 1828 yılında ise 152 kişilik bir grup öğrenciyi Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göndermiştir. Muhammed Ali Paşa 1837-1843 arasında Avrupa'ya 40 öğrenci yollamıştır. Bu öğrenciler öncelikle hazırlık amacıyla, 1826'da Paris'te açılan bir Mısır Mektebi olan *Ecole Egyptienne*'e²¹ kaydedilmişlerdir. 1809-1849 yılları arasında, Muhammed Ali öldüğünde, Mısır Avrupa'ya toplam 349 öğrenci yollamıştır.²² Gönderilen öğrenciler özellikle de Fransa'ya gönderilmiştir. Bu sayılar, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın ıslahatlar sırasında Avrupa'ya öğrenci gönderme meselesini ne denli ciddiye aldığını bize gösterir.

Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından ciddi sayıda Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi akımı devam ederken, Hüsrev Paşa'nın da girişimleri 1830'ları bulmaktadır. Her iki yöneticinin Mısır için rakip olmaları belki de Hüsrev Paşa'nın böyle bir adım atmasında kolaylık sağlamıştır. Önce padişah'tan öğrenci göndermek için izin alan Serasker Hüsrev Paşa, köleleri arasında en zeki ve yaşları on-on iki civarındaki *dört* çocuğu seçip padişaha sunmuştur. Bu köle-çocukların isimleri Abdüllatif, Ahmed, Hüseyin ve Edhem'dir. (*İkdam*, 10 Nisan 1914, no: 6154: 1.) Çocukların Fransa'ya gönderilmesine karar verildikten sonra, refakatçiyi de meşhur Fransız seyyah ve şarkiyatçı Pierre Amédée Jaubert (1779-1847)²³ olarak belirlenmiştir. Jaubert, İstanbul'daki görevini tamamladıktan ve götüreceği öğrencilerin yatılı okul işini de hallettikten sonra 14 Aralık 1830 tarihinde Marsilya'ya hareket eden yelkenli bir gemi ile İstanbul'dan ayrılmıştır. (Şişman, 2004: 5.) Mezun olan öğrencilerin üçü askerî okulları tercih ederken, bir tek Edhem Efendi, sivil bir okulda okumuştur. Edhem Efendi 1835'te Paris'teki Madencilik

kendisi gibi köle-manevi oğlu olarak kabul gördüğü ve İstanbul'dan Paris'e giden ilk Osmanlı talebelerinden Edhem Efendi'nin hayatı hakkında kaleme alınmış bir makale için bkz. (Erol, 2009: 53-69).

¹⁹ Mevcut bilgilere göre, Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa'ya gönderdiği ilk öğrenci 1809 yılında Nureddin Bey'dir. O İtalya'ya ve sonra Fransa'ya, sonunda ise 1817 yılında Mısır'a döndü. Diğer öğrenciler onları aynı düzende takip etti. 1818'de birçok öğrenciyi İngiltere'ye Gemi ve makine üretimi öğrenmek için yollandı. Bu yıla kadar toplamda 28 öğrenciyi yurt dışına bireysel veya küçük gruplarla yolladı. (Bkz. Silvera, 1980: 7 ve Atai, 1992: 195.)

²⁰ (Silvera, 1980: 7; Karşılaştırma için bkz. Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, 1338/1920: 3-4 ve Engin: 534.) 1770 yılından başlayarak 1798 Fransızların Mısır'ı işgal teşebbüsüne kadarki süreçte Osmanlı Devleti Bahriye Teşkilatının yenilenmesi için Fransızlarla iş birliği içinde olmuştur. (Bkz. Bostan, 1994: 178.)

²¹ *Ecole Egyptienne*, Mehmet Ali Paşa'nın Paris'te açtığı Mısır mektebidir. 1826 yılında açılmış 1835 yılına kadar faaliyet gösteren bu okulun 1833'te mevcudu 115 öğrencidir. Bu okul 1835'te kapanmasının ardından 1844 yılında tekrar açılmıştır. Hatta Osmanlı hükümeti tarafından Paris'e gönderilen öğrencilerin bir kısmı *Ecole Egyptienne*'de eğitim almıştır. (Şişman, 2004: 4-97-138-139-141.)

²² 1809 ile 1880 arasında Mısır, çeşitli Avrupa ülkelerine toplam 483 öğrenci göndermiştir. (Heyworth-Dunne, 1968: 105-106, 159- 163, 221-222, 247-249, 329-330 ve Atai, 1992: 190-198-199.)

²³ Çok ilginçtir ki o sırada İstanbul'da bulunan Pierre Amédée Jaubert, XIX. asrın hemen başlarında Osmanlı ve İran topraklarındaki seyahatlerini kaleme alarak "Voyage en Arménie et en Perse" adıyla bir eser yayımlamıştır. (Paris, 1821.); Ayrıca Fransa'ya gidişinden kısa bir süre sonra İstanbul'daki gözlemleri hakkında bilimsel bir tebliğ sunmuştur. Bu tebliğinde Serasker Hüsrev Paşa'dan ve Osmanlı'da eğitimin durumundan da bahsetmiştir. Jaubert'in 4 Kasım 1831 tarihinde *l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*'e sunduğu bu tebliğ, daha sonra yayımlanmıştır. İstanbul'un Bizans'tan Osmanlı'ya tarihi yapılarından Osmanlı dönemindeki sosyal yapısına kadar birçok alanda gözlemler içermektedir. (Jaubert, 1835: 55-69.)

Okuluna kayıt yaptırmıştır. (Erol, 2009: 62.) Daha sonra Babıali tarafından Avrupa'ya çok sayıda öğrenci gönderilmiştir. İlgili süreç 1832-33'te, 1834-35'te, 1835-36'da 1838-1839'da gönderilen öğrencilerle devam etmiştir. (Çakmak, 2018: 267)

Bazı kaynaklar (Berkes, 1964: 127-128, 179.) yalnızca 1840'larda, Osmanlı Devleti'nden 150'den fazla öğrenci Avrupa'da okuduğunu söylerken, Mustafa Gençoğlu (2008) doktora tezinde, Avrupa'ya gönderilen Osmanlı öğrencilerinin bu kadar olmadığını II. Mahmud'un sonuna kadarki süreçte ancak 89 öğrenci gönderildiğini tespit etmiştir. Bunların içinden sadece 30'unun askeri bir okuldan mezun olduğunu işaret etmektedir (Mahmud Cevad İbnü'sh şeyh Nâfi, 2001: 6). Bu veriler bize Osmanlı Devleti'nin karar verildiği kadar öğrencinin Avrupa'ya gönderilemediğini gösterebilir. Yine de Osmanlı Devleti'ndeki belli başlı eğitim kurumları, İran gibi komşu ve Müslüman bir ülkenin ilgisini çekmeyi başarmıştır.

Osmanlı Devleti'ne Gelen İlk İranlı Öğrenciler

Batı dışı toplumlarda Avrupa'ya yönelik tüm bu öğrenci hareketliği devam ederken, Muhammed Şah²⁴, Abbas Mirza gibi, yurtdışına eğitim görmenin önemini çoktan kabul etmişti. 1839'da Muhammed Şah, eğitim almak için Mısır'a 40-50 kişilik bir öğrenci grubunu göndermeyi düşündü. Hatta İran'ın İstanbul Büyükelçisi (1834-44) Mirza Cafer Han Müşir-üd-Devle²⁵ ile Mısır Valisi Muhammed Ali Paşa arasında görüşmeler oldu.

Bu dönemde Mirza Cafer Han, İran sadrazamı Mirza Ağasi'ye resmi bir mektup yazmıştır. Bu mektupta gönderilecek öğrencinin vasıflı olmasına dikkat edilmesi ve mümkün mertebe soylu, okuryazar ve eğitilmiş kişilerin seçilmesine dikkat edilmesi gerektiği yazmıştır. Ayrıca kalifiyeli, güvenilir ve tecrübeli iki yetenekli kişinin bu öğrencilere eşlik etmesi gerektiği eklenmiştir. (Ademiyet, 1961/2: 40-41 ve Ringer, 1998: 99-100)

Muhammed Ali Paşa'nın Kahire'de birçok askeri *Eğitim Akademisi* kurduğunu ve İranlı öğrencilerin şüphesiz oralarda okumak isteyeceklerini haber veren Mirza Cafer, görüşmelerin sonunda anlaşma sağlayamamıştır. Sonuç olarak bu öğrenciler Mısır'a hiç gönderilmemiştir.

²⁴ Muhammad Şah, Abbas Mirza'nın sarayında yirmi yıl geçiren Mme. Lamarinière'den Fransızca öğrendi. (Nategh, 1368/1990: 105.)

²⁵ Mirza Seyyid Cafer Mühendisbaşı (Müşirüddeve), daha önce 1815 yılında İngiltere'ye mühendislik eğitimi almak için gitmiştir. Muhammed Mohid Tabatabai'nin (d. 1282- ö. 1371) (İran Milli Arşivi, Belge No: 297/31360 Ş. 1314/ M. 1935: 257-261.) makalesinde bahsettiğine göre, Mirza Cafer, İngiltere'den döndükten sonra ilk birkaç yıl bu konuları Tebriz'deki soylu çocuklara bilim öğretti. Bu sırada bir Mühendislik atölyesi yani *Mühendishane* kurdu. Daha sonra Muhammed Şah'a matematik dersleri verdi. 1834 yılında İstanbul'da İran büyükelçiliği 1844 yılına kadar sürdü. 1858 yılında Nasıreddin Şah onun tavsiyesiyle kabine sisteminin öncüsü Danıştay (Darüş-Şura-yı Devlet) kurdu. (BOA. A. } MKT. NZD. 5/81,1266 (1849/50); Atai, 1992: 41-42 ve Ademiyet: 56; Aldavud, Doşenbe 6 Aban 1398 (M. 28 Ekim 2019); Osmanlı'daki Şura-yı Devlet için bkz. Seyitdanlıoğlu, 1999: 65 vd.)

Bununla birlikte, Mirza Cafer Han'ın bu müzakerelere ilişkin mektupları, İran'ın, diğer Müslüman ülkelerde Avrupa teknolojisi ve askeri eğitimin benimsenmesine ilişkin benzer süreçler konusundaki farkındalığına tanıklık etmektedir.

Kasimi Puya'nın *Medaris-i Cedid der Devre-i Kacariye* (1377/1998: 101) adlı Farsça yazılmış Kaçar Devrinde kurulan eğitim kurumlarından bahseden kitabında, Muhammed Şah döneminde, Fransa'ya öğrenci göndermenin dışında, teknik ve sanatsal eğitim için Rusya, İtalya ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a öğrenci gönderildiğini belirtmiştir. Ancak İstanbul'a gelenlerin isimleri burada yazmamaktadır. Tespit ettiğimiz tarih Nasıreddin Şah'ın erken hükümdarlık dönemi olan 1849'dur. 1848'de şah olduğunda yardımcısı olarak sadrazamlığa Mirza Taki Han Emir Kebir²⁶'i atamıştır. Emir Kebir, 1849 yılında altı İranlı zanaatkârı Tebrizli Tacir Hacı Mirza Muhammed Bagher liderliğinde mesleki eğitim almak için yurtdışına göndermeye karar vermiştir. Reza Arasteh, (1969: 35) bu grubun 1851 yılında St. Petersburg'a gittiğini belirtmiş olsa da bazı kaynaklar öğrencilerin 1849 yılında İstanbul'da eğitim gördüğünü işaret etmiştir (Ademiyet, 1955/6: 385; Lorentz, 1974: 228-29; Menashri, 1992: 47-48 ve Sarıkçioğlu, 2020: 61). Aslında 1849 yılında gönderilmesi kararlaştırılan, ancak gerçekleşmesi uzun süren bir durum olabildiğini tahmin etmekteyiz.

Bu kişilerden Abbas Kerbelai cam üfleme, Ağa Abdullah Şoma mum yapımı ve Ağa Rahim Esfehani kâğıt üretimi için St. Petersburg'a; Sadık Kerbelai top dökümü ve Ali Meşhedi marangozluk ve teker yapımı Moskova'ya gitmiştir. Ahmet Kerbelai'nin de şeker ve kand yapımı için Rusya'ya gittiğini biliyoruz.²⁷ Adlarından ve çalışma alanlarına göre sıradan olan bu kişiler genellikle sanayinin, üretimin gelişmesi ve yenilenmesi için yollandığı anlaşılmaktadır.

Rus hükümeti, onların oradaki endüstrilerde okumalarını ve çalışmalarını sağlamak için planda iş birliği yapmıştır. Üç yıllık bir sürenin ardından grup, kâğıt öğütme ve şeker arıtma fabrikaları kurmak için gerekli ekipmanla birlikte Tahran'a dönmüşlerdir. (Arasteh, 1969: 35; Mahbubi-

²⁶ Mirza Taki Han Farahani Emir Kebir (1807-1851), Tebriz'deki Veliht Abbas Mirza'nın hizmetinde bir aşçının oğludur. Yetenekleri sayesinde hızla yükselmiş ve Abbas Mirza'nın en güvendiği memurlarından biri olmuştur. Sadrazam yardımcısıyken üç defa memuriyet görevi ile yurt dışına çıkmıştır. Modernist düşüncesinde onun bu yolculuklarının oldukça etkisi vardır. İlk seferi 1828-29 yılında 22 yaşındayken St. Petersburg'a 11 ay süren geziyle yaptı. İkinci yolculuğu 1837'de veliaht Nasıreddin Mirza ile yine Rusya'ya gitmiştir. Son seferini Abbas Mirza'nın ölümünden sonra Azerbaycan eyalet ordusunun vezirliğini (1835) yaparken 1843-1847 yılları arasında İran-Osmanlı sınır görüşmelerinde bulunmak üzere diplomatik görevle İstanbul ve Erzurum'da yapmıştır. Erzurum Anlaşmasının (1847) imzalanmasından kısa süre sonra İran'a dönünce sadrazamlığa atanmış ve üç yıl bu görevde bulunmuştur. Tiflis'te yeni okulları ziyaret etmiş Moskova'daki modern okulları görmüştür. Rusya'da ve Osmanlı Devleti'nde yapmış olduğu araştırmalar sonucu 1851 yılında Tahran'da *Darülfünun* kurmuştur. Yönetim ve ekonomik işlerde aldığı radikal kararlar sarayın, rakiplerinin, taşra yönetiminin, aşiretlerin ve İngilizlerin düşmanlığına yol açmış ve 1851'de Nasrettin Şah kendisini azlederek Kaşhan'a sürgüne göndermiştir. Orada boğularak öldürülmüştür. Bkz. Hakkında yapılmış en kapsamlı çalışma olması sebebiyle daha geniş bilgi için Feridun Ademiyet, Emir Kebir ve İran, 7. Çap, Tahran: Harezmi, 1980-1981; ayrıca Perviz Afşari, Sadrazamha-yi Silsile-yi Kaçariyye, 2. Çap, Tahran: Vezaret-i Umur-e Harice, Müessese-yi Çap va Entişarat 1376 (1997), s. 118 vd.; Mehdi Bamdad, Şerhal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 ve 14 Hicri, 3. çap, Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar, 1363 (1984), (c. 1: 209-221).

²⁷ (Mahbubi Ardakani, 1975: 195-196.) Bu kaynaktaki bilgilere göre gidenlerin isimleri, Kerbela-yı Abbas, Kerbela-yı Sadık, Kerbela-yı Ahmed, Meşhedi Ali, Ağa Abdullah'tır.; Ayrıca karşılaştığımız Kasimi Puya, 1377/1998: 101 ve Sarıkçioğlu, 2020: 61.; Bu kaynaklar da Emir Kebir'in 5 öğrenci gönderdiğini söyler.

Ardakani, 1975: 196 ve Atai, 1992: 77.) 1851 yılında giden öğrencilerin 1854 yılında ülkelerine dönmüşlerdir.

Amir Kebir, bu sırada Kaşanlı iki tanınmış kişiyi daha ipek endüstrisini incelemek için İstanbul'a gönderilmiştir. (Ademiyet, 1955/6: 385; Arasteh, 1969: 35; Menashri, 1992: 47-48; Kasimi Puya, 1377/1998: 101 ve Sarıkçıoğlu, 2020: 61) Bu kişilerin isimlerini bilmiyoruz. Ancak geri döndüklerinde Kaşan ve Gilan'da daha kaliteli bir ipek ürettiklerini söyleyebiliriz (Arasteh, 1969: 35; Mahbubi Ardakani, 1975: 196; Atai, 1992: 77 ve Reis Niye, 1995: 28). Monica Ringer, (1998: 158) bu iki kişinin İstanbul'a gönderilmesini, yeni teknoloji ve teknikleri öğrenmeleri için Avrupa'ya göndermeye yönelik yerleşik hükümet politikasının bir devamı niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Ancak gönderilen öğrencileri Osmanlı ve İran Arşiv kayıtlarından tespit edemedik.

Osmanlı Devleti'nde eğitim alan, bulabildiğimiz en erken tarihli arşiv kaydına göre, İranlı Kemal Ali Efendi'yi tespit ettik. Kemal Ali'nin İran'dan Osmanlı'ya kaç tarihinde geldiğini bilmemekle beraber, 1853 yılında Mekteb-i Tıbbiyeye kabul edildiği anlaşılmıştır. Kemal Ali Efendi'ye 1872 yılında göz doktorluğu [kehallik] diploması verildiğini arşiv belgelerinden öğreniyoruz (BOA, HR.MKT. 740/17, 08 Safer 1289.). Arşiv bilgilerine göre, İranlı Kemal Ali Efendi'nin 1872 tarihinden 13 yıl önce yani 1859 yılında Mekteb-i Tıbbiye'de imtihan vererek diplomasını almıştır. Komisyon özelinde verilen şahadetnameye göre ülkenin her yerinde Kehallik mesleğini icra edebilmesi için Kemal Ali Efendi'ye ruhsatname de verilmiştir. (BOA, HR.MKT. 740/17 Lef 2.) Bu bilgilere göre ilk defa Mekteb-i Tıbbiyeye 1853 yılı gibi erken bir tarihte kayıt yapan İranlı öğrenci olduğunu görmememiz, çalışmamızda daha da derinleşmemiz gerektiği konusunda bizi uyarıyor.

Diğer taraftan 16 Haziran 1917 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen bir belgede Osmanlı Devleti'nde eğitim alan *beş* İranlı öğrencinin isimlerini tespit ettik (BOA, İ. DUİT. 17/15 lef 3, 25 Şaban 1335). Belge tarihi geç bir dönem gibi gözükse de bize çok daha önceki tarihler hakkında bilgi vermektedir. Belge, Osmanlı Devleti'nde eğitim alan ve çalışan İranlılardan söz etmektedir. İsimlerinden İran ricalinden kişilerin çocukları olduğunu anlaşılmaktadır. Bu kişilerin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da eğitim aldıklarını tespit ettik. Belgede listeli bir şekilde, öğrencilerin isimleri, doğum yılları, okuduğu okul kademeleri, meslekleri ve bildiği diller yer almaktadır.

Adı geçen ilk öğrencimiz, Mirza Ebul-Hasan Han'ın oğlu Mirza Nasrullah Han'dır. Nasrullah Han, (1265) 1848/49 yılında doğup ibtidai, rüşdiye²⁸ okullarında okumuş ve Hukuk alanında ilerlemiştir. Yabancı dilinin İngilizce olduğunu tespit ettik.

²⁸ 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre, mahalle mekteplerine 6-10 yaş arası çocukların, rüştiyelere de 10 yaşını geçmiş olanların gitmesi kararlaştırılmıştır. Öğretim süresi mahalle mekteplerinde 4, rüştiyelerde 2 yıl

İkinci sırada Hakim'ül-Memalik'in oğlu Abbas Han yer alır. Abbas Han (1266) 1849/50 doğumludur. Darülfünun²⁹ mezunu olduğunu ve muhasebe memurluğu yaptığını biliyoruz. Maliye'de staj yapmıştır. Fransızca ve İngilizce dillerine hakimdir. Abbas Han, 1863 yılından sonra Darülfünunun Riyaziyat şubesine kayıt yaptırmış olabilir. Darülfünun İstanbul'da olduğu için öğrencilik yıllarını burada geçtiğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda önceki kademeleri atlayıp doğrudan Darülfünunda öğrenci olması, yaşının daha ileride olduğunu gösterir. Darülfünuna kayıt yapmadan önce belli bir eğitim birikiminin olduğunu düşünüyoruz.

Diğer isim, (1260) 1844/45 yılında doğmuş olan Mir Ebul'l-Kasım'ın oğlu Mirzade'dir. Mirzade, idadi³⁰ mezunudur ve teşkilatta müstahdemdir. Ek olarak Fransızca bilmektedir. Belgede şair olduğu da yazılmaktadır.

Bu ipuçlarından yola çıkarak yaptığımız literatür taraması sonucunda, Mirzade'nin babasının ünlü şair Seyyid Ebulkasım Nebati olduğu kanısına vardık. Seyyid Ebulkasım Nebati, din alimi

olacaktır. Öğretim süreleri sonunda her iki okulun öğrencileri sınava tabi tutulacak, sınavda başarısız olanlar bir süre daha bulunduğu okula devam edecektir. Rüştüyelerde, mahalle mekteplerinde okutulan derslerin biraz daha üzerinde dersler okutulacaktır. 1847 yılında İstanbul'da beş rüştiye açılmış, başlangıçta bu rüştiyelerin öğretim süresi dört yılken Dârülmaârif açıldıktan sonra bu süre altı yıla çıkarılmış ve 1863'te ise beş yıla indirilmiştir. (Bkz. Yahya Akyüz, 1985)

²⁹ Osmanlı Devleti'nde Encümen-i Dânişin ve Darülfünunun kurulmasıyla ilgili çalışmalar esas itibariyle 1845 yılına kadar indirilebilir. 13 Ocak 1845'te Bâbiâli'ye yaptığı geleneksel ziyaret esnasında ülkede askeri reformlar dışındaki yeniliklerin yolunda gitmediğini ve yapılmakta olan reformların önünde engel olarak gördüğü cehaletin ortadan kaldırılabilmesi için yeni okulların açılması gerektiğini belirten Sultan Abdülmecid, hükümeti sert bir dille eleştirerek reformların başarısıyla eğitim arasındaki doğrudan ilişkiye dikkat çeker. Hükümet 1 Mart 1845'te mahalle mektepleri ve genel olarak da eğitimi düzenlemek amacıyla bir Meclis-i Muvakkat, yani geçici bir komisyon kurarak bu eleştiriye cevap verir. Meclis, yaptığı çalışmalar neticesinde biri eğitimin temelini teşkil eden sıbyan mekteplerinin düzenlenmesine, biri orta dereceli okulları oluşturmak üzere rüşdiye mekteplerinin açılmasına ve diğeri de yüksek ilimlerin (ulûm-ı âliyye) okutulacağı bir Darülfünun (üniversite), kurulmasına yönelik üç önemli rapor hazırlar. Meclis-i Muvakkat'ın en dikkat çekici önerilerinden biri de açılması kararlaştırılan üniversitede okutulacak ders kitaplarıyla halkın ihtiyaç duyduğu telif ve tercüme eserleri hazırlaması için Encümen-i Dâniş adlı bir ilim heyetinin oluşturulmasıydı. Darülfünun binasının tamamlanmasından sonra faaliyete geçirilmesi düşünülen encümenin üyeliğinin bir görevden ziyade bir şeref payesi olması; diğer bir ifadeyle, bu görevin üyelere maddi bir kazanç değil, bir statü ve onur sağlaması tasarlanır. Encümenin bir başkanın yanı sıra 20'si dahili (asli) ve 20'si de harici olmak üzere toplam 40 üyeden oluşturulması gerektiği yönünde görüş bildiren geçici komisyon, ayrıca, harici üyelerin yazdığı kitapların Türkçesini düzeltmekle görevli iki üyenin musahhah ve yazışmaları yürütmek üzere de bir kâtibin görevlendirilmesini karara bağlar. (Meclis, Encümen üyeliğine atanacak kişilerin listesini de sunmuş olmasına rağmen maalesef bu ilk listenin içeriğine vâkıf değiliz (İ.MVL, 208/6740, lef 1). Bu vesikanın yayınlanmış şekli için bkz. Akyüz K. 1975: 32-35 ve Akyıldız, 2018: 13. Darülfünunda, 13 Ocak 1863 tarihinde İbrahim Edhem Paşa'nın nezaretinde kimyager Derviş Paşa fizik ve kimyaya dair konuşmasıyla ilk dersi vermiştir. 1863 yılına kadar halka açık konferans şeklinde serbest dersler devam etmiştir. 1865 yılında inşası biten Darülfünun binası gereğinden fazla büyük olması sebebiyle Maliye Nezaretine bırakılmıştır. Geçici olarak Nuri Paşa Konağı'nda derslere devam edilse de 8 Eylül 1865 tarihinde çıkan büyük yangın dolayısıyla dersler tamamen tatil edildi. 1869 yılında bugün Basın Müzesi olarak kullanılan bina Darülfünunun yeni binası olarak açıldı. 1869 yılında yayımlanana Maarif Nizamnamesinde 51 madde ile en çok bahsedilen müessese Darülfünun oldu. Buna göre yeni adıyla Dârülfünûn-ı Osmânî üç ayrı şubeden (fakülte) oluşmaktaydı. Bunlar Hikmet ve Edebiyat, Ulûm-i Tabiiyye ve Riyâziyyât, Hukuk şubeleriydi. Üç yılı öğretim, bir yılı bitirme tezi için olmak üzere toplam dört yıllık eğitim verecek olan Darülfünuna on altı yaşını doldurmuş, idadi mezunu veya o derecede malumatı olan talebeler alınacaktı. Ancak bu kararlar bazı aksaklıklar sebebiyle tam olarak uygulanamamıştır. (Bkz. İhsanoğlu, 1993: 521-525.)

³⁰ İdadi kelimesi Tanzimat döneminin ilk yıllarına kadar Batı tarzında açılan okulların hazırlık sınıfları için kullanılmış, 1847'de faaliyete geçen rüşdiyelere öğrenci hazırlamaya ayrılan sıbyan mekteplerine de idâdi denilmiştir. Lise dengi olarak açılan idâdiler, askerî ve mülkî (sivil) yüksek okullara öğrenci yetiştirmeye yönelik faaliyetleri bakımından iki kısma ayrılabilir. (Öztürk, 2000: 464-466.)

ve aynı zamanda bir şair olan Seyyid Mir Yahya'nın oğludur. Ebulkasım, on dokuzuncu yüzyılda yaşamıştır ve Türkçe yazılmış bir *Sâkinâmesi* mevcuttur. Bugünkü İran'ın Güney Azerbaycan topraklarını içine alan bölgede yaşamıştır. Aynı zamanda dönemin İran hükümdarı Muhammed Şah Kaçar'ı övdüğü birkaç dizeye rastlanır. (Çınarcı, 2016: 93-126.) Osmanlı belgesinde geçen *şair* ibaresi bu kanıyı desteklemektedir. Ebulkasım'ın babasının ve çocuklarının "Mir"³¹ lakabı ile anılması onların *seyyid* olmasına da işaret olabilir. Ebulkasım'ın ölüm tarihi belli olmasa da 1873 yılında yetmiş veya yetmiş beş yaşlarında, yani Mirzade 28 yaşlarındayken, öldüğü tahmin ediliyor. (Karaduman, 2017: 17-21) Mirzade'nin, dede ve babasının şair olması ve belgede de şair ibaresinin yer alması onun da şiir yazma yeteneğinin olduğunu gösterebilir. Zaten doğrudan idadi kademesinden başlatılması önceden belli bir okuma yazma birikiminin olduğunu ve Osmanlı Devleti'ne gelmeden önce iyi bir eğitim aldığını mümkün kılmaktadır.

Bir diğer İranlı öğrenci, Kavam'ül-âmâ?'nın oğlu Mahmud Han, (1261) 1845 doğumludur. İbtidai, rüştiye ve Sultanlı tahsili vardır. Mahmud Han ibtidai kademesinden okula başlaması aklımıza, babasının bir görevi nedeniyle Osmanlı Devleti'ne gelebilecek olması ihtimalini getirmektedir. Sultani tahsili olduğuna göre iki seçenek vardır. Birinci ihtimal 1868 yılında kurulan Mekteb-i Sultanide, ki okula gitmişse en az 23 yaşındadır veya ikinci ihtimal Mekteb-i Osmani'de eğitim almasıdır. Mekteb-i Osmani 1857-1864 yılına kadar faaliyettedir. Eğer burada eğitim almışsa 12-19 yaşları arasında olabilir.

Aynı listede yer alan bir diğer isim Mirza Ali oğlu Ağa Taki'dir. 1848/49 (1266) doğumlu olduğunu, ibtidai ve rüştiye mekteplerine gittiğini biliyoruz. Rüşdiyeyi bitirip adliye defterdarlığında memur olmuştur. Ayrıca Sultanlı tahsili vardır ve biraz da Fransızca bilmektedir. (BOA, İ. DÜİT. 17/15 lef 3) Ağa Taki'nin babasının isminde "Mirza" unvanının olması babasının kesinlikle bir soylu aileden geldiğinin göstergesidir. Bu kişi de en az 19 yaşında Mekteb-i Sultaniyede veya daha erken yaşlarda Paris'teki Mektebi Osmanide eğitim görmüş olabilir. Her iki ihtimali değerlendirmekte fayda vardır.

Eğer bu öğrenciler tahmin ettiğimiz gibi, ibtidai kademesinde Osmanlı Devleti'nde okumuşlarsa arşivde tespit edebildiğimiz en erken tarihli ilk öğrencilerden olacaktır. Aynı zamanda bu tarihlerde İran'da Rüştiye ve Sultani mekteplerinin olmaması öğrencilerin Osmanlı Devleti'ni tercih etme sebebi olabilir. Bunlara ek olarak, ilk defa İranlıların temel kademedden başlayıp sultani düzeyine kadar Osmanlı Devleti'nde eğitim alan beş kişilik bir grup

³¹ Auguste Bontems (s. 86) seyahatnamesinde, İran'da kalem ehline Mirza dendiğini, kelimenin kökeni ise emirin oğlu anlamına gelen Mirzade olduğunu bildirmektedir. Bu da ülkede ilim insanlarına çok hürmet edildiğini göstermektedir. Bu ülkede okuma yazma bilen herkesin değerli bir insan olması gerekir. Fars dili zor olduğu için onaylanan harfleri yazmazlar ve okumaları zordur, anlamının önceden bilinmesi gerekir. Aynı zamanda Mirza unvanı Abbas Mirza gibi prens anlamına gelmektedir.

görmekteyiz. Öğrencilerin isimlerinde Mirza, Ağa, Efendi, Han gibi unvanların olması onların soylu, zengin ve eğitime önem veren ailelerden geldiğini bize gösterir³².

Böylece hem Türkçe, Farsça ve İngilizce olarak üç dilli literatüre, hem de Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı Devleti'nde iki kişi İpekçilik, bir kişi Mekteb-i Tıbbiye'de tıp eğitimi alarak kehhallik mesleğini yapmıştır. Beş İranlı soylu ve zengin ailenin çocuğu ise ibtidai, rüşdiye, sultani ve Darülfünun gibi çeşitli okullara kayıt yapmış olduğunu tespit ettik. Sonuç olarak, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, toplamda *sekiz* İranlı, Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumlarında öğrenci olmuştur.

Şah veya Sultan Tarafından İltimas Olunan Kişiler

Osmanlı Devleti'ne on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde İranlı birçok aydın ve soylu kişinin eğitim aldığına literatür araştırmamız sonucu şahit olmaktayız. Bu bilgileri arşiv belgeleri ile destekleme imkânımız oldu. Mesela İranlı Seyyah Hacı Pirzade, seyahatnamesinde boğaz manzaralı bir *askeri okulda* (Erkan-ı Harbiye) okumak üzere, Sultan II. Abdülhamid'in daveti üzerine *altı* öğrenci gönderildiğini belirtmiştir. Pirzade, İranlı öğrencileri ziyaret ettiğini belirtiyor. Ona göre, öğrenciler belirlenen mahallelerde tutulurlar, azami saygı ile muamele görürler ve masrafları padişah tarafından karşılanırdı. Pirzade, öğrencileri gördüğünde, Fransızca, coğrafya, çizim, geometri, askeri bilimler ve Türkçe öğrenmekle meşgul olduklarından bahseder (Hacı Pirzade, 1343/1965, c. 2: 111-112). Bu kişilerin hem soylu hem de İran'da önemli kademelere gelen devlet adamlarının çocukları olduğunu belirtmiştir. Seyahatnamede isimleri şöyle listelenir: Muhammed Hamid Han, (Mirza Ali Ekber Han'ın oğlu³³), Muhib Ali Han (Mirza Hasan Han'ın oğlu), Abbas Kuli Han (Tahmasb Kuli Han Kalati'nin oğlu), Cafer Kuli Han (Tahmasb Kuli Han Kalati'nin oğlu), Şeyh Bahayi (Ebulhasan Mirza'nın oğlu), Muhammed Han (Muhammed Aga Sartip'in oğlu ve Muinü'l-Mülk'ün kardeşi).

Pirzade'nin bahsettiği kişilerden *dördünün* (Abbas Kuli, Muhib Kuli, Abdülhamid ve Cafer Kuli) 1892 yılı *Ahter* gazetesinde sultanın davetiyle *Erkan-ı Harbiye* 'ye geldiğini görmekteyiz. Gazetede, Sultan Abdülhamid'in istek ve irade-i seniyyesi ile Tahran'da Harbiye Mektebinde eğitim gören dört öğrencinin eğitimlerini tamamlamak üzere İstanbul'a davet edildiği belirtilir. Çağrılanlardan Abbas Kulî Hân ve Muhib Alî Han 1891'de eğitimleri Tahran'da bitirip subay olmuşlardır. Sultan'ın irade-i seniyyeleri üzerine onlar da İstanbul'daki Erkânı Harbiyeye gelmişler ve yüksek eğitimlerini başlamışlardır. Ancak Muhib Ali Han eğitimini tamamlamadan Tahran'a geri döndüğünü tespit ettik. Abbas Kulî Han ise okula devam ederek iki yıl sonunda

³² Çarlz Agost, (1390/2011: 86) 1807 yılındaki seyahatinde İran'da kalem ehline "Mirza" dendiğini belirtmiştir. Bu kelimenin menşei, emirin oğlu anlamına gelen Mirzade'dir ve bu, İran'da ilim insanlarına çok hürmet edildiğini göstermektedir. İran'da okuma yazma bilen herkes değerli bir insandır. Adından sonra Mirza unvanı, İran tahtının varisi olan Abbas Mirza gibi prens anlamına gelir." Notlarını aktarmıştır.

³³ Mirza Ali Ekber (Müzayyine'l-Devle) 1858 yılında öğrenci olarak yurt dışına gönderilen kırk iki kişilik grubun bir üyesiydi.

tahsilini tamamlamıştır. Okulun diğer iki İranlı öğrencisi Mirza Abdülhamid Han ve Cafer Kuli Han'dır (*Ahter*, 29 Şaban 1309/ 30 Mart 1892, Sayı 29).

Bu verileri arşiv belgesiyle karşılaştırdığımızda bilgilerin doğruluğundan emin olabiliriz. 1895 yılında *Mekteb-i Harbiye-i Şahaneden* Erkan-ı Harb Yüzbaşılığı ile neşet eden tebaa-i İraniye'den *Cafer Kuli Efendiye* dördüncü rütbeden nişan-ı mecdi ihsanı (BOA, İ.TAL. 75/34 lef 1.), *Mekteb-i Harbiye*'ye ikmal ile yüzbaşılığa kadar yükselen İran tebaasından *Hamid Gaffar Kuli, Muhib Ali Kuli ve Abbas Kuli* efendilerin memleketlerine gitmelerine müsaade edilmesiyle birlikte bir *nişan-ı mecdi* ve harcırah olarak da her birine beşer bin kuruş itası verildiğini tespit ettik (BOA, MV. 84/10). Ayrıca 25 Mart 1895 tarihli arşiv belgesine baktığımızda, *Mekteb-i Harbiyede* tahsilini yüzbaşı olarak tamamlayan, İran tebaasından *Hamid Gaffar Kuli, Muhib Ali Kuli ve Abbas Kuli* efendilere birer *Mecidi nişanı* ile harcırah verildiğini görmekteyiz (BOA, İ.ML. 14/13).

Başka bir belgede, *Mekteb-i Harbiyenin* Erkan-ı Harbiye sınıfından vaktiyle ikinci çıkmış olan *Harbiye Müsteşarı Hamid Han*'ın İran'ın gelecek vadeden bir kumandanı olduğu ve on beş aydır maaş almadığından toplam yedi yüz elli lira verilmesinin müsaade buyurulmasına dair bilgileri aktarabiliriz.³⁴

Sadece Osmanlı sultanlarının davetiyle değil aynı zamanda İran şahları da iltimas göstererek İranlılar Osmanlı Devleti mekteplerine kaydolmuştur. Mesela 24 Aralık 1900 tarihli bir belgede *Muzaffereddin Şah* tarafından iltimas olunan *dokuz* öğrencinin İstanbul mekteplerine kabullerini tespit ettik (BOA, BEO, 1601/120070 lef 1). İlk defa arşiv belgesinde şah tarafından iltimas olunan kişilerin Osmanlı Devleti'ne gönderildiğine rastladığımız için önemli bir belgedir. Bu öğrenciler özellikle *Mekteb-i Sultaniye* ve *Tıbbiyeye* kayıt yapmıştır. *Mekteb-i Sultaniyeye* kabul olan kişilerin isimleri, *Abdürriza Han, Zaru Han, Nasr Han, Yedullah Han, Ali Eşref Han ve Mirza Ali Ekber*'dir. *Mekteb-i Tıbbiyeyi Şahaneye* ise *Mirza Halil*³⁵, *Mirza Muhammed* ve *Mirza Ali* kabul edilmiştir (BOA, BEO, 1601/120070 lef 3).

Sonuç olarak şah ve sultan tarafından iltimas olunan toplamda on beş İranlı öğrenci vardır. Tespit ettiğimiz ilk grup anlaşıldığı üzere *Sultan Abdülhamid* tarafından davet edilmiş burslu öğrencilerdir. Diğer grup, *Muzaffereddin Şah*'ın iltimas ettiği kişilerdir. Bu nedenle şah tarafından burslu olduklarını tahmin etmekteyiz.

³⁴ BOA, HR.SYS. 2415/21; 6 Kasım 1915 yılında yazılmış bu belgeye istinaden *Sultan Abdülhamid* zamanında Osmanlı Devleti'ne öğrenci olarak gelen *Hamid Han*'ın, burada devam ettiğini emin olmamakla birlikte ön görebiliriz.

³⁵ Bir başka arşiv belgesinde karşılaştığımız İranlı *Doktor Halil*'in *Mekteb-i Tıbbiyeye* kaydolun bu kişi olduğunu düşünmekteyim. *Cenevre*'de mukim İranlı *Doktor Halil Han* tarafından *İsviçre*'deki İranlılar adına padişahın vefatı cülus-ı hümayun dolayısıyla bildirdikleri hissiyattan memnuniyet duyulduğuna dair arşiv belgesi için bkz. BOA, BEO, 4529/339630, 11 Rebiyülahir 1331 (18 Mayıs 1918).

İran İstanbul Sefareti Tarafından İltimas Olunan Kişiler

İran İstanbul Sefirliğindeki elçilerin faaliyetleri, İran'dan Osmanlı Devleti'ne gelen öğrencilerin çeşitliliğine ve sayılarının artmasına sebep olmuştur. Bu aktif elçilerden biri de Mirza Muhsin Han'dır³⁶. Muhsin Han, İran'ın İstanbul Büyükelçisi (1873-1891) olduğu dönemlerde, Osmanlı-İran ikili ilişkilerinin daha fazla geliştiğini düşünmekteyiz. Muhsin Han'ın babası aslen Reşt'li ve İstanbul-Tebriz arasında ticaret yapan Hacı Şeyh Kazım'dır. Annesi ise Adl soyundan gelen ve Azerbaycan'ın ünlü tacirlerinden olan Hacı Seyyid Hüseyin'in kızı Ceyran Hanım'dır. Mirza Taki Han Emir Kebir'in dostlarından olan Hacı Şeyh Kazım, Emir Kebir ile aynı dönemde ve Muhammed Şah zamanında (1834-1848) ticaret için İstanbul'a gitmiştir. Hacı Şeyh Kazım, kendisiyle beraber Muhsin'i de getirmiştir. Bu tarih Emir Kebir'in 1843-1847 arasında Osmanlı-İran sınır görüşmelerinin yapıldığı zamana denk gelmektedir. Hacı Şeyh Kazım, İstanbul'da Muhsin'i okula yazdırmış ve Osmanlı başkentinde birkaç yıl kaldıktan sonra yine Muhsin'le birlikte Mekteb-i Muazzama'ya gitmiştir. Emir Kebir sadrazamlığa gelince Şeyh Kazım da Tahran'a geri dönmüştür. (Han Melik Sasanî, 2006, s. 201.) 1819 yılında doğan Muhsin'in eğer 1843 yılında İstanbul'da okula yazıldığı düşünülürse, o dönemlerde 24 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir.

Gençliğinde İstanbul'da bulunan Muhsin Han, İstanbul elçisi olduğu 1873-1891 yılları arasında, bazı iltimaslar göstererek İranlıların Osmanlı Devleti'nde okumalarını sağlamıştır. Mesela, Mahmud Cevad'ın (1338: 176.), *Maarif-i Umumiye Nezareti*, adlı eserinde, edindiğimiz bilgiye göre, İranlı talebelerin tahsil için Avrupa yerine Osmanlı Devleti'ne geldiklerini görmekteyiz. Maarif Nazırı Ziya Paşa³⁷ Döneminde, 1877 yılında, İran Sefiri Mirza Muhsin Han'ın iltimasıyla Avrupa yerine bir grup İranlı öğrencinin Dersaadet'e gelmeleri ve *Mekatib-i Osmaniye*ye kabul edilmeleri müsaade olunduğuna dair bilgiye rastlıyoruz. Bu öğrencilerin İstanbul'a gelip gelmediklerini henüz arşiv belgelerinden tespit edemezsek de böyle bir düşüncenin olması bile konumuz açısından bahsedilmeye değer bir öneme sahiptir.

Ayrıca İran'da Meşrutiyet taraftarları bazı kişilerin, Osmanlı eğitim kurumlarını tercih ettiğini görmekteyiz. Bunlardan biri de Sadık Han (1864-1952)'dir. Sadık Han, Tebriz'in önde gelen tüccar ve bürokrat ailesinden İran İstanbul Elçi Müsteşarı olan Cevad Han'ın oğludur. Sadık Han'ın amcası, İran modernleşme tarihinde önemli yeri olan *Yek Kelime* adlı eserin sahibi Mirza Yusuf Han Müşirüddeve iken, dayısı İran İstanbul Büyükelçisi Mirza Muhsin Han Muinülmülk'tür.

Sadık Han, Mirza Muhsin Han'ın gözetiminde, Mekteb-i Sultanide okumuştur. Bir müddet elçilikte çalıştıktan sonra Azerbaycan Kargüzârlığında bulunan babasının ölmesi üzerine

³⁶ Mirza Muhsin Han Muin'ül Mülk (1819-1900), küçüklüğünde İstanbul'da bulunmuştur. Muhsin Han, İran hariciyesi için oldukça prestijli kabul edilen bu göreve gelmeden önce Paris ve Londra sefaretlerinde görev yapmıştır. (Strauss, 1993: 11-32.)

³⁷ Yusuf Ziya Paşa (1826-1880), Midhat Paşa'nın ikinci sadareti sırasında, 17 Ekim 1876'dan 1 Şubat 1877'ye kadar 3 ay 16 gün Maarif Nazırı olmuştur. Daha çok üç defa atandığı Maliye Nazırlığı ile tanına ve anılan Yusuf Ziya Paşa, 1865'te, Ruznameci Yusuf Ziya Bey olarak, *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyenin* kurulmasında ön-ayak olmuş ve Kapalıçarşı önünde boş vakit geçiren esnaf çıraklarının okutulması amacı ile Darüşşafakanın açılmasında büyük çaba harcamıştır. (Bkz. Tevetoğlu, 1973: 15.)

Tahran'a çağrılmıştır. Elçilikte çalıştığı sırada *Müsteşarüddeve* unvanı almıştır. (Bamdad, 1363/1984: 166-168.) Tebriz'den İstanbul'a 1882 tarihinde gittiğini ve İstanbul'daki İran Büyükelçiliğindeki sekreterlik görevi verildiği, 1885 yılına kadar Mekteb-i Sultanide okuduğunu biliyoruz (Atai, 1992: 154.). Bu bilgilere göre üç yıl sultanide eğitim almıştır.

1899-1908 yılları arasında Tahran Sefaretinde Osmanlı Askerî Ataşeliği yapmış olan Cemil Said Bey³⁸, hatıratında, İstanbul'da eğitim görmüş olan Sadık Han, Hamid Han ve Abbas Han gibi kişilerin ülkelerine üstün hizmetleri olduğunu ifade etmiştir. *Meclis-i Mebusanda* aza olan Muhammed Han Avrupa'da tahsil yapmıştır. Ayrıca Cemil Said Bey, İran hükümeti tarafından istihdam edilen Osmanlı vatandaşlarının tamamının sadakatle iyi hizmetler ortaya koyduklarına işaret ederek bu çerçevede Telgrafhanenin kuruluşunda otuz yılı aşkın süre hizmet eden Charles Bazerkyan Efendi'nin de Osmanlı vatandaşı olduğu bilgisini vermiştir. Bir devletin başka bir devlete dostluğu da hizmeti de ancak bu yolla yapabileceğini söyleyen Cemil Said Bey, (2014: 124.) İngiltere ve Rusya'nın pozisyonlarına atfen, dostluğun borçlandırmak ya da asayiş sağlamak adı altında binlerce askerle işgal etmek suretiyle olmayacağını ifade etmiştir. (BOA, Y.PRK.EŞA, 51/92 Sene 30 Zilhicce 1325 (3 Şubat 1908))

Mirza Muhsin Han'dan sonra gelen İran elçileri de bu işi önemsemişlerdir. Mesela 1895 yılında Topçu İstihkâm Mektebi talebelerinden mülâzım sınıfında olan İran tebaası Sadık Bey'in, diğer üç arkadaşı gibi Erkân-ı Harp Sınıfına kabulü için İran Sefiri Esedullah tarafından ariza sunduğunu bilmekteyiz (BOA, Y. MTV. 115/81, 26 Şaban 1312 (22 Şubat 1895)).

Bir başka belgede, İran Sefareti Mahmud Han'ın³⁹ oğlu ve berader-zadesinin Mekteb-i Fünun-i Harbiyeye kaydedildiklerini anlıyoruz. Ancak belgeden anlaşıldığı üzere, bu kişiler eğitime muhtaç oldukları için *Mühendishane-i Berri Hümayun* muallimi Yüzbaşı Muhyiddin Efendi'den özel ders talep etmektedir. Bunun için, 29 Ağustos 1895 tarihinde Tophane Müşiri Hususiyetine gönderilen arzuhale göre, İran Sefarethanesi Baş Tercümanı Ohannes Han, Muhyiddin Efendi'nin İran Sefarethanesine gelmesinin müsaade edilmesini rica etmiştir. (BOA, Y.MTV. 127/75) Sonuç olarak özel derse izin verilip verilmediğini bilmiyoruz. Ancak iki öğrencinin de kendini geliştirmek için özel ders alma isteği ve sefareti aracı kılması belgelerde ilk defa rastladığımız bir durumdur.

İran tebaasından olup ve daha sonra *Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Heyeti* azası olduğu anlaşılan Hacı Mirza Mehdi Efendi'nin oğlu Mirza İbrahim Efendi'nin *Mekteb-i Sultaniyeye* ücretsiz kabul edilmesine dair Ser Kâtip Sefir Muhsin'in 1898 yılında iltimas ettiğini görüyoruz. (BOA, MF. MKT, 433/23 lef 1; BEO, 1170/87731 lef 2) Maarif Nezaretinden

³⁸ Cemil Said Bey İranlı olmamasına rağmen, İran Meşrutiyetinde önemli roller üstlenmiş bir kişidir. Özellikle uluslararası ilişkiler boyutuyla yaşananları arka planıyla ortaya koyması dönemin olaylarını anlamak adına önemlidir. (Bkz. Karacan, 2022: 158.)

³⁹ 1895 Mayıs ayında (1312 Zilkade) Nazımüddeve Mirza Esedullah Han'ın ricasıyla ondan sonra sefirlığe küçük kardeşi Mirza Mahmud Han *Alâülmülk* (önceki Petersburg sefiri) İstanbul'daki başkonsolosluga atandı. (Bkz. Han Melik Sasanî, 2006: 215.)

gönderilen tezkireye göre, Mirza İbrahim'in Mekteb-i Sultaniye ücretsiz kaydedildiğini tespit ettik (BOA, BEO 1170/87731 lef 1). Mirza Mehdi Efendi'nin aynı zamanda 27 Şubat 1898 tarihinde *Ahter* Gazetesi gibi Farsça yayım yapan *Hurşid* adında bir gazete çıkarmak istediğine dair bilgiler de mevcuttur (BOA, Y.PRK.EŞA. 2889 lef 1). Ser Kâtip Muhsin Döneminde 21 Aralık 1902 tarihli belgeden anladığımız kadarıyla, İran Devleti tebaasından Mirza Muhammed Ali ve Abdürrahim efendilerin Mekteb-i Hukuk-u Şahaneye kayıt ve kabullerinin gerçekleştiğini görmekteyiz. (BOA, MF.MKT. 671/92 lef 1) Hatta 1902 yılına ait İran Milli Arşivinde tespit ettiğimiz bir belgede Mirza Muhammad Ali Han'ın eğitim masraflarının şah tarafından karşılandığına şahit olmaktadır (İran Milli Arşivi, Belge No: 240/52101).

Yine İran Sefaretinin isteği üzerine 15 Aralık 1900 tarihinde İran tebaasından Muhsin, İsa Bey, Mensur, Masum, Rızakuli Han ve Memduh Bey'in burslu ve yatılı olarak Mekteb-i Sultaniyeye; Mirza Refi', Mirza Ağa, Mirza Ebulkasım Han ile İbrahim Bey'in Mekteb-i Mülkiyeye kayıt yapılmaları istenmiş (BOA, BEO 1842/138099) ve 4 Mayıs 1902'de birkaç ay sonra bu mekteplerin öğrencileri oldukları anlaşılmıştır (BOA, İ.HUS. 96/3). Böylece toplam on İranlı öğrencinin Osmanlı Devleti mekteplerine kaydı yapılmıştır.

Ayrıca 1902 yılında İstanbul'da İranlıların açtığı okul olan *Debistan-i İraniyan*⁴⁰da eğitim görmüş İran tabiiyetindeki iki kişinin Mekteb-i Harbiye'ye kabulleri için İran sefirinin devreye girdiği görülmektedir. Hacı Abdüssamed Ağa'nın oğlu Mirza Mahmud Han ve diğeri Ali Mirağa oğlu Mirza Mahmud isimdeki bu iki kişi, Mekteb-i Harbiye'ye kayıt ve kabul edilmesinin iltimas olduğunu görmekteyiz (BOA. Y.MTV. 227/97, 20 Zilhicce 1319 (30 Mart 1902)). İran Milli Arşivde ise bulunan bir belgeye göre İstanbul'daki askeri okul mezunu Mirza Mahmud Han'ın öğrenim ücretinin ödenmesine ilişkin yazışma (İran Milli Arşiv, Belge No: 240-23850, H. 1327-1909) tespit edilmiş olup Ali Mirağa oğlu Mahmud Han'ın olabileceğini tahmin etmekteyiz. Belgenin tarihi 1909 yılına dayanmaktadır. İran Milli Arşivinde bulunan belgede, askeri okul mezunu olduğunu belirtmesi tahminimizi desteklemektedir. Aynı zamanda İran Devleti tarafından burslu olduğu anlaşılmıştır.

13 Ekim 1907 tarihli Bursa İran Sefaret müstahdemlerinden Abdürrezzak Bey'in oğlu Mirza Yusuf'un da Mekteb-i Tıbbiyeye kayıt ve kabulü (BOA, İ.HR. 409/18 lef 2; BOA, BEO, 3171/237761); İstanbul'da 15 Şubat 1908 tarihli belgede, İran Sefareti Çaparı Hacı Haşim Bey'in oğlu İranî Hüseyin Efendi'nin *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye* kabulü hakkında Hariciye Nezareti'nin tezkiresini tespit ettik. (BOA, BEO, 3250/243677)

⁴⁰ 1884 yılında İran İstanbul Sefiri Hacı Şeyh Muhsin Han Muinülmülk tarafından kurulmuştur. Ayrıntılı olarak bkz. Han Melik Sasanî, 2006; Ayrıca İran Milli Arşivinde yer alan 1884 tarihli belgeye göre, İran İstanbul İlköğretim Okulu yönetmeliği, öğretmen-öğrenci ilişkileri, öğretim kuralları, ceza hukuku ve usulleri hakkında Bkz. İran Milli Arşivi, 999/3907. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan belgeye göre, 1892 yılındaki bir belgeye göre, İranlı öğrenciler için konser verilmiş ve 50 Osmanlı lirası bağışta bulunulmuştur. Hatta bunu için İran sefiri Osmanlı Devleti'ne bir *şükranname* yollamıştır. Bkz. BOA.Y.PRK. EŞA. 15/57, 25 Şaban 1309. 1894 yılında Debistan-ı İraniyan yararına İran sefiri himayesinde düzenlenecek konsere ait bir adet bilet tespit ettik. Bkz. BOA, Y. MTV. 90/51, 08 Şaban 1311.

30 Ağustos 1909⁴¹ tarihinde pederleri zengin (ağneya) kişilerden oluşan ve İran Sefaretince kaydı iltimas olunan *altı* İranlı çocuğun burslu bir şekilde Mülkiye, Sultani ve Hukuk Mekteplerine kabulleri (BOA, MV, 132/20); Bu öğrencilerin mektep ücretlerinin Hazine-i Celile Masarîf-ı Gayr-ı Melhuza tarafından ödenmelerine karar verilmiştir (BOA, BEO, 3630/272212 lef 1 ve BOA, BEO, 3613/270957). Bu öğrencilerin 1909 yılı kayıt masraflarının 163 lira olduğu anlaşılmaktadır (BOA, MV. 148/11 3 Ocak 1911). Öğrencilerin babalarının isimleri ve hangi okula kaydoldukları ve dışında başka kesin bilgiye sahip değiliz.

İran emir-i azam hazretlerinin oğlu Yirullah Mirza, Sefîr-i Kebir hazretlerinin oğlu İbrahim Han, Merhum Müşîrüddevle Muhsin Han'ın oğlu Kazım Han⁴², Muhammed Bakır oğlu Mirza Hadi Esfahanî *Mekteb-i Sultaniyeye* kaydedilirken, Sadık Bey oğlu Meşhedî Ali Ekber Tebrizi, *Mekteb-i Mülkiye* ve Hacı Muhammed Ali oğlu Hacı Şeyh Ali Ağa, *Mekteb-i Hukuk* öğrencileri olmuştur. (BOA, BEO, 3630/272212 lef 1 ve 2 ve BEO, 3613/270957 lef 1 ve 2.)

Osmanlı'daki İranlı Şehbenderler ve Karperdazların çocukları veya yeğenleri de Osmanlı okullarını tercih etmiştir. Mesela, 16 Temmuz 1893 tarihli Ankara İran Şehbenderi Mirza Seyyid Cevad Bey'in oğlu Şakir Bey Mekatib-i Askeriyeden birine veya Mekatib-i Sultaniyeye kayıt ve kabulleri (BOA, Y.MTV. 80/13); Adana İran Karperdazının hemşirezadesi Mirza Hüseyin Han'ın *Mekteb-i Fünun Tıbbiye-i Şahaneye* kayıt ve kabulü (BOA, Y.MTV. 123/16, 31 Muharrem 1313); 11 Ekim 1907 tarihli Bursa İran Başkarperdazı müteveffa Mirza Cafer Kulu Bey'in oğlu Memduh Bey'in *Mekteb-i Hukuku Şahaneye* kayıt ve kabulü (BOA, BEO, 3171/237761) gibi örnekler çoğaltılabilir.

Osmanlı Devleti'nde sadece erkeklerin değil aynı zamanda kadınların da eğitim alması da söz konusudur. Osmanlı arşiv çalışmaları sırasında bulduğumuz bir belgeye göre, İran Sefareti İkinci Tercümanı Mirza Fazlullah Bey'in kızı Ziver Hanım'ın İnas İdadisine ücretsiz kabul edilmesinin caiz olmasa da istisnaya tabii tutulacağı İstanbul Maarif Müdürü Ali Reşat⁴³

⁴¹ 1901-1910 yılları arasında İstanbul'da İran elçisi olarak Prens Mirza Rıza Han (Efraüddevle) vardır. Bu dönemde İranlılar İstanbul'da Encümen-i Saadet kurmuştur. (Bkz. Han Melik Sasanî, 2006: 219)

⁴² Önceden İstanbul'da Büyükelçilik yapmış olan Mirza Muhsin Han'ın oğludur.

⁴³ Ali Reşat 1877- 1929 yılları arasında yaşamıştır. 1909-12 yıllarında İstanbul Vilâyeti Maarif Müdürlüğü, 1912-13 yıllarında Darümuallimîn-i Âliye Müdürlüğü ve tarih hocalığı, 1913-14 yıllarında Meclis-i Maarif azalığı, 1914-15 Telif ve Tercüme Dairesi azalığı, 1915-22 yıllarında Darülfünun Edebiyat Medresesi tarih hocalığı, 1910-15 ve 1918-22 yıllarında Mülkiye Mektebi tarih-i siyasi hocalığı, 1919 yılında Tedrisat-ı Âliye Umum Müdürlüğü, 1919-21 ve 1921-22 yıllarında Maarif-i Umumiye Nezareti Müsteşarlığı görevlerinde bulundu. Bunlarla birlikte Galatasaray Sultanisi, 1910-14 yıllarında Maliye Memurları Mektebi ve 1918 yılında da Darüşşafaka Lisesinde tarih hocalığında da görev yaptı. Ayrıca Ali Reşad Bey, 1919 yılı sonlarında Darülfünun'a "emîn (rektör)" seçiminde 72 aday içerisinde Besim Ömer Paşa'dan (65 oy) sonra en fazla oyu (37 oy) alan isim oldu. (Öztürk, 2000: 205-227)

tarafından bildirilmiştir. Daha sonra 1911 senesinde Ziver Hanım'ın İnas Mektebine kaydedildiğini tespit ettik. (MF.MKT. 1176/25 lef 2 Sene 10 Rebiülahir 1329 (10 Nisan 1911))

İlgili belgelerin devamında, İstanbul İran Büyükelçiliği tarafından 16 Ekim 1913 tarihinde Maarif Nezareti Celilesine bir tahrirat gönderildiğini şahit olduk. Ziver Hanımın yatılı olarak Kız Sanayi Mektebinde altı seneden ikinci seneyi tamamlamış olduğu anlıyoruz. Bu sefer de 320 numaralı Ziver Hanım'ın tahsilini tamamlamak adına Kabasakal'daki Darümuallimat Mektebine ücretsiz kayıt ve kabul edilmesinin iltiması istenmektedir. (MF.MKT. 1176/6 lef 1, 25 Ekim 1912) Ancak buraya kaydolup olmadığını tespit edemedik.

Bunun yanında, genel harp esnasında yanlışlıkla bazı kanun hükümlerine riayet edilmeden okullarda istihdam edilen İranlı Moldovak Hanım'ı Çamlıca İnas Sultaniyesi Keman muallimliğine tayin olduğunu ve mektepte devam etmesi için ricada bulunduğunu tespit ettik. (BOA, MV. 223/43, Sene 7 Cemazielahir 1340 (5 Şubat 1922)) Moldovak Hanım'ın hangi eğitimlerden geçtiğini bilmiyoruz ancak İnas Sultaniyesinde keman dersi verebilecek kadar keman çalabildiğini söyleyebiliriz. Böylece Osmanlı Devleti'nde sadece İranlı öğrencileri değil, aynı zamanda istihdam edilen kadın öğretmenlerin de olduğunu görmekteyiz.

Sonuç olarak her şeyden önce, Mirza Muhsin Han'ın (1819-1899) gençliğinde 1840'lı yıllarda İstanbul'a babasıyla gelmesi ve burada öğrenci olduğunu literatür taramamızda öğrendik. Muhsin Han'ın İstanbul elçiliği yaptığı sırada (1873-1890) ise hem akrabalarını hem de İranlı eşrafın İstanbul'da okuması için ön ayak olduğunu anlıyoruz. 1877 yılında, Muhsin Han'ın elçiliği döneminde, kaç kişi olduğunu bilmediğimiz bir grup öğrencinin İstanbul'a gelmelerine müsaade edildiğini söyleyebilirsek de ancak arşiv kayıtlarında bu bilgiyi teyit edemedik. Muhsin Han'ın en büyük icraatlarından biri de 1884 yılında İstanbul'da İranlılar için bir ilkokul (Debistan-i İraniyan) kurmasıdır (Han Melik Sasanî, 2006, s. 81-83). Muhsin Han Muinül Mülk, yeğeni Sadık Han'ın (sonraları Müsteşarüd Devle) (1864-1952) da İstanbul'da okuması için yardımcı olmuştur. Sadık Han Mekteb-i Sultaniye okumuş ve bir müddet elçilikte memur olarak çalışmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, İran sefaretinin iltimasıyla Sadık Han ve on bir kişi Mekteb-i Sultaniye, dokuz kişi Mekteb-i Harbiyeyi Şahane [Topçu İstihkam Mektebi (1), Erkan-ı Harp Sınıfı (3)], üç kişi Mekteb-i Tıbbiyeyi Şahane, beş kişi Mekteb-i Mülkiyeye, dört Mekteb-i Hukuk, Osmanlı'daki İranlı Şehbenderler ve Karperdazların çocukları veya yeğenlerinden bir kişi Mekatib-i Askeriyelerden birine veya Mekatib-i Sultaniyeye kaydedilmiştir.

Ayrıca Ziver Hanım İnas Mektebine kaydedilmiştir ve İnas Sultaniyesinde keman muallimliği yapan bir kadın öğretmen vardır. Muhsin Han'la birlikte kesinleşmiş bir şekilde toplamda otuz beş erkek, bir kadın öğrenci ve bir kadın öğretmen tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere İranlı öğrenciler arasında en çok Mekteb-i Sultaniyeye, en az da Mekteb-i Tıbbiyeye kabul alan İranlı öğrenci vardır. Burada Ahmet Ağaoğlu'nun, "Galatasaray Sultanisi Balkan memleketlerine birçok rical yetiştirdiği gibi İran için de birçok münevver hazırlamıştır" sözünü hatırlatmakta fayda görüyoruz (Ağaoğlu, 1941: 92).

İran'da Yaşayan Soylu ve Önemli Kişilerin Akrabaları

Osmanlı Arşiv belgesinde rastladığımız ve göreceli erken bir yıl olan 1870'te, Nasıreddin Şah Devrinde, İstanbul'a İranlı öğrencilerin geldiğini tespit ettik. 20 Mayıs 1870 tarihinde, İran şehzadelerinden Naibüssaltana'nın yaverlerinden Josef Milkof'un tahsil için üç oğlunu *Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahaneye* kaydolduğunu biliyoruz (BOA, HR. MKT. 684/88 Lef 1, 18 Sefer 1287).

İran'ın sahip olduğu önemli kalem memurlarından ve Tercüme Odasında çalışmış Nazar Ağa'nın (Ağa Neziri), (d. 1827/28, ö. 1903/04?) Osmanlı mekteplerinde okuduğunu literatür araştırmamız sonucunda tespit ettik. Nazar Ağa, Azerbaycan Ermenilerinden olup İstanbul'da eğitim görmüştür. Darülfünunda Fransızca ve Coğrafya derslerine girmiştir. Daha sonra *Yeminissaltana* lakabını almıştır. (Mahbubi-Ardakani, 1975, s. 263; Kasimi Puya, 1377/1998: 105 ve Sarıkçıoğlu, 2020: 64) Hakkında literatür çalışmalarında çok az yer verilen Nazar Ağa'nın, çeşitli önemli görevlere geldiğini İran ve Osmanlı arşiv belgelerinden anlayabiliyoruz. 29 Mayıs 1871 tarihli bir belgeye göre Ayıntab'da bulunan İran Devleti tüccar ve tebaasından işlerini yürütmek üzere Nazar Ağa Şehbender Vekili olarak İran Devleti tarafınca tayin edildiğini görmekteyiz (BOA, İ.HR. 249/14836 lef 2; BOA, C. HR. 93-4604). Daha sonraki belgelerden Nazar Ağa'nın 7 Mart 1893 yılında İran'ın Paris Büyükelçiliği Tercümanı olarak çalıştığı anlaşılmaktadır⁴⁴. 1888/89 tarihli belgeden, Nazar Ağa'nın Nasıreddin Şah'a, Fransa'ya yapacağı seyahat hazırlıklarına ilişkin bir mektup yolladığını anlıyoruz (İran Milli Arşivi, Belge no: 999/4039, H. 1306).

İran şehzadelerinden Şeyhürreis'in oğlu Bahaeddin Mirza'nın *Mekteb-i Harbiyeyi Şahanede* eğitim gördüğünü biliyoruz. 20 Temmuz 1888 tarihli elimize geçen bilgiye göre, Harbiye mektebi öğrencisi Bahaeddin Mirza'nın, İran'daki 18 yaşındaki erkek kardeşi ölünce Meşhed'e gitmek için izin istemiştir (BOA, İ.HR. 310/19817 Lef 1, 11 Zilkade 1305). Sonuçta Bahaeddin Mirza'nın Meşhed'e gidip gitmediğini kesinleştiremedik.

Ayrıca İran tebaasından, tıp tahsili yapmak isteyen Meşhedi Bakır Ağa'nın oğlu Mahmud'un *Mekteb-i Tıbbiyyeyi Şahaneye* kabulüne dair 8 Aralık 1899 tarihli Tophane Müşirliğinin isteğini görmekteyiz. (BOA, Y.MTV. 74/23) İran Şahı'nın "kayınbiraderi" ve "damadı" olan Kirman Valisi Ferman Ferma'nın yakınları Beyrut'taki okullara gönderilmişlerdir. Gerek bu durum gerekse gönderildikleri okulların niteliği, bu çocukların dönüşlerinde İran sivil-askeri bürokrasisinde yer almalarının beklendiğini göstermektedir. (BOA, Y.PRK.UM. 70/41, 15 Temmuz 1320 (28 Temmuz 1904))

28 Şubat 1907 tarihli bir başka belgede, Paris İran Sefiri Hamidullah Han'ın, Sadrazam Ferid Paşa'dan konumuz açısından çok önemli bir istekte bulunduğunu biliyoruz. Hamidullah Han akrabalarından, Ali Han'ın *Mekteb-i Hukuka* ve Gazanfer Han'ın *Mekteb-i İdade-i Askeriyyeye*

⁴⁴ BOA, DH.MKT. 2059/94, İran'ın Paris Sefiri General Nazar Ağa'ya gönderilen Şark'a mahsus elbiseyi havi sandığın açılmadan ve muayenesiz olarak gümrüklerden geçişine izin talebi. Ayrıca bkz. İran Milli Arşivi, Belge no: 360/1800, H. 1328; No: 360/1892, 1338 (1919/20).

ve Zülfikar Han'ın Mekteb-i Tıbbiye-i İdadisine kabul edilmelerini talep etmiştir. (BOA, Y.A.HUS. 509/46) Bakü Mekteb-i Harbiye talebesinden tahsil için İstanbul'a gelen Hüseyinzade Zeynelabidin Efendi'nin Kuleli Mekteb-i İdadisine kayıt ve kabul edilmesine dair 1906/7 tarihli belge mevcuttur (BOA, BEO, 4517/338752). Aynı zamanda 29 Temmuz 1908 tarihli belgede Mekteb-i Harbiye'den tahsilini tamamlayan İranlı Muzaffer Efendi'ye nişan itası verildiği görülmektedir (BOA, İ.TAL. 366/73).

Ayrıca 12 Nisan 1911 tarihinde, Kirmanşah Rüsümet İdaresi memurlarından Mirza Taki Han'ın oğlu Fethullah Efendi'nin Beyoğlu Mekteb-i Sultaniyeye ücretsiz kabulüne şahit olmaktayız (BOA, MF.MKT. 1176/55). Diğer bir belgede Bursa Askeri Rüştüyesinde yabancı uyruklu 8 öğrenciye pasaport verilmesine dairdir. Pasaport verilecek öğrencilerden biri de İranlı İsa Efendi'dir. İkinci sınıf öğrencisi olduğunu anladığımız Reis-i Mofteh'ül-Mülk gözetiminde İsa Efendi'nin Tahran'da yaşadığını ve ev adresinin "Senklec Mahallesinde 8 numaralı hanede" olduğunu 28 Mayıs 1911 tarihli belgeden anlıyoruz. Bursa Askeri Okulunda, yabancı öğrenci statüsünde dört kişi Tunus'tan, birer kişi de Kafkasya'dan, Pazarcık'tan (Bulgaristan), Mısır'dan olmak üzere toplam sekiz öğrenci vardır (BOA, DH.SN.THR. 33/92 lef 2). Bu belgeden anladığımız kadarıyla, Osmanlı Devleti, sadece İranlı öğrencilere kucak açmamış, aynı zamanda komşu veya Müslüman diğer ülkelerden yabancı öğrencilere eğitim verilmiştir.

Bir kişi askeri Rüşdiyeye, iki kişi Mekteb-i Harbiyeye, bir kişi Kuleli Mekteb-i İdadisine, dört kişi Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiyeye, iki kişi Mekteb-i Sultaniye toplamda on kişinin kaydı yapılmıştır. Ayrıca üç öğrencinin (kesin kaydının olup olmadığını tespit edemedik. Beyrut'taki özel okula da kaç kişinin kaydının yapıldığını bilmiyoruz.

Osmanlı'ya Ticaret Yapmak İçin Gelen Kişilerden Bazıları

Hüseyin Daniş'in (1870-1943) babası Muhammed Hâşim ibn Abdülmecid, 1850 yılında ticaret yapmak için İstanbul'a gelmiş ve daimî olarak burada yaşamaya başlamıştır. Hüseyin Daniş İstanbul'da doğduğu için Farsça okuma yazmayı babasından öğrenmiştir. İstanbul'da Mekteb-i Rüşdiyeye daha sonra da Mekteb-i Mülkiyeye girmiştir. Mekteb-i Mülkiyeyi yarım bırakan Hüseyin, Beyoğlu'nda *Institution* adlı bir Fransız okuluna kaydoldu. Bu okulu bitirince Farsça ve Arapçasını geliştirmek üzere *Debistân-i İrâniyân* adlı okula gitti. Burada *Ahter* yazarlarından Hacı Mirza Mehdi-i Tebrizi ve Hacckuli-yi Horasani onun hocaları oldu. Burada hem öğrenci hem de hocalık yaptı. Fransızca ve İngilizcesini ilerletmek için özel hocalardan ders aldı. Türkçe, Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca olmak üzere beş dile hakimdir. 1894'te *İkdam* gazetesi yazı kuruluna girdi, ayrıca *Servet-i Fünûn* dergisinde Türkçe şiirler yayımlamaya başladı. Aynı yılın sonlarında Damad Mahmud Paşa'nın oğulları Prens Sabahaddin ile Lütfullah'ın hocalığına getirildi. Mahmud Paşa ve çocuklarıyla birlikte on dört ay kadar Fransa, İngiltere, İsviçre, İtalya ve Mısır'ı dolaştı. İstanbul'a dönünce Düyûn-ı Umûmiyye Dairesinde mütercim olarak göreve başladı. Bir süre sonra bu dairenin müdürlüğüne yükseldi. Bu görevdeyken Galatasaray Mekteb-i Sultaniyesinde Farsça dersler vermeye başladı. 1909 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi, İran Edebiyat Tarihi muallimliğine tayin edildi. (Mahmud Kemal İnal, c. I, 1969: 262; Yazıcı, c. 18, 1989: 540-41 ve Gurney, 1993: 154.)

Tanınmış tüccarlardan diğeri de eğitimini İstanbul'daki Mekteb-i Sultanide tamamladıktan sonra Tahran'a dönerek burada çeşitli devlet görevlerinde bulunan İranlı Meşrutiyetçi Esedullah Kurdistani'dir. Esedullah Han'ın İstanbul'da okuduğu yıllar belirlenemedi ancak Tahran'a döndükten sonra gümrük bürosunda çalıştığını biliyoruz. Zimmete para geçirme nedeniyle işten atıldığı 1905 yılına kadar postanede görev yapmıştır. İran'a mühimmat kaçakçılığı yaptığı söylenen Esedullah Han, daha sonra Avrupa'ya gitmiştir. Avrupa'da Muhammed Ali Şah'ın Anayasal hareket üzerindeki baskısının ardından sürgündeki İranlı aktivistlerle temas kurmuştur. Muhammed Ali Şah'ın düşüşünden sonra 1909'da Tahran'a dönmüş ve parlamentoya seçilmiştir. Ayrıca 1910'da Ulaştırma Bakan Yardımcısı olarak ve sonraki yıllarda diğer kamu hizmeti pozisyonlarında görev yapmıştır. (Sadık Müsteşarüddeve, 1361/1982: 21-22ve Ataiü, 1992: 155)

İran tüccarlarından Şahbaz Mirza Mahmud Efendi'nin kardeşi Muhammed Efendi'nin Bursa Mekteb-i Sultaniyesine yatılı olarak kaydedildiğine dair bilgiler mevcuttur. Ayrıca 1889 yılında, İran Şahı, İran'dan gönderilip Osmanlı Harbiyesi ile İdadisine kaydolan *dört* öğrenciyi takdir etmek amacıyla *madalyalar* göndermiştir. Beratlarıyla beraber gönderilen bu madalyaları okula gelerek öğrencilere veren kişinin İranlı tüccarlardan Şeyh Muhammed namında biri olması, yukarıda incelenen tüccar sınıfının önemine dair ayrıca bir göstergedir. (BOA, Y.MTV. 38/56, 9 Nisan 1889; BOA, MF.MKT. 1163/58, 3 Kasım 1910)

Ek olarak, ismini bilmediğimiz iki İranlının da 1891 yılında *Mekteb-i Harbiyeden* mezun olduğunu biliyoruz (BOA, Y. MTV. 50/47, 16 Şevval 1308). Bu dönem İranlılar o kadar çoktur ki bir yandan Harbiye Mektebine öğrenci kayıtları yapılırken, diğer taraftan mezun verilmiştir. Öğrenciler İran'a gönderilirken madalyalar ve hediyelerle yollanmıştır. Ayrıca önemli simalardan Hüseyin Daniş, babasının ticari faaliyetleri nedeniyle okulunu Osmanlı Devleti'nde okumuş ve burada hocalık yapmıştır.

Osmanlı Mekteplerinden Mezun Olan İranlı Entelektüeller

Osmanlı mekteplerinden mezun olan İranlı entelektüellerden biri Mirza Mahmud Han İhtişamüddeve'dir. 1868 yılında doğmuştur. Erken gençliğinde 1883 yılında 15 yaşlarındayken Nasıreddin Şah'ın emir subayı olarak hizmetine girmiştir. İran Darülfünununda okuduktan sonra Hukuk Fakültesini bitirdiği İstanbul'a gönderilmiştir. 1886'da İstanbul'da İran ataşesi olarak görevlendirilmiştir. 1891'de Veliht Prens Muhammed Ali Mirza'ya *pişhidmet-i mahsus* olarak atanmıştır. Mısır Başkonsolosluğu, Brüksel'deki İran misyonunun ilk yardımcılığı ve Belçika'da tam yetkili bakanlık dahil olmak üzere çeşitli diplomatik görevlerde bulunmuştur.

1874 yılında doğan Mirza Muhammed Han Mazahir, *Mekteb-i Sultaniden* mezun oldu. 21 yaşındayken Kazak Tugayı'na katıldı ve 1896'da Muzafferredin Şah'ın göreve başladığını duyurmak için Avrupa'ya askeri ataşe olarak gönderildi. 1900'de *Sadık-ı Hazreti* unvanı ile onurlandırıldı ve 1901'de Dışişleri Bakanlığı Tercüme Bürosu Müdürü olarak atandı. 1906'da ilk parlamentoya seçildi ve 1910'da memuriyetten emekli oldu.

Mirza Mustafa Han Safa'ül-Mülk (d. 1874) İstanbul'da siyaset bilimi okumuştur. 1889'da 15 yaşında? İstanbul'daki İran misyonunda üçüncü milletvekili olarak Hariciye Nezaretine girdi. Yirmi yılı aşkın diplomatik hizmetinde İstanbul Başkonsolosluğu ve Viyana'da tam yetkili bakanlık gibi çeşitli pozisyonlarda görev yaptı (Atai, 1992: 156-57).

Mirza Habib-i İsfahani (1835-1893)⁴⁵, edebiyatçı, şair ve mütercim Esedullah Han'ın oğludur. Tahsilini İsfahan, Tahran, Bağdat ve İstanbul'da yaptı. ("Mirza Habib İsfehani", c. 20, 1391) Bağdat'ta dört sene boyunca edebiyat, fıkıh ve usul tahsil ettikten sonra Tahran'a döndü (Habib İsfehani, No. FY 712: 42; İnal, 1969: 472 ve Dıġırođlu, 2017: 297). Mirza Habib 1866'da zorba Kaçar saltanatından kaçarak bir daha ülkesine dönmek üzere Osmanlı Devleti'ne sığındı. Mirza Habib 1866'da İstanbul'a yerleşmesinden 1893'teki zamana kadar burada yaşamıştır.

Arapça ve Farsça bilgisi, entelektüel kişiliği ve sahip olduğu meziyetler İstanbul'da hemen tanınmasına vesile olur ve Sadrazam Âli Paşa'ya takdim edilir. Âli Paşa ve Ahmed Vefik Efendi'nin himayesi ile Galatasaray Mekteb-i Sultanisinde Arapça ve Farsça muallimliği yapar (Nevsal-i Servet-i Fünûn, 1311: 84) Daha sonra Osmanlı tabiiyetine geçmiştir. Darüşşafakanın kuruluşundan itibaren Farsça ve Fransızca derslerini veren Habib Efendi, kapatılan Lisan Mektebi'nde de muallimlik yapar. İbnülemin'in yazdığı biyografide Ali Suavi vakasından sonra mektepten alınıp Maarif Nezareti'nde *Encümen-i Teftiş ve Muayene Azalığına* tayin edildiği kayıtlıdır.⁴⁶

Bir süre hasta olan Mirza Habib, tedavi için Bursa'ya gider. İstanbul'dan son ayrılışı olacak tedavi maksatlı Bursa seyahatinde, 1 Mayıs 1309/13 Mayıs 1893'te vefat eder. Henüz genç denebilecek bir çağda 58 yaşında bu dünyadan göçen Habib Efendi, Bursa'nın Çekirge semtinde İranlılara mahsus kabristana defnedilir. (Reis Niya, 1995: 498.)

Habib Bey'in Hanımı⁴⁷, çocuklarının haklarının korunması noktasında hem miras taksimatında hem de daha sonraki süreçlerde oldukça etkin rol oynamıştır. Habib Efendi'nin vefatından sonra padişahın himmeti ile babasının yıllarca hocalık yaptığı Mekteb-i Sultani'ye kaydedilen 9 yaşındaki Celal Efendi, annesinin ricası ile okul masrafları ve elbise parasından muaf tutulmuştur. Diğer çocuklar hakkında malumatımız yoktur. Mirza Habib Efendi hem Bağdat'ta

⁴⁵ Mirza Esedullah İsfahani'nin doğum yılı 1835/36 olarak geçer. Bkz. (Arinpur, c. I, 1351/1972: 395); başka bir kaynakta doğum yılı 1833 olarak geçer. (Kanar, 2016: 86.) Mirza Habib İsfahani konusunda daha fazla bilgi için James Morier'in Hacı Baba'nın [İsfahan] Maceraları'nın (Türkçesi: İsfahan'dan İstanbul'a Hacı Baba'nın Maceraları, çev. Nihal Yeğinobalı, Ankara: İmge, 2006) Mirza Habib İsfahani tarafından yapılan Farsça çevirisine Cafer Modarres Sadeghi'nin yazdığı kusursuz giriş yazısına bkz. *Serguzeşt-i Hacı Baba-i İsfahani*, Tahran: Nashre Markaz, 2000: 16-8. Sadeghi tarafından yayıma hazırlanan bu baskı bu önemli metnin şimdiye kadar yapılmış en iyi ve eksiksiz baskısıdır. (Dabashi, 2008: 75-76.)

⁴⁶ Encümen'de görevlendirilmesine dair resmi yazışmalardan 12 Teşrin-i evvel 1298/24 Ekim 1882'de aylık 500 kuruş maaşla Encümen'de Farsça kitapları muayeneye memur olduğu, 25 Kanun-i evvel 1300/ 6 Ocak 1885'te de Encümen Azalığına tayin olduğu anlaşılmaktadır. 9 Eylül 1305/21 Eylül 1889'da padişah iradesiyle memuriyetinden affolunduğu halde 17 Mart 1307/29 Mart 1891'de tekrar 1335 kuruş maaşla Encümen Azalığına tayin edilmiştir. (BOA, MF MKT 145/132, 29 Zilhicce 1309/25 Temmuz 1892.)

⁴⁷ Mirza Habib, ilk hanımı Fatmatü'z-Zehra Hanım'dan boşanarak Çerkez asıllı olan İkbâl Hanım ile evlendi. (Hacı Pirzade, 1343/1965: 97.) Geride bıraktığı yetimlerden biri, Habib Efendi'den önce vefat eden ilk hanımı Fatimatü'z-Zehra'dan doğan Mehmed Kemal Bey'dir. Diğer çocuklar ise İkbâl Hanım'ın dünyaya getirdiği Mehmed Cemal ve Ahmed Celal beylerdi.

eğitim alması nedeniyle hem de Osmanlı Devleti'nde hocalık yapması açısından önemli bir şahsiyettir. Aynı zamanda oğlu Celal Efendi burslu bir şekilde Mekteb-i Sultaniye kaydedilmiştir. (BOA, MF MKT 168/100; BOA, MF MKT 173/15, 18 Zilhicce 1310/3 Temmuz 1893)

Bağdat'ta eğitim alan İranlılardan bir diğeri de Ali Naki'dir. Babası İran ulemasından Tabatabaizade el-Hac es Seyyid Muhammed Naki Efendi'dir. 20 Haziran 1867 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Mülkiyenin İdadi kısmında eğitim aldı. 28 Ağustos 1893 tarihinde aliyüülala derecesinde tahsilini tamamladı. Arapça, Türkçe, Fransızcanın yanında İtalyanca ve İngilizce bilmektedir. 3 Şubat 1894 tarihinde Şura-yı Devlet-i Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumilik kaleminde memur olmuştur.⁴⁸ Ancak Kasım 1894'ten sonra Memleketi olan İran'a gittikten sonra, orada ne kadar yaşadığını ve ne işle uğraştığını tespit edilememiştir (Mücellidoğlu, c. I, 1968-69: 534).

Bu bölümde altı İranlı entelektüelin Osmanlı mekteplerine kaydedildiğini vurguladık. Bunlardan Mirza Habib-i İsfahani ve Ali Naki Bağdat'ta eğitim görmeleri nedeniyle önemlidir. Bu iki kişi medreseli olup hem de seküler eğitim almıştır. Ayrıca Mirza Habib-i İsfahani Osmanlı mekteplerinde muallimlik yapmıştır.

Osmanlı Mekteplerine Kabul Olmayan İranlılar

Bazı nedenlerden dolayı Osmanlı okullarına kabul edilmeyen İranlı öğrenciler de vardır. 29 Aralık 1881 yılındaki bir belgede İstanbul'da Farsça yayım yapan *Ahter*⁴⁹ gazetesinin sahibi İranlı Muhammed Tahir Tebrizi Efendi'nin oğullarının, on yedi yaşında bulunan Ali ve on dört yaşında Kemal Efendilerin Mekteb-i Mülkiyeye tahsil için başvuru yaptıklarını tespit ettik. (BOA, MF.MKT. 73/79 lef 1) Ancak iki hafta geçmeden 14 Ocak 1882'de yaşlarının tutmadığı gerekçesiyle başvuruları reddedilmiştir (BOA, MF. MKT. 74/11; Yıldız, 2017: 175-218).

⁴⁸ (Kurt, 2021: 740); Ali Naki Bey Mehmed Naki Bey oğlu 1284 Bağdat doğumludur. (Bkz. BOA, ŞD. SAİD. 7/9; BOA, ŞD. SAİD. 33/16.)

⁴⁹ İranlılar bazı kanallarla İstanbul'da faaliyetlerini yürütmüştür. Bunlardan birincisi İstanbul'da Farsça yayım olan *Ahter Gazetesi* diğeri de İranlıların İstanbul'daki okulu Debistan-ı İraniyan'dır. *Ahter Gazetesindeki* habere göre, İran İstanbul Sefiri Mirza Esedullah Han Nâzımüddeve'nin huzurunda düzenlenen *Nevruz* merasiminde, *Ahter*'in müdürü ve imtiyaz sahibi Ağa Muhammed Tahir'in oğlu ve debistanın beşinci sınıfındaki istidatlı talebelerinden Hüseyin Bey, büyükelçinin fotoğrafına çok benzeyen bir resmini takdim ettiği. Hüseyin, Esedullah Han'dan takdir ve aferin almıştır. Buradaki bilgilerden anladığımız kadarıyla da *Ahter* gazetesi sahibi İranlı Muhammed Tahir Tebrizi'nin iki oğlunun da Debistan-ı İraniyan'da öğrenci olduğu anlaşılır. (Bkz. *Ahter*, XVIII/28 (22 Şaban 1309/23 Mart 1892): 218.) *Ahter*'in yazarlarından, Debistan-ı İraniyan'da öğretmenlik yapan Mirza Mehdi Tebrizî, Mirza Ağa Han Kirmânî ve Mirza Habib İsfahani gibi isimleri sayabiliriz. (Yıldız, 2017: 175-218.; Lawrence, 2015: 34.)

1888 yılında ise İran önceki maslahatgüzarı Mirza Ahmed Han'ın oğlu Mehmed Said Efendi'nin *Mekteb-i İdadiye* kaydının kabul edilmediğini tespit ettik. Bu istek İran Sefiri Muhsin Han tarafından ikinci tercüman Hacı Ağa Han (1 Temmuz 1888) tarafından gelmişse de teba-i seniyye hazreti hilafet-penahiden olmadığı cihetle bahsedilen kişinin idadiye kabul edilmediği anlaşılmaktadır. (BOA, Y.PRK.ASK. 47/33, 21 Şevval 1305)

14 Mayıs 1902 tarihli belgede İranlı Muhammed, Mahmud ve Mecid isimli öğrencilerin Mekatib-i Askeriye-yi Şahaneden kovulup sınır dışı edilmelerini Hariciyeye bildiren belgeyi görmekteyiz. (BOA, ZB. 337/75, 1903) Kötü hallerinden dolayı ancak 30 Mart 1905 tarihinde Mekteb-i Askeriye-i Şahaneden kayıtları silinen İranlı Muhammed ve Mecid efendilerin memleketlerine sürgün edilmek üzere Erzurum'a gönderildikleri bilgisi yer almaktadır. (BOA, ZB. 423/101; BEO 2567/192519, BEO, 2569/192636, BEO, 2575/193078)

Her nasılsa İran tebaasından Canik İdadi Mektebine kaydedilmiş ve tahsiline devam eden bir kişiye mezuniyetinde *şahadetname* verilmesinin uygun olmadığına dair bir belgeye rastladık. Bu kişiye diploma verilemeyeceği için bu durum Trabzon Vilayet Maarif Müdüriyetine diploma yerine bir *tasdikname* ile yetinilmesi gerektiği bildirilmiştir. (BOA, MF.MKT. 1106/5 lef 2, 2 Şubat 1912)

Sonuç

Giderek artan sayıda düşünürün görüşüne göre, eğitim, ilerlemenin ana gizli kaynaklarından biridir ve eğitimin aşılması artık bir hataya eşdeğer bir yenilik değil, kurtuluşa giden yüksek yoldur. Bu nedenle Batılı eğitimin yararlarını elde etmek için ilk girişimler, öğrencilerin Avrupa üniversitelerine gönderilmesiyle yapılmıştır. 1811’de ilk defa İranlı öğrenciler ülkelerinden eğitim-öğretim için ayrılmıştır. Ancak başlangıç, Mısır’da (Muhammed Ali yönetiminde) ve Osmanlı İmparatorluğu’nda (II. Mahmud yönetiminde) olduğundan daha mütevazı ve daha yavaştır. (Menashri, 1992: 25-46.)

Yapılan literatür taraması sonucunda, Osmanlı Devleti’ne ilk olarak 1849 yılında *İpekçilik* öğrenmek için gelen öğrencileri tespit etsek de Osmanlı arşiv belgelerinde bu bilgiyi teyit edemedik. Ancak özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren İran’dan Osmanlı Devleti’nde okumak için gelen birçok öğrenci olduğunu belgelerde tespit ettik. Bu öğrencilerin bir kısmı *Mekteb-i Tıbbiye*, *Mekteb-i Harbiye* gibi askeri mekteplere kaydolarken, *Mekteb-i Mülkiye*, *Mekteb-i Sultani*, *Mekteb-i Hukuk* gibi İstanbul’daki sivil okulları tercih edenler azımsanmayacak kadar çoktur.

İki ipek üreticisi öğrencisinin Osmanlı’ya gelmelerinden sonra, gittikçe artan sayıda öğrencinin gerek İran hükümetleri tarafından gerekse ailelerin kişisel bağlantıları yoluyla Osmanlı coğrafyasına ulaşması sağlanmıştır. Diğer taraftan bunun tersi bir gelişmeden bahseden bir belgeye rastlanılamamıştır. Yani Osmanlı tebaasından eğitim amacıyla İran’a öğrenci gönderildiğine dair kaynaklarda veri bulunamamıştır.

Hatırlatmakta fayda görüyoruz ki yurt dışına öğrenci göndermek meselesi önemli olsa da ülkelerin kendi kalifiyeli müesseselerin olması toplumca kalkınmanın ilk adımıdır. Bunun için Han-i Hanan’ın söylediklerini örnek gösterebiliriz. “Öğrencilerin yurt dışına gönderilmesi avantaj sağlamaz, çünkü İran’da çalışması gereken kişiler, ülkenin gelecek ve inançları konusunda bilgi sahibi olmalıdırlar ve Avrupa’da okuyan bir öğrenci dinsizleşecektir.” demiştir.⁵⁰

Yurt dışındaki İranlı öğrencilerin çalışmaktan ziyade vurdumduymazlık içine düştüklerini gözlemleyen Han-i Hanan (Ms 385/RF: 73) ülkenin dört bir tarafında okullar açılmasını savundu. Edebiyat, tarih, matematik, mühendislik, etnografi (*nizhad-i insan*) ve coğrafyayı genç öğrencilerin eğitiminin olmazsa olmaz bir parçası olarak değerlendirdi. “Bir toplum davranış şekli, çocuklarının hal ve tavırları üzerinde doğrudan etkili olduğundan”, başkentin her ilçesinde yaygın olarak ilkokul açılmasını aynı zamanda askerlik ve bilim alanında eğitim veren yükseköğrenim imkânının sağlanmasını önerdi. Vilayetlerde ise daha küçük çaplı bir plan

⁵⁰ Han-i Hanan, “Risalah-i dar Siyaset,” MS 385/RF, s. 73, Kitabkahnah-i Milli. Bu el yazmasının adını okuyamamış olsam da Milli Kütüphane görevlilerinden Munzavi Bey, kendi Farsça el yazmaları kataloğuna bakarak bu eserin yazarının Han-i Hanan olduğunu belirtti. (Bkz. Kashani-Sabet, 2018: 122-23)

öngörerek her bölgede en az bir çeşit okulun bulunması gerektiğini belirtti. (Kashani-Sabet, 2018: 123)

Bütün bunların yanında Osmanlı Devleti hem Müslüman, Türk ve komşu bir ülke olması nedeniyle her zaman İranlıların tercihleri arasında olmuştur. Birçok askeri ve sivil mektepte İranlı soyluların ya şah tarafından gönderildiğini veya Osmanlı hükümetinin davet ettiğini şahit olduk. Aynı zamanda İran İstanbul başkonsolosluğunun bu konuda çok büyük çabalar harcadığına şahit olduk. Öğrencilerin birçoğu sefaret tarafından iltimas edilerek Osmanlı Devleti'ne gelmiştir. Çalışmamızdan elde ettiğimiz sonuca göre, toplamda net olarak *seksen dört* İranlı öğrenci Osmanlı mekteplerine kaydolmuştur. Bunlar arasında 1 kız öğrenci vardır. Hem öğrenci hem de öğretmen olan iki kişi tespit ettik. Hepsinden başka bir kadın muallim Osmanlı Devleti'nde öğretmenlik yapmıştır. Ayrıca 7 kişinin kesin kaydının yapıp yapılmadığını bilmiyoruz.

Hem Osmanlı hem de İran Arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bilgiler ışığında ve literatür taraması sonucu analiz ve sentez yaptığımız Osmanlı Devleti'ndeki İranlı Öğrenciler isimli makalemizde İran'dan Osmanlı Devleti'ne gelen İranlı öğrencileri inceledik. Araştırmalarımız sonucunda ciddi bir veri elde ettik. Osmanlı Devleti'ne gelen öğrenciler ya sefaret çalışanlarının veya Osmanlı Devleti'nde herhangi bir önemli görevde çalışanların akrabaları ya da ticaret için gelenlerdir. Bunun yanında sultanın davet ettiği veya şahın gönderdiği öğrenciler de mevcuttur. Bu çalışmada her iki arşiv vesikalarını tarayarak Osmanlı devletine gelen İranlı öğrencileri tespit etmeye çalışıp analizini sunmaya çalıştık.

Kaynakça

- Mirza, H. İ. (1391), *Dairet'ül Maarif-i Bozorg-i İslami* (20). Tahran.
- Abbas İkbâl, *Tarih-i Ruznamah Nigari dar Iran, Yadegar*; (1, 7).
- Ademiyet, F. (1955), *Amir Kebir ve Iran*, 2. Baskı, Amir Kebir, Tahran.
- Ademiyet, F. (1961), *Fikri azadi ve mukaddime-ye nohzat-e meşrutiyet*. Sokhan, Tahran.
- Ademiyet, F. (1980-1981), *Emiri Kebir ve İran*, 7. Baskı, Harezmi, Tahran.
- Afşari, P. (1997), *Sadrzamha-yi Silsile-yi Kaçariyye, Tahran: Vezaret-i Umur-e Harice, Müessese-yi Çap va Entişarat*.
- Ağaoğlu, A. (1941), *İran ve İnkılabı*, Ankara, Zerbamat Basımevi.
- Akyıldız, A. (2018), *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, Ses Reklam Matbaacılık.
- Akyüz, A. (1985), *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri, Ankara.
- Aldavud, S. (2019), "Cafer Han Müşirüd-Devle", *Dairetü'l Maarif-i Bozorg-i İslam*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/223335/%D8%AC%D8%B9%D9%81%D8%B1-%D8%AE%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B4%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D9%87> Erişim Tarihi, 3 Haziran 2023.
- Alfred de Gardane. (1983), *Terc. Abbas İkbâl, Mamuriyet-i General Gardanne der İran der dovre İmparatoriye evvel-e Fransa*, (ed. H. Şahidi), İntişarat-ı Nigah, Tehran.
- Alfred de Gardane. (1865), *La mission du Général Gardane en Perse sous le premier empire*, Paris.
- Ange de Gardane. (1809), *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808 et retour en France*, Paris and Marseilles.
- Arasteh, R. (1969), *Education And Social Awakening in Iran 1850-1968*, Brill.
- Arinpur, Y. (1972), *Ez Saba Ta Nima: Tarih-i 150 sal Edeb-i Farsi (I)*, Tahran, Şirket-i Sehami Kitapha-yı Cibi.
- Aştıyani, A. İ. (1944-1945), *Kitab-i Hacı Baba ve Destan-ı Nahustin Muhasselin-i İrani der Fereng*, *Yadigâr* 1(5), 28-50.
- Atai, M. F. (1992), *The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906*. (Order Number 9304855), [Doctoral Thesis, University of California], Berkeley.
- Bamdad, M. (1984), *Şerhal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 ve 14 Hicri*, Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar.
- Beydilli, K. (2007), "Nezam-ı Cedid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (33), 175-178.

- Bostan, İ. (1994), Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819), *Tarih Dergisi* (35), 177- 192.
- Cemil Said Bey. (2012), *İran Mektupları*. (Haz. Ergun Çınar) Kitabevi.
- Ceyhan, S. Osmanlı Tasavvufunun Menşei İran Mı?: Mirza Hüseyin Daniş'in "Edebiyat-ı Sûfiyye" Yazısı Hakkında, *Kültür I Sanat, Sabah Ülkesi*, <https://www.sabahulkesi.com/2021/10/11/osmanli-tasavvufunun-mensei-iran-mi-mirza-hueseyin-danisin-edebiyat-i-sufiyye-yazisi-hakkinda/>, Erişim Tarihi 12.01.2023
- Cihangir Kaim-Makami. (1969), Yaksad va panjah sanad-i tarihi: az Jalayiriyân ta Pahlavi, Tahran, Chapkhanah-yi artish-i shahanshahi-yi Iran. "Letter by Fath Ali Shah to Napoleon 1 of 4". Archives des Affaires étrangères (Paris). Belge tarihi (Rebiülevvel 1222)/ 8.6.1807 - 6.7.1807. <http://www.asnad.org/en/document/155/> erişim tarihi 25 Mayıs 2023.
- Cihangir Kaim-Mekami. (1947), *Tarihi tehevulat-ı siyasi-ı nezam-ı İran ez agaz-ı kern 11'ta 1301*, Metbuat, Tahran.
- Cronin, S. (2008), *Building a new army: military reform in Qajar Iran, article in war and peace in Qajar Persia*, Edited by Roxana Farmanfarmian, Routledge Publication.
- Çakmak, B. Adnan Şişman, Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, 185 sayfa., *Sosyal Bilimler Dergisi*, 267.
- Çankaya Mücellidoğlu, A. (1968-69), *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Mülkiye Tarihi 1859-1968, I, Mars Matbaası, Ankara.
- Çarlz, A. (Auguste Bontems). (2011), *Sefer name-ı Ogost Bin Tan*, Çev. Mansureh Etehadiye Nezam Mafi. Tahran.
- Çınar, A., O. (1999), *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin hayatı ve târihi*, [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.
- Çınarcı, M., N. (2016), Seyyid Ebulkasım Nebati ve Sakinamesi, *A. Ü. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi* (55). Erzurum, 93-126.
- Dabaşı, H. (2008), *İran: ketlenmiş halk*. Çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları.
- Dıñoırođlu, F. (2017), "XIX. yüzyıl Osmanlı başkentinde entelektüel bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve terekesi", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, (XLIX) 293-341.
- Donbali. (1833), *Dynasty of the Qajars*. çev. Harford Jones Brydges.
- Drouville, G. (1828), *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*, Paris.
- Ekhtiar, M. (Winter/Spring 1996), An Encounter with the Russian Czar: The Image of Peter The Great in Early Qjar Historical Writings, *Iranian Studies* 29(1-2), 57-70.

- Emir, A. (bu ruze resani şode der çeharşanba Şehriver 1395). Name-i yi Abbas Mirza be Napolyon, <https://bukharamag.com/1395.04.15264.html> erişim tarihi 21 Mayıs 2023.
- Erol, S. (2009), İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi'nin Hayatı, *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 53-69.
- Gençoğlu, M. (2008), *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) – Bir Grup Biyografisi Araştırması-*, [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.
- Gençoğlu, M. (Mayıs 2020), Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839), *ESOGÜ Tarih Dergisi* 3(2), 6-22.
- Gurney, J. (1993), A. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul, *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone-F. *Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Tehran*, 149- 175.
- Habib İ. Mecmua-i Eş'ar ve Fevaid, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, (FY 712).
- Haji, P. (1965), *Safarnamah-i Haji Pirzadah*, H. FarmanFarmaian ed. (2). Tehran.
- Han Melik, S. (2006), *Fars Gözüyle Osmanlı: Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, Klasik Yayınları.
- Hanbaba, B. (1969), “Çend Sanad der bera-yi Ravabit-i Siyasi-yi Iran ve Fransa der devre-yi Kacariye.” *Berresi-ha-yi Tarihi* 3(6).
- Han-i H. Risalah-i dar Siyaset*, (Ms 385/RF), 73, Kitabkahnah-i Milli.
- Heyworth-Dunne, J. (1968), *An introduction to the history of education in modern Egypt*, London.
- Hurewitz. J., C. (1975-79), *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record* (2). New Haven and London.
- İhsanoğlu, E. (1993), Darülfünun, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (8), İstanbul, 521-525.
- İnalcık, H. (1979), Khosrew Pasha, *Encyclopedia Islam* (v 5). (New Edition), Leiden.
- Jaubert, P. A. (1821), *Vovage en Arménie et en Perse fait dans les années 1805 et 1806*, (Truilhier, Raymond, Dupré, Jouannin, Fabvier seyahat programları üzerine notlarıyla), Paris.
- Jaubert, P., A. (1835), Constantinople en 1830, *Journal Asiatique*, Janvier, 55-69.
- Kanar, M. (2016), Hüseyin Daniş'in Serâmedân-i Sohen: Söz Ustaları Kitabı, *Journal of Iranology Studies* (1), 49-68.
- Karacan, O. (2022), *Cemil Said Bey: Hayatı, Eserleri ve İran'daki Siyasi Meselelere Bakışı*, Ed. Bahattin Çatma, İksad, Malatya.
- Karaduman, R. (2017), *Nebâtî ve Dîvânî*, [Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.

- Kashani-Sabet, F. (2018), *Sınır kurguları İran ulusunun şekillenmesi (1804-1946)*. Çev. Duygu Şendağ, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kasimî Puya, İ. (1998), *Medaris-i Cedid der Devre-i Kaçariye Baniyan ve Pişrevan, Merkez-i Neşr-i Danişgahi*, Tahran.
- Kiren, K. (2017), *II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri*, [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.
- Kurt, B. (2021), *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Irak Devletine: Bağdatlı Mülkiyelilerin Serencamı, (Haz. Orhan Çelik ve diğerleri) Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mektebi Mülkiye Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- Kurtuluş R. (2003), Matbaa: İran, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (28), Ankara, 110-111.
- Lawrence, T. (2015), *Akhtar: A Persian Language Newspaper*, İstanbul, Libra.
- Lorentz, H., J. (1974), *Modernization and Political Change in the Nineteenth Century Iran: The Role of Amir Kabir*, [Ph.D. diss., Princeton University].
- Mabubi Ardekani, H. (1965/6), *Dovvomin Karavan-e Marifet, Yagma* (10), 592-98.
- Mahbubi-Ardakani, H. (1975), *Tarikh-e Mo'assesat-e Tammaduni-ve Jadid dar Iran* (3) (Enteşarat-ı Daneşgah-e Tehran).
- Mahmud Cevad İbnü's şeyh N. (2001), *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, haz., Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Mahmud Cevad İbnü's Şeyh N. (1920), *Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihce-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul Matbaa-i Amire.
- Mahmud, K., İ. (1969), *Son Asır Türk Şairleri I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Makki, H. (1958), *Zendeganiye Mirza Taki Han: Amir Kebir. İlmi*.
- Menashri, D. (1992), *Education and the Making of Modern Iran*, NCROL.
- Minovi, M. (1953-4), *Avvalin karavan-e maarefat. Yaghma* (4), 182-83.
- Minovi, M. (1973), *Evvalin karevane marefat, Tarih ve Ferhang içinde*, Tahran: Kharazmi.
- Mirza Habib İsfahani, (2000), *Serguzeşt-i Hacı Baba-i İsfahani*, Tahran: Nashre Markaz.
- Morier, J. (1812), *A journey through Persia. Armenia, and Asia Minor to Constantinople, in the years 1808 and 1809*, London.
- Morier, J. (2006), *Hacı Baba'nın [İsfahan] Maceraları, (Türkçesi: İsfahan'dan İstanbul'a Hacı Baba'nın Maceraları, çev. Nihal Yeğinoğlu)*, Ankara: İmge.
- Muhemmed Javad, M. (2002), *Tarihi İran zemin ez ruzgar bastan ta engeraz Kaçariye, Eşraki*, Tahran.

- Nasir, F. (1967), *Tahkiki-ı der Bare-ı Arteşi Şahenşahi İran, Mecele-i Berresihay-ı Tarihi*, (2)2.
- Nategh, H. (1990). *Iran der Rahyabi-ye Ferhengi 1834-1848*, Khavaran, Tahran.
- Öztürk, B., E. (2000), Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Tarihi Dergisi*, 3(10). 205-227.
- Öztürk, C. (2000), İdâdî, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (21). İstanbul, 464-466.
- Rahnema ve muşekhasat muahıdat-ı do canıb-e İran ba sayer duvel 1807-1979. (1988), Defter Mutaleat-ı Siyasi ve Beynlelmileli*, Tahran.
- Reis Niya, R. (1995), *İran ve Osmani der Estane-i Gern-i Bistom*, Tebriz, Setode.
- Ringer, M., M. (1998), *Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906*, [Doktora Tezi University of California], Los Angeles ProQuest Dissertations Publishing.
- Sadık, İ. (1976), *Tarih-i ferheng-i İran*, Daneşgah-e Tehran.
- Sadık, İ. (1931), *Modern Persia and Her Education System*, Teachers College, Columbia University.
- Sadri, M. (2012), *İran yenileşme hareketlerinde Osmanlı etki ve katkısı*. [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.
- Sarıkcıoğlu, M. (2020), *Ondokuzuncu ve Yirminci Yüzyıl Başlarında: İran'da Eğitim Reformu (Kaçarlar Dönemi)*, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- Savaş, İ. (1999), Layiha geleneği içinde XVIII. yüzyıl Osmanlı ıslahat projelerindeki Tespit ve Teklifler. *Bilig* (9), 89.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999), *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Seyyid Taki N (1984), *İran der Berhord ba Estimârgiran: az Ağaz-ı Kacariyye ta Meşrutıyyet, Şirket-i Müellefan ve Müterceman-ı İran*, Tahran.
- Shaw, S. (1969), Selim III and the Ottoman Navy I, *Turcicai*, Paris.
- Silvera, A. (1980), The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali, *Modern Egypt içinde*, London, *Taylor & Francis, Ltd.*, 1-22.
- Somel, S., A. (2015), *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Strauss, J. (1993), La Présence diplomatique Iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908). Les Iraniens d'Istanbul, ed. *Thierry Zarcone-F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran*, 11-32.
- Şişman, A. (2004), *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Tabatabai, M., M. (1935), Tesis-i Debistanha-yi Milli, *Mecelle-i Talim ve Terbiyet*, (İran Milli Arşivi, No. 297/31360), 257-261.
- Tevetoğlu, F. (1973), Türkiye Maarif Nazırları Maarif Vekilleri Milli Eğitim Bakanları (2), *Hayat Tarih Mecmuası*, 9(6).
- Uluçay-Enver, Ç., K. (1958), *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul.
- Unat, F., R. (1964), *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Yayınları, Ankara.
- Wright, D. (1985), *The Persians Among the English*. London: LB. Taurus.
- Yaghmai Mushiri, M. (1968), *Sharh-i Ma'muriyyat-i Ajudanbashi Husayn Khan-i Nizam al-Dawlah*, Tahran.
- YAZICI, T. (1989), Hüseyin Dâniş, *TDV İslam Ansiklopedisi* (18), İstanbul, 540-41.
- Yıldız, G. (2017), İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter, *Osmanlı Araştırmaları*, (L), 175-218.

Arşiv Kaynakları

İran Milli Arşivi

Belge No: 360/1800; Belge No: 360/1892; Belge No: 999/4039; Belge No: 240/52101; Belge No: 240/23850; Belge No: 999/3907.; Belge No: 297/31360.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.} MKT. NZD. 5/81.

BOA, A.} MKT.UM. 573/77.

BOA, BEO 3613/270957 lef 1 ve 2; 1170/87731 lef 1; 1170/87731 lef 2; 1842/138099; 2567/192519; 2569/192636; 2575/193078; 3171/237761; 3250/243677; 3613/270957; 3630/272212 lef 1 ve 2; 4517/338752; 4529/339630; 1601/120070.

BOA, C. HR. 93/4604.

BOA, DH.MKT. 2059/94

BOA, DH.SN.THR. 33/92 lef 2.

BOA, HR. MKT. 167/97; 684/88 Lef 1; 740/17 Lef 1/2.

BOA, HR.SYS. 2415/21.

BOA, İ. DUİT. 17/15 lef 3.

BOA, İ.HR. 249/14836 lef 2; 310/19817 Lef 1; 409/18 lef 2.

BOA, İ.HUS. 96/3.

BOA, İ.ML. 14/13.

BOA, İ.MVL, 208/6740, lef 1.

BOA, İ.TAL. 366/73; 75/34 lef 1.

BOA, MF. MKT. 145/132; 168/100; 173/15; 433/23 lef 1; 1163/58; 1176/25 lef 2; 1176/55; 671/92 lef 1; 1106/5 lef 2; 1176/6 lef 1; 73/79 lef 1; 74/11.

BOA, MV 132/20; 223/43; 148/11; 84/10.

BOA, ŞD. SAİD 33/16; 7/9.

BOA, Y. MTV. 115/81; 50/47; 90/51; 123/16; 127/75; 38/56.; 74/23; 80/13; 227/97.

BOA, Y.A.HUS. 509/46.

BOA, Y.PRK.ASK. 47/33.

BOA, Y.PRK.EŞA, 51/92; 2889 lef 1; 15/57.

BOA, Y.PRK.UM. 70/41.

BOA, ZB. 337/75; 423-101.

Sürelî Yayınlar

Ahter. (22 Şaban 1309/23 Mart 1892). (XVIII/28) s. 218.

Ahter. (29 Şaban 1309/ 30 Mart 1892). (29).

İkdam. (10 Nisan 1914). (no: 6154).

Nevsal-i Servet-i Fünûn. (İstanbul 1311). (1310 senesine mahsus) s. 84.

RIZA ŞAH'IN TÜRKİYE ZİYARETİNDE KURULAN ZAFER TAKILARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

RESEARCH INTO ERECTED TRIUMPHAL ARCHES DURING REZA SHAH'S VISIT TO TURKEY

Hüseyin ÇINAR¹, Nuran KARA PİLEHVARIAN²

Öz

Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti iki ülkenin siyasi ve kültürel ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır. Bu ziyaretin önemli bir siyasi olay olmasının yanında, Rıza Şah için yapılan hazırlıkların sunduğu veriler dikkate değer çalışma alanı sunar. Rıza Şah bu yolculuğunda birçok Anadolu şehrini ziyaret etmiştir. Ziyaret edilen şehirlerin karşılama merasimlerinin yapılacağı yollara zafer takıları kurulmuştur. Çalışmanın ele aldığı konu; karşılama yapısı olan bu takılar üzerine düşünmek ve bu yapıların biçimsel izlerini sürmektir. Gürcübulak (günümüz Gürbulak ilçesi) sınırından başlayarak Erzurum, Samsun, Ankara, İzmir, İstanbul gibi birçok şehre zafer takıları yapılmıştır. Bu yapıların bânileri ve tasarımcıları hakkında veri sınırlıdır. Bâni ve tasarımcısı hakkında veri bulunan, İstanbul'da yaşayan İranlılar tarafından yaptırılan zafer takı çalışmanın merkezinde yer almaktadır. Rıza Şah'ın İstanbul ziyareti için Galata Köprüsü üzerine biri İstanbul Belediyesi diğeri İstanbul'da yaşayan İranlılar tarafından iki tane karşılama takı yapılmıştır. Çalışmanın odaklandığı nokta ise İranlılar tarafından yapılan taktır. Çünkü bahse konu tak, Kaçar (Qajar) döneminde yapılan Tahran ve Kazvin şehir kapıları ile birtakım biçimsel ve simgesel bağlantılar taşımaktadır. İran'da Kaçar döneminin reddedildiği, Pers milliyetçiliği çerçevesinde Ahameniş veya Sasani dönemleri formlarından esinlenen binaların üretildiği, uluslararası üslubun İran uyarlamalarının çoğaldığı çok katmanlı bir dönemde; İstanbul'da Kaçar dönemine referans veren bir yapının Rıza Şah'ı karşılamak için yapılmış olması bu yapıyı çalışmaya değer bir konu yapmaktadır. Üstelik Tahran'da yer alan şehir kapılarının, şehrin fiziksel gelişimi ve Kaçar geçmişi ile yaşanan gerilimli bağ sonucu yıkılmış olması ve buradan hareketle İstanbul'da İran şahını karşılamak için Kaçar geçmişine referans veren bir tak yapılması ikilemli bir zemin sunmaktadır. Bu ikilem Kaçar döneminde yapılan şehir kapılarını referans alan bahse konu zafer takının üstünde Sasani ve Ahameniş dönemine atıfta bulunan Faravahar simgesinin yer almasıyla da kendini göstermektedir. İranlılar uzun yıllardır İstanbul'da yaşamakta ve ticaretle uğraşmaktadırlar. İranlıların Büyük Valide Han'da dükkânları bulunmakta çeşitli iş kollarında çalışmaktadırlar. Ziyaret için İstanbul'da yaşayan İranlıların zafer takının yapılmasını üstlendiği ve Nikolai Peroff isimli bir ressamın bu işte yer aldığı dönemin gazetelerinde yer almaktadır. N. Peroff Bolşevik Devrimi sonucu Rusya'yı terk etmek zorunda kalan bir ressamdır. N. Peroff 'un İstanbul'da ressamlık yaptığı, fotoğrafçılık stüdyosunda çalıştığı ardından Darülbeydi'de daha sonra Türk tiyatrosunda dekoratörlük yaptığı bilinmektedir. Tiyatro'da sahnelenen oyunların dekorlarını hazırlayan N. Peroff bu işte yeteneğinden dolayı ünlenmiş ve uzun yıllar bu görevde çalışmıştır. 1934 yılında İran Şahı'nın Türkiye ziyaretinde İstanbul'da yapılan bir karşılama takının, Kazvin ve Tahran'da yer alan Kaçar devri şehir kapıları ile biçimsel benzerlikler taşıması, İranlıların yabancı ülkede İran'ı temsil etme pratikleri hakkında izler sunmaktadır. İstanbul'da yaşayan İranlıların temsil pratiklerinin Kaçar geçmişinde yer alan formlarla yakın ilişkili olduğu görülmektedir. Bahse konu zafer takı, ülkesini terk etmek zorunda kalan Rus ressama en azından birtakım özellikleri ısmarlanarak yaptırılmıştır. Geçici bir karşılama yapısının üretilmesinde İranlı esnaflar ve Rusya'dan gelen bir ressam yer almıştır. Bu durum Rıza Şah'ın ziyaretinde Galata Köprüsü'nü İran ve Rusya gibi farklı coğrafyalardan gelen sanatçı ve tüccarların birikimlerinin bulunduğu bir alan yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rıza Şah Türkiye Ziyareti, Zafer Takı, N. Peroff, Galata Köprüsü.

¹ Y. Mimar, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı Doktora Öğrencisi, 0000-0002-0586-7303, mimarhuseyincinar@gmail.com

² Prof. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Öğretim Üyesi, 0000-0002-0021-2076, pvarian@gmail.com

GİRİŞ

Makalenin amacı mimarlık tarihi çalışmalarında az incelenmiş konulardan olan zafer takları üzerine, Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti çerçevesinde düşünmeye olanak sağlayabilmektir. Bu yapıların vücut bulduğu sosyal ve siyasi ortam içinde değerlendirilmesi, var eden bânî ve sanatçıların izinin sürülmesi, mimari kurgularının analiz edilmesi potansiyel çalışma alanları sunmaktadır. Sadece bu ziyaret esnasında onlarca zafer takı yapılmıştır. Yapıldıkları dönemde önem atfedilen ancak geçici oldukları için fiziksel izi kalmayan bu yapılar dönemin kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır.

Rıza Şah ve heyeti Gürcübulak'ta Türk sınırına girerek Doğubeyazıt, Iğdır, Kars, Erzurum, Bayburt, Gümüşhane üzerinden Trabzon'a, buradan deniz yoluyla Samsun'a ve daha sonra trenle Turhal, Zile, Kayseri, Kırıkkale üzerinden Ankara'ya gelmiştir. Ankara'daki programın ardından trenle Eskişehir, Afyon ve İzmir'e; daha sonra Balıkesir, Çanakkale, Yalova ve İstanbul'a gelmiştir. 2 Temmuz 1934 tarihinde geri dönüş yolculuğuna başlayan heyet, deniz yolculuğu ile Trabzon'a ardından kara yoluyla İran'a dönmüştür.

Ziyaret iki coğrafya arasında geçmişte yaşanan savaşların bittiği ve yakın dönemde yaşanan sınır belirsizliklerinin giderildiği bir dönemde olmuştur. Rıza Şah, Atatürk'ün ulus devlet ideolojisi bağlamında kurduğu cumhuriyetin yeniliklerini gözlemlemek ve bu yenilikleri İran'da gerçekleştirmek istemiştir. (Gerede, 1952) Genç cumhuriyet ise yarattığı kurumların başarısını bir başka devlete tanıtmaya fırsatı bulmuştur. Ziyarete heyet ziraat fakültesi, hıfzısıhha enstitüsü, halkevi, baraj, hastane gibi birçok askeri, siyasi, sosyal kurumları ziyaret etmiştir. ("*İran Şahenshahı Türkiye'de*", 1934) Törenlerde kullanılan devlet sembolleri iki devletin yakınlaşmasını sağlamış ve ziyaret, uluslararası devlet sisteminin eşit üyeleri olarak varlıklarını ilan etme biçimi olmuş, kendilerini bağımsız ve egemen devletler olarak gösterme fırsatı sunmuştur. (Marashi, 2005)

Bu ziyaret, dönemin matbuatında hareketlilik yaşatmış; Yeni Adam, Hafta, 7 Gün, Ayın Tarihi, Uyanış Servetifunun, Demiryolları Mecmuası, Nafia İşleri Mecmuası gibi dergilerde, günlük gazetelerde İran ile ilgili haberler, İran'ı tanıtan yazılar kaleme alınmıştır. 1934 yılında bu ziyaret için İran'ı tanıtmayı amaçlayan bir kitap da basılmıştır.³ Bu yazılar iki ülkenin birbirini daha yakından tanımasını amaçlamıştır. Ziyaret için Şahname'den esinlenen Adnan Saygun tarafından bestelenen Özsoy operası düzenlenmiştir. ("*İlk Millî Operamız*", 1934) Bu dönemde Elazığ'a varan demiryolları üzerinde kurulan zafer takında yer alan yazı, İran'a bakış açısını sloganlaştırmıştır: "*Kardeş İran'a Doğru*". ("*Tren Elâzize Vardı*", 1934)

1. Rıza Şah'ın Türkiye Ziyareti

Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyaret etme düşüncesi 1925 yılına kadar geriye gitmektedir. (Esental, 1999) 8 Eylül 1932'de Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin Rıza Pehlevi ile görüşmesinde, Gazi Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın görüşmesinin belki iki devlet reisinin de ülke dışına çıkamayacağından sınırda olabileceği belirtilmiş daha sonra Rıza Şah'ın Gazi'yi Ankara'da makamlarında resmen ziyaret etmek niyetinde olduğunu belirtmesiyle ziyaretin temelleri atılmıştır. (Gerede, 1952)

Türkiye'de Rıza Şah'ın ziyareti için birçok hazırlık düşünülmüş, aylar öncesinde hazırlıkların başlaması için çalışmalar yapılmıştır. Ziyaret yaklaşık yirmi altı gün sürmüştür. Heyetin geçeceği şehirlerin giriş ve çıkışlarına tak yapılacağı hususu belirtilmiştir. ("*Rıza Şah Hz. Bu sabah*", 1934) İran heyetinin rotası genç cumhuriyetin sanayi, eğitim, askeri kurumlarını merkeze alarak oluşturulmuş, Ankara'da askerî geçit töreni yapılmış, farklı şehirlerde çeşitli

³ Bugünkü İran, Ahmed Ekrem, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1934

askeri manevralar düzenlenmiş ve tayyare uçuş gösterileri yapılmıştır. Atatürk Rıza Şah'a Kayseri'de üretilmiş iki adet uçak hediye etmiş ve Türk pilotlar bu uçakları Tahran'a götürmek için görevlendirilmiştir. (Cumhuriyet Arşivi, 1934)

2.Zafer Takı, Tak-ı Nusret Kavramlarına Yaklaşım

Tak, kemer biçimli genellikle bir olayı kutlama veya hatırlatma amacıyla üretilen yapıdır. Kamûs-i Türki'de, daire suretinde kapı veya pencere üstündeki kemere, yatak üstündeki bir çeşit örtüye ve kümbete tak denildiği belirtilmektedir. (Sami, 1318) Bu yapılar için Farsça'da "Tak-ı Nusret" terimi kullanılmaktadır. Tak teriminin Farsça'da dışbükey çatı, tavan gibi anlamları bulunmaktadır. (Dehkhoda, 1377) Doğrudan yapısal bir ifade olup Tak-ı Bostan, Tak-ı Kısra gibi anıtsal kemerli antik yapılarda bu ifade kullanılmaktadır.

Zafer takları Roma mimarisinde önemli bir olayı ve kişiyi hatırlatmak için yapılmışlardır. Bu yapılarda kabartmalar ve yazıtlar ile anısına dikilen olay canlandırılmaktadır. (Britannica, t.y.) Sonraki yüzyıllarda zafer takı yapma kültürü çeşitlenerek devam etmiştir. Örneğin kalıcı zafer taklarının aksine, III. Henri'nin Venedik'e gelişi (1574) için geçici bir zafer takı yapılmıştır. Albrecht Dürer ise gravür baskı ile zafer takını yapısal olmayan bir zeminde üretmiştir. (Kimberly, 2023) 19. ve 20. yüzyılda birçok şehirde geçici ve kalıcı zafer takları yapılmış olup bu yapılar, askeri zafer ve iktidar gücünü hatırlatmasının yanında, şehirde yaşanan olağanüstü olayları kutlama işlevini de üstlenmişlerdir.

Gravür 1 III. Henri'nin Venedik'e gelişi (British Museum, 1591), **Ahşap Baskı 1** Albrecht Dürer'in Zafer Takı (The Met Museum, 1515)

Çalışmanın ele aldığı yapılar bu dönemde "Tak-ı Zafer", "Tak-ı Nusret" gibi kavramlar ile anılsa da bu yapıların antik dönem veya 19. yüzyıl zafer takları ile aralarında strüktürel bir bağ bulunmamakta, kemer haricinde nadiren biçimsel benzerlik bulunmaktadır. Bu duruma rağmen iki mimari unsur aynı isimle anılması yanıltıcıdır. Çalışma konusu yapılar önemli bir askeri zafer ile ilişkisi bulunmayan daha çok kutlama veya karşılama için yapılan geçici yapılardır. Zafer takları Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinde de karşılama yapısı olarak kullanılmıştır.

Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti için yapılan zafer takları ahşap-metal strüktür üzerine, boyanmış ahşap veya kumaş kaplama yapılarak bitki, yazı, bayrak, kumaş, çiçek gibi çeşitli unsurlarla süslenmiş, yollar üzerine geçici olarak kurulmuştur. Bitkisel süslemeler, en sade ve doğrudan elde edilen malzeme olarak hızlı üretilen taklarda kullanılmıştır. Bu durum Türk edebiyatına yansımış aynı dönemde kurulan bir takım susam, yaban çiçekleri, kasımpatı gibi bitkilerle süslenmesi ele alınmıştır. (Kemal, 2020) Karşılama yapısı olarak düşünülen bu yapılarda hoş

geldiniz anlamında yazılar öne çıkmakta; bayrak, portre ve arma gibi devlet sembolleri de kullanılmaktadır.

3.Seyahat Güzergâhı ve Yapılan Zafer Takları

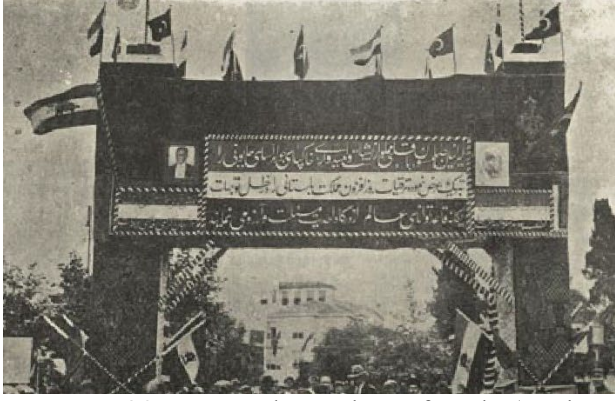
Rıza Şah 10 Haziran sabah saatlerinde Gürcübulak'ta üzerinde “Hoş Geldiniz” (خوش آمدی) yazılı zafer takını geçerek Türk hududuna girmiştir. Hududa giriş törenle yapılmış, İran ve Türk marşları çalınmış, takım bir tarafında İran piyade alayı bir diğer tarafında da üç bölükten oluşan Türk piyade taburu mevki almış, Rıza Şah hududu geçtiğinde top atışı yapılmıştır. (“Rıza Şah Hz. Memleketimizde”, 1934) Fotoğraf 1'de yer alan Gürcübulak'ta kolordu tarafından yapılan zafer takı on iki metre genişliğinde altı metre yüksekliğinde olup Türk ve İran bayraklarıyla süslenmiştir. (“Rıza Şah Hz. Bu sabah”, 1934)

Heyet sınırı geçtikten sonra Beyazıt'a ardından Iğdır'a gelmiştir. 11 Haziran öğle vaktinde Kağızman'a akşam Kars'a gelmiş, ayın 12'sinde Horasan'a aynı gün akşam Erzurum'a gelmiştir. (Gerede, 1952) İran heyeti Horasan köyüne (günümüzde Horasan ilçesi) geldiğinde Aras nehri kenarında dinlenmek için çadırlar kurulmuş, çam dallarıyla süslü, üzerinde “Hoş Amedi” yazılı bir tak kurulmuştur. (“İran Şahenşahi Türkiye’de”, 1934) Heyet daha sonra Erzurum'a gelmiştir. Burada Fotoğraf 4'te yer alan zafer takı yapılmıştır. Bu yapı ana kemer yanında yer alan ikili kemerlerden oluşmaktadır. Zafer takında ay yıldız, şir ve hurşid sembolleri ve Farsça yazılar bulunmaktadır. Rıza Şah ve Atatürk'ün resimleri yer almakla beraber ana kemere bağlı bir avize asılmış, kandiller ve bayraklarla süslenmiştir.

Fotoğraf 1 Gürcübulak sınırında yapılan zafer takı (“Seferhaya Resmi”, t.y.) **Fotoğraf 2** Erzurum zafer takı (Atatürk Kitaplığı, 1966)

Heyet 13 Haziran sabahı öğle saatlerinde Bayburt'a, akşam Gümüşhane'ye 14 Haziran günü öğle saatlerinde Trabzon'a, 15 Haziran sabahı Samsun'a gelmiştir. (Gerede, 1952) Trabzon'da yapılan hazırlıklar 11 Haziran'da bitmiş, şehre üç büyük tak kurulmuştur. (“İran Şahenşahi Türkiye’de”, 1934) Samsun'da ise heyeti karşılamak amacıyla zafer takı yapılmıştır. (“Rıza Şah Hz. Memleketimizde”, 1934) Fotoğraf 3'te yer alan bu zafer takı bayraklar ve kumaşlarla süslenmiş, takım üzerinde Farsça yazılar ve iki liderin portresi yer almıştır.

Fotoğraf 3 Samsun'da yapılan zafer takı (Bacharan, 1939), **Fotoğraf 4** Ankara'da yapılan zafer takı (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1934)

Samsun'daki programın ardından Rıza Şah tren ile Ankara Garı'na gelmiş burada Atatürk tarafından karşılanmıştır. Ankara'da Rıza Şah'ı karşılamak amacıyla zafer takı kurulmuştur. (*İran Şahenşahi Türkiye'de*, 1934) Bu tak istasyondan Türk Ocakları Genel Merkezi binasına giden güzergâhta yapılmıştır. Fotoğraf 4'te yer alan bu yapı üç ana kütleli birbirine bağlayan yazı kuşağından ve bu yazı kuşaklarının altında bulunan dört adet sütundan oluşmaktadır. Rıza Şah Ankara sonrasında tren ile Eskişehir ve Kütahya'ya gitmiştir. Tren güzergâhında yer alan Alayund istasyonunda, üzerinde İran ve Türk bayrakları asılı bir tak yapılmıştır. (*İran Şahenşahi Türkiye'de*, 1934)

Fotoğraf 5 İzmir Kordon'da yapılan zafer takı (*Ordumuz dün İzmirde*, 1934), **Fotoğraf 6** İzmir'de yapılan diğer zafer takı (*Yeki ez tak ha yi Nusret*, 1313)

Ziyaret Batı Anadolu güzergâhında devam etmiş, Bornova girişinde üzerinde Farsça hoş geldiniz yazılı tak yapılmıştır. (*İran Şahenşahi Türkiye'de*, 1934) İzmir'e girişte yer alan (Fotoğraf 6) bir diğer zafer takının fotoğrafı Ettelaat Gazetesi'nde yer almaktadır. (Ettelaat, 1313) Rıza Şah, İzmir'de "*hoşamedi*" ve "*nümuği çeşmima Ruşen*" yazılı takın altından geçmiş, kordon boyunca halk toplanmıştır. (*İran Şahenşahi Türkiye'de*, 1934) İzmir'de yapılan diğer tak, çipa resimleri ve tayyare maketi ile süslenmiştir ayrıca İzmir'de tayyare manevraları yapılmıştır. (*Ordumuz dün İzmirde*, 1934) Genç cumhuriyetin önem verdiği tayyare gibi askeri teçhizatlar zafer taklarında yer almıştır. Buradan hareketle geçici olarak üretilen bu yapıların biçimlenmesinde kutlama veya karşılama programında yer alan olayların etkisinin olduğu görülmektedir.

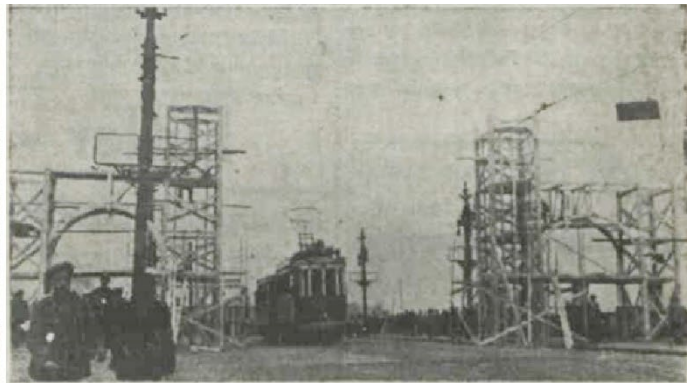
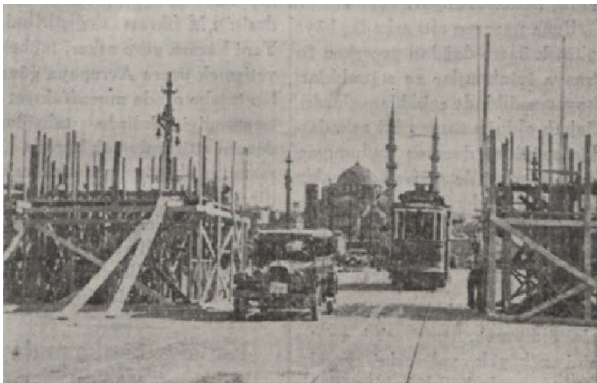

Fotoğraf 7 Bursa'da yapılan zafer takı (Çınar, 2023), **Fotoğraf 8** Galata Köprüsü üstünde yapılan zafer takları (“*Cartes Postales*”, 2010)

İzmir programından sonra heyet otomobil ile Balıkesir'e geçmiş ve ardından Çanakkale'ye varmıştır. Çanakkale yolunda çam ve defne yapraklarıyla süslü yetmişten fazla tak kurulmuştur. (“*Balıkesirden İstanbul'a geliş*”, 1934) Rıza Şah Çanakkale ziyaretinden sonra Gülcemal vapuru ile İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Heyeti karşılamak amacıyla Bursa'da da hazırlıkların yapıldığı bilinmektedir. (“*Şahinşah Hz. Gazi Hz.*”, 1934) Fotoğraf 7'de yer alan Rıza Şah'ın Bursa ziyareti için yapılan zafer takı, yatay-dikey şerit çizgilerden oluşan üç kemerli yapıdır. Bu yapıda Türk ve İran devlet sembolleri, “*Safa Amedid*” yazısı ve yarım daire şeklinde alınlık yer almaktadır.

4.Galata Köprüsü Üzerinde Yapılan Zafer Takları

Rıza Şah ve heyeti 26 Haziran'da İstanbul'a Gülcemal Vapuru ile gelmiş, vapurla Anadolu Kavağı'na kadar tur yapılmış daha sonra vapur Selimiye açıklarına demirlemiştir. Atatürk ile Rıza Şah Kınalıada vapuruna geçmiş, vapur Sarayburnu'na yapılan iskeleye yanaşmıştır. Burada karşılama töreni yapılmış, şimendifer köprüsünde İstanbul'da yaşayan İranlı bir öğrenci Rıza Şah'a çiçek takdim etmiş, iki lider otomobile binerek Sultanahmet, Divanyolu, Cağaloğlu, 4. Vakıf Han, Galata Köprüsü, Taksim güzergâhından Akaretlere ve ardından Dolmabahçe'ye gitmiştir. (“*Dün bütün İstanbul*”, 1934)

Fotoğraf 9 Belediye tarafından yapılan zafer takı inşaatı (“*Şah Hz. nin İstikbali*”, 1934) **Fotoğraf 10** İranlı tacirler tarafından yapılan zafer takı inşaatı (“*İran Şehinşahi Hz.*”, 1934)

Galata Köprüsü'nde belediyenin tak inşa ettireceği, takın İran mimari usulünde olacağı, fevkalâde tezyin edileceği ve İran kolonisinin de Sirkeci tarafında tak yaptıracağı bilgisi de yer alır. (“*Şah Hz. İçin Hazırlık*”, 1934) Daha sonra bu durum değişmiş, Rıza Şah'ın İstanbul ziyareti için Galata Köprüsü üstüne iki tane zafer takı yapılmıştır. Bu taklardan biri İstanbul

Belediyesi tarafından (“Şah Hz. Nin İstikbali”, 1934) diğeri ise İstanbul'da yaşayan İranlı tacirler tarafından yaptırılmıştır. İranlı tacirler tarafından yaptırılan takımın inşası 20 Haziran tarihinde bitmiştir. (“Şehinşah Hz. ve Cümhur Reisimiz”, 1934) İranlı tacirlerin yaptırdığı zafer takı ahşap strüktüre sahiptir. (“İran Şehinşahı Hz.”, 1934) Belediyenin yaptırdığı zafer takı da ahşap strüktüre sahip olup 7 Haziran'da Karaköy cihetinde bu yapının bitmek üzere olduğu belirtilmektedir. (“Şah Hz. nin İstikbali”, 1934)

Fotoğraf 11 Belediye tarafından yapılan zafer takı, (Atatürk Kitaplığı, 1934), **Fotoğraf 12** İranlı tacirler tarafından yapılan zafer takı (Çınar, 2023)

Rıza Şah Galata Köprüsü'nden geçerken İranlılar tarafından yaptırılan zafer takını izlemiş ve beğendiğini belirtmiştir. (“İstanbulcular”, 1934) 26 Haziran gecesi Rıza Şah için fener alayı düzenlenmiş, İranlı tacirler tarafından yaptırılan zafer takı ampullerle aydınlatılmıştır. (“İstanbul dün”, 1934)

Takım tasarımını yapan ressam N. Peroff'un İran'daki Kazvin şehrinin kapılarından birini örnek olarak seçmiş veya bâni tarafından bu yönde bir talep olmuştur. (“Şehinşah Hz. ve Cümhur Reisimiz”, 1934) Bu konu 5.3. bölümde ele alınacak olup biçimsel olarak örnek alınan bu kapı Kazvin'de yer alan Tahran kapısı veya Tahran'da yer alan Kazvin şehir kapısı olmalıdır. Zafer takı tasarımında İran şehir kapılarını kaynak alınmasının; İranlı tacirler mi veya İran hükümeti tarafından mı tavsiye edildiği bilinmemektedir. Her iki durumda da Peroff'un güçlü bir gözlem yeteneğinin olduğu, muhtemelen fotoğraf üzerinden gördüğü şehir kapılarında yer alan çini ve sırlı tuğlaların desenlerini ahşap üzerine resmettiği anlaşılmaktadır.

Belediye tarafından yapılan zafer takı köprü'nün Karaköy tarafında, İranlı tacirler tarafından yapılan zafer takı ise Eminönü tarafında yer almaktadır. İstanbul Belediyesi'nin yaptırdığı takımın üstünde ”Kardeş milletin büyük mesut Şahinşah'ının gelişini kutlarız”⁴ yazısı yer alır. Bu yapı ana kemer yanında iki küçük kemerden oluşan yatay çizgili bir dekorasyona sahiptir. İranlı tacirlerin yaptırdığı zafer takımının aksine bu yapıda kemerler dışında tarihsel atıf içeren bir öge bulunmamaktadır.

4.1. İstanbul'da Yaşayan İranlı Tacirler

Anadolu'da 20. yüzyılda 4 bin İranlı aile için tezkire çıkarıldığı belirtilmektedir. Bu nüfusun %80'nin Azerbaycanlı olduğu belirtilmektedir. İranlılar halı, kitap, kâğıt, tütün, fayton, sabun, deri, helva üretimi gibi iş kollarında çalışmıştır. (Sasani, 2006) İranlı esnafın ticaret

⁴ ورود مسعود شاهنشاه معظم ملت برادر را تهنیت مگیو یم

merkezi İstanbul'dur. Rıza Şah İstanbul ziyaretinde burada yaşayan İranlılara hitapta bulunmuş; Türkiye'yi kendi memleketleri olarak görmelerini ve geçmişte yaşanan mezhep ihtilaflarının geride kaldığını belirtmiştir. ("*Türkiyeyi Kendi Memleketiniz Gibi Biliniz!*", 1934)

İran ile Osmanlı arasında Tebriz-Erzurum-Trabzon ve Tebriz-Erzincan-Sivas yolu üzerinden ticaret yapılmaktaydı. 19. yüzyılda Süveyş Kanalı'nın açılması, Tebriz Puti hattının varlığı, I. Dünya Savaşı ve ardından Osmanlı Devleti'nin dağılması, İngiltere ve Rusya'nın İran'daki varlığı; bu ticaret yollarını olumsuz etkilemiştir. (Daei, 2011) Her ne kadar bu gerileme yaşansa da 1934 yılında İranlı tüccarlar İstanbul'da varlığını devam ettirmiş ve iki ülke arasındaki ticari sorunların nasıl çözülebileceği hakkında fikir beyan etmişlerdir. ("*Türk-İran ticaretinin inkişafı*", 1934) İstanbul'da yaşayan İranlılarla Rıza Şah'ın görüşmesi İran gazetelerinde de yer almıştır. ("*İraniyan mokim İstanbul*", 6 Mordad 1313) Tokatliyan otelinde Rıza Şah ile gelen İran gazetelerinin temsilcileri adına bir çay verilmiş olup bu organizasyonu İranlı tacirler düzenlemiştir. ("*Türkiyeyi Kendi Memleketiniz Gibi Biliniz!*", 1934)

Tebriz İstanbul ticaret hattında Valide Han, İranlı tacirlerin merkezi konumundadır. Valide Han'da 1909 ile 1913 arasında elli-altmış civarında İranlı tüccar iş yaparken, tüccar sayısı zamanla azalarak 1915'te kırk altı, 1921 yılında on ikiye düşmüştür. (Dığıroğlu, 2014) İstanbul'da yaşayan İranlılar tütün, halı, kumaş, ticareti yapmaktaydılar. İranlıların 18. yüzyılın ortalarından itibaren kullanmaya başladığı Valide Han, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra 1931 yılına kadar İranlılara ikametgâh olarak hizmet vermiştir. Valilik tarafından ikamet amaçlı kullanılamayacağına dair karar alınmasıyla, yalnızca ticarethane ve imalathanelere ev sahipliği yapmaya başlayan Valide Han'ın yönetimi 1940'ların sonuna kadar İran kökenli odabaşların elinde kalmıştır. (Boynudelik, 2014)

4.2. Beyaz Rusların İstanbul'a Gelişi ve N. Peroff

Beyaz Rus, Bolşevik ihtilali sonrası çıkan iç savaşta Bolşevikler aleyhinde olan Ruslara verilen isimdir. (Koçu ve Akbay, 1961) 1917 Bolşevik devriminden sonra dünyanın birçok ülkesine dağılan Beyaz Ruslar (Çar'ın ordusu olan Beyaz Ordu'dan dolayı bu isim kullanılmıştır.) ilk durak olarak İstanbul'a gelmişlerdir. Rus mülteciler Kasım 1920'de İstanbul'a gelmiş, 1923 yılında işgal sona ererken büyük oranda Avrupa'nın farklı ülkelerine gitmişlerdir. (Macar & Elçin Macar, 2010: 13) İstanbul'a yaklaşık 150.000 mülteci gelmiştir. Bu göç için İstanbul'un tercih edilmesi, Beyaz ordunun Rusya'nın güneyinde yoğunlaşması, İstanbul'un bu coğrafyaya yakın olması, İstanbul'un İngiltere ve Fransa'nın işgali altında olması ile ilişkilendirilebilir. (Macar ve Elçin Macar, 2010: 272)

İstanbul'a soylu ve zengin Rusların gelmesi 1919 yılına dayanmaktadır. Beyaz ordunun 1919 yazında ilerleyişe geçmesinin ardından bu kafiye geri dönmeyi düşünmekte iken bir bölümü Avrupa'ya geçmiştir. (Bakar, 2012) İstanbul'a çok sayıda mülteci gelmesi ilk 1920'de yaşanır, 14 Kasım'da İstanbul'a ilk gelen gemilerde kadın, çocuk ve bakıcılar bulunur. Gemidekiler gıda problemleri nedeniyle zorlu bir yolculuk geçirerek İstanbul'a ulaşmışlardır. (Macar ve Elçin Macar, 2010: 20) İstanbul işgal altındayken Beyaz Rusların mülteci olarak bu şehre gelmesi, uzun yıllar savaşan iki milleti; Türkleri işgal altında Rusları ise mülteci olarak bir araya getirmiştir. (King, 2019: 96)

Rusya'dan gelen mülteciler arasında ressamalar da bulunuyordu. Beyaz Rus ressamalar İstanbul'da Galata Köprüsü, Kabristan Yolu, Kapalı Çarşı gibi yerlere tezgâh açıp manzara ve portre resimleri satarak geçinmeye çalışıyorlardı. (King, 2019: 104-105) Rus ressamalardan Vladimir Feodovich Zender Bizans sanatını inceleyerek resimlerine aktarırken Vladimir

Konstantinovich Osmanlı eserlerini resimlerine konu ediyordu. Dimitri Vassilievich İsmailovitch İstanbul'un tarihi yerlerini resmediyor, Alexis Gritchenko cami ve tekke resimleri yapıyordu. (Deleon, 1996: 51-55)

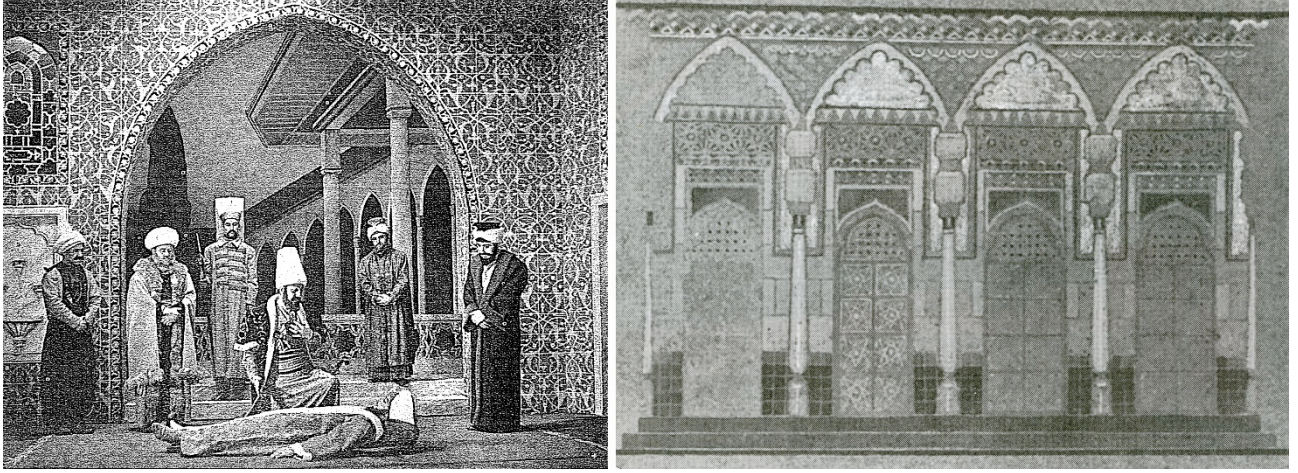
Nikolai Peroff 1882'de Rusya'nın Ryzan şehrinde doğdu. Harkof Üniversitesi Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim gördü. 1920 yılında ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etti. N. Peroff Panteleimon Kilise Korosu şefi ve bu kilisenin bekçisi oldu. 1927 yılından itibaren İstanbul Şehir Tiyatrolarının dekoratörlüğünü yaptı. 1940'ta bale sahnesi düzenledi, 1950'de Ankara Devlet Opera ve Balesi baş ressamı oldu. (Uturgauri, 2015) N. Peroff 1954 yılında kurulan Rus kiliselerinin yardımlaşma derneğinin kurucuları arasında yer aldı. (Deleon, 1996: 157)

Fotoğraf 13 Kemer şeklinde dekor üstünde çalışan N. Peroff (*"Tiyatronun görülmiyen tarafları"*, 1934) **Fotoğraf 14** N. Peroff ve resimleri. (Metromod, t.y.)

İstanbul'a gelen Beyaz Rus ressamların ilk sergisi 9 Ekim 1921 tarihinde gerçekleşti. 1 Ocak 1922 tarihinde İstanbul Rus Ressamlar Birliği kuruldu. Mayak isimli galeride dokuz adet sergi açıldı. Bu sergiye İsmailovitch, Saraphanoff, Peroff ve Zaretzki adlı ressamların tabloları katıldı. (Deleon, 1996: 51-55) 1927 yılında yayınlanan "Boğaziçinde Ruslar" ve 1924 yılında yayınlanan Türklere teşekkür etmek amaçlı düzenlenen "Spasibo" isimli yayında N. Peroff'un da adı geçmektedir. (Deleon, 1996: 162-164) Peroff, Güzel Sanatlar Birliği resim şubesinin açtığı sergilere de resim göndermiştir. (*"İki sergi bir arada"*, 1935) Rus Ressamlar Birliği üçüncü sergisine Peroff dini içerikli eserlerle katılmıştır. (*"Rus Resm-i Meşheri"*, 1923) N. Peroff farklı yıllarda düzenlenen başka sergilere de resimleriyle katılmıştır. (*"34'üncü Resim Sergisi"*, 1935)

Ressamlar Birliği, Millî Mücadelenin başarıya ulaşmasından sonra yaşanan siyasi değişimlerden sonra dağılmıştır. Birçok Beyaz Rus farklı ülkelere göç etmiştir. 1936 yılında 986 Beyaz Rus, Türk vatandaşlığına geçmiştir. (Uturgauri, 2015) Nikolai Kamykoff, Nikolai Peroff, Jules Kanzler, Nikolai Saraphanoff, Nikolai Kluge, İraida Barry gibi ressam ve sanatçılar Türkiye'de kalmış ve Türk vatandaşlığına geçmiştir. (Aygün, 2021)

Fotoğraf 15 III. Selim oyunu için hazırlanan dekor (Metin, 1962), **Fotoğraf 16** N. Peroff'un dekor eskizi (Özer, 1996)

Peroff birçok resminde manzara, mimari ve doğa gibi konuları ele almıştır. Peroff'un bu resimlerinde İzlenimcilik ve Post Empresyonizm etkisi görülmektedir. (Özer, 1996) Peroff ressamlıktan tiyatro dekorasyonuna uzanan kariyerinde resim ile mekânsal özellikler taşıyan dekorları üretmiş kemer, çini, sütun gibi mimari öğeleri gözlemleyerek bunları dekora uygulamıştır. Peroff'un resim ve dekorlarında İstanbul'un mimari geçmişinin gözlemi fark edilmektedir. N. Peroff kemer şeklinde bir dekorun üretimini yaparken fotoğrafı bulunmaktadır (Fotoğraf 13). Bu fotoğraf, zafer takında yer alan kemerlerin ve çini motiflerle bezelenen ahşap plakaların, nasıl bir üretim süreciyle yapıldığına örneklik teşkil etmektedir. ("*Tiyatronun görülmeyen tarafları*", 1934)

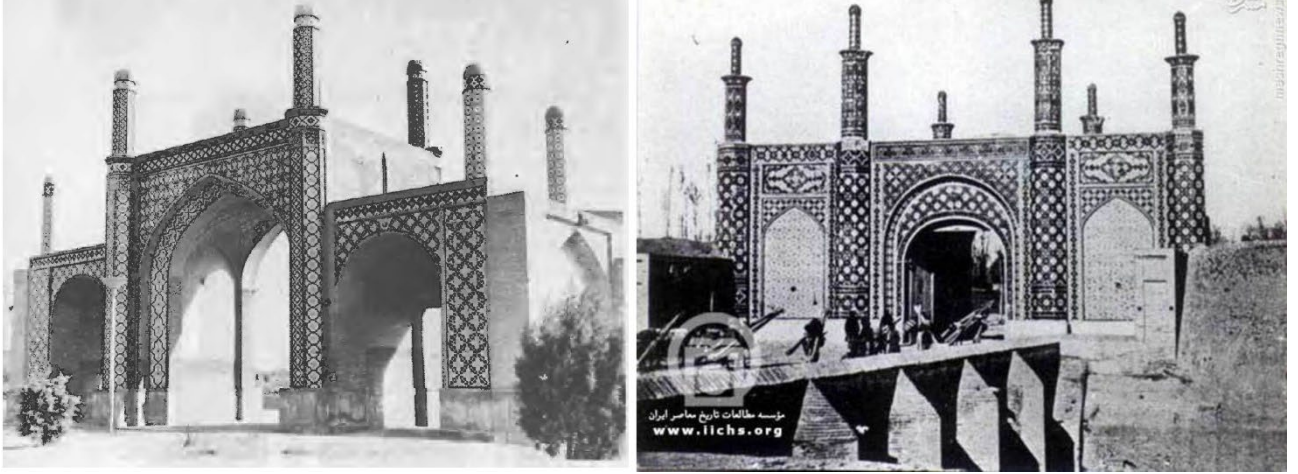
Peroff, Kanzler'in fotoğrafhanesinde çalışmış, çalıştığı yerin duvarlarına yapmış olduğu desenler Muhsin Ertuğrul'un dikkatini çekmiş, Peroff'u tiyatroya davet etmiştir. (Muhsin Ertuğrul, 1964) Peroff ilk dekorunu 9 Ocak 1928 tarihinde oynanan Mürâi komedi oyunu için yapmış, bu dekor perde açılır açılmaz seyircinin beğenisini toplamıştır. (Nutku, 1969)

İlk dekorlar bezle yapılırken sonrasında kontrplak dekorlara ve konstrüksiyon içeren dekorlara geçilmiştir. (Özer, 1996) Tiyatroda yapılan dekorlar kısıtlı maddi imkânlar yüzünden bozulup yeniden üretilmiş bu yüzden dekorlar saklanamamıştır. (Nutku, 1969) 20. yüzyıl başlarında Avrupa'da tiyatroların dekor tasarımı ayrı bir uzmanlık dalı olurken Türk Tiyatrosu'nda sahne deneyiminin yeni olması ve yetişmiş sanatçı olmaması sebebiyle sahne dekoru ressamlar tarafından yapılmıştır. (Özer, 1991)

4.3 Kazvin'de yer alan Tahran Kapısı ve Tahran'da yer alan Kazvin Kapısı

Galata Köprüsü üzerinde yer alan zafer takının Kazvin şehir kapılarından birisinden intihap edildiği ve İran mimari tarzında yapıldığı gazetelerde yer almaktadır. Bu yapının Kazvin'in hangi kapısından biçimsel izler taşıdığı ve Tahran'ın şehir kapılarıyla olan ilişkisi önemli konumdadır. Kazvin şehrinin Safevi döneminde dokuz adet kapısı olduğu bilinmektedir. (Şehidi, 1349) Fotoğraf 17'de görülen Kazvin'de yer alan Tahran kapısı İstanbul'da yapılan zafer takına biçimsel ve simgesel özellikleri en yakın kapıdır. Bu kapı Kaçar dönemine ait özellikler göstermektedir. ("*Binaha-yi Tarikh-i Kazvin*", 1371) Kazvin'de yer alan Tahran kapısında (Fotoğraf 17) üç tane kemerli geçiş yer almaktadır. Bu şehir kapısının günümüze ulaşan halinde İstanbul'da yer alan zafer takında olduğu üzere sekiz adet minare biçimli küçük kule yer almaktadır. Tahran kapısının eski çizimlerde ise bir cephesinde altı adet kule yer almaktadır. (Encyclopaedia Iranica, t.y.)

Kazvin'de yer alan Tahran kapısının ana kemer yanında yer alan sütunlar ile yan kemerlerde yer alan sütun gövdeleri İstanbul'da yapılan zafer takı ile desen benzerliği içermektedir. Peroff'un zafer takını yaparken elinde fotoğraf olması olağandır. Ana kemer etrafında yer alan çinilerin dekorasyonunda ise desen benzerliği görülmemektedir. Şehir kapısı alınlığında şir ve hurşit yer alırken zafer takında Atatürk ve Rıza Şah'ın portreleri ile Faravahar simgesi yer alır. Takın ana kemerinin üstünde ise Farsça yazılar yer almaktadır.

Fotoğraf 17 Kazvin'de yer alan Tahran kapısı ("*Binaha-i Tarikh-i Qazvin*", 1371) **Fotoğraf 18** Tahran'da yer alan Kazvin kapısı ("*Ba Darvaza ha yi darülhelafe Tehran*", 1395)

İstanbul'da yapılan zafer takının biçimsel kaynaklarından bir diğeri Tahran'da yer alan Kazvin kapısı olabilir. Safevi döneminde Tahran'da altı tane şehir kapısı bulunmaktadır. Nasreddin Şah döneminde Tahran morfolojik yapısı değişime uğramış ve kent sınırları genişlemiştir. Bu dönemde eski Kazvin kapısının yeri değiştirilmiş, yeni kent sınırlarına, yeni kapılar yapılmıştır. (Motaghedi, 2017) Eski Kazvin kapısının iki minareli olduğu bilinmektedir. (Yasini, H. H. & Arjendi, M. 1391) Bu kapı tek kemerlidir. (Necmi, 1364: 47) Tahran'da yer alan Kazvin şehir kapısı Nasreddin Şah döneminde yapılmış, Kazvin kapısı ve diğer birçok Tahran şehir kapısı dönemin belediye başkanı tarafından yıktırılmıştır. (Necmi, 1364: 28)

Rıza Şah döneminde Fars milliyetçiliği ideolojisi çerçevesinde birçok Kaçar eseri geçmişi hatırlattığı gerekçesiyle yıktırılmıştır. (Niar, 2019) Tahran'da Kaçar döneminden kalan şehir kapıları da gerek Kaçar geçmişi ile yaşanan gerilimli ilişki, gerek kentin fiziksel yapısının değişime uğraması sonucunda yıkılmıştır. Rıza Şah'ın askeri okuldan arkadaşı olan Tahran belediye başkanı Kerim Buzarjomehri bu yıkımlarda önemli konumdadır. 1927-1933 arasında yıkılan Tahran şehir kapıları savunma gibi bir amaçla yapılmamıştır. Güçlü surlarla birleşen bir yapısı olmayan bu kapılar şehrin sınırlarını çizerek iktidar bölgesini tanımlayan sembolik bir öge olup, temsil görevi üstlenmişlerdir. (Khosravi & Soltaninia, 2018)

Peroff'dan benzetilmesi istenen şehir kapıları Kazvin'de yer alan Tahran kapısı olmalıdır. Tahran'da yer alan Kazvin kapısı da benzer biçimsel özelliklere sahiptir. Kazvin ve Tahran'da yer alan diğer kapılarda çini kullanımı, kemerli geçişler ve kuleciklerin varlığı benzer biçimsel öğeler içerse de bu yapılar farklı tasarım kurgularına sahiptir. Bu kapılarda yer almayan Faravahar İstanbul'da zafer takında yer almakta olup bu durum yükselen Pers milliyetçiliğinin iktidar söylemi haline gelmesi ile ilişkilendirilebilir. İstanbul'da yaşayan İranlılar Kaçar dönemi özellikleri gösteren bir eseri Rıza Şah'ı karşılamak için kullanmıştır. Bu noktada Faravahar sembolü iktidarın ideolojik söylemini yansıtan bir öge olarak zafer

takında yerini almıştır. Bu durum Fars milliyetçiliğinin İran dışında mimariyi biçimlendirme şekline örnek olmaktadır.

Sonuç

Erken cumhuriyetin çeşitli kutlama etkinliklerinde birçok zafer takı üretilmiştir. Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti esnasında da çok sayıda zafer takı üretilmiştir. Peki, her şehrin yollarına neden geçici zafer takları yapılıyordu? Bu sistematik ve kararlı üretim sözlü bir emir doğrultusunda yapılmış olabileceği gibi zafer takı üretme geleneği olduğundan da söz edilebilir. Bu yapılar şehirde meydana gelecek olağanüstü bir durumun somut ifadesiydi. Birçok şehirde zafer takının yapılmasının yanında Rıza Şah'ın geçeceği kırsal bölgelerde ve ülke sınırında da taklar üretilmiştir. Takların bu kadar yaygın üretilmesi ve fotoğrafa kaydedilmeye değer bulunması, farklı süsleme tekniklerinin olması bu yapılara önem verildiğini göstermektedir. Bu konu hakkında gelecekte yapılacak olan çalışmalar bu yapıların çok sayıda yeni örneğinin bulunmasını ve bilinmeyen özelliklerinin keşfedilmesini sağlayacaktır.

Geçmişte kullanılan biçimler yeniden üretilerek birçok dönemde kullanılmıştır. Modernleşme sancısı içinde olan ve geçmişle gerilimli bir bağ kurulan durumlarda bile yeniden üretim konusu geçmiş ile doğrudan ilişkili olabilmektedir. Safevi-Kaçar dönemi taklarının kullanılması aynı zamanda Faravahar imgesi ile “millileştirilmesi” zengin çalışma alanına işaret etmektedir. Rıza Şah iktidarının Fars milliyetçiliği çerçevesinde kuvvetlendirmeye çalıştığı Ahameniş, Sasani mimari öğeleri ve Kaçar dönemi mimarisi özelliği gösteren bir yapı birlikte var olabilmıştır. Üstelik bu birliktelik Kaçar döneminde yapılan Tahran şehir kapıları yıkılırken olmuştur. Tahran'da orijinal şehir kapıları yıkıldıktan sonra, bu yapılarla benzer özellikler gösteren bir zafer takı yapılmıştır.

Çalışmada İranlılar tarafından yapılan zafer takı dışında, taklarda kemer gibi soyut biçimler haricinde herhangi bir tarihi ögenin kullanılmaktan kaçınıldığı görülür. Bu durum erken cumhuriyetin modernleşme dinamiklerinin zafer taklarının biçimlenmesini etkilediğini göstermektedir. Bu yapılarda ortak olarak Farsça karşılama ibareleri, devlet sembolleri ve çeşitli bitkiler kullanılmıştır. Zafer taklarının büyüklüklerine göre kaynaklarda farklı tanımlandığı görülmektedir. Daha büyük ölçekli olan ve daha kapsamlı strüktüre sahip yapılar “zafer takı” olarak isimlendirilirken daha hızlı üretildiği anlaşılan ve tek kemerli inşa edilen yapılar “tak” olarak tanımlanmıştır. Örneğin Galata köprüsüne yapılanlara zafer takı denirken Alayund ve Horasan'a yapılanlar tak olarak isimlendirilmiştir. Süslemede de bu farklılık görülmektedir. Daha büyük taklarda kumaş, boyanmış ahşap levha kullanılırken, küçük ölçekli yapılarda hızlı üretime imkân tanıyan çeşitli bitkiler kullanılmıştır.

Bu çalışma zafer takı ekseninde potansiyel çalışma alanlarının olduğunu ortaya çıkarmaktadır. İran'da yer alan şehir kapılarının İstanbul'da zafer takının biçimlenmesine kaynaklık etmesi ve bu yapıda İstanbul'a ülkesini terk etmek zorunda kalarak gelen bir Rus ressamın etkisinin olması; hem zamanda mimari biçimlerin hareketliliğini, hem yapı çeşitliliği arasındaki geçişkenliği (Taş, tuğla, çini, sırlı tuğla gibi malzemelerden üretilen şehir kapıları ahşap strüktür üzerine kumaş ve çini motiflerinin ahşap üzerine resmedilmesi ile üretilen zafer takına dönüşmesi bu geçişkenliği gösterir.) hem de Tahran, Kazvin ve İstanbul gibi farklı coğrafyaların birbirini etkileme kapasitesini gösterir.

Kaynaklar

- Atatürk Kitaplığı. (1966), *Erzurum. Tak-ı Milli-i İranyan.* [https://sayisalarsiv.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=\(1966\).Krt_014331](https://sayisalarsiv.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=(1966).Krt_014331).
- Atatürk Kitaplığı (1934), *İran Şah'ının İstanbul'u ziyareti dolayısıyla Galata Köprüsü'nde dikilen tak-ı zafer.* <https://sayisalarsiv.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=>
- Bacharan, M., K. (1939), L'Arc de Triump dressé à Samsoum par L'auteur de Cet Album, en l'honneur de sa Majesté le Chahinchah d'Iran. *Turquie-Iran Amies.*
- Bakar, B. (2012), *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar.* Tarihçi Kitabevi, 211.
- Balıkesirden İstanbul'a geliş. (1934, 27 Haziran). *Vakit*, 10.
- Boynudelik, Z., İ. (2014), Kuruluşundan günümüze tarihi belleğimiz içinde Büyük Valide Han, içinde "Tarihi belleğimiz içinde Büyük Valide Han", Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 63.
- Binaha-yi Tarikh-i Kazvin. (1371), İdare ferhengi ve irşad islami Kazvin, ūmur ĩrangerdi ve Cehangerdi, 41.
- Ba Darvaza ha yi darŭlhelafe Tehran bişter aşina + tasvir.* (1395, 11 Ordebeheşt). <https://www.mizanonline.ir/fa/news/167245/ه-با-دروازه-E2%80%8C-ان-های-دار-الخلافه-تهران-بیشتر-آشنا-شوید-تصاویر>
- Britannica Encyclopaedia. (n.d.). *Triumphal Arch.* <https://www.britannica.com/topic/triumphal-arch>.
- British Museum. (1591), *The arrival of Henri III of France in the Lido of Venice in 1574,* https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1928-0618-35.
- Cartes Postales Anciennes D'Istanbul.* (2010, 14 mai). <http://istanbulenphotos.canalblog.com/archives/2010/05/14/17874244.html>.
- Daei, M. (2011), *İran-Osmanlı ticari ilişkileri:(1900-1923).* [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü], 289-294.
- Dekhoda A., E. (1377), *Loghatnameh Dekhoda,* Moesse-i entesharat ve çap daneshgah-i Tehran, 15236.
- Deleon, J. (1996), *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar Genişletilmiş İkinci Basım,* Remzi Kitabevi, s. 51-55, 157, 162-164.
- Dığıroĝlu, F. (2014), İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31, 69-112.
- Dün bütün İstanbul halkı iki devlet reisini istikbale koştı.* (1934, 27 Haziran). *Akşam*, 2
- Ekaterina A. (2021), Boğaz'ın Rusları: 1920'li Yıllarda Beyoğlu'ndaki Rus Göçmen Sanatçılar. *Toplumsal Tarih*, 330, 9-15.
- Encyclopaedia *Iranica.* (n.d.). *Darvāza.* <https://www.iranicaonline.org/articles/darvaza#prettyPhoto>
- Esendal, M, Ş. (1999), *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar.* Bilgi Yayınevi. 18-19.
- Ertuĝrul, M. (1964), 35 Yıllık Dekorcumuz Nikola Perof. *Türk Tiyatrosu İstanbul Şehir Tiyatrolarının Dergisi*, 354, 20-23.
- Gerede, R., H. (1952), *Siyasi Hatıralarım I İran 1930-1934.* Vakit Basımevi, 283-284.
- İki sergi bir arada Yeni resim sergisinde güzel eserler var.* (1935, 31 Temmuz). *Cumhuriyet*, 8.

- İran Şahenshahı Türkiye’de. (1934), *Ayin Tarihi*, cilt 7, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1-56.
- İran Şehinşahi Hz. hududumuzda karşılandı.* (1934, 11 Haziran). Vakit, 1.
- İraniyan mokim İstanbul, (1313, 6 Mordad). Ettelaat, 1.
- İstanbul dün bir bayram günü yaşadı.* (1934, 27 Haziran). Cumhuriyet, 5.
- İstanbullular, Büyük Reislerini ve misafirleri Şahenshah Hazretlerini görülmemiş tezahüratla karşıladılar.* (1934, 27 Haziran). Vakit, 9-10.
- İlk Millî Operamız.* (1934, 26 Haziran). Son Posta, 8.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, (1934), *İran Şahına hediye edilen uçağı Tahran’a götüreceğ Yüzbaşı Enver ile Nihat’a siyasi pasaport verilmesi.*
- Kemal, Y. (2020), *İnce Memed 3*. Yapı Kredi Yayınları, 615.
- Khosravi, H., ve Soltaninia, S. (2018), *Crossing Gates, Walls and Gardens: The Evolution of Tehran*. Doi:10.4000/echoegeo.16035.
- Kimberly C. (2023, 19 July), *Triumphal arches, reception of*. Oxford Classical Dictionary. <https://oxfordre.com/classics/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-9035?rskey=qSBaUi&result=1>.
- King, C. (2019), *Pera Palas’ ta geceyarısı: modern İstanbul’un doğuşu*. Alfa Basım Yayım, 96, 104-105.
- Koçu, R., E. ve Akbay, M., A. (1961), Beyaz Ruslar. İçinde *İstanbul Ansiklopedisi* (C. 5, 2624).
- Macar, O., D. ve Elçin, M. (2010), *Beyaz Rus Ordusu Türkiye’de*. Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 272.
- Marashi, A. (2005), Performing the Nation: The Shah’s Official State Visit to Kemalist Turkey, June to July 1934. in *The Making of Modern Iran State and Society under Riza Shah, 1921-1941*. edited by Stephanie Cronin, Routledge, 119.
- Metin, A. (1963-4), *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey*, Forum Yayınları, Ankara, LX-LXII.
- Metromod. (n.d.), *Nikolai Peroff*. <https://archive.metromod.net/viewer.p/69/2949/object/5138-10439086>.
- Motaghedi, K. (2017), *The Gates of Old Tehran*. Peikareh Publisher, Tehran, 6.
- Necmi, N. (1364), Tehran uhde Naseri, Entesharat Attâr, 28-47
- Niar, A., K. (2019), İran’da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüş Milliyetçiliği. *Art-Sanat Dergisi*, 11, 272.
- Nutku, Ö. (1969), *Darülbedayi’in elli yılı; Darülbedayi’den Şehir Tiyatrosu’na*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları:191, 158.
- Ordumuz dün İzmirde büyük bir manevra yaptı.* (1934, 24 Haziran). Cumhuriyet, 1.
- 34’üncü Resim Sergisi Dün Törenle Açıldı.* (1935, 20 Temmuz). Tan Gazetesi, 5.
- Özer, A., O. (1991), *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosunda Tasarım ve Mekân Değerlendirme Yaklaşımları*. [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi], 63.
- Özer, A., O. (1996), Tiyatro Tarihimizden Bir Yaprak Ressam-Dekorator Nikola Perof. *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, 25 (150), 26-29.
- Rıza Şah Hz. Bu sabah 10 da hududumuza dahil oluyorlar.* (1934, 10 Haziran). Cumhuriyet, 1.

- Rıza Şah Hz. Memleketimizde.* (1934, 11 Haziran). Cumhuriyet, 1-5.
- Rus Resm-i Meşheri.* (1923, 25 Haziran). Vatan, 3.
- Sami. Ş. (1318), *Kamus-i Türkî* (C. 2). İkdam Matbabası, 865.
- Sasani, H., M. (2006), Payitahtın son yıllarında bir sefir. Çev. Hakkı Uygur, *Klasik Yayınları*, 73-80.
- Seferhayı Resmi Reza Shah Pahlavi.* (n.d.)
https://mashruteh.org/wiki/index.php?title=سفرهای_رسمی_رضا_شاه_پهلوی
- Şah Hz. İçin Hazırlık.* (1934, 20 Mayıs). Son Posta, 2.
- Şah Hz. nin istikbali Heyet bu sabah Erzurumdan karsa hareket etti.* (1934, 7 Haziran). Haber, 1, 8.
- Şahinşah Hz. Gazi Hz. ile Ankaradan dün akşam hareket ettiler.* (1934, 21 Haziran). Akşam, 1-2.
- Şehinşah Hz. ve Cümhur Reisimiz Bugün İzmire Hareket Buyuracaklar.* (1934, 20 Haziran). Son Posta, 3.
- Şehidi, Y. (1349), Hesar u dervaze ha Kazvin, Berresi ha yi Tarihi, 29, 128.
- Uturgauri, S. (2015), *Boğaz'daki Beyaz Ruslar 1919-1929*, Tarihçi Kitabevi.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (1934). *İran Şahı'nın Türkiye Ziyareti*. Video 3:14. saniye
<https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/iran-sahinin-turkiye-ziyareti>
- Tiyatronun görülmiyen tarafları Koltuğa oturup tatlı tatlı seyrettiğiniz bir eser nasıl hazırlanır bilir misiniz?* (1934, 29 Eylül). Akşam, 7.
- The Met Museum. (1515). *Arch of Honor.*
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/388475>.
- Tren Elâzize Vardı Yaşa Türk mühendisi, yaşa Türk işçisi! (1934, Mart-Nisan). *Demiryolları Mecmuası*, 10, 109-110, 343.
- Türk-İran ticaretinin inkişafı için ne yapmalıdır?* (1934, 16 Haziran). Vakıf, 10.
- Türkiyeyi Kendi Memleketiniz Gibi Biliniz! Şahinşah Hz. İranlılara bir hitabede bulundu".* (1934, 29 Haziran). Vakıf, 6.
- Yeki ez tak ha yi Nusret*, (1313, 28 Tir). Ettelaat, 1.
- Yasini, H. H. ve Arjendi, M. (1391). Dervaze ha yi Tehran der hesar Tahmasbi, Memari-i Şehrsazi, do fasılname-i Daneşgah Honer, şomara 9, 105-129.
- Fotoğraf 7 ve Fotoğraf 12 'de yer alan fotokartlar Hüseyin Çınar arşivinde yer almaktadır.

SELÇUKLULAR ZAMANINDA HORASAN'DA BİR TASAVVUFİ KURUMUN GELİŞİMİ: HÂNKÂHLAR

THE DEVELOPMENT OF A SUFİSM INSTITUTION IN KHORASAN DURING THE SELJUKS: KHANKAHS

Efe Yeşildurak¹

GİRİŞ

İslâm tarihi ve kültüründe etkin bir konumda olan tasavvufî kurumlar ve faaliyetler, Orta çağ Türk-İslâm devletlerinde dinî, siyasi, kültürel gelişmeler ve bilhassa halk / tebaa üzerinde derin izler bırakmıştır. Tasavvuf ehli, yaşam tarzı ve öğretileriyle toplum nezdinde itibar sahibi olmuş ve bu nedenle sultanlar ve devlet erkânı ile yakın ilişkiler geliştirmiştir.

Tasavvuf ehli ve idareciler arasındaki münasebetlerin arttığı dönemlerde, tasavvuf erbabının yaşam alanı olan “hânkâh” ve benzeri kurumlar hızla yayılmıştır. Horasan bölgesinde Selçukluların hakimiyet kurdukları dönem de hânkâhların kurumsallaştığı ve hızla yayıldığı bir süreci ifade etmektedir. Bu çalışmada öncelikle hânkâh ve benzeri kavramlar/kurumlar tanıtılmaktadır. Ardından Horasan bölgesinin tasavvuf tarihi açısından önemi, Selçuklular zamanında bu bölgedeki tasavvufla ilgili gelişmeler, hânkâhların kuruluş/yayılmış süreçleri, devrin tasavvuf anlayışı ve Horasan bölgesinde inşa edilen hânkâhlara yer verilmektedir.

1.Hânkâh Kelimesi ve Benzeri Kavramlar/Kurumlar

Hânkâh, Farsça “hân” (ev, mâbed, hâne) kelimesine, hâneye mekân anlamı katan “gâh” eki ilave edilerek türetilmiştir. Zamanla hânkâh şeklinde Arapçalaşan bu kelime (Keyânî, 1369:56 ve Uludağ, 1997: 42) Selçuklu devri kaynaklarında da sıkça yer almaktadır. (Sem‘ânî, 1962: V, 440; Yâkût el-Hamevî, 1995: V, 114; Safedî, 2000: IX, 189 ve İbn Mâkûlâ, 1990: III, 354) Bazı Orta Çağ kaynakları ve sözlüklerinde ise Hângâh (خانگاه), Hânegâh (خانه گاه), Hâncâh (خانچه) ve Hânkâh (خانگاه) yanı sıra Hôrengâh, Hordengâh ve Hônkah (sultanın yemek yediği yer) gibi farklı şekillerde kullanılmaktadır. (Sem‘ânî, 1962: V, 27; Yâkût, 1995: IV, 78; Safedî, 2000: XIX, 228 ve Keyânî, 2013: 69)

Hânkâh kurumunun bir müessese olarak ortaya çıkışından önce sûfilerin bir araya geldiği veya tasavvufla ilgili faaliyetlerini gerçekleştirdiği farklı mekanlar vardı. Ribât, mescid, zâviye, düveyra ve lenger gibi farklı isimlerle anılan bu mekanlar, tam veya kısmî olarak hânkâh adabı ve tasavvuf mesleğinin icra edildiği yerler olarak tasvir edilmektedir:

Ribât, hânkâhın menşei olarak kabul edilir. Sınır karakolu olarak da bilinmektedir. Sınır bölgelerinde yolcu ve sûfilerin ikameti için inşa edilen mekanlardır. İslâm’ın ilk dönemlerinde Horasan’ın sınır bölgelerinde de yüzlerce ribât olduğu bilinmektedir. Ayrıca meşhur sûfi biyografilerinde sûfilerin gaza amacıyla sınır bölgelere gittiği, ribâtlarda ikamet ettiği ve hatta bir kısmının bu ribâtların idaresini üstlendiği ifade edilmektedir. (Sem‘ânî, 1962: I, 321, 364, 390, 413; III: 417; XII: 480 ve 1996: 553, 1713) Ancak burada ikamet eden sûfiler yalnızca cihad ya da savunmayla meşgul değillerdi. Aynı zamanda hayat meşgalelerinden kurtuldukları ve kendilerini ibadete verebildikleri bir yer bulma gayesi taşıyorlardı. (Sülemî, 1998: 86) Nitekim ribâtlarda uzun süre ibadet etmek, zihni arındırmak daha derin düşünceleri de beraberinde getirmiştir. Ribâtlarda kalan sûfilerde, savaş yapan değil, savaş sebeplerini

¹Dr. Öğr. Üy., Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi ABD, eyesildurak@sakarya.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-4924-7998

insanlığın önünden kaldırmaya çalışan kişi düşüncesinin olduğu ve düşman öldürmekten nefsi öldürmeye bir geçişin söz konusu olduğu ifade edilmektedir. (Keyânî, 2013: 88) Bu sınır bölgelerinde bulunan ribâtlarda tasavvuf mesleğinin amelî olarak temellerinin oluştuğu söylenebilir. Öte yandan ilk hânkâh merkezlerinin bu sınır noktalarında ortaya çıktığı düşüncesi de hakimdir.

Mescid, İslam kültüründe birçok faaliyetin merkezi konumunda ve tebliğ için en önemli mekanlardan birisidir. Bilindiği üzere, İslam'ın ilk dönemlerinde hânkâh ismini taşıyan resmî bir kurum yoktu. Tasavvuf ehli ise temel fikirlerini mescidlerde ortaya koymuşlardır. Hatta bazı geceler mescidlerde sûfilerin ikamet etmeleri söz konusudur. Ancak fıkıh ehliyle yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde farklı bir mekân arayışı ortaya çıkmıştır. (İbnü'l-Mülakkin, 1994: 357 İsfahânî, I, 76)

Dağlar ve Mağaralar, en eski yerleşim yerlerinden olup bilhassa İslâm kültüründe özel bir konumdadır. Kur'an'da manevi itibarları tescilli olan ve semavi kitapların peygamberlere indirildiği mekanlardır. Öte yandan tasavvuf ehli, dünyadan ve halktan ayrı kalıp tefekkür etmek için buraları tercih etmişlerdir. (İsfahânî, I, 76; Hatîb el-Bağdâdî, 2001: IV, 404; V, 294; İbn Asâkir, 1995: VI, 164; IX, 206; Yâkût, 1995: I, 143; Makdisî, 333 ve Keyânî, 2013: 95 vd.)

Türbeler, pirlere üstü örtülü (damlı) kabirleridir. Tasavvuf ehli, türbelerden de istifade etmiştir. Kabir ve türbeler aracılığıyla günümüzde de var olan belaları defetme, şifa beklentisi söz konusudur. Vefat etmiş olan büyüklerin manevi güçlerinin kabirlerin etrafında bulunduğu anlayışı bu dönemde de vardır. Nitekim sûfilerin kabirdeki bu büyüklerle konuşmaları gibi menkıbeler mevcuttur. Bazı meşhur sûfilerin vefatından sonra inşa edilmiş olan türbeler, gittikçe yapılar topluluğu oluşturmuş ve nihayetinde hânkâh özelliği kazanmıştır.

Savma'a, esasen Hıristiyan rahiplerin ikamet ettiği ve inzivaya çekildikleri mekanlardır. İslam coğrafyasında da çok örnekleri vardır. Ancak ribât ve hânkâhlardaki gibi toplumu kapsayan yapılar değil; daha bireysel olan özel ibadet merkezleridir. Daha sonraları Hânkâh içinde bulunan, halvet merkezi denilen bir hücre için de bu isim kullanılmıştır. (İsfahânî, II, 297; İbn Mâkûlâ, 1990: III, 44; Nasır Hüsrev, 53; İbnü'l-Cevzî, 1992: II, 156-157; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: V, 483 ve *Nihâyetü'l-ereb*, XXXIII, 95.)

Düveyra, saray ve ev anlamına gelen Arapça kökenli bir kelimedir. Genelde alimlerin, sûfilerin evleri için bu isim kullanılmıştır. Sûfilerin toplanma yeri için de zaman zaman kullanılmış ve burası da zamanla diğer pek çok müessese gibi hânkâh adını almaya başlamıştır. Selçuklu devri kaynaklarında da bazı hânkâhlardan düveyra olarak bahsedilmesi söz konusudur. (Keyânî, 2013 ve 109-110)

Zâviye, Arapça ve Farsça'da çok farklı anlamlara gelir. Bunların bir kısmı tasavvufla ilgilidir. Sûfilerin müstakil olarak yaşadıkları alan yanı sıra zamanla dervişlerin toplandığı yer olarak ifade edilmiştir. Öte yandan hânkâhlardaki hücreler için de kullanılmıştır. Mesela İmam Gazzali için de Dımaşk Camii'ndeki zaviyede uzlete çekildiği söylenir. Daha çok Kuzey Afrika bölgesinde ve bilhassa Mısır'da aynı dönemlerde hânkâh anlamında da kullanılmıştır. (Keyânî, 2013 ve 111vd.)

Harâbât, avare ve evsiz sûfilerin sığındıkları oturulmayan harabe evler anlamındadır. İran'da İslam öncesi dinî merasimlerin yerine getirildiği ve zamanla virane hale gelen yerler için de bu isim kullanılmıştır. (Keyânî, 2013 ve 129vd.)

Lenger, İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde (Hindistan) hânkâh anlamında kullanılan Farsça bir kelimedir. Günümüzde daha sıklıkla bilinen Tekke ve Dergâh gibi kavramlar ise daha sonraki dönemlere mahsustur.²

2.Horasan Bölgesi: Tasavvufî Gelişmeler ve Hânkâhların Ortaya Çıkış Süreci

Horasan bölgesi tarih boyunca farklı coğrafi sınırları kapsamış olsa da İslâm coğrafyacıları bu bölgenin dört kısma ayrıldığını ifade etmektedir. Çoğunun ittifak ettiği üzere bu bölgeler Merv, Herat, Belh ve Nîşâbûr'dur. (İbn Havkal, 2014: 430; Yâkût el-Hamevî, 1995: II, 351) Bölge tasavvuf tarihi açısından önemli bir konuma sahiptir. Horasan'ın fethi ve İslâm hakimiyeti ardından "Zühhâd" ismi verilen Horasan sûfileri, VII. yüzyıldan itibaren bu bölgedeki faaliyetlerini arttırmışlardır. Nitekim ilk sûfilerden kabul edilen İbrâhim b. Edhem (ö. 160/777) ve Şakîk el-Belhî (ö. 194/810) Horasan asıllıdır. Melâmet ve fütüvvet esaslı olan ve Hamdûn el-Kassâr'ın temsil ettiği Nîşâbûr (Horasan) tasavvuf ekolü IX. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, öğrencisi Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî ve onun da öğrencisi Abdülkerîm el-Kuşeyrî bu ekolün önde gelen temsilcileridir. (Nasr, 1991: 207; Kara, 1980: 29-30)

VIII. yüzyıl sonlarından itibaren Merv, Nîşâbûr gibi bölgelere civar şehirlerden tahsil amacıyla gelenler olmuştur. Mesela Cehmiyye tarikatının kurucusu Sicistanî Merv'e, Zahirî mezhebinin kurucusu Davud b. Ali Nîşâbûr'a ilim tahsili için gelen isimler arasındaydı. (Uslu, 1997: 172) III/IX. yüzyıldan itibaren ise tasavvuf ehli daha görünür olmaya ve eserler kaleme almaya başlamıştır.

Horasan bölgesi, İran kültürünün etkisi ve İslâm'ın yayılışıyla birlikte kısa sürede tasavvuf cereyanının önde gelen merkezlerinden biri olmuştur. Bu durum, bölgede VIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ve tasavvuf ehlinin yaşam alanı olan hânkâhların inşasıyla doğrudan ilgilidir. Tasavvufun temellerini atan şahısların bazılarının bu topraklarda ortaya çıktığı görülür. İlk dönemler tasavvuf inzivâ esaslıdır. Ancak III/IX. yüzyılla birlikte tasavvuf ehli daha görünür olmaya ve eserler kaleme almaya başlamıştır.

Sûfîlerin yaşam alanı olan, tasavvufî eğitim ve diğer faaliyetlerin yürütüldüğü *hânkâhlar* Horasan'da VIII. yüzyılda ortaya çıkan yapılardır. (Öngören, 2000: 224) Bu hânkâhların ilki, Nîşâbûr'da Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910) tarafından Hîre mahallesinde açılmıştır. Ardından IX. ve X. yüzyıllarda sûfî İbn Kerram'ın (ö.865) takipçileri olan Kerramiyye mensupları, pek çok hânkâh inşa etmişlerdir. Dolayısıyla hânkâh yapımı ilk etapta Kerramiyye mezhebi mensuplarında görülüyor. Eski bir post, zühdî bir tavır, zahiren perişan şekilde insanlara vaz ü nasihat veren ve şehirden şehre dolaşan bir sûfî anlayışı mevcuttur. Bu katı yaşantı ise melametiliğin doğmasına sebep olmuştur. Melâmetîlik veya diğer adıyla Kassârîlik³, Horasan'da IX. yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen Selçuklular zamanında da varlığı devam etmiştir. Horasan'daki bu sûfî vâizler bilhassa bölge halkının İslâmlaşmasında büyük rol oynamışlardır. (Madelung, 2003: 305-368)

² Cebecioğlu tekke, hankâh gibi terimlerle ilgili olarak tasavvufî yapıların genelde küçükten büyüğe zaviye, tekke ve hankâh şeklinde isimlendirildiğini ifade etmektedir. Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara 2014, s. 196.

³ Melâmetîlik, Ebû Sâlih Hamdûn b. Kassâr en-Nîşâbûrî'ye (ö. 271/884) nisbetle Kassârîyye veya Kassârîyye Melâmîliği olarak da anılmaktadır. Bkz. Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, s. 123 vd.; Zehebî, *Târihu'l-İslâm XX*, s. 340.

X. Yüzyıldan itibaren Belh, Nişâbûr gibi bölgelerde sultanlar ve devlet adamlarının etkisiyle tasavvufî kurumlar hızla yayılmaya başlamıştır. Her yaş ve meslek grubundan insanları bünyesinde barındıran hânkâhların Horasan'da sayıca artması, tasavvuf düşüncesinin de yayılmasına önayak olmuştur. Nitekim Samani ve ardından Gazneli hakimiyetinin olduğu XI. yüzyılda hânkâh sayısı iki yüzün üzerine çıkmıştır. (Zerrinkûb, 2007: 40 vd; Uludağ, 1997: XVI, 42-43) Bölgede mezhebi çeşitliliğin artması ve devlet adamları ile servet sahiplerinin hânkâh yapımına dahil olmasıyla hânkâhların çoğuna kütüphane, dershane gibi bölümler eklenerek medrese işlevi görmeye başlamış ve hatta bir süre medreselere rakip olarak görülmüşlerdir. (Sem'ânî, 1962: V, 28; Uludağ, 1997: XVI, 42-43; Yetik ve 1994: X, 208)

Horasan bölgesinde Kerramiyye hânkâhları revaçta olduğu sırada sûfi Ebû Saîd b. Ebü'l-Hayr (ö.440/1049) Nişabur'a gelmiş ve kendi hânkâhını inşa etmiştir. (İbn Münevver, 2004: 11) Bu hânkâh Horasan bölgesi tasavvuf tarihi açısından kırılma noktası olmuştur. Ebu Said, tasavvufu zühd esaslı halinden uzaklaştırarak, daha yaşanır ve uygun bir yol haline getirmiştir. Nişâbûr'da resmi ve düzenli programı olan ilk hânkâhı inşa etmiştir. Öncesinde pek çok hânkâh olmasına rağmen burası teşkilatlı yapısı ve müritler için yazılı kuralları olması nedeniyle ilk kabul edilmektedir. Bu hânkâha katılmak ve ikamet etmek isteyenlere günlük yaşantıları için bir program tanzim edilmişti. Ebu Saîd, bu programı mürit olmak isteyen herkese açıkladı. Hânkâha giriş çıkış, sohbet katılma, vaaz dinleme, sema ve raks, edep-erkân, oturma kalkma düzeni gibi her bir detay bu programa göre düzenlenmiştir. (Keyânî, 1369: 188)

Ebû Saîd, kurduğu bu hânkâh ile kendisinden sonraki hânkâh sahipleri için de bir örnek oluşturmuştur. Hatta hânkâh adabıyla ilgili kitaplar da ondan sonra ortaya çıkmıştır. Daha önce yazılmış bazı eserler olsa da Ebu Saîd, hânkâh hayatı ve müşterek yaşamın bir örneğini bizzat göstermiş ve düzenlemiştir. Bu hânkâh, Selçuklu devri hânkâhlarını yansıtmaları açısından da önem arz etmektedir.

3.Selçuklular Zamanında Tasavvuf Anlayışı Ve Hânkâhların Gelişimi

Selçuklu hakimiyeti öncesinde Horasan'da etkili olan Şî-Bâtınî fikirler Selçuklular zamanında pek yayılma imkânı bulamamıştır. Bu dönemde Farsça olarak kaleme alınan rubailer ve daha ılımlı bir tasavvuf anlayışıyla birlikte bölgeye mahsus bir tasavvuf ekolü meydana gelmiştir. (Keyânî, 1369: 136; Köprülü, 2016: 18, 65; Salim- Soofizadeh, 2019: 150) Gazneli sûfi Ebü'l-Hasan el-Hücvîrî (ö.465/1072), *Keşfü'l-mahcûb* isimli eserinde Horasan'ın tasavvufî yapısından söz etmektedir. Nişâbûr, Tûs, Cürcân, Herat ve Merv gibi Horasan'ın pek çok farklı bölgesini dolaşmış ve 300 civarında sûfi ile görüşmüştür. Hatta bu sûfilerin her birinin çok değerli olduğunu ve bu nedenle tasavvufun Horasan'da yayılacağını ifade etmektedir. (Hücvîrî, 1982: 279; Konur, 2005: 4)

Dolayısıyla Selçuklular Horasan'a geldiklerinde bölgede tasavvuf oldukça yaygındı. Hatta sûfiler siyasî otoritelerden bağımsız olarak kendi hânkâhlarını, öğretilerini ve teşkilatlarını geliştirmişlerdi.⁴

Selçuklular zamanında âlimlerin büyük bir kısmının tasavvuf ehli ile yakınlaşması söz konusudur. Hatta müderrislerin büyük bir kesimi aynı zamanda sûfi olarak anılmaktadır. En mutaassıp Sünnî âlimler dahi tasavvufa karşı ilgi duymaya başlamıştır. Elbette bu duruma Selçuklu sultanlarının tasavvuf ehline karşı olumlu yaklaşımı da neden olmuştur. Sultanların pek çoğu tasavvuf erbabını bizzat ziyaret etmiş ve nasihatlerine başvurmuşlardır. Tuğrul ve

⁴ Sünnî İslâm dünyasında dinî ve siyasî otoritenin birbirinden ayrılmasına yönelik bir yorum için bkz. Ira Lapidus, "The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 6, (1975, 363- 385).

Çağrı Beyler ile İbrâhim Yınal'ın Ebû Saîd Ebü'l-Hayr el-Meyhenî'yi ziyaretleri, Alparslan'ın sûfi Hassan b. Saîd'i ziyareti, Melikşah'ın Ahmed el-Gazzâlî'nin müridi olarak anılması, vezir Nizâmülmülk'ün meclislerinde her daim şeyhlerin bulunması⁵ ve bilhassa sûfi el-Farmedî ile olan yakınlığı, Melikşah ve Nizâmülmülk tarafından ilim ehli ve sûfilere devlet hazinesinden tahsisat bağlanması, Muhammed Tapar'ın İmam Gazzâlî ile ve Sultan Sencer'in ise Yusuf el-Hemedânî ile olan yakınlığı gibi örnekler vermek mümkündür. (Hatîb el-Bağdâdî, 2001: XVIII, 56; Hüseyinî, 1999: 46-47; İbnü'l-Cevzî, 1992: XVI, 303; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XIX, 436; İbnü'l-Esîr, 1991: X, 69, 180; Safâ, 1385: I, 228-229; Hodgson, 1995: II, 44-46; İbn Münevver, 2004: 132-133) Bu durum, toplumun büyük kesimi tarafından itibar gören sûfiler sayesinde Selçuklu otoritesinin de güçlenmesini sağlamıştır.

Spencer, Selçuklu devri tasavvuf anlayışını değişim dönemi olarak tanımlamaktadır. İlki, hânkâhların yaygın olduğu dönemdir. Çoğu zaman seyahat halinde olan müritler, hânkâhlarda buldukları sırada halka halinde şeyhin etrafında dururlar. Ortak yaşamlarında ise asgari düzenlemelere sahiptirler. İkincisi ise tarikat aşamasıdır. (Spencer, 1971: 103) Selçuklular zamanında devletin dört başkentinden ikisi olan Nişâbûr ve Merv'in Horasan bölgesinde olması, burada birçok kurumla birlikte hânkâhların da hızla inşa edilmesine sebep olmuştur. Ebû Saîd'in Nişabur'da hânkâhını kurduğu dönem aynı zamanda Selçukluların Horasan'da hakimiyet kurdukları dönemdir. Tuğrul ve Çağrı Beyler, Şeyh Ebu Saîd'i hânkâhında ziyaret etmişler ve hatta şeyh Çağrı Bey'e Horasan'ı; Tuğrul Bey'e ise Irak'ı tevdi ettiğini söylemiştir. Selçuklu sultanlarının şeyhle olan yakın ilişkileri devam etmiş ve şeyhin vefatına yakın vezir Nizâmülmülk tarafından hânkâhının borçları ödenmiştir. İbn Münevver, Nizâmülmülk'ün Şeyh Ebû Sa'îd'in müridi olduğunu ve bu nedenle Horasan'da hânkâhların bu denli hızla yayıldığını da nakletmektedir. (İbn Münevver, 2004: 14-18, 58, 88)

Ebû Saîd ve Selçuklularla birlikte Horasan'ın hemen hemen bütün şehirlerinde hânkâh adıyla bir merkez vücuda gelmiştir. Selçuklu sultanları tasavvuf ehliyle yakın ilişkiler kurmuşlar ve pek çok sûfiye ve hânkâh yapımına devlet hazinesinden tahsisat bağlanmıştır. Bilhassa Horasan bölgesinde Nizamiye medreselerinin kurulmasıyla birlikte devlet erkanı yanı sıra, alimlerin de büyük bir kısmının tasavvuf ehli ile yakınlaşması söz konusudur. Hatta müderrislerin büyük bir kesimi aynı zamanda sûfi olarak anılmışlardır. En mutaassıp Sünnî âlimler dahi tasavvufa karşı ilgi duymaya başlamıştır. Birçok medresenin yanında aynı zamanda hânkâh inşa edilmiştir. Buralarda ikamet eden Horasan sûfilere, Bağdat sûfliğinin aksine daha çok ilme ve araştırmaya önem vermişlerdir.

Selçuklular zamanında Horasan'da Melâmetîlik, Câmîyye ve Çiştîyye gibi tasavvuf ekolleri mevcuttur. Bu dönemde Horasan'da Melâmetî hânkâhları çoğunlukta olmak üzere iki yüz civarında hânkâh inşa edilmiştir. Devrin kaynaklarında bölgenin her şehrinde bir veya birkaç tane hânkâh olduğu ifade edilmektedir. Bu hânkâhların yaygınlaşmasından sonra, yapısal olarak da bazı kısımlar eklenmiştir. Bunların en önemlileri:

Yolcuların konaklaması için uygun bir mahal ve merkez,

Sakinler için hücreler,

Cemaatin semâ', namaz ve ibadet gibi faaliyetleri için salonlar,

Vaaz için ayrı bir yer,

⁵ Nizâmülmülk'ün sûfilerle yakın ilişki içerisinde olması Bâtînîler tarafından fark edilmiş olsa gerek ki 485/1092 yılında suikastini gerçekleştiren Bâtînî fedaisi sûfi kılığına girerek yanına kadar yaklaşabilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, X: 180.

Mürşif ve hânkâhın idarecisi için özel bir mekân,
Yemek yemek için ayrı bir yer,
Tedris, kitap ve kütüphane için bir merkez,
Mutfak olarak kullanılan bina,
Azık ambarı,
Sakinler ve yolcular için hamam,
Yolcuların binekleri için ahır,
Hasta bakımı için ayrı bir oda,

Ayrıca hânkâhın etrafında ziraat için kullanılan topraklar ve bahçeler bulunmaktadır. (Keyânî, 2013: 143) Bu özelliklerin tamamını kapsayan hânkâh örneği çok olmasa da büyük kısmı bu özelliklerin birkaçını taşıyorlar denilebilir. Hânkâhlar buldukları yerin gerekliliğine göre değişiklik göstermişlerdir. Yukarıdaki özelliklerden bilhassa tedris maddesi önem arz etmektedir. Sûfî ve müritler, sadece halvet ve zikirle meşgul olmamışlar; tasavvufî âdâb ve erkân gibi öğretiler yanı sıra bazı hânkâhlarda halkın belli bir kesimine ve müritlere Arapça, tefsir ve hadis gibi dinî ilimler öğretilmiştir.

Selçuklular zamanında Horasan bölgesinde en çok hânkâha Nişâbûr'da rastlanır. Diğer bölgelerde bulunan hânkâhlar ise buradaki kadar teşekküllü ve ön planda değildi. Bu sebeple birçoğunun sadece isimleri zikredilmektedir. Nişâbûr'da resmi ve düzenli programı olan ilk hânkâh, Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr (ö.440) hânkâhıdır. Öncesinde pek çok hânkâh inşa edilmişti. Ancak burası teşkilatlı yapısı ve müritler için yazılı kuralları olması nedeniyle ilkti. Ebû Sa'îd, Kerrâmiyye'ye ait hânkâhların revaçta olduğu bir dönemde Nişâbûr'a gelerek hânkâhını inşâ ettirmiş; zühd ve yokluk esaslı tasavvufu, yaşayan bir tarikata dönüştürmüştür. (İbn Münevver, 2004: 11; Keyânî, 1369: 156-157) Buraya katılmak ve ikâmet etmek isteyenler için bir program tanzim etmişti. Bu programı mürid olmak isteyen herkese açıklardı. Bu sayede kendisinden sonra kurulacak olan hânkâhlara da öncülük etmiş ve ondan sonra hânkâh adabıyla ilgili eserler kaleme alınmıştır. (Keyânî, 1369: 188) Ebû Sa'îd, Ebûbekr el-Müeddeb'e yazdırdığı bir metinde, sûfî olan kimsenin ilim öğrenmekle meşgul olması gerektiğini de ifade ederek, tedrise önem vermiştir. Dolayısıyla tasavvuf ve ilim ehlinin yakınlaşmasında mühim bir rol üstlenmiştir.

Ebû Sa'îd hânkâhı ardından Horasan'da pek çok hânkâh inşa edilmiştir. Bu hânkâhlar bölge ve şehirlere göre şu şekilde sıralanabilir:

Nişâbûr'da bulunan diğer hânkâhlar Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.465) hânkâhı, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö.465) hânkâhı, Abdullah el-Bâkû (ö.420/430/442), Ebû Osman el-Hîrî (ö.298), Ebû'l-Hasan el-Büşencî, Sandûkî, Sandalî, Ebû Ali et-Tarsûsî (ö.364/974), Ebû'l-Fazl el-'Amîd Hoşâb ve Sikke Müseyyeb'de Mahmûd hânkâhı, Ebû Ali ed-Dukak aracılığıyla Ebû Sa'îd ve Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî tarafından inşâ edilen Serâvî hânkâhı ve Ahmed b. Abdülaziz Mülkâbâzî hânkâhı olarak sıralanabilir. (İbnü'l-Mülakkın, 252; Spencer, 1971: 166; Keyânî, 1369: 186)

Merv'de Ebû Ali Siyâh hânkâhı ve Hâce Yusuf el-Hemedânî (525) hânkâhı (*Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 388; Keyânî, 1369: 198) Ebûbekir eş-Şâşî'nin ikâmet ettiği Şatt el-Razîk'te bulunan hânkâh (Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 518; *Müntehâb*, 1169), Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdurrahmân el-Hatîb hânkâhı (Sem'ânî, VII, 188; Ziriklî, 2002: XIX, 557), Ebî Bekr el-Vâsîtî hânkâhı (Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 173; *Müntehâb*, 163), Mâcân hânkâhı (Sem'ânî, 1996: 479), Ebî Bekr eş-Şerâbî hânkâhı (Sem'ânî, 1996: 876) ve Merverûz'da bir hânkâh vardı.

Herat'ta Şeyh Ebû İsmâîl Ahmed b. Hamza es-Sûfî (ö.441) hânkâhı (Keyânî, 1369:125), Nebâzân hânkâhı, Abdullah b. Ebû Sa'îd el-Herevî (ö.499) hânkâhı (Keyânî, 1369:129), Ebû Abdullah Ahmed el-Kâyînî hânkâhı (Sem'ânî, el-Müntehab, 327) Şeyh Ebû Abdullah Leys el-Bûşencî, Şeyh Ammû, Hâce Abdullah el-Ensârî (ö.481) ve Ebû Sa'îd'in inşâ ettirdikleri hânkâhlar yanı sıra Herat'ın köylerinden Nebâzân'da Çişt köyü hânkâhı, İsferez hânkâhı ve Kevsûye hânkâhı vardı. (Keyânî, 1369:199-200)

Cürcân'da Kerrâmîler'e ait Huttel, Beyâr ve Taberistan'ın güneyinde; İsfahân ve Cürcân arasında bir tane ve Fâryâb'ta bir hânkâh vardı. Hâf'ta ise Şeyh Zeynüddîn Hâfî'ye ait bir hânkâh vardı. (Keyânî, 1369:158,194)

Serahs'ta Kerrâmîlere ait Ebü'l-Hasan b. Muhammed hânkâhı (ö.341) yanı sıra Şeyh Ebü'l-Fazl Hasan ve Şeyh Lokman hânkâhı, yine Serahs'ta Hâce İmâm Muhammed b. Mansûr'a ait olan ve kütüphanesi bulunan bir hânkâh vardı. Şeyh Ebû Sa'îd, Serahs'ta Sincan ribâtı yakınlarında dört farklı noktada hânkâh inşa etmişti. (Keyânî, 1369:192,198,382)

Tûs'ta Gazneli Vali Arslan Cazib bir hânkâh yaptırmıştı. Aynı zamanda Hâce Ahmed isimli bir şahsın da hânkâhı vardı. Burada İmâm Gazzâlî de evinin yakınında bir hânkâhta ikâmet etmişti. Nesâ'da Reis 'İmâdüddîn Hamza en-Nesevî, hânkâh inşa ettirir. Ebû Ali Dukâk, Nesâ'nın üst kısımlarında ve Şeyh Ahmed Nasr ise, Nesâ yakınındaki Bismeh'te bir hânkâh inşâ ettirdiler. (Keyânî,1369:187,193) Bûzcân'da Üstad Osmân hânkâhı ve Dânişmend Ali Beyhakî hânkâhı vardı. (Keyânî,1369:187) Bağşûr'da Ebü'l-Hasan Ali b. el-Mukarrî el-Begavî hânkâh inşâ ettirmişti. (Sem'ânî, 1996: 1273) Nâsır-ı Hüsrev, Harakân'dan geçerken Şeyh Ebül Hasan el-Harekânî (ö.425) hânkâhını gördüğünü nakleder. Harakân dönüşünde Hudâşâd isimli bir köyde dahi hânkâh görmüştür. (Keyânî, 1369:191) Keyânî ise bu dönemde Bedehşân, Tabes, Ebher, Dizfûl, Sâve ve Burücerd gibi bazı küçük şehirlerde dahi hânkâhlar olduğunu ifade etmektedir. (Keyânî, 1369:196, 245)

Sonuç

Orta çağ İslâm dünyasında sûfîlerin yaşam alanı olan ve tasavvufla ilgili faaliyetlerin yürütüldüğü birçok mekân bulunmaktadır. Bu mekanlar hem coğrafi farklılıklar hem de zamanla yaşanan sosyal, kültürel ve dinî değişimler sonucunda mescid, ribât, türbe, düveyra, savma'a, harâbât ve hânkâh gibi pek çok farklı isimle anılmıştır. Selçuklular devrinde Horasan bölgesinde bu isimlerin bir kısmı kullanılsa da çoğunlukla hânkâh ismi karşımıza çıkmaktadır.

Bölgede VIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ve tasavvuf ehlinin yaşam alanı olan hânkâhlar bilhassa Kerramiyye mensupları aracılığıyla hızla artmış ve pek çok şehre yayılmıştır. Selçukluların Horasan'a hâkim oldukları dönemde ise sûfî Ebû Saîd b. Ebü'l-Hayr (ö.440/1049) Nişabur'a gelmiş ve resmi ve düzenli programı olan ilk hânkâhı inşa etmiştir. Bu hânkâh Horasan bölgesi tasavvuf tarihi açısından kırılma noktası olmuştur. Ebû Saîd ve Selçuklu hakimiyetiyle birlikte Horasan'ın hemen hemen tüm şehirlerinde hânkâh adıyla bir merkez vücuda gelmiştir. Selçuklu sultanlarının tasavvuf ehliyle olan yakınlığı ve medreselerin hızla inşa edilmesi; sûfîlerin âlimlerle yakınlaşmasını, tasavvufun halk nezdinde kabul görmesini ve hânkâhların hızla yayılmasını sağlamıştır. Bölgede hânkâhların bu denli artışı, mezhebî kargaşanın hâkim olduğu bir dönemde Sünnî düşüncenin de muhafaza edilmesine vesile olmuştur. Horasan'da Nişabur, Merv, Herat, Cürcan, Serahs, Tûs gibi bölgelerin en küçük nahiyelerinde dahi hânkâhlar inşa edilmiştir.

Hânkâhların bölgede yayılması ve tasavvuf ehlinin yönetici kesim ve toplum nezdinde kabul görmesi sonucunda tasavvuf kaynaklarının teşekkül devri başlamış ve bu yeni tasavvuf anlayışı farklı coğrafyalara yayılmıştır. Bilhassa Horasan'ın Anadolu ve Türkistân arasında köprü

vazifesi görmesi, Türkistan'dan gelen sûfîlerin Horasan üzerinden Anadolu'ya ulaşmalarına vesile olmuştur.

Ek 1: Horasan Bölgesinde Bulunan Hânkâhların Şehirlere Göre Dağılımı

Merv Hânkâhı	Merv
Ebû Alî Siyâh Hânkâhı	Merv
Hâce Yusuf el-Hemedânî Hânkâhı	Merv
Şatt el-Razîk Hânkâhı	Merv
Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdurrahmân el-Hatîb Hânkâhı	Merv
Ebî Bekr el-Vâsîtî Hânkâhı	Merv
Mâcân Hânkâhı	Merv
Ebî Bekr eş-Şerâbî Hânkâhı	Merv
Merverûz Hânkâhı	Merverûz
Hâce Muhammed b. Mansûr Hânkâhı	Serahs
Ebü'l-Hasen b. Muhammed Hânkâhı	Serahs
Şeyh Lokman Hânkâhı	Serahs
Hâce İmâm Muhammed b. Mansûr Hânkâhı	Serahs
Şeyh Ebû Sa'îd Hânkâhı	Serahs
Şeyh Ebü'l-Fazl Hasen Hânkâhı	Serahs
Ebü Sa'îd Ebü'l-Hayr Hânkâhı	Nişabur
Ebü Abdurrahman es-Sülemî Hânkâhı	Nişabur
Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî Hânkâhı	Nişabur
Abdullah el-Bâkû Hânkâhı	Nişabur
Ebü Osman el-Hîrî Hânkâhı	Nişabur
Ebü'l-Hasen el-Bûşencî Hânkâhı	Nişabur
Sandûkî Hânkâhı	Nişabur
Sandalî Hânkâhı	Nişabur

Ebû Ali et-Tarsûsî Hânkâhı	Nişabur
Ebü'l-Fazl el-'Amîd Hânkâhı	Nişabur
Mahmûd Hânkâhı	Nişabur
Serâvî Hânkâhı	Nişabur
Ahmed b. Abdülaziz Mülkâbâzî Hânkâhı	Nişabur
Şeyh Ebû İsmâîl Ahmed b. Hamza es-Sûfî Hânkâhı	Herat
Nebâzân Hânkâhı	Herat
Abdullah b. Ebû Sa'îd el-Herevî Hânkâhı	Herat
Ebû Abdullah Ahmed el-Kâyînî Hânkâhı	Herat
Şeyh Ebû Abdullah Leys el-Bûşencî Hânkâhı	Herat
Şeyh Ammû, Hâce Abdullah el-Ensârî Hânkâhı	Herat
Ebû Sa'îd Hânkâhı	Herat
Çişt Köyü Hânkâhı	Nebâzân (Herat)
İsferez Hânkâhı	Nebâzân (Herat)
Kevsûye Hânkâhı	Nebâzân (Herat)
Huttel Hânkâhı	Cürcân
Beyâr Hânkâhı	Cürcân
Cürcân Hânkâhı	Cürcân
Fâryâb Hânkâhı	Cürcân
Şeyh Zeynüddîn Hâfî Hânkâhı	Hâf
Arslan Cazib Hânkâhı	Tûs
Hâce Ahmed Hânkâhı	Tûs
İmam Gazzâlî Hânkâhı	Tûs
Reis 'Îmâdüddîn Hamza en-Nesevî Hânkâhı	Nesa

Ebû Ali Dukâk Hânkâhı	Nesa
Şeyh Ahmed Nasr Hânkâhı	Nesa
Üstad Osmân Hânkâhı	Bûzcân
Dânişmend Ali Beyhakî Hânkâhı	Bûzcân
Ebü'l-Hasen Alî b. el-Mukarrî el-Begavî Hânkâhı	Bağşûr
Şeyh Ebül Hasan el-Harekânî Hânkâhı	Harakân

Kaynakça

- Cebecioğlu, (2014), E. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara.
- Hatib, E., B. (2001), *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma‘ruf, Beyrut.
- Hodgson, M., G., S. (1995), *İslâm'ın Serüveni*, haz. Metin Karabaşoğlu, İz Yay., İstanbul.
- Hücvri, (1982), *Keşfü'l-Mahcub*, trc. Süleyman Uludağ, *Hakikat Bilgisi*, İstanbul.
- Hüseyini, (1999), *Ahbârü'd-devleti's-selcukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara.
- İbn, A. (1995), Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasan b. Hibetillâh, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Gurâme el- 'Umrevî.
- İbn, H. (2014), *Kitâbu sûretül- 'arz*, trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İbn, M. (1990), Ebü Nasr Alî el-İclî, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâbl*, II, Beyrut.
- İbn M. M. (2004), *Esrâru't-tevhîd fî Makamâtı'ş-Şeyh Ebî Sa'îd*, çev. Süleyman Uludağ, *Tevhidin Sırları*, İstanbul.
- İbnü'l, C. (1992), Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c.IX-XVIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut.
- İbnü'l, E. (1991), *el-Kâmil fî't-târih*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, c. VIII- XII, İstanbul.
- Kara, M. (1980), *Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yay., İstanbul.
- Keyani, M. (2013), *Hankahlar Tarihi*, çev. Ali Ertuğrul- Süleyman Gökbulut, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 69.
- Keyani, M. (1369), *Târîh-i hânkah der İrân*, Tahran.
- Konur, H. (2005), Horasan'ın İslâm ve Tasavvuf Tarihine Katkısı”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. XXI, İzmir, 3-27.
- Köprülü, (2016), *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, Alfa Yay., İstanbul.
- Lapidus, I. (1975), The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, Cambridge, 363-385.
- Madelung, W. F. (2003), Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu, Kitâbiyât Yay., çev. Muzaffer Tan, Ankara, 305-368.
- Nasr, S., H. (1991), Sufism and Spirituality in Persia, *Islamic Spirituality: Manifestations*, ed. Seyyed Hossein Nasr, New York.
- Nüveyri, E., A., (1423), Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, Kahire.
- Öngüren, R. (2000), İbrâhim b. Edhem, *DİA*, XXI, İstanbul, 293-295.
- Safa, Z. (1385), *Tarih-i Edebiyyât der İrân ve der Kalemrov-i Zebân-ı Fârsî*, I-II., Tahran.
- Safedi, E., S. (2000), Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut ve Türkî Mustafa, Beyrut.

- Salim, M. ve N'Sofizadeh, (2019), A. Selçuklu Devrinin Sonuna Kadar Horasanda Tasavvufun Gelişimi, *IV. Uluslararası Aksaray Sempozyumu*, Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., 148-154.
- Sem'ani, E., S., Abdülkerîm b, Muhammed b. Mansûr (1962), et-Temîmî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd.
- _____, *el-Müntehab min mu'cemi şüyûhi'l-Îmâm*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad, 1996.
- _____, *et-Tahbîr*, thk. Münîre Nâcî Sâlim, Bağdat, 1975.
- Sıbt, İ., C. Şemsüddîn Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, Dımaşk, 2013.
- Sülemi, E., A., M. *Tabakâtü's-Sûfiyye*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1998.
- Trimingham, J., S. *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, Oxford, 1971.
- Uludağ, S. Hankah, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 42- 43.
- Uslu, R., *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi (Basılmamış Doktora Tezi)*, 1997.
- Yaküt E., H. (1995), Ebû Abdullâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldan*, Beyrut.
- Yetik, E. (1994), Ebû Osman el-Hîrî, *DİA*, X, İstanbul, 208.
- Zehebi, E., A., Ş., M., and Ahmed b. O. (1992), *Târihu'l-islâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, c. XXIV-XXV, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut.
- Zerrinküb, H. (2007), *Medreseden Kaçış: İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, trc. Hikmet Gök, Ağaç Yay., İstanbul.
- Zirikli, H. b. M. (2002), *el-A'lâm*, nşr. Dârü'l-İlm.

SEYYİD HASAN TAKİZÂDE VE KÂVE DERGİSİ¹

Mehmet Kısak²

Öz

Yirminci yüzyılın başlarında fikirleri ile etkili olan İranlı entelektüel ve devlet adamlarından biri de Seyyid Hasan Takîzâde'dir. 28 Eylül 1878 tarihinde Tebriz'de dünyaya gelen Takîzâde, daha küçük yaşlarda Şii dini eğitimi alan bir öğrenci olarak geleneksel müfredatta uzmanlaşmaya başlamıştır. O, ayrıca Tıp, Fizik, Kimya, Biyoloji gibi alanlarda da hatırı sayılır derecede bilgi sahibi olmuştur. 1897 yılına gelindiğinde ise, babasının ölümünün ardından, geleneksel eğitime ve amaçlanan din adamlığı kariyerine ara vermiş ve modern eğitime başlayarak Batı düşüncesini tanımaya başlamıştır. Bir yandan Batı düşüncesini anlamaya çalışırken diğer taraftan ise İran'da modern düşüncenin önemli temsilcileri arasında sayılabilecek olan Mirzâ Malkum Han ve Abdurrahim Talibof'tan etkilenmiştir. Takîzâde, daha sonra Tebriz'den ayrılarak İstanbul, Şam ve Kahire'nin ardından Kafkasya'ya gitmiştir. Bu seyahat esnasında bazı yazar ve düşünürlerle bir araya gelmiş, Meşrutiyet yanlıları ile statükonun savunucuları arasında meydana gelen mücadeleye dâhil olmak için Tebriz'e geri dönmüştür. Devrimin manevi merkezi haline gelen Tebriz'de gizli topluluklardan birine katılarak devrimin en saygın kişiliklerinden biri haline gelmiştir. Takîzâde, daha sonra Edward Granville Browne'nin daveti üzerine Londra'ya gitmiş ve burada Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde çalışmaya başlamıştır. 1908 yılında İran'da milletvekili seçilmiş, 1909 yılında ise bir parti kurmuştur. Daha birçok önemli görevde bulunan Takîzâde 1914 yılında Berlin'e gelerek burada Kâve Dergisi'ni çıkarmıştır. Bu bildiri, genelde Seyyid Hasan Takîzâde'nin hayatını, özelde ise onun çıkarmış olduğu Kâve Dergisi ve bu dergide yer alan konuları ele almıştır. Çalışmanın temel kaynağını Farsça yazılan Kâve Dergisi oluşturmaktadır. Bu süreli yayın dışında literatürde yer alan muhtelif çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Seyyid Hasan Takîzâde, Berlin, Kâve Dergisi, Milliyetçilik.

THE SAYYID HASSAN TAQIZADEH AND KAVEH MAGAZINE

Abstract

One of the Iranian intellectuals and statesmen who was influential with his ideas at the beginning of the twentieth century is Sayyid Hassan Taqizadeh. Taqizadeh, who was born in Tabriz in 1878, started to specialize in the traditional curriculum as a student who received Shiite religious education at an early age. He also gained considerable knowledge in fields such as Medicine, Physics, Chemistry, Biology. By the year 1897, after the death of his father, he interrupted his traditional education and his intended career as a clergyman and started to get acquainted with Western thought by starting modern education. While trying to understand Western thought, he was influenced by Mirza Malkum Khan and Abdolrahim Talebof, who can be counted among the important representatives of modern thought in Iran. Taqizadeh then left Tabriz and went to the Caucasus after Istanbul, Damascus and Cairo. During this trip, he met with some writers and thinkers, and returned to Tabriz to be involved in the struggle that took place between the supporters of the constitutional monarchy and the defenders of the status quo. He became one of the most respected personalities of the revolution by joining one of the secret societies in Tabriz, which became the spiritual center of the revolution. Taqizadeh, later went to London at the invitation of Edward Granville Browne, where he started to work in the library of Cambridge University. He was elected as a deputy in Iran in 1908 and founded a party in 1909. Taqizadeh, who had many other important duties, came to Berlin in 1914 and published the Kaveh Magazine there. This paper deals with the life of Sayyid Hassan Taqizadeh in general, and the Kaveh Magazine published by him and the issues in this journal in particular. The main source of the study is the Journal of Kaveh written in Persian. Apart from this periodical, various studies in the literature were also used.

Key Words: Iran, Sayyid Hassan Taqizadeh, Berlin, Kaveh Magazine, Nationalism.

¹ Bu çalışma, "Rızâ Şâh Pehlevî Dönemi Fars Milliyetçiliği ve Toplumsal Yansımaları" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (YÖK 100/2000 Doktora Projesi Mezun), mhmtksk63@gmail.com ORCID: 0000-0001-6494-7496.

Giriş

Yirminci yüzyılın başlarında etkili olan İranlı entelektüel ve devlet adamlarından biri de Seyyid Hasan Takîzâde'dir. Takîzâde'nin ailesi mollaların yetiştiği bir aile olması hasebiyle dindar bir geleneğe dayanmaktadır (Zibâkelâm, 1398: 257). Manevi bir yapıya sahip olan bu ailenin ataları Nahçıvan'da Aras Nehri'nin kuzey kıyısında bulunan Urdubad kasabası yakınlarındaki Vanand köyünden gelmiştir ('Alevî, 1385: 35). Takîzâde'nin babası Seyyid Takî 1835 yılında bu köyde doğmuştur. Seyyid Takî, Hacı Naşir'in torunu Mir İbrahim'in oğlu ve köyün büyük bir bölümüne sahip olan Mir Haşim'in torununun torunudur. Mir İbrahim ölünce geride iki kız ve dört erkek olmak üzere altı çocuk bırakmıştır. Altı çocuktan üçüncüsü olan Seyyid Takî; Seyyid Ali ve Mir Muhammed adında iki ağabey, Mir Kerim isminde bir küçük erkek kardeş ve iki kız kardeşe sahiptir. Seyyid Takî ailesinin çabasıyla Irak'ın Necef şehrine gitmiştir. O, 20 yaşından 37 yaşına kadar Irak'ın Necef kentindeki büyük Şîî medreselerinde okumuştur (Motia-Esfahani, 1981: 29-30).

Necef'te on yedi yıl kalan Seyyid Takî dönemin en ünlü Şîî âlimlerinden biri olan Şeyh Murtazâ Ensarî'nin yanında dini ilimler okumuştur ('Alevî, 1385: 36). O, buradayken evlenmiş ve biri kız diğeri erkek olmak üzere iki çocuğu dünyaya gelmiştir. Fakat hem eşi hem de çocukları vefat etmiştir. 1872 yılına gelindiğinde Seyyid Takî İran'a dönmüş ve burada hali vakti yerinde olan ve dindar bir aileden gelen Ma'sûma adında bir kadınla evlenmiştir. Bu süreçte mahallesinde önce küçük bir camiye daha sonra da büyük bir camiye imam olarak atanmıştır. İmam olmasının yanı sıra Tebriz'de bir müçtehid gibi itibar görmüştür (Katouzian, 2012: 195). Ma'sûma'dan üçü ikiz olmak üzere sekiz çocuk dünyaya gelmiştir. İlk ikiz oğullar 1874 yılında, bir yıl sonra da Nakî ve Bair adındaki ikinci ikiz erkekler dünyaya gelmiştir. 1880 yılında ise üçüncü ikizler doğmuştur (Motia-Esfahani, 1981: -33).

1.Öğrenim Hayatı

Belirtilen bu son ikiz kardeşlerden önce ise ramazan ayının son günü 28 Eylül 1878 tarihinde küçük bir evde Seyyid Hasan Takîzâde dünyaya gelmiştir. Derbend Mahallesi'nde bir süre yaşayan Takîzâde beş yaşında babasının himayesi altında Kuran'ın tamamını öğrenmiş ve okumuştur. Sekiz yaşına geldiğinde Kuran tefsirinden astronomi ve Arapça'ya kadar Şîî dini eğitimi alan bir öğrenci olarak geleneksel müfredatta uzmanlaşmaya başlamıştır. O; ayrıca İslam Felsefesi, İslam Teolojisi ve tıpla da ilgilenmiştir. Eğitimleri kentten aydın kesiminden olmasına rağmen eğitim ve ibadet uygulamalarını babasının kuralcı ve dikkatli gözetimi altında geçirmiştir. Babasının bu sıkı takibine rağmen gizlice Fransızca öğrenmiş ve bu onun yeni bakış açıları kazanmasında etkili olmuştur (Milani, 2008: 321-322).

On yaşında geleneksel eğitiminin ardından Tebriz'in en gelişmiş eğitim kurumlarından biri olan Talibiyeye Medresesi'ne gönderilmiştir. On dört yaşında doğa ve matematik bilimlerine ilgi duymaya başlamış ve bu konulardaki başlıca geleneksel kaynakları incelemeye başlamıştır. Kısa süre sonra önce geleneksel, sonra modern tıp okumaya başlamış ve bu sırada Fizik, Kimya, Biyoloji öğrenmiş, on yedi yaşında ise hevesle modern konularda Fransızca, Osmanlıca ve Mısır dilinde kitaplar okumaya yönelmiştir. Birkaç yıl sonra da Tebriz'deki Amerikan misyoner okulunda İngilizce öğrenmeye başlamıştır. Ayrıca önde gelen anayasacı düşünür ve teorisyenlerin, özellikle de Malkum Han'ın eserleri, onun toplumsal ve siyasi sorunlara karşı tutumu üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Yirmi yaşına geldiğinde ise Tebriz'de Dârü'l-Fünûn ve Lokmaniyeh okullarında Fizik, Geometri ve Coğrafya gibi modern konularda dersler vermeye başlamıştır (Katouzian, 2012: 195).

Biyografisinden de anlaşıldığı üzere yirmi yaşına kadar din eğitimine devam etmiş, o süreye kadar Mantık ve Arapça'nın yanı sıra Fıkıh, Teoloji gibi dersler almıştır. 1897 yılına gelindiğinde Takîzâde'nin babası yakalandığı tifo hastalığından dolayı 61 yaşında vefat

etmiştir (Motia-Esfahani, 1981: 32-33). Bu kayıp bir yandan Takîzâde açısından büyük bir üzüntü yaratırken diğer yandan da onun eğitimi açısından bir dönüm noktası olmuştur. O, babasının ölümünden hemen sonra geleneksel eğitime ve amaçlanan din adamlığı kariyerine ara vermiş ve modern eğitime başlayarak Batı düşüncesini tanımaya başlamıştır. Bu süreçte yirmili yaşlarda olan Takîzâde'nin öğrenme ve okuma hevesi artarak genel müfredatın ötesine geçmiştir. Daha küçük yaşlarda kendini yetiştirme adına önemli adımlar atan Takîzâde'nin mütevazı bir kişiliğe sahip olduğu şu sözlerinden anlaşılmaktadır: “*Ben çok bilgili bir insan değilim. Benim dönemimdeki insanlar çok okumazlardı ve ben de okumaya hevesliydim. Bu yüzden bilgin olarak görüldüm. Beni çok bilgili insanlarla karşılaştırmanız şahsımı mahcup eder.*” (Takîzâde, 1348: 6).

2.Kitabevi Faaliyetleri ve Siyasi Hayata Girişi

Takîzâde, 1899 yılında arkadaşı Muhammed Ali Terbiyet ile birlikte Tebriz’de laik bir eğitim veren “Terbiyet” adında bir okul kurmuştur. Fakat bu okul mollaların baskı yapması neticesinde kısa süre içinde kapanmıştır. Bu olayın ardından şehirden gönderilmek istenmiş; ancak babasının itibarlı bir şahsiyet olması hasebiyle bu durumdan vazgeçilmiştir (Milani, 2008: 322).

Okulun kapatılmasından sonra Seyyid Hasan Takîzâde ve Muhammed Ali Terbiyet tarafından aynı isimle bir kitabevi açılmıştır. Tebriz’de Takîzâde ve arkadaş grubuyla açılan bu kitabevi şehrin en büyük okuma odası olmakla birlikte aynı zamanda birçok aydının buluşma yeri haline gelmiştir. Takîzâde burada devlet ve hükümet, bilim ve edebiyat gibi ulusal öneme sahip konularda onlarla görüş alışverişinde bulunmuştur. Beyrut, Kahire ve İstanbul’da yayınlanan birçok kitap ve gazete bu kitabevine ulaşmıştır. Arapça ve Farsça dillerinde yazılan bu eserler, Avrupa medeniyeti ve düşüncesini konu almaktaydı. Takîzâde, bu yayınları okuma imkânı bulmuş, Avrupa’nın siyasi devrimleri, sosyal ve ekonomik değişimleri ve bilimsel ilerlemeleri hakkında bilgi edinmiştir. Batı’daki koşullara aşina olması, Şeyhî ve Bahaî düşüncelerini incelemesi, düşünce süreçlerinde bir devrim oluşturacak şekilde birleşmiş ve sonunda onu modernleşme hareketini desteklemeye ve siyaset alanına girmeye yönlendirmiştir (Sencâbî, 1398: 16-17).

Takîzâde’nin bu denli aydınlanmasında etkili olan bu kitabevi bazı kesimleri rahatsız etmiş ve özellikle veliaht ve dönemin genel valisi olan Muhammed Ali Mirzâ’nın ki o daha sonra tahta geçmiş ve Meşrutiyet yanlılarına karşı tavır almış, buraya ajanlar göndererek takip edilmesine sebep olmuştur. Neticede bu kitabevine 1908 yılında müdahale edilmiş ve burası faaliyet yürütemez duruma gelmiştir (Katouzian, 2012: 196).

Takîzâde, bu süreçte İran’da modern düşüncenin önemli temsilcileri arasında sayılabilecek olan Mirzâ Melkum Han ve Abdurrahim Talibof’tan etkilenmiştir (Morkhtari, 2019: 122). O, 1903 yılının Ocak ayında Muhammed Ali Terbiyet, Seyyid Hüseyin Adalet ve birkaç arkadaşıyla *Gencîne-i Fünûn* adında bir dergi çıkarmaya başlamıştır. İlmi ve edebi bir özellik taşıyan bu dergi bir yıl kadar yayın hayatına devam etmiştir (Afshar, 2023). Takîzâde ve Muhammed Ali Terbiyet derginin kapanmasından kısa bir süre sonra başta Orta Doğu’nun bazı entelektüel sıcak noktaları olmak üzere; İstanbul, Şam, Beyrut, Kahire, Bakü, Erivan, Tiflis ve Batum’a bir yıl süren bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bu seyahat esnasında Corci Zeydan ve Şeyh Muhammed Abdûh gibi bazı yazar ve düşünürlerle bir araya gelmiş, Meşrutiyet yanlıları ile statükonun savunucuları arasında meydana gelen mücadeleye dâhil olmak için Tebriz’e geri dönmüştür. Devrimin manevi merkezi haline gelen Tebriz’de gizli topluluklardan birine katılarak devrimin en saygın kişiliklerinden biri haline gelmiştir. Statükoculara karşı galip geldikten sonra parlamentodaki yerini almıştır (Milani, 2008: 323 ve Zerinebaf, 2018: 213).

Çeşitli sosyal sınıfların temsilcilerinden oluşan ilk mecliste yer alan Takîzâde, Tebriz'in tüccar ve loncalarını temsil etmiştir. O; özgün bakışı, gelenekçiler ile modernistler arasındaki anlaşmazlıkları yakından gözlemlemesi, Osmanlı ve Mısır özgürlük savunucularına yakınlık göstermesi hasebiyle etkili bir kişilik olarak ön plana çıkmıştır. Ayrıca hukuk, Avrupa demokratik kurumları hakkındaki bilgisi ve Azerbaycan Cemiyeti üyesi olması prestijini daha da arttırmıştır. Ancak bu dönemde Meclis ile Şah arasındaki ilişkiler kötüye gitmiş ve meclise destek olunması amacıyla İran'ın Azerbaycan ve diğer bölgelerindeki çarşılar kapatılmıştır. Bir yandan da protesto telgrafları gönderilmiştir. Takîzâde 25 Aralık 1907 tarihinde meclis oturumunda bu gelişmeleri şu sözlerle değerlendirmiştir: “Bazularının iddia ettiği gibi tüm bunların kaos olduğuna inanmıyorum. Bu, milletin haklarını koruyabileceğini gösteren ve meclisi destekleyen bir halk ayaklanmasıdır” (Afshar, 2023).

Bu gelişmeler yaşanırken Muhammed Ali Şah meclise karşı cephe almış ve Takîzâde'nin de içinde olduğu bir grup milletvekilinin sürgün edilmesini istemiştir. Ardından meclisi dağıtma kararı almıştır. Şahın meclisi dağıtması üzerine Takîzâde ve onunla aynı düşüncede olan arkadaşları İngiliz askeri ataşesi ve İran Meşrutiyet hareketinin sıkı bir savunucusu olan Binbaşı Stokes'in daveti üzerine İngiliz büyükelçiliğine sığınmışlardır. Bu gruptan bazıları ise Fransız ve Osmanlı elçiliklerine sığınmıştır. Takîzâde, Edward Granville Browne'nin¹ daveti üzerine Londra'ya gitmiş ve burada Cambridge Üniversitesi'ne bağlı bir kütüphanede çalışmaya başlamıştır. Bu süreçte İngiltere'de bulunan İranlı sürgünler arasında Browne ile en güçlü bağı kuran Takîzâde olmuştur. Hatta Browne, Takîzâde'ye mali anlamda dahi sürekli destek olmuştur (Bonakdarian, 1995: 178-187).

1908 yılında İran'a geri dönmüş ve burada milletvekili seçilmiştir. Fakat o, Tahran milletvekilliğini kabul etmemiş, 1909 yılında liderliğini yaptığı ve modern anlamda ilk parti olarak görülen Fırka-i Demokrat-i İran'ı kurmuştur. İktidarla yaşamış olduğu sıkıntılar ve ulemâ ile çatışmasından dolayı ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Önce Erzurum'a sonra İstanbul üzerinden Berlin'e geçmiştir. 1911 yılında İstanbul'a gelip iki yıl burada kalmıştır. 1913 yılında Amerika'da mütercim olarak çalışmış, 1914 yılında ise tekrar Berlin'e giderek burada Komite-yi İran adlı örgütü kurmuştur (Kurtuluş, 2010, s. 459). Yine Berlin'de Fars milliyetçiliğini vurgulayan yayın organlarından biri olan ve 1916 ile 1922 yılları arasında yayınlanan Kâve Dergisi'ni çıkarmıştır (Rûznamehâ-yı Tâze-i Şerki der Berlin, 1335: 143).

31 Mart 1924 tarihinde Berlin'de Edith Hilda Alexander Young ile evlenmiş, daha sonra Ağustos ayında eşiyle birlikte İran'a dönmüştür. Burada bir kez daha beşinci mecliste yerini almıştır (Motia-Esfahani, 1981: 139). 1933 yılında Paris elçiliği yapmış fakat bu görevden alınmış ve sonrasında Londra'ya gitmiştir. Londra'da İran tarihi ve kültürüyle ilgili dersler vermiştir. Ayrıca Rıza Şah Pehlevi döneminde Ulaştırma, Dışişleri ve Maliye Bakanlığı

¹ 7 Şubat 1862 tarihinde Gloucestershire'de doğan Browne Cambridge, Eton ve Pembroke kolejlerinde tıp eğitimi görmüştür. O, Türklere olan hayranlığından hareketle önce Türkçe ardından Arapça, Farsça ve Hintçe öğrenmeye başlamıştır. Bu dilleri öğrenirken bir yandan da o dillerin konuşulduğu ülkelerin siyasi ve sosyal durumlarını öğrenmeye çalışmıştır. 1888 yılında ise Cambridge'de Farsça okutmanı olarak çalışmış, 1902 yılında aynı üniversitede Arapça profesörü olmuştur. Browne, ayrıca İran'daki Bâbilik ve Bahâilik hareketlerine yakın ilgi duymuş ve bununla ilgili 1889 yılında bir makale yayınlamıştır. Bu eserlerin haricinde İran'a dair *The Press and Poetry of Modern Persia*, *The Persian Revolution of 1905-1909*, dört ciltten oluşan *A Literary History of Persia* adındaki eserleri kaleme almıştır. 5 Ocak 1926 tarihinde İngiltere'nin Cambridge şehrinde hayatını kaybetmiştir. Bkz. (Topuzoğlu, 1992: 336-337; Browne, 1914; Browne, 1956). İran ile ilgili detaylı bilgiye sahip olan Browne 1887 yılında İran'a gidişinde seyahatlerinden oluşan bir eser oluşturmuştur. Bu seyahatleri kaleme aldığı *A Year Amongst the Persians* adlı eseri 1893 yılında Londra'da basılmıştır. The Times Gazetesi kitap tanıtımları yaptığı bir köşesinde bu eserle ilgili şu ifadeler yer vermiştir: “Doğu seyahatinin bizim dilimizde yazılmış en değerli ve büyüleyici kitaplarından birinin Cambridge University yayınları tarafından yeniden basılması çok önemli bir olaydır. Takdire şayan bir şekilde basılan bu eser ve yazarı tüm övgüleri hak etmektedir”. Eserle ilgili verilen bilgi için bkz. (Book of the Day: A Classic of Travel, 1926: 10).

görevlerinde bulunmuştur. Rıza Şah'ın tahttan indirilmesinin ardından Londra'da İran büyükelçiliğe atanmış ve yaklaşık altı yıl bu görevde kalmıştır (Milani, 2008: 325). Londra'daki görevinin bitmesine yakın maddi problemler yaşamış ve bunu Kraliyet Mahkemesi Bakanı Abdülhüseyin Hazhir'e yazmış olduğu bir mektupta şu sözlerle ifade etmiştir: *“Buradaki görevim sona ererse, eşimle benim İran'a dönmek zorunda kalacağımızdan hiç şüphem yok. Tahran'daki yüksek konaklama kiralari hakkında duyduğum kadarıyla sınırlı imkânlarımız ile makul bir yaşam standardına bile sahip olmamız kolay olmayacak. Umarım bu tür şikâyetleri kişisel, özel ve samimi sözler olarak kabul eder ve bu mektubu yırtıp atarsınız”*. (Katouzian, 2012: 210).

1947 yılında milletvekili seçilince İran'a dönmüş ve Tahran Üniversitesi'nde görev yapmıştır. Ayrıca 1950 yılında kurulan senatoda yer alarak 1967 yılına kadar başkanlık görevinde bulunmuştur. 1954 yılında Cambridge Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmış, 1957'de Münih Şarkiyatçılar Kongresi İran Komisyonu, 1958'de İran Felsefe ve İnsan Bilimleri Derneği, 1966'da ise uluslararası İranoloji kongresi başkanlığı yapmıştır. Tüm bu faaliyetleri yürüten Takîzâde 28 Ocak 1970 tarihinde Tahran'da vefat etmiştir (Kurtuluş, 2010: 459).

3.Eserleri

Seyyid Hasan Takîzâde, başta kronoloji, takvim sistemleri, Maniheizm, Zerdüşlük, İran Edebiyatı ve Düşüncesi, İslam öncesi Arap tarihi ve İran Meşrutiyet hareketi ile ilgili eserler kaleme almıştır. Bunların haricinde çeşitli konularda birçok çalışma gerçekleştirmiştir.

3.1. Kâve Dergisi

Takîzâde muhtelif konularda birçok eser yazmıştır. Bu eserlerden biri de Berlin'de çıkartmış olduğu Kâve Dergisi'dir. Bu yayının organı adını Şahnâme'de yer alan ve İran halkını Dahkak'ın zulmüne karşı isyana teşvik eden ve ayrıca Feridun'un hükümdarlığını savunan bir demirciden almaktadır (Katouzian, 2009: 20). Derginin ilk sayfasında da yer aldığı üzere Kâve, arkasında doğan güneş ve elinde “Direfş-i Kâviyân” adındaki sancakla halkı uyandırır şekilde görünmektedir. O, İran halkını esaret ve zulümden kurtaracak olan Feridun'un gelişini hazırlamıştır (Kâve, 1334: 1).²

Kâve, Almanya'da yaşayan ve Berlin'de İran milliyetçi komitesindeki bir grup milliyetçi İranlıya başkanlık eden Seyyid Hasan Takîzâde tarafından Farsça olarak yayınlanmıştır. İlk kez 1916 yılında yayın hayatına başlamış ve genellikle gazete boyutunda, ilk yıllarda sayfada çift sütun, bazen de tek sütun şeklinde çıkarılmıştır. Kâve, Birinci Dünya Savaşı'nın ortasında Almanya'yı desteklemek ve Rusya ile İngiltere'ye karşı propaganda yapmak amacıyla Alman hükûmeti tarafından finanse edilmiştir (Afshar, 2021).

Dergi ilk zamanlarda gazete formatında çıkarılmış; ancak Takîzâde'nin girişimleri ile dergi formatında çıkarılmaya başlanmıştır (Nuhoğlu, 2012: 100-101). İki seriden oluşan Kâve'nin ilk serisi 24 Ocak 1916 ile 15 Ağustos 1919 tarihleri arasında çıkarılmış, ikinci seri ise ayda bir yayınlanmak üzere 22 Ocak 1920'de başlayıp 1 Aralık 1921 tarihinde son bulmuştur (Motia-Esfahani, 1981: 123-129). Kâve'nin ilk serisi savaş sırasında yayınlanmakla birlikte İngiltere ve Rusya'ya karşı İttifak devletlerinin desteklenmesini konu edinmiş, ikinci seri ise yeni İran milliyetçi kültürünü ön plana çıkarmıştır (Keddie, 2006: 47).

² Bu efsaneye göre Asur Kralı Dahkak rüyasında uzun boylu, boğa başına benzeyen bir topuz taşıyan ve kral soyundan olan biri tarafından tutsak edilip bir kuyuya atıldığını görmüştür. Rahipleri rüyanın gerçekleşeceğini ve Feridun adında birinin kraliyet sembollerini bulmaya çalışacağına yorumlamışlardır. Feridun'un annesi Dahkak tarafından bulunma korkusuyla Elbruz dağlarına sığınmıştır. Bu arada Dahkak'a karşı bir örgütlenme oluşturan Kâve, taraftarlarını Feridun'un olduğu yere göndermiştir. Neticede bu örgütlenme Dahkak'ın sonunu getirmiş ve onun yerine Medlerin başına Feridun geçerek onun krallığına son vermiştir. Bkz. (Curtis, 2010/2020: 53).

Dergiye Hasan Takîzâde'nin dışında Hüseyin Kâzımzâde Êrânşehr-î Tebrizî, Muhammed Ali Cemalzâde³, gibi önemli yazarlar da çok emek vermiştir. Özellikle Cemalzâde, Kâve Dergisi'nin daimî yazarları arasında yer almıştır. O, burada siyasi, bilimsel ve diğer alanlarda birçok eser kaleme almıştır (Hasanalizade, 2013: 9). İdari ve büro işlerinde Ezzat Allah Hidâyet, Ebu'l-Hasan Alevî, Rıza Terbiyat gibi isimler görev yapmıştır. Ayrıca Ebu'l-Hasan Hakimî, Mirzâ Muhammed Kazvinî, Mahmud Afşâr, İbrahim Purdavûd, Rızâ Terbiyat, Vahid el-Mülk Şeybanî, Arthur Christensen, Edward Granville Browne, Wilhelm Geiger, Henry Masse gibi yazarlar da buraya yazılarıyla destek olmuşlardır. Bunun yanı sıra dergide baştan sona hem makale yayınlanması açısından hem de çeviri yapılması hususunda işlerin çoğunluğunu Hasan Takîzâde ve Muhammed Ali Cemalzâde yapmıştır. (Afshar, 2021).

Birçok yazarın yazılarının yer aldığı bu dergi Hindistan, Kafkasya ve Osmanlı coğrafyasında okuyucu bulmuş; ancak en fazla okuyucuya Êran'da ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'da 100 kadar Êranlı yaşamaktaydı ve bu da derginin savaş sonrası bağımsız bir yayın organı olarak yaşayamamasından dolayı zorunlu olarak Êran'a dağıtılmasına neden olmuştur. Gazetenin Êran eyaletlerindeki satış temsilcileri tarafından hazırlanan listeden hareketle okuyucularının çoğunun Fars edebiyatı ve tarihi hakkında bilgi sahibi oldukları ayrıca ulusal ve siyasi meselelerle ilgilendikleri görülmüştür (Afshar, 2021).

Kâve özellikle Alman, Fransız ve İngiliz Êran araştırmacılarının tarihsel ve filolojik bulgularını özetlemeye ayrılmış en az beş büyük makale içermektedir. Wilhelm Geiger ve Ernst Kuhn tarafından düzenlenen iki ciltlik *Grundriss der Iranischen Philologie'nin (1896-1904)* içeriğine tam bir makale ayrılmıştır. İlk cilt tamamen Êran dilleriyle ilgili filolojik araştırmalara ayrılmış ve diğerlerinin yanı sıra, çalışmaları Gathas ve Avesta'nın araştırılmasına öncülük eden ünlü bilgin Christian Bartholomae'nin (1855-1925) yazılarını içermiştir. Takîzâde, Êranlı okuyucuları için bu bulguları özetlemiştir. Êran tarihi ve medeniyetine odaklandığını belirttiği ikinci cildin içeriğini de özetlemiştir. Burada Sasanî dönemi ve Zerdüştlük tarihine vurgu yapmıştır. Êran üzerine Avrupa araştırmalarıyla ilgili başka bir makalede, Rawlinson'ın büyük doğu monarşilerini konu alan, sırasıyla Part ve Sasanî imparatorluklarına odaklanan altıncı ve yedinci ciltler dâhil olmak üzere tüm ciltlerin içeriği anlatılmıştır. Yine başka bir makale; antik dönem Êran tarihini, etnografyasını, kültürünü ve dinini inceleyen en önemli çalışmalardan biri olan üç ciltlik *Iranische Alterthumskunde* ve büyük Alman oryantalist Friedrich von Spiegel'in (1820-1905) çalışmasını ele almıştır. Kâve'nin sayfalarındaki bu makalelerden daha da önemli olan, 1920 ile 1922 arasında yazılan ve Takîzâde'nin Alman oryantalist bilim geleneğinde yüksek bir şahsiyet olan Theodor Nöldeke'nin (1836-1930) çalışmalarını özetlediği ve yorumladığı makalelerdir (Marashi, 2009: 95-96 ve Geiger ve Kuhn, 1974).⁴

3.1.1. İttifak Devletleri'nin Desteklenmesine Dair Yapılan Vurgular

Ulusal devletlerin ham madde kaynağı bulma girişimleri, üretim malları için pazar bulma mücadelesi, sömürgecilik ve emperyalizmi beraberinde getirmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İtalya ve Almanya siyasal birliklerini sağlamış ve bu durum Avrupa'da dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Ayrıca Balkanlarda ulusalcılık ve bağımsızlık hareketlerini de tetiklemiştir. Özellikle Avrupa'da meydana gelen iktisadi, politik ve askeri

³ Cemalzâde burada yazılar yazdığı gibi bazı eserleri de derginin çeşitli sayılarında tanıtılmıştır. Bu çalışmalardan biri olan "*Genc-i Şâyegân yâ Ovzâ-i İktisâdî-yi Êrân*", adlı eserinin 209 sayfadan oluşan ve Farsça yazılmış en iyi eserlerden biri olduğu belirtilmiştir. Doğru kaynaklar ile kaleme alındığı ve Êran ekonomisiyle ilgili bilgiler içerdiği ifade edilmiştir. Bkz. (Genc-i Şâyegân yâ Ovzâ-i İktisâdî-yi Êrân, 1336: 174-175).

⁴ Belirtilenlerin haricinde dergide muhtelif konularda birçok yazı kaleme alınmıştır. Bkz. (Tarz-ı Siyâset-i Rus der Kafkâz, 1335: 118; Nezer-î Târîh-î der Êran, 1335: 100; Jandarmerî Êran, 1335: 167-168; Hodkoşî Velî'ahd-ı 'Osmânî', 1334: 16; Ceng-î der Deryâ, 1335: 124 ve İmtiyâz-ı Ma'den-î Neft, 1334: 56).

gelişmeler ilk zamanlarda Almanya, Avusturya ve İtalya'nın yer aldığı İttifak bloğu ile İngiltere, Fransa ve Rusya'nın içinde olduğu İtilaf bloğunun oluşmasına zemin hazırlamıştır (Aybars, 1988: 53).

Derginin belki de en fazla üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de İngiltere ve Rusya'ya karşı İttifak bloğunun desteklenmesi olmuştur. Gazete tarzında çıkan derginin ilk serisinde bu konuya dair birçok yazı yer almıştır. Bu yazılardan birinde Almanların büyük bir hamle yaparak 1915 yılında Rus ordusunu darmadağın ettiği, Batı ve Doğu kalesinde büyük başarılar ulaştığı ve 1916 yılının sonlarına doğru ise savaşın sakinleşmeye başladığı belirtilmektedir (Hamle-i Bozorg-î Âlmanhâ, 1335: 158). Dergide yer alan başka bir yazıda ise bir Alman gemisinin 7 İngiliz gemisini batırdığı ve bir büyük gemiye de el konulduğu ifade edilmiştir (Ehbâr-ı Ahîre, 1334: 16).

Almanya'nın savaşın ilk iki yılında askeri durumunu ele alan "İhsâiye-î Ceng-î do Sâle Âlman" adlı başlıkta Alman ordusunu öven şu ifadeler yer verilmiştir: "*Çok şükür ki, 1916 yılına gelindiğinde savaşın iki yıllık sürecinde Almanya çok büyük başarılar imza attı. Birçok askeri malzeme Almanların eline geçti. İstatistiklere göre askerlerin tedavi edilmesi konusunda Alman hastaneleri çok başarılı olmuştur. Bu süreçte bulaşıcı hastalıklara karşı başarılı bir mücadele verilmiştir.*" (İhsâiye-î Ceng-î do Sâle Âlman, 1334: 70).

Bir yıl sonrasında yer alan başka bir haberde ise hem İtilaf hem de İttifak bloğunun deniz savaşlarında verdiği kayıplara yer verilmiştir. Bu kayıplara bakıldığında savaşın birinci yılında İtilaf devletlerinin 687.790 kaybının olduğu, İttifak devletlerinin ise onun hemen hemen yarısı olan 327.963 olarak verildiği görülmektedir. Savaşın ikinci yılında ise İtilaf bloğunun 798.960, İttifak tarafının ise 246.630 kayıp verdiği belirtilmektedir (Telefât-ı do Sâle Ceng-î Bahr-î, 1335: 112 ve Telefât-ı Keşihâ-yı Ticarî, 1335: 146). Bunlarla birlikte Almanların denizaltı konusunda geliştiği, hatta İngilizlere rakip olabilecek ve onları korkutabilecek kadar ileri bir seviyede olduğu ifade edilmiştir: "*İngiltere'nin denizlerde rakibinin olmadığı söylenmekteydi. Ancak bugün Almanların denizaltılarından çok korkmaktalar. Almanlar denizaltı ile İngilizlere karşı büyük bir mücadele vermiştir. Hatta her fırsatta İngiliz denizaltına darbe vurulmaktadır. İngilizler denizin efendisiydiler ama Almanların gemilerini batırışlarını hüznle izlemektedirler.*" (Ceng-î Zîrderyâyî, 1335: 140-141).

Asker kayıplarının haricinde askeri teçhizatla ilgili kayıplara da yer verilmiştir. Özellikle Alman hava savunma sistemleri tarafından İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ait olan uçakların imha edilmesiyle ilgili şu ibarelere yer verilmiştir: "*Alman uçaksavarları, hava savunma sistemleri bugüne kadar 1000'den fazla düşman uçağını imha etmiştir. Savaşın başlangıcından bugüne dek 1002 düşman uçağını düşürdük. Bu sayı; İngiltere, Fransa ve Rusya uçaklarına aittir. Balkanlarda düşürülen uçak sayısı buna dâhil değildir. Yaklaşık elli milyon mark değerinde düşmana zarar vermişiz. 1914-15 yıllarında 163, 1916 yılında 784 ve 1917 yılında ise 55 uçak imha edilmiştir.*" (Âlmanhâ, 1335: 141).

İttifak bloğunun başarılarının yanı sıra İtilaf grubunun saldırıları da burada ele alınan konular arasında olmuştur. Bunların birinde Rusların İran'a gelerek bir sonbahar havası yarattığı ve her yeri darmadağın ederek Reşt ile Tebriz şehrinde insanların öldürüldüğü yazılmıştır (Kermânşâh ve Tehrân, 1334: 17-18). Rusların büyük hamlesi adıyla çıkan bir yazıda ise Rus saldırısına ait ayrıntılar şu sözlerle verilmiştir: "*Ruslar iki küçük ırmak arasından çok yetenekli askerlerle Avusturya barınaklarına saldırmıştır. Ruslar, başlangıçta Avusturya askerlerine top atışıyla saldırmıştır. Ancak bu saldırılardan başarı elde edemeyince ikinci bir saldırı daha gerçekleştirmişlerdir. Avusturya ordusu ikinci saldırıya çok iyi direnmiştir. Ancak daha sonra Ruslar şehre girmişlerdir.*" (Hamle-î Bozorg-î Rushâ, 1334: 67).

Bu yayın organında ele alınan diğer bir konu da İran'ın savaş sürecinde tarafsız olup olmaması ile ilgili olmuştur. Bu konu ile alakalı olarak “Hidmet Nemikonîd Hiyânet Çirâ” başlığında İran'ın savaşa fiili olarak katılması gerektiği ve bunun engellenmeye çalışıldığı şu sözler ile vurgulanmıştır: “*Rus ve İngiliz zulmü İran'ın her tarafını ateşe sokmuştur. Bugün el ele verme günü iken bazı vatan hainleri devleti zor durumda bırakmaktadır. İran tarafsız kalmamalıdır bu savaşta. İran'ın haysiyeti daha önemlidir. Bazı gazeteler İran'ı zor durumda bırakmaktadır. Bu gazeteler İran'ın tarafsız olması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu durum vatana ihanettir.*” (Hidmet Nemikonîd Hiyânet Çirâ, 1334: 37) Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sürecinde Almanları uygun müttefik olarak gören İran, savaş sürecinde büyük güçlerin mücadele alanı olmuştur (Cihânguşâ-yı der ‘Asr-ı Hâzir ve E’sâr-ı Kadîme, 1334: 86). Dergide İran’da Rusların yenilgisi adıyla ele alınan başlıkta İran ve Osmanlı Devleti’nin birlikte hareket ederek Rusları geri püskürtmesiyle ilgili şu sözler dile getirilmiştir: “*Ruslar, İran coğrafyasında İran ve Osmanlı Devleti’ne karşı mücadele etmiş ve iki devletin orduları sayesinde Ruslar Kirmanşah’a geri çekilmişlerdir. Böylece İran ve Osmanlı orduları karşısında büyük kayıplar vererek şehri terk etmişlerdir.*” (Şikest Rushâ der Îrân, 1334: 64; Ehbâr-ı Ahîre-î İran, 1334: 87).

3.1.2.Fars Milliyetçiliğine Atıfta Bulunulması

Hasan Takîzâde birçok önemli yazarın yer aldığı bu derginin amacını şu sözlerle ifade etmiştir: “*Her şeyden önce amaç İran’da Avrupa medeniyetini ilerletmek, fanatizmle mücadele etmek, İran’ın ulusal duygu ve birliğini korumaya yardımcı olmak, Fars dilini ve edebiyatını onları tehdit eden düzensizlik ve tehlikelerden arındırmaya ve korumaya çalışmaktır. Ayrıca her türlü kendini beğenmişliği ve bir yanlıştan kaynaklanan anlamsız itirazları bir kenara bırakmaktır. İkincisi, Fars dili ve edebiyatının korunması, geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve popüler hale getirilmesi için gayret göstermektir. Üçüncüsü, Avrupa bilimlerinin yayılması ve kolejlerin kurulmasında, halk eğitiminin teşvik edilmesinde ve tüm maddi ve manevi güç kaynaklarının bu şekilde kullanılmasını sağlamaktır. Bu satırların yazarının İran’a nasıl hizmet edileceğine dair inancı ve aynı şekilde kültürel ve politik deneyimlerinin çoğu sayesinde onun inancını paylaşanların görüşü de böyledir.*” (Motia-Esfahani, 1981: 127). Takîzâde burada özellikle Fars kimliğinin önemli bir unsuru olan Fars dili ve edebiyatının özenle korunması ve geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Sayılan bu amaçlarla birlikte dergide halkın eğitilmesi, kadınların eğitim konusunda yetiştirilmesi ile ilgili atılması gereken adımlar, kadınlar için eşitlik, güçlü bir merkezi hükûmetin oluşturulması, kabilelerin kontrol altına alınması ve Batı dillerinden daha fazla çeviri yapılması gibi konular da yer almıştır (Keddie, 2006: 80 ve Koyagi, 2009: 112). Derginin ortaya çıkmasında birçok amaç olmasına rağmen bunlar arasında ön plana çıkan Fars milliyetçiliği vurgusu önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Afshin Marashi, İran milliyetçiliğinin tarihini İran kimliğinin “organik” kültürel anlayışının teşviki ile birleştiren Kâve’nin yayınlanmasıyla başladığını ifade etmiştir (Marashi, 2008: 53). Bu dergi özellikle Fars milliyetçiliğini kültür, dil ve tarih temelinde etkili bir şekilde savunmuştur (Metin, 2011a: 261).

Hatta Fars milliyetçiliğinin ideolojik bir düşünce olarak ilk defa dile getirilmesi bu dergi ile başlamış, Seyyid Hasan Takîzâde, Muhammed Kazvinî ve Muhammed Ali Furûgî gibi Fars milliyetçileri batılılaşma ve milliyetçiliğin iç içe geçtiği fikirler öne sürmüşlerdir (Metin, 2011b: 120). Fars milliyetçiliğinin bir ayağı olan dil konusunda da vurgulamalar yapılmış ve hatta Hasan Takîzâde derginin amaçlarından birinin Fars dilini korumak olduğunu dile getirmiştir. Bunun haricinde Farsça’nın gelişimi, Fars dilinin dönemlere ayrılması ile alakalı bazı çalışmalar da öne sürmüştür (Afshar, 2021). Ayrıca dergi Hasan Takîzâde, Rızazade Şafak ve Hüseyin Kâzımzâde-î Îrânşehr-î Tebriz-î gibi yazarların üstün Aryen ırkına dair yazılarına da yer vermiştir (Haghdar, 2016/2017): 95).

Yine Fars milliyetçiliğini şuurlandıran ve buna tarihi bir dayanak sağlayan Firdevsî'nin Şahnâmesi, Kâve Dergisi'nin ismi ve kapağının oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Bununla birlikte Kâve Dergisi'nde Takîzâde'nin Firdevsî ile ilgili makaleleri yer almıştır (Pourbagheri, 2021, p. 390). Dergide Firdevsî ile ilgili makalelerin yer alması Firdevsî'nin siyasi ve kültürel olarak değer kazanmasında oldukça etkili olmuştur. Ayrıca dergide Firdevsî'nin mezarının bulunması ile ilgili tartışma metinleri yer almış, hatta Takîzâde mezarın Tûs şehrinin dışında olduğu ile ilgili çeşitli iddialar öne sürmüştür (Marashi, 2009: 94-101).

3.2.Diğer Eserleri

Seyyid Hasan Takîzâde, edebiyattan tarihe birçok konuda eser yazmıştır. Bu eserlerin hepsine burada yer vermek imkânsızdır. Bunun yerine, özellikle ön plana çıkan eserleri üzerinde durulmuştur. *Gâhşümâri der Îrân-i Kadîm* (1316) adlı eserinde antik İran'daki zamanın hesaplanmasını konu almıştır. *Mânî ve Dîn-i Ū* (1335) eserinde ise Mani'nin kişiliği hakkında bilgiler vermiştir. Kapsamlı bir şekilde kaleme alınan bu eser Maniheizm'e dair bilgiler de içermiştir (Amanat, 2023). Takîzâde'nin *Risâle-i Tahkik-i Ahvâl-i Kenûnî-yi Îrân bâ Muhâkemât-ı Târihî* adındaki eseri ise Muhammed Ali Terbiyet ile birlikte kurmuş oldukları Terbiyet isimli kitabevinde basılmıştır (Sencâbî, 1398: 17).

Zindegî-yi Tûfânî, Hâtırât-ı Seyyid Hasan Takizâde, isimli eserinin ilk bölümlerinde kendi ecdadı ile ilgili genişçe bilgi vererek köken olarak nereye dayandıklarını anlatmıştır. İlerleyen bölümlerde eğitim gördüğü okulları ve yayın faaliyetlerine değinmiştir. Bir nevi otobiyografik bir çalışma olan bu eserde yapmış olduğu seyahatlere ve özellikle uzun bir süre kaldığı Berlin yıllarına yer vermiştir. Meşrutiyet hareketi esnasında yaşanan gelişmelere de değinen Takîzâde, bu süreçte meclisin yapısını ve bu mecliste yaptığı faaliyetleri detaylıca anlatmıştır. Özellikle her meclis dönemini ayrı ayrı ele almıştır. Kaleme alınan bu çalışmada bir yandan Takîzâde'nin hayatına dair bilgilere rastlanırken diğer yandan da yirminci yüzyılın ilk zamanlarındaki İran'a dair detaylı bilgilere ulaşılmıştır (Takîzâde, 1379: 1-511).

Seyyid Hasan Takîzâde; arkadaşları Muhammed Ali Terbiyet, Seyyid Hüseyin Adalet ve Yusuf Hân Aştîyânî-yî İ'tisâmi-î Defter ile "Bilimlerin Hazinesi" anlamına gelen *Gencine-î Fünûn* adında bir dergi çıkarmıştır. 1903 yılının Ocak ayında çıkarılmaya başlanan bu yayın organı bir yıl faaliyetlerine devam etmiştir. 1904 yılında kapanan bu derginin her sayısı dört bölümden oluşmaktadır. Bir yıl içinde 24 sayı halinde çıkan dergide bilim ve sanata dair birçok yazı kaleme alınmıştır (Takîzâde, 1379: 47-48).

Öte yandan Takîzâde, yirmi bir yaşında iken Flamarbon'un eserini '*Acâyib-î Âzmanî* adıyla Fransızca'dan Farsça'ya tercüme etmiştir. Bunlarla birlikte İngiltere, Almanya ve Fransa gibi ülkelerde de eserler yazan Takîzâde; *Nidâ-yi Vatan*, *Sûr-i İsrâfil*, *Müsâvât*, *Şefek-î Sorh* gazetelerinde makaleler yayınlamıştır. Paris'te çıkarılan *Âlem-î İslâm-î* dergisinde Batı, Osmanlı ve İran'ın siyasi durumunu ele alan dört makale yazmıştır. Tahran'da Mahmud Afşâr'ın öncülük ettiği *Âyende* ve kendisinin çıkarttığı *Kâve* dergilerinde de yazılar kaleme almıştır. *Âyende* dergisinde *Mukaddimât-ı Âyende-î Rovşen*, *Çend Kelime Derbâre-î Firdevsî*, *Ta'lim-î İbtidai-yî yâ 'Alî* ve *İntihâbât* adında makaleler yayınlamıştır. Kâve dergisinde ise *Nevrûz ve Takvim-î İranî*, *Çâphâne* ve *Rûznâme der İran* ve *Şahnâme-yî Firdevsî* gibi makaleler yazmıştır (Takîzâde, 1348: 9-19).

Bunların haricinde *Mukaddime-î Ta'limî 'Umûmi Yekî Ez Ser Fasilhâ-yi Temeddun* (1307), *Ez Pervîz tâ Cengiz* (1309), *Arab ve Arabistân*, *Mebde-î Târihî Zerdoşt*, *Târihî Zerdoştî* (1328), *Ferhengî Fârsî* (1328), *Meşrutiyet-î İranî* (1331), (Takîzâde, 1348: 13-16) *Muhtasar Târih-i Meclis-i Millî-yi Îrân*, *Lüzûm-ı Hıfz-ı Zebân-ı Fasîh-i Fârisî*, *Târih-i 'Arabistân ve Kavm-i 'Arab der Zuhûr-î İslâm ve Kable ez Ân*, *Târih-i Eva'il-î İnkılâb ve Meşrutiyet-i Îrân*, *Cevher-i Târih ve Mebâhis-i İctimâ'i ve Medenî*, *Nâme-hâ-yi Landon: ez Devrân-ı Sefârât-i*

Takîzâde der Ingilista, Târîh-i Ûlum der İslam adındaki çalışmaları yapmıştır. O, farklı dergilerde deneme yazıları, makaleler de yazmıştır. İhsan Yarşatır 20 makalesini neşrederken, İrec Afşâr ise makalelerini 10 cilt halinde derlemiştir (Kurtuluş, 2010: 459).

Sonuç

Yirminci yüzyılın ilk zamanlarında etkili olan İranlı entelektüel ve devlet adamlarından biri de Seyyid Hasan Takîzâde'dir. Dindar bir geleneğe sahip olan Takîzâde, hem dini hem de fenni ilimler konusunda uzmanlaşmak için çabalamıştır. Ancak babasının ölümünden sonra dini eğitimlerine bir süre ara vererek fenni ilimlere yönelmiştir. O, zamanla Batı düşüncesini tanımaya başlamış ve bu durum onun modern düşüncenin temsilcilerine olan ilgisini arttırmıştır. Ayrıca yapmış olduğu seyahatler esnasında da bazı yazar ve düşünürlerle tanışma fırsatına erişmiştir. Tüm bu gelişmeler onun fikir dünyasını etkilemiş ve neticede İran'da gerçekleşen Meşrutiyet hareketine dahil olarak aktif rol oynamıştır. Takîzâde, devrimin manevi merkezi haline gelen Tebriz'de gizli topluluklardan birine katılarak devrimin en saygın kişiliklerinden biri haline gelmiştir.

Siyaset mecrasında da oldukça faal bir durumda olan Takîzâde, bir siyasi parti kurmuş ve meclisin farklı dönemlerinde milletvekilliği yapmıştır. Devlet adamı olma rolünün ötesinde bir entelektüel olarak da ön plana çıkan Takîzâde birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden biri de Berlin'de çıkarmış olduğu *Kâve Dergisi*'dir. 1916 yılında çıkarılmaya başlanan ve 1922 yılında faaliyetlerine son veren bu dergi Almanlar tarafından finanse edilmiştir. *Kâve*'nin ilk serisi savaş sırasında yayınlanmakla birlikte İngiltere ve Rusya'ya karşı İttifak devletlerinin desteklenmesini konu edinmiş, ikinci seri ise yeni İran milliyetçi kültürüne odaklanmıştır.

Kâve'nin incelenen nüshalarında İttifak devletlerini, özellikle de Almanları desteklediği görülmüştür. İttifak devletlerinin savaşta gösterdikleri başarılar, İngiltere ve Rusya gibi diğer bloğun ise başarısızlıkları ön plana çıkarılmıştır. Derginin ikinci serisinde ise Fars milliyetçiliğine dair vurgular yapılmıştır. Fars milliyetçilik anlayışının ideolojik bir düşünce olarak ilk defa dile getirilmesi bu dergi sayesinde olmuştur. Bu milliyetçilik anlayışına tarihi bir dayanak oluşturan ve sembol olarak görülen *Firdevsî* ve *Şahname* eseri dergide sıklıkla üzerinde durulan konular arasında olmuştur. Burada Takîzâde'nin *Firdevsî* hakkında yazdığı makaleler yer almıştır. Bununla birlikte Farsça'nın gelişimi, Fars dilinin dönemlere ayrılması ve korunması işlenen konular arasında olmuştur.

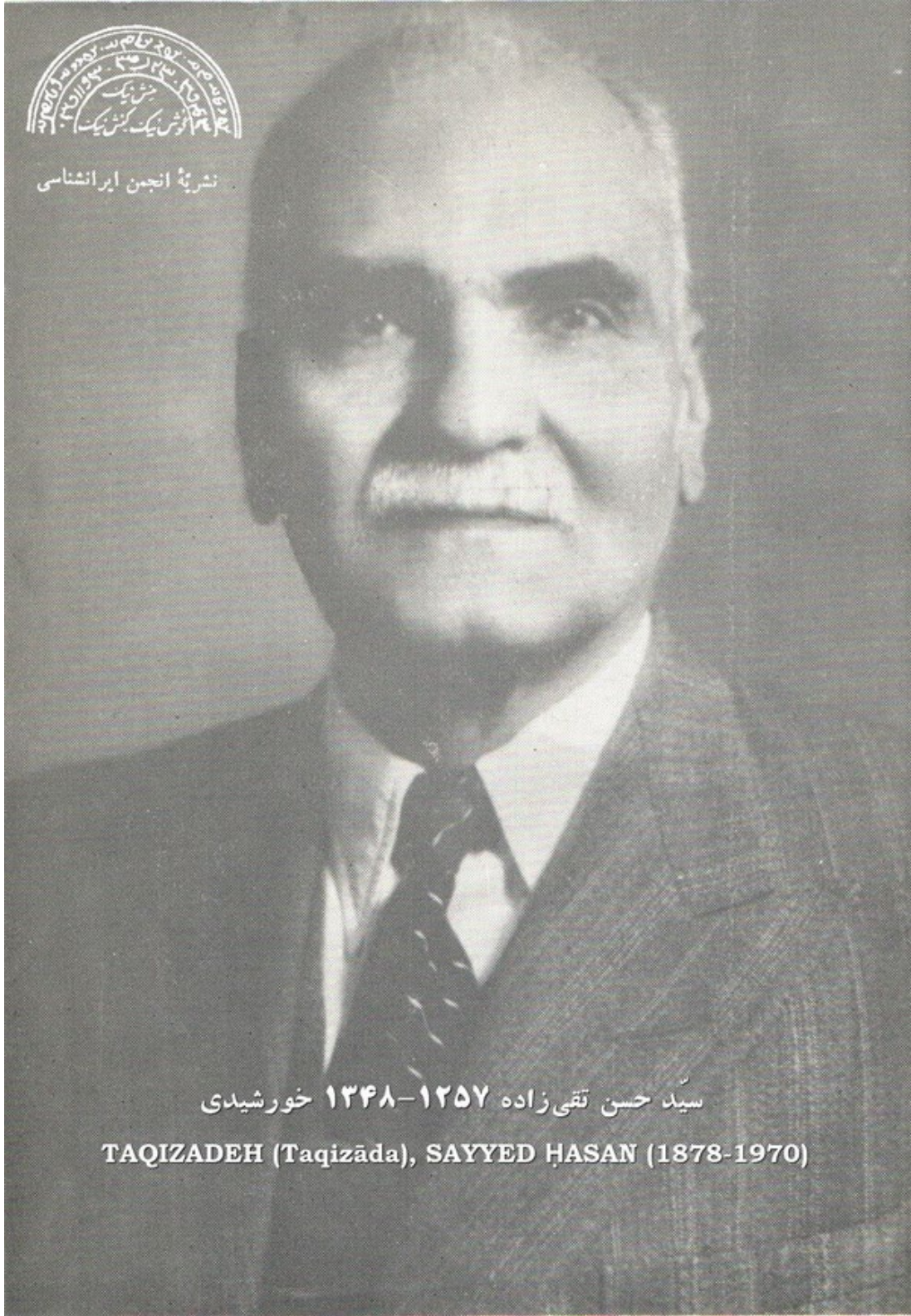
Kaynakça

- Afshar, I. (2021, July 6), Kava Newspaper. *Encyclopedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/kava>.
- Afshar, I. (2023, June 23), Taqizadeh Sayyed Hasan: To the end of the constitutional revolution. *Encyclopedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/taqizadeh-sayyed-hasan-01>.
- ‘Alevî, A. (1385), *Zindegî ve zemân-e Seyyid Hasan Takîzâde*. Müvesse-i Mütâlaât ve Pijûhişha-yı Siyasi.
- Âlmanhâ. (1335), *Kâve*. Şomâre 20, 141.
- Amanat, A. (2023, June 24), Historiography Pahlavi period. *Encyclopedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/historiography-ix-2>.
- Aybars, E. (1988), *Türkiye Cumhuriyeti tarihi I*. (2. bs.). Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Bonakdarian, M. (May 1995), Iranian constitutional exiles and British foreign-policy dissenters, 1908-9. *International Journal of Middle East Studies*, 27(2), 175-191. <https://www.jstor.org/action/doBasicSearch?Query=Iranian+Constitutional+Exiles+and+British+Foreign-Policy+Dissenters>.
- Book of the day: A classic of travel. (November 25, 1926). *The Times*. 10.
- Browne, E., G. (1914), *The press and poetry of modern Persia*. Cambridge University Press.
- Browne, E., G. (1956), *A literary history of Persia*. Cambridge University Press.
- Ceng-î der deryâ. (1335), *Kâve*. Şomâre 18-19, 124-126.
- Ceng-î zîrderyâyî. (1335), *Kâve*. Şomâre 20, 140-141.
- Cihânguşâ-yı der ‘asr-ı hâzir ve e’sâr-ı kadîme. (1334), *Kâve*. Şomâre 12, 86.
- Curtis, V., S. (2020), *İran mitleri*. (Çev. F. E. Aslan). Phoenix Yayınevi. (Orijinal yayın tarihi 2010).
- Ehbâr-ı ahîre. (1334), *Kâve*. Şomâre 2, 16.
- Ehbâr-ı ahîre-î İran. (1334). *Kâve*. Şomâre 12, 87.
- Geiger W. ve Kuhn E. (1974), *Grundriss der Iranischen Philologie*. Walter de Gruyter.
- Genc-î şâyegân yâ ovzâ-i iktisâdî-yi İran. (1336), *Kâve*. Şomâre 24, 174-175.
- Haghdar, A., A. (2017), *İran Türklerinin kimlik rönesansı*. (Çev. M. Araz). Sonçağ Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2016).
- Hamle-i bozorg-î Âlmanhâ. (1335), *Kâve*. Şomâre 22, 158-159.
- Hamle-î bozorg-î Rushâ: Der meydân-ı ceng-î şark. (1334), *Kâve*. Şomâre 11, 67-68.
- Hasanalizade, A. (2013), *Seyyid Muhammed Ali Cemâlzâde’nin hayatı, eserleri ve Yekî Bûd ve Yekî Nebûd adlı eserinin çevirisi*. (Kayıt No. 331871), [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Hidmet nemikonîd hiyânet çirâ. (1334), *Kâve*. Şomâre 5-6, 37.
- Hodkoşî velî’ahd-ı ‘Osmânî. (1334), *Kâve*. Şomâre 2, 16.
- İhsâiye-î ceng-î do sâle Âlman. (1334), *Kâve*. Şomâre 11, 70-71.
- İmtiyâz-ı ma’den-î nefit. (1334), *Kâve*. Şomâre 9, 56.

- Jandarmeri İran. (1335), *Kâve*. Şomâre 23, 167-168.
- Katouzian, H. (2009), *The Persians (Ancient, mediaeval and modern Iran)*. Yale University Press.
- Katouzian, H. (2012), Seyyed Hasan Taqizadeh: Three lives in a lifetime. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 32(1), 195-213. <https://muse.jhu.edu/article/475278/pdf>.
- Kâve*. (1334), Şomâre 1, 1.
- Keddie, N., R. (2006), *Modern Iran (Roots and results of revolution)*. Yale University Press.
- Kermânşâh ve Tehrân. (1334), *Kâve*. Şomâre 3, 17-19.
- Koyagi, M. (2009), Modern education in Iran during the Qajar and Pahlavi periods. *History Compass*, 7(1), 107-118. <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1478-0542.2008.00561.x>.
- Kurtuluş, R. (2010), Seyyid Hasan Takizâde. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, (C. 39, s. 459), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Marashi, A. (2008), *Nationalizing Iran: Culture, power, and the state, 1870-1940*. University of Washington Press.
- Marashi, A. (2009), The nation's poet: Ferdowsi and the Iranian national imagination. İçinde T. Atabaki (Ed.), *Iran in the 20th Century (Historiography and Political Culture)* (p. 93-111). I. B. Tauris.
- Metin, C. (2011a), *Emperyalist çağda modernleşme: Türk modernleşmesi ve İran (1800-1941)*. Phoenix Yayınları.
- Metin, C. (Temmuz 2011b), İran (Fars) milliyetçiliğinin tarihsel gelişimi. *Türk Yurdu*, (287), 113-125.
- Milani, A. (2008), *Eminent Persians: The men and women who made modern Iran, 1941-1979*. Syracuse University Press and Persian World Press.
- Mokhtari, M., H. (December 2019), A study on the social movements in contemporary Islamic thought. *Jurnal Studi Sosial dan Politik*, 3(2), 114-129. <https://core.ac.uk/download/pdf/276381628.pdf>.
- Motia-Esfahani, S. (1981), *Sayyid Hasan Taqizadeh: The emergence of modern Iran*. [Unpublished Doctoral Dissertation]. New York University.
- Nezer-î târîh-i der İran. (1335), *Kâve*. Şomâre 15, 100-103.
- Nuhoğlu, G. (2012), İkinci dünya harbi sonuna kadar İran basını ve Mecelle-i Rûzigâr-ı Nev. *Şarkiyat Mecmuası*, (21), 81-110.
- Pourbagheri, H. (2021), *Seyyed Hassan Taqizadeh: A political biography*. [Unpublished Doctoral Dissertation]. Leiden University.
- Publication of Iranology Society (Since 1945), (2021, December 26). <https://iranologysociety.blogspot.com/2018/01/taqizadeh-sayyed-hasan.html>.
- Rûznamhâ-yı tâze-i şerki der Berlin. (1335), *Kâve*. Şomâre 20, 143.
- Sencâbî, M., T. (1398), *Meşrûtiyet ez zebân-ı Takîzâde*. Hezâr-ı Sevvom-i Endîşe.
- Şikest Rushâ der İran. (1334), *Kâve*. Şomâre 10, 64.
- Takîzâde, S., H. (1348), *Sergozeşt-î Seyyid Hasan Takîzâde*. Encümen-î Âsâr-ı Millî.

- Takîzâde, S., H. (1379), *Zindegî-yi tûfânî, hâtîrât-ı Seyyid Hasan Takîzâde*. İntişârât-ı Fîrdevs.
- Tarz-ı siyâset-i Rus der Kafkâz. (1335), *Kâve*. Şomâre 17, 118
- Telefât-ı do sâle ceng-î bahrî. (1335), *Kâve*. Şomare 16, 112.
- Telefât-ı keştîhâ-yı ticarî. (1335), *Kâve*. Şomâre 21, 46.
- Topuzoğlu, T. R. (1992), Edward Granville Browne. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, (C. 6, s. 336-337). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zîbâkelâm, S. (1398), *Rezâ Şâh*. Rozene.
- Zerinebaf, F. (2018), İstanbul'dan Tebriz'e: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da modernite ve meşrutiyet. (Çev. U. Başar). *Muhafazakâr Düşünce*. 15(55), 211-230. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muhafazakar/issue/42797/704664>.

Ek 1: Seyyid Hasan Takîzâde

Kaynak: Publication of Iranology Society (Since 1945). (2021, December 26).
<https://iranologysociety.blogspot.com/2018/01/taqizadeh-sayyed-hasan.html>.

Ek 2: Kâve Dergisi

شماره ۱

سال نخستین

<p>این روزنامه هر دو هفته یکبار تشریح میشود عنوان مراسلات Redaktion Kaveh: Berlin-Charlottenburg, Leibnizstr. 64</p>	<h1>کَاوَه</h1> <p>۱۳۳۴</p>	<p>قیمت اشتراک سالیانه در ایران یک تومان در سایر ممالک پنج فرانک</p>
--	-----------------------------	--

• • • دوشنبه ۱۵ شهر پورماه قدیم ۱۳۸۵ یزدگردی = ۱۸ ربیع الاول ۱۳۳۴ هجری = ۲۴ ژانویه ۱۹۱۶ • • •

سرور فل دنیاى متمن را گرفته، بی آدم در ستیز و آویزند و چه بجان
یکدیگر افتاده و با هم در آویخته اند.

این کشتار بشر، ویرانی کشور و لشکر، پرآندادن سیم و زر برای
چيست؟ برای حق حیات و زندگی بشر، حفظ حقوق ملی، نامداری
و سرافرازی مملکت. این اصول عقاید مقدسه است که گروهها نفوس با
سرفت جهان را بجان نثاری و ادا کرده.

سروشست مملکت دنیا در میدانهای دزم امروزه معین میشود. افراد
آگاه هر ملتی در تب و تاب و یک حالت هیجان و اضطراب اند. از
مدلوت باخبر روزانه صباتی میشوند و در فکر وطن خود و سعادت
و عزت آن هستند.

چند تن از بومیان یک کشور بدبخت و زبون دشمن بی ایران نیز
در این روز رستخیز ملل و قزح آکیز در شهر براین مرکز حرکات
عجیب الفصول جنگ جهانگیر گرد آمده و در باره مملکت ستمدیده خود فکر
میکند. خیال چند نفر مهجور برای ایران چه میتواند بکند در حالی
که خود اولیای مملکت و بزرگان و اشراف آن در غفلت از فرست مهم

آغاز

کسی کو هوای فریدون کند سر از بند ستمک پروون کند

در یک زمان فوق العاده تاریخی دنیا هستیم که عظمت و اهمیت آن از
شدت ظهور خلفا بهم رسانیده و ما چون در جریان وقایع عظیمه آن
هستیم درست ملتقت دهشت هولناک آن نیستیم و فقط اخلاف ما حکایات
این زمان پرهراسرا با هول و هجج خواهند خواند. این طوفان مهیب
آتش و خون سخته روی زمین را فرا گرفته نه تنها بعد از طوفان نوح
بزرگترین واقعه انقلابات عالم است بلکه در طوفان آب بتا و قای انواع
و اجنالی را فلک مشحون نوح ضامن بود و فقط یک قوم ماضی محکوم
باغراض بودند ولی در این طوفان ملل بسیاری از تر و خشک در نتیجه
غفلت غرق خیزاب جهانگیر امروزه خواهند شد. هنگامه ناشیبه امروزی
جوجهای خون و پشهای کفته ایشاردا بحقیقت رسانید. اوضاع عجیبی بر
پست، غرض نوب و چکاچکک شمشیر جوی ولوله نقلتها و خطابهها و

Kaynak: Kâve. (1334). Şomâre 1. s. 1.

Vekil-Sponsor İlişkileri Bağlamında İran'ın Hizbullah ve Hamas ile İlişkisinin Bölgesel Güvenlik Kompleksi Dahilinde Bir Analizi

A Review of Iran-Hezbollah-Hamas Sponsor-Proxy Ties in the Regional Security Complex

Talha İsmail Duman¹ ve Furkan Halit Yolcu²

Özet

Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi, uluslararası yapı içerisinde sistemden daha küçük ancak devletler üstü güvenlik kompleksleri olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, bölge çalışmaları devletleri belirli kategorilere koyarak tasnif etmeye çalışmıştır. Her bölgede liderlik mücadelesi veren devletler, bu devletlerin taraftarı olanlar ve insüstasyon ülkeleri yer almaktadır. Bu bağlamda, Ortadoğu ve Asya arasında bir insüstasyon birimi olan ancak bölge liderliği için de mücadele veren İran'ın Ortadoğu güvenliğinde nasıl bir rol oynadığı incelenecektir. Bu incelemede İran'ın devletler-altı düzeyde vekilleri aracılığı ile rakiplerini nasıl baskı altına aldığı ve bölgedeki ayak izini arttırdığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Temel argüman, istatistiksel verilerle desteklenerek çalışmaya nitel bazı dayanaklar sağlanacaktır. Bu çıkarımlar, teorik bir bağlamda hem bir teori testi vakası hem de yeni varsayım alanları doğurmayı amaçlamaktadır.

Giriş

Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi 1980'lerin başında ve sistemik düzeyde açıklanamayan birçok olguyu ve sorunu açıklama iddiasıyla 2.000'lerin başına kadar uluslararası ilişkiler literatüründe etkili olmuştur (Buzan, 1983 ve Wæver, 1989). Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi 1983 yılında ortaya çıktığında Orta Doğu bu teorik tartışmanın odağında ve en önemli vakalarından birisiydi. Ortadoğu'nun bu kadar erken içerisine dahil olduğu bir teori, elbette Soğuk Savaş'ın bitimiyle farklı bir yapıya bürünüp hem Ortadoğu'da hem de dünyanın diğer bölgelerinde değişen dinamiklerin açıklama çabasını sürdürmüştür (Buzan, 2003). Bu çaba içerisinde bölgesel güvenlik kompleksine yeni eklenen güvenlik sektörleri ekonomi çevre ve toplumsal sektörlerdir. Bölgesel güvenlik kompleksi teorisinin kavramsal olarak genişlemesi, aynı zamanda birçok diğer paradigma ile de ilişki içine girmesini sağlamıştır. Bütün bu eklemlere ve kavramsal gelişmelere rağmen bölgesel güvenlik kompleksi teorisi iki temel varsayımını sürdürmüştür. Bunlardan ilki bölgesel güvenlik kompleksi teorisinin analiz düzeyinin birey ve sistem arasındaki boyutun tamamı olmasıdır. İkincisi ise bölgesel güvenlik kompleksi inşasında en önemli iki faktörün siyaset ve askeri sektörler olduğudur. Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi iki binli yılların başında gerçekleştirdiği genişleme de uluslararası örgütlere ve çok uluslu firmalara yer verse de devlet dışı aktörlerin etkinliğine dair net bir içselleştirme davranışına sahip değildi.

Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi İran'ı Orta Doğu ve Asya güvenlik kompleksleri arasında bir insülatör güç olarak tanımlamıştı (Buzan, 1983 ve Lake, 1997). Bu kategorizasyon uluslararası ilişkiler disiplininin bazı kesimleri tarafından ciddi bir eleştiriyle karşılaşmıştı. Özellikle, İran gibi yüksek askerî tehdit oluşturan bir unsurun insülatör bir güç olamayacağını öne sürmüşlerdi. Daha sonra bu tartışma İran ve Türkiye özelinde büyük güç olma isteği olan insülin atar devletler kategorisi altında değerlendirilmeye başlanmıştır (Barrinha, 2014). Bu çalışma bu bağlamda İran'ın Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksi içerisinde bölge lideri olma adına içinde bulunduğu çabalardan birisini ele almaktadır. İran'ın Asya ve Ortadoğu güvenlik kompleksi arasında gerçekleştirdiği insüstasyon rolüyle aynı zamanda Ortadoğu'da bölgesel lider olma yolunda takip ettiği vekil sponsor ilişkileri bu çalışmada incelenmektedir.

¹ Dr. Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, ismailduman@sakarya.edu.tr, 0000-0001-7638-2082

² Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, furkanyolcu@sakarya.edu.tr, 0000-0002-0623-0304

1.Kavramsal Çerçeve

Devlet dışı silahlı aktörler için gelişen literatür bölgesel güvenlik kompleksi ile yaklaşık olarak aynı döneme denk gelmiştir. Yine 1980'lerin başında yoğunlaşan devlet traktör hareketliliği bu literatürün de 2000'lerin başına gelindiğinde birkaç güncelleme ile günümüzde kullanılan haline ulaşmasını sağlamıştır. Silahlı devlet dışı aktörler özetle şu şekilde tanımlanabilir, “belirli bir toprak parçası üzerinde başarılı ve devamlı bir yönetim oluşturan ve emir komuta zinciri dahilinde başarılı askeri operasyonlar gerçekleştirebilen unsurlar” (Yeşiltaş ve Kardaş, 2018). Bu bağlamda düşünüldüğünde devlet dışı aktörlerin bölgesel güvenlik kompleksi içerisinde yer aldığını iddia edebiliriz. Zira bölgesel güvenlik kompleksi birey ve sistem arasında kalan boyutun tamamını incelediği için her ne kadar devlet olmasalar da devlet dışı silahlı aktörlerin de bölgesel güvenlik kompleksinin bir parçası olduğu kabul edilmektedir. Bölgesel güvenlik kompleksini oluşturan beş temel sektör düşünüldüğünde devlet dışı silahlı aktörlerin siyaset ekonomi ve toplum sektörlerini doğrudan etkileyen bir yapısı olduğu açıkça ortadadır. Bölgesel güvenlik kompleksi teorisinin devlet dışı aktörler özelinde ciddi bir literatürü olmamasına rağmen bu eksikliğin Ortadoğu özelinde giderilebilecek olduğu bölgedeki yoğun devlet dışı aktör hareketliliğiyle gözlemlenebilmektedir.

Vekil-sponsor ilişkisi herhangi bir savaşa müdahil olan veya olmayan devletlerin kendi sınırları içerisinde veya dışarısında var olan devlet dışı aktörleri finansal askeri ve lojistik sektörler ile desteklediği bir ilişki türüdür (Moghadam ve Wyss, 2020). Ortadoğu'da İran, Türkiye, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır gibi önemli ülkeler birçok devlet işi aktörü ile vekil-sponsor ilişkileri kurmuş ve bu ilişki türü Ortadoğu'nun çatışma özelinde yaygın haline gelmiştir (Saad, 2019 ve Constantini, Donelli, 2022). İran'ın Hizbullah ve Hamas ile kurduğu vekil-sponsor ilişkisinin varlığı dair bir tartışmaya girmeden, bu ilişkinin verili kabul edildiği bir çıkarım döngüsü sonucunda, bu durumun Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksi için ne ifade ettiği tartışılacaktır.

2.Tartışma

İran'ın Hamas ve Hizbullah ile kurduğu vekil-sponsor ilişkisi literatürde genişçe yer almakta ve artık birçok bağlamda vaka haline gelmiş durumdadır (El Husseini, 2010 ve Gleis, Berti, 2015). Uluslararası ilişkiler ve bölge çalışmaları literatürü ileri İran'ın Hamas ve Hizbullah ile kurduğu bu vekil-sponsor ilişkilerinin genel itibarıyla Suudi Arabistan ile içine girmiş olduğu hegemonik rekabet sebebiyle oluştuğunu öne sürmektedir (Byman, 2005, Ekşi, 2017). Arap baharı sonrasında ortaya çıkan sivil savaşlar neticesinde Yemen, Suriye, Irak ve Libya'da güç boşlukları oluşmuş ve bu ortam devlet dışı silahlı aktör hareketliliğini de beraberinde getirmiştir (Koch ve Stivachtis, 2019). Böyle bir denklemde bölgesel güvenlik kompleksi gibi birey ve sistem arasında kalan bütün araştırma olgularını içine alan bir paradigmanın bölgesel hegemonik mücadele için nasıl bir açıklama ortaya koyacağı önem arz etmektedir.

Bölgesel güvenlik kompleksi teorisinin Arap baharı sorması dönemde temsilciliğini yapan birçok akademisyen, güvenlik sektörünün iç savaşlar neticesinde alt kırılımlara bölündüğünü ve şiddet egemenliğinin devlet dışında bazı aktörlerce ele geçirildiğini iddia etmişlerdir (Dallas-Pheeny, 2019). Bazı devlet dışı silahlı aktörlerin bölgesel güvenlik kompleksi sektörlerinden siyaset sektörünü de ciddi anlamda etkilediği ve baskı altına aldığı da öne sürülmektedir (Seeberg, 2016). Elbette bu tarz oluşumların güvenlik komplekslerinin toplum boyutunda da bazı mühendislik düzeyinde değişimlere sebep olduğu ve toplumsal normları derinden etkileyecek sonuçları ortaya çıkardığı gözlemlenmiştir. Batı merkezli görüşe sahip birçok akademisyen Ortadoğu'da yaşanan iç savaşları ve devlet dışı silahlı aktör etkinliğini herhangi bir şekilde İslam ile özdeşleştirerek aslında İslam karşıtı bir uluslararası ilişkiler düşünce bütünü ortaya koymaya çalışmaktadır (Esposito, Mogahed, 2007). Aslında tarafsız bir uluslararası ilişkiler gözü Ortadoğu'da yaşanan otorite boşluğunu ve çatışma ikliminin bölgenin siyasi oluşum aşamasında çizilen sınırlarla ve devletlerin kuruluşunda ekilen çatışma tohumlarıyla alakalı olduğunu görebilmelidir (Lewis, 1994; Hinnebusch, 2003; Cleveland 2018 ve Goldschmidt Jr, 2018). Dolayısıyla İran'ın Ortadoğu güvenlik kompleksinde kurmuş olduğu vekil-sponsor ilişkileri,

İslam odaklı bir araştırma örgüsünden çıkarılarak hegemonik mücadele ve bölgesel rekabet başlıkları altında tarafsız bir şekilde incelenmelidir. Bu iddia İran'ın Hamas, Hizbullah ve Husiler ile kurduğu ilişki ağlarında İslâm'ın rolünü arka plana atmayı değil, bu rol kontrol değişkeni olarak kullanıldığında kalan açıklama ihtiyacını karşılamayı amaçlamaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgesel güvenlik kompleksinin açıklamaları ve kapsamı da ciddi anlamda değişmiştir. Örneğin, Soğuk Savaş sürecinde bölgenin en büyük güçlerinden birisi olarak gösterilen Türkiye Soğuk Savaş sonrasında insülatör ülke statüsüne geçirilmiştir. İran ise her iki dönemde Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksi içerisinde kalmış ve bu devlete herhangi bir insüstasyon statüsü verilmemiştir (Buzan ve Weaver, 2003). İran bütün uluslararası ilişkiler disiplini kabul edilen bir bağlamda Orta Doğu bölgesel güvenlik kompleksinde hegemonya mücadelesi veren bir lider adaydır (Fulton, 2022). Ancak İran'ı Ortadoğu bölgesel güvenlik kompleksinde Türkiye, Suudi Arabistan, İsrail ve Mısır gibi önemli rakipleri bulunmaktadır. Devletler arası savaş yoluyla bölgedeki hegemonik rolü d sınanmış olan İran, genel itibarıyla bu tür savaşlardan kaçınan ve sponsor ilişkileriyle rakiplerini yıpratmaya çalışan bir görünüm sergilemektedir.

Uluslararası örgütler ve çok uluslu şirketleri araştırma seviyesinin içine dahil eden bölgesel güvenlik kompleksi devlet dışı silahlı aktörler özelinde tanımlamalar ve açıklamalar yapmamıştır. İran'ın Ortadoğu bölgesel güvenliğini hegemonyası altına almak için göstermiş ve kullanmış olduğu bu yöntem bölgesel güvenlik kompleksi tanımının da genişlemeye ihtiyaç duyduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma bölgesel güvenlik kompleksinde hegemonya rekabetinin gerçekleşebileceği yeni bir alt boyut ortaya çıkarmayı çabalamaktadır. Devlet dışı aktör hareketliliğinin bu denli yoğun olduğu bir dönem ve bölgede, salt uluslararası örgütler ve çok uluslu firmalar üzerinden bölgesel hegemonya rekabetinin açıklanması mümkün değildir. Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi devlet dışında şiddet tekeli zaman zaman eline alabilecek ve lokal anarşiler oluşturabilecek güçler olan devlet dışı silahlı aktörleri mutlaka epistemolojisine dahil etmek zorundadır. Devlet dışı silahlı aktörler ve hatta vekil sponsor ilişkileri göz ardı edilerek bölgesel hegemonyanın ne yönde değişeceğini tahmin etmek veya ne durumda olduğunu açıklamak oldukça zordur. Ortadoğu'nun kısa, orta ve uzun dönem geleceğinde oldukça önemli rol oynayacağını düşündüğümüz devlet dışı silahlı aktörler bölgesel güvenlik kompleksinin de ne yöne evrileceğini etkileyecek boyuta gelmiştir. Bölgede devlet dışı silahlı aktörler ile vekil sponsor ilişkisini en derin boyutta ve en etkili seviyede kura devlet olan İran, bölgesel hegemonya rekabetinin artık devletlerarası savaştan çıkarak devlet içi bir boyuta sıkışmasını sağlamıştır. Bu sıkışma devletler arası savaşlara hazırlık yapan ve ulusal ordularını bu bağlamda geliştiren devletler için bir dezavantaj oluştururken devlet dışına silahlı aktörlere karşı hazırlık yapan ülkeleri de avantajlı hale getirmiştir.

Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi de bu değişimi tepki vererek bölgesel hegemonik mücadelenin sadece devletler arası boyutta devam etmeyen ve vekil sponsor ilişkileri aracılığıyla devlet içi boyutta başka devletlerin etkisi altında olan gruplarca da yürütülebileceğini içselleştirmelidir.

Sonuç

Bu çalışma Soğuk Savaş devam ederken ve Soğuk Savaş sonrasında belirli değişimler geçiren bölgesel güvenlik kompleksi teorisinin Arap baharı dönemi sonrasında bir dönüşün daha geçirmesi gerektiğini öyle sürmektedir. Bu değişimin temel nedeni ise bölgesel güvenlik sektörleri içerisinde oldukça etkin bir hale gelen devlet dışı silahlı aktörlerdir. Vekil-sponsor ilişkileriyle bölgesel hegemonik rekabette etkinliğini arttıran devletler olduğu gözlemlenmiş ve bölgesel güvenlik kompleksi teorisinin bu değişimi ve kapasiteyi görmezden gelmesi önlenmeye çalışılmıştır. Elbette böyle bir reaksiyon uzun yıllar süren çalışmalar ve tartışmalar gerektirmekte bu çalışmada bu gerekliliğin farkında olarak bir kıvılcım yaratmayı hedeflemiştir. Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi hâlâ açıklayıcı yüksek ve uluslararası ilişkiler disiplininin öngörü kapasitesinin önemli parçalarından

birisidir. Ancak bu teori dahil değişen savaş teknolojileri kültürel yapılar çevre ve ekonomi düzenleri ile güncellenerek olması gerektiği seviyeye getirilmelidir.

Kaynakça

- Barrinha, A. (2014), The Ambitious Insulator: Revisiting Turkey's Position in Regional Security Complex Theory. *Mediterranean Politics*, 19(2), 165-182.
- Buzan, B. (2003), Regional Security Complex Theory in the Post-Cold War World. In: Söderbaum, F., Shaw, T.M. (eds) *Theories of New Regionalism*. International Political Economy Series. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781403938794_8
- Buzan, B., ve Waever, O. (2003), *Regions and powers: the structure of international security* (Vol. 91). Cambridge University Press.
- Cleveland, W., L. (2018), *A history of the modern Middle East*. Routledge.
- Costantini, I., ve Donelli, F. (2022), Sponsor-proxy dynamics between decentered multipolarity and non-state actors: evidence from the MENA region. *Small Wars & Insurgencies*, 1-23.
- Dallas-Feeney, C., P. (2019), Violent Non-State Actors in the Middle East: Origins and Goals. *Regional Security in the Middle East: Sectors, variables and issues*. pp. (185-203) E-International Relations.
- Ekşi, M. (2017), Regional Hegemony Quests in the Middle East from the Balance of Power System to the Balance of Proxy Wars: Turkey as Balancing Power for the Iran-Saudi Rivalry. *Gazi Akademik Bakış*, 11(21), 133-156.
- El Husseini, R. (2010), Hezbollah and the axis of refusal: Hamas, Iran and Syria. *Third World Quarterly*, 31(5), 803-815.
- Esposito, J. L., ve Mogahed, D. (2007), *Who speaks for Islam?: What a billion Muslims really think*. Simon and Schuster.
- Fulton, J. (2022), The China–Iran Comprehensive Strategic Partnership: A Tale of two Regional Security Complexes. *Asian Affairs*, 53(1), 145-163.
- Gleis, J. L., ve Berti, B. (2012), *Hezbollah and Hamas: A comparative study*. JHU Press.
- Goldschmidt Jr, A. (2018), *A concise history of the Middle East*. Routledge.
- Hinnebusch, R. (2003), *The international politics of the Middle East*. Manchester University Press.
- Koch, B., ve Stivachtis, Y. A. (2019), Introduction: Regional security in the middle east: sectors, variables and issues. In *Regional security in the Middle East: Sectors, variables and issues*. E-International Relations.
- Lake, D., A. (1997), Regional security complexes: A systems approach. *Regional orders: Building security in a new world*, 52.
- Lewis, B. (1994), *The shaping of the modern Middle East*. Oxford University Press.
- Moghadam, A., ve Wyss, M. (2020), The political power of proxies: Why nonstate actors use local surrogates. *International Security*, 44(4), 119-157.
- Saad, A. (2019), Challenging the sponsor-proxy model: the Iran–Hizbullah relationship. *Global Discourse*, 9(4), 627-650.
- Seeberg, P. (2016), Analysing security subcomplexes in a changing Middle East—the role of non-Arab state actors and non-state actors. *Palgrave Communications*, 2(1), 1-8.
- Yeşiltaş, M., ve Kardaş, T. (2018), Introduction: The phenomenon of non-state armed actors and patterns of violent geopolitics in the Middle East. *Non-State Armed Actors in the Middle East: Geopolitics, Ideology, and Strategy*, 3-20.

YATIRIMLARIN İSLAMİ FİNANS SEKTÖRÜNE ETKİSİ: İRAN ÖRNEĞİ¹

THE IMPACT OF SANCTIONS ON ISLAMIC FINANCE SECTOR: THE CASE OF IRAN

Ahmet BİÇER²

Öz

İran, dünyanın en büyük İslami finans piyasalarından birine ev sahipliği yaparak önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak, yatırımların varlığı, İran'ın İslami finans sektörünün uluslararası alanda daha fazla büyümesini ve gelişmesini engellemektedir. Bu anlamda yatırımların İran'ın İslami finans sektörünü olumsuz etkilediği gözlemlenmektedir. Bu durum, ülkedeki bankacılık sisteminin modernizasyonu ve finansal yeniliklerin benimsenmesiyle ilgili çabaları da etkileyerek sektöründeki potansiyel büyümeyi sınırlamaktadır. Çalışmamızda uluslararası yatırımların İran İslami Finans sektörüne olan etkisi, sektörün mevcut durumu ve yatırımlara karşı ülke içerisindeki alınan önlemlerden bahsedilerek yatırımlar sonrası sektörde olası yaşanacaklardan bahsedilmiştir. Bu kapsamda sektörün büyüme ve gelişmesi için yalnızca yatırımların kaldırılması ve uluslararası iş birliğinin yeterli olmayacağı. Ülkenin bankacılık ve finans sisteminde bir modernizasyonun ve sektör ile ilişkili reformların da gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu anlamda sektörün güvenilirliği ve uluslararası tanınırlığı artırılmalı, teknolojik gelişmeler benimsenmeli ve ekonomik büyümeyi destekleyici politika ve stratejiler geliştirmelidir. Böylece İran hükümetinin sektöre yönelik politika ve stratejilerinin uluslararası ve yerel düzeyde dengeli bir şekilde geliştirilmesi gerektiği, sektörün güvenilirliğinin artırılması ve uluslararası iş birliği imkanlarının değerlendirilmesi seçenekleri ön plana çıkmaktadır. Bu sayede, İran İslami finans sektörü dünya genelinde daha rekabetçi ve etkin bir konuma ulaşabilecek ve ülkenin ekonomik gelişimine önemli bir katkı sağlayabilecektir.

Abstract

Iran has played an important role by hosting one of the largest Islamic finance markets in the world. However, the existence of sanctions prevents Iran's Islamic finance sector from further growth and development in the international arena. In this sense, sanctions have had a negative impact on Iran's Islamic finance sector. This situation also affects efforts to modernise the banking system and introduce financial innovations in the country, limiting the potential growth of the sector. Our study discusses the impact of international sanctions on Iran's Islamic finance sector, the current situation of the sector and the measures taken within the country to counter the sanctions, as well as possible developments in the sector post-sanctions. In this context, the lifting of sanctions and international cooperation alone will not be sufficient for the growth and development of the sector. Modernisation of the country's banking and financial system and reforms related to the sector should also be carried out. In this sense, the reliability and international recognition of the sector should be increased, technological developments should be adopted and policies and strategies that support economic growth should be developed. Thus, the Iranian government's policies and strategies for the sector should be developed in a balanced manner at the international and domestic levels, and the options for increasing the credibility of the sector and exploiting international cooperation opportunities come to the fore. In this way, the Iranian Islamic financial sector will be able to achieve a more competitive and effective

¹ Çalışma, ChatGPT-4 versiyonu kullanılarak yapay zekâ desteği ile hazırlanmıştır.

² Dr., Kuveyt Türk Katılım Bankası, İslami Finans, Uluslararası İlişkiler, Ekonomik İlişkiler, ahmetbicer4@gmail.com, 0000-0002-9252-0964

position in the world and make a significant contribution to the country's economic development.

Giriş

İran'a uygulanan uluslararası yaptırımlar 1979 İran Devrimi'nden sonra başlamıştır. Ancak daha sonra nükleer program, insan hakları ihlalleri, terörizm faaliyetleri ve bölgesel istikrarsızlık gerekçeleriyle yaptırımların kapsamı ve yoğunluğu değişiklik göstermiştir.

Bugün gelinen noktada yaptırımlar, terör örgütlerinin desteklenmesi, insan hakları ihlalleri, balistik füze programı gerekçeleri ile İran'ın petrol, gaz ve finans sektörlerine, uluslararası para transferlerine, dış ticarete ve nakliyeye hizmetlerini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu durum, İran'ın ekonomik kapasitesini sınırladığı için ekonomisine ve dolayısıyla finans sektörüne etki etmektedir. İran'ın bankacılık sektörü "İslami Finans" prensiplerine bağlı olması sebebi ile ekonomisinin önemli bir kısmı bu yöntemlerle finanse edilmektedir. Bu sebeple ülke ekonomisini doğrudan etkileyen unsurlar finans sektörünü de doğrudan etkilemektedir.

Bu kapsamda çalışmamızda yaptırımların ekonomik boyutu ile ilgilenilmektedir ve İran'ın İslami finans sektörüne olan etkisi incelenmektedir. 4 alt başlık altında yapılan incelememizde: yaptırımların İslami finans alanını nasıl etkilediği, sektörün güçlü ve zayıf yönleri ile mevcut durumun nasıl olduğu, yaptırımlar neticesinde ortaya çıkan problemlere getirilen çözüm önerileri ve yaptırımların kalkması durumunda sektörün potansiyeli ve gelecek perspektifi üzerinde durulmuştur. Nihai olarak ilgili sektörünün yaptırımlarla nasıl başa çıktığı ve sunulan çözüm önerileri üzerinden yaşanan tecrübe incelenmiştir.

1. Fırtınanın Etkisi

1.1. Uluslararası Yaptırımların İslami Finans Sektörüne Etkisi

İran'a yaptırım uygulayan birçok ülke ve uluslararası kuruluş bulunmakla beraber en yaygın yaptırım uygulayan uluslararası aktörler ABD ve Avrupa Birliği olmuştur. Bu kapsamda 1979'da İran'daki rehine krizi nedeniyle ABD'nin başlattığı yaptırımlar, 1987'de füze teknolojisi transferi, 1995 yılında ise nükleer silah üretimi girişimlerine destek gerekçeleriyle yaptırımların kapsamı genişletilmiştir. Daha sonra 2006 yılında BM Güvenlik Konseyi İran'ın nükleer programını durdurulmaması halinde yaptırım uygulama kararı almıştır. Avrupa Birliği ise İran'a yaptırım uygulamaya 2006 yılında başlamış olup 2010 ve 2012 yıllarında yaptırımları arttırarak İran'ın petrol ihracatı ve finans sektörüne uyguladığı yaptırımları genişletmiştir. 2015 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kabul edilen 2231 sayılı kararlar İran'ın nükleer programı için yapılan anlaşmanın uygulanmasını sağlamak amacıyla yaptırımları kaldırmış olmasına rağmen 2018 yılında tarafların anlaşmadan çekilmesi sonrasında yaptırımları yeniden uygulamaya koymuştur. Daha sonra 2020 yılında İran'ın nükleer programını desteklediği iddiasıyla tekrar yaptırımları arttırmıştır.

İran'a uygulanan uluslararası yaptırımlar zaman içerisinde değişmektedir ve farklı şekillerde uygulanmaktadır. Özellikle nükleer anlaşma hususundaki süreç yaptırımların geleceğini belirlemektedir. Fakat genel itibarıyla yaptırımlar enerji, finans, ticaret ve diğer sektörleri kapsamaktadır. Geline nokta ise petrol ve gaz ihracatı, merkez bankası ve diğer İranlı bankaların uluslararası protokolleri, İran'da faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketlerle iş birliği, ticari mal ve hizmet ihracatı gibi faaliyetler kısıtlanmıştır ve erişimi sınırlandırılmıştır. Böylece ülke ekonomisinde rol alan bireysel ve tüzel kişilerin faaliyetleri zorlaşmıştır. Özellikle uluslararası finansal sistemlerle bağlantısı kesilen kurumsal faaliyetlerin sınırlı hale gelmesi

İran'ın İslami finans sektörünü olumsuz etkilemektedir. Bu olumsuz etkilerin sebeplerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

- I. Dış kaynaklara erişimin sınırlı hale gelmesi: İran'ın İslami finans sektörü, yatırımlar nedeniyle uluslararası finansal piyasalardan kaynak sağlamakta zorluk çekmekte ve İran'ın İslami finans sektöründeki yatırımların ve projelerin finansmanını zorlaştırmaktadır. Bu durum ayrıca İran'ın uluslararası para transferleri yapma ve döviz rezervlerine erişimini de zorlaştırmaktadır.
- II. Yatırım imkanlarının azalması: yatırımlar nedeniyle İran'ın İslami finans sektöründe yatırım yapacak potansiyel yatırımcıların sayısı azalmıştır. İran ile diğer ülkeler arasındaki ticareti kısıtlamayı amaçlamayan bu yatırımlar sektördeki yatırım imkanlarının azalmasına neden olmaktadır.
- III. Sektörünün uluslararası tanınırlığının azalması: yatırımlar nedeniyle İran'ın İslami finans sektörü, uluslararası finansal piyasalarda daha az tanınır hale gelmiştir. Bu durum, sektörün büyümesini engellemektedir.
- IV. Sektöründeki risklerin artması: yatırımlar nedeniyle yatırım yapacak yabancı yatırımcı sayısındaki azalma sektördeki risklerin artmasına neden olmaktadır.
- V. Sektöründeki teknolojik ilerlemelerin engellenmesi: Yatırımlar nedeniyle İran'ın İslami finans sektöründe teknolojik ilerlemeler sağlanamamakta ve bu durum sektörün gelişimini yavaşlatmaktadır.

Sıralanan bu hususlar İslami finans sektörünün yatırımlar nedeniyle nasıl sınırlı hale geldiğini açıkça göstermektedir.

2. Kaplan İle Sandalda

2.1. İran'ın İslami Finans Sektöründeki Mevcut Durumu:

İran'ın İslami finans sektöründe halihazırda 30'un üzerinde İslami finans kurumu bulunmaktadır. Bu kurumlar, geleneksel bankacılık sektörüne benzer şekilde finansman, sigorta, yatırım ve kalkınma fonları gibi hizmetler sunmaktadır. 1979 sonrası İslami bankacılık ve finansman sistemine geçiş yapan İran, uygulanan yöntemlerin İslami finansal yöntemler ile uyumuna dair eleştiri ve tartışmalardan bağımsız olarak, ülke içerisinde birçok yasal düzenleme ve dünya çapındaki büyümeye paralel olarak finans sektörünü büyütülmüştür. Özellikle 2000 sonrası başlayan süreç 2010'lu yıllarda artarak devam etmiştir. Bu kapsamda İran'daki İslami finans sektörünün aktif büyüklüğüne dair kesin bir rakam vermek zor olsa da, 2021 itibariyle aktif büyüklüğü yaklaşık 400 milyar doları bulmuştur. Bugün gelinen nokta itibariyle İran, dünyadaki en büyük İslami finans piyasalarından birine ev sahipliği yapmakta olup dünya İslami finans aktif büyüklüğü içerisindeki payı %16 seviyesine ulaşmıştır.

İslami finans sektöründe uzun sayılabilecek bir geçmişi bulunan İran'ın İslami finans alanında önemli deneyimi bulunmaktadır. Bu anlamda mevcut bilgi birikimi ve tecrübesi dünya İslami finans aktifi içerisinde önemli bir konuma getirmiştir. Diğer yandan uygulamaların toplumsal kabulü, sektörün çok yönlü hale gelmesinin de önünü açmıştır. Bununla birlikte düşük riskli portföyleri, kârlılık oranları, müşteri memnuniyeti ve yüksek sayıda şube ve ATM ağı sektörün güçlü yönleri arasında yer almaktadır. Diğer yandan İran'ın İslami finans sektörünün bazı zayıf yönleri de bulunmaktadır. Özellikle yatırımlar nedeniyle, İran'ın İslami finans kurumları, dünya finans sistemiyle entegrasyon ve iş birliği konusunda sınırlı fırsatlara sahiptir. Diğer

yandan düşük petrol fiyatları ve enflasyon gibi ülke ekonomisinden kaynaklı zorluklar sektörün istikrarını etkilemektedir. Bunlarla beraber yeterli düzeyde teknolojik altyapıya sahip olunamaması ve nitelikli insan kaynağındaki eksiklikler, düşük rekabet seviyesi, sermaye piyasalarının gelişmemiş olması, hükümetin kontrolündeki bankacılık ve rekabetin kısıtlanması gibi faktörler sektörün gelişimini kısıtlamaktadır. Nihai olarak bu durum sınırlı ürün yelpazesine, finansal kurumların likidite sorunlarına ve İslami finans kurumlarının uluslararası piyasalara erişiminde zorluklar yaşanmasına neden olmaktadır.

Ülkenin ekonomik potansiyeli, geniş bir pazarı ve İslami finans sistemine olan ilgisi sebebi ile büyüme potansiyeli yüksektir. Fakat İran'ın İslami finans sektörünün büyümesi, ülkedeki bankacılık sisteminin modernizasyonuna ve finansal yeniliklere daha fazla ilgi gösterilmesine bağlıdır. Bu nedenle İslami finans sektöründeki yasal düzenlemelerin güçlendirilmesi ve finans piyasasını geliştirerek sektörün büyümesini desteklemesi önemlidir. Ayrıca, İran'ın finans sektörünün uluslararası piyasalara erişiminde yaşanan zorluklarını azaltması ve sektörün uluslararası alanda daha da tanınması için çalışmalar yürütmesi potansiyeline olumlu katkılar sunacaktır ve finans sektörünü güçlendirecektir.

3. Dramatik Fakat Gerçek

3.1. Yaptırımların Etkisini Azaltacak Çözüm Önerileri:

İran'da merkez bankası verilerine göre konvansiyonel bankacılık toplam bankacılık sektörünün 1/3'ünü oluşturmaktadır. Bankacılık sektörünün büyük bir bölümü İslami Bankacılık tarafında faaliyet göstermektedir. Yukarıdaki başlıkta bahsetmiş olduğumuz mevcut durumu göz önüne aldığımızda yaptırımların İslami Finans sektörünü önemli ölçüde etkilediğini belirtebiliriz. Bu etkinin ortadan kaldırılması için yaptırımların kaldırılması gerektiği söylenebilir. Fakat bugün gelinen noktada yaptırımların sebepleri olarak görülen uygulamaların ülke içerisinde kolaylıkla vazgeçilecek politikaların ürünü olmamasından dolayı yaptırımlara karşı ülke içerisinde bazı önlemler alınmakta ve çözüm için alternatifler geliştirilmektedir. Bu başlık altında yaptırımların İslami finans sektörüne etkisini azaltacak çözüm önerileri üzerinde durulmaktadır.

- I. Daha şeffaf ve istikrarlı bir yasal çerçeve oluşturmak: İran, İslami finans alanında yasal bir çerçeveye sahiptir, ancak sektördeki belirsizliği gidermek için bu çerçeve daha şeffaf ve istikrarlı hale getirilebilir. Mevzuatlar güncellenebilir. Örneğin bugün daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek adına İran'ın güncel verilerine ulaşmak mevcut teknolojik imkanlara rağmen oldukça güçtür.
- II. İslami finans ürünlerinin çeşitlendirilmesi: İslami finans sektöründe belli ürün yelpazesi mevcuttur fakat müşterilere daha fazla seçenek sunulabilir ve sektörün büyümesine katkıda bulunabilir.
- III. Daha iyi eğitim ve bilinçlendirme: İslami finansın felsefesi ve uygulamaları, halkın büyük çoğunluğu tarafından tam olarak anlaşılmamaktadır. Özellikle finansal ürünlerin İslami ilkeler ile uyumunun eleştirildiği ürünler mevcuttur. Bu nedenle, İran hükümeti ve finans kurumları, İslami finansın temel kavramlarını ve uygulamalarını halka daha iyi bir şekilde öğretmek için eğitim ve bilinçlendirme kampanyaları düzenleyebilirler. Ayrıca insan kaynaklarının geliştirilmesi de bu anlamda önemli katkı sunacaktır.
- IV. Daha fazla uluslararası iş birliği: İslami finansın uluslararası kabulü, İran'ın İslami finans sektörünün büyümesine yardımcı olabilir. Bu nedenle, İran hükümeti ve finans kurumları, uluslararası İslami finans kuruluşlarıyla iş birliği yaparak, İslami finansın

uluslararası tanınırlığını artırabilirler. Böylece sektörün daha fazla yabancı yatırım çekmesi ve uluslararası finans piyasalarına entegre olması mümkün olacaktır.

- V. Teknolojik yeniliklerin kullanımı: Teknolojik yenilikler, İslami finans sektöründe hızlı bir şekilde benimsenmeye başlanmıştır. Bu yenilikler, finans kurumlarının daha verimli hale gelmelerine ve müşterilere daha iyi hizmet vermelerine olanak tanır. İran hükümeti ve finans kurumları, teknolojik yenilikleri kullanarak, İslami finans sektörünün modernize edilmesi için adımlar atabilirler.

4. Karaya Çıkmak

4.1.Yatırımlar sonrası İran'ın İslami finans sektörünün geleceği

Yatırımların kalkması durumunda İran'ın İslami finans sektörü için olumlu bir ivme kazanması beklenmektedir. İran, İslami finans alanında potansiyeli olan bir ülke olmakla birlikte yatırımlar sebebiyle sektörün gelişiminde büyük engellerle karşılaşmaktadır. Örneğin İran petrol rezervleri olan bir ülkedir. Buna bağlı olarak petrol endüstrisiyle bağlantılı finansman fırsatları sunma potansiyeli yüksektir. Bu tarz potansiyellerinden dolayı yatırımların kalkması durumunda, İran'ın İslami finans sektörüne daha fazla yabancı yatırımcının ilgi göstermesi beklenmektedir. Bu durumda İran'ın İslami finans sektörü daha büyük bir likidite sağlayabilecektir. İran'ın finansal sisteminin daha fazla likiditeye sahip olması sektöre büyük bir ivme kazandıracaktır. Bunun yanı sıra, yabancı bankaların İran'ın İslami finans sektöründe faaliyet göstermelerine izin verilmesi, sektörün uluslararası alanda daha tanınır hale gelmesine, coğrafi konumu itibariyle Orta Doğu'da önemli bir ticaret ve finans merkezinin oluşmasına ve İran'ın mevcut bağlantıları aracılığıyla dünya çapındaki İslami finans kuruluşları arasında iş birliği ve ortaklıkların geliştirilmesine yardımcı olacaktır. Ülkedeki İslami finans sektörü için bir diğer potansiyel alan ise proje finansmandır. İran, birçok büyük ölçekli projeye sahiptir ve bu projelerin finansmanı İslami finansman yoluyla sağlanabilir.

Ancak, yatırımların kalkması durumunda bile İran'ın İslami finans sektörünün karşılaşabileceği bazı zorluklar vardır. Bunlar arasında, uluslararası finansal sistemdeki hukuki engeller, yatırımcıların güvenlik endişeleri ve sektörün düzenlenmesindeki zayıf yönler yer almaktadır. İran'ın İslami finans sektörünün bu zorlukları aşmak için, sektörün daha fazla düzenlenmesi, denetlenmesi ve şeffaflığın artırılması gerekmektedir. Bu kapsamda yatırımların kalkması, İran'ın İslami finans sektörünün büyümesi için önemli bir fırsat sunabilir. Ancak, sektörün potansiyelinin tam olarak değerlendirilebilmesi için İran hükümetinin sektöre yeterli desteği sağlaması ve gerekli düzenlemeleri yapması gerekmektedir.

Sonuç

Bugün gelinen noktada ekonomik yatırımlar İran'ın yatırımlara konu olan politikalarında yatırımları kaldıracak bir değişim meydana getirmemiştir. Bu kaplan ile aynı sandalda yaşamak sektöre yeni dinamikler ve refleksler kazandırmıştır. Bu anlamda yukarıdaki başlıklarda da bahsettiğimiz çözüm önerileri, İran'ın İslami finans sektörünün daha güçlü hale gelmesine yardımcı olabilir. Çünkü bu önlem ve stratejiler ülke içi uygulamalara etki etmektedir. Fakat sektörün potansiyel diğer zorlukların daha çok dikkate alınması gerekmektedir. Bu anlamda yatırımların kalkması ve uluslararası ilişkilerin iyileştirilmesi gibi daha geniş politika değişikliklerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu değişiklikler sektörün ivme kazanmasına, büyüme ve gelişmesine daha hızlı katkı sunacaktır. Çünkü en nihayetinde uygulanan yukarıdaki adımlar ile yapılmak istenen ülkenin ekonomik istikrarı sağlaması ve politika belirsizliğini azaltılma isteğidir. Çünkü yerli ya da yabancı yatırımcının yatırımlardan bağımsız olarak istediği şey, güven ve istikrar ortamıdır.

Sonuç olarak yaptırımların geleceği, yaptırımların neden olduğu ekonomik kayıplar ile yaptırımların gerekçeleri olan ülkenin nükleer programı, balistik füze programı ve bazı bölgesel faaliyetleri arasındaki tercihlere bağlı olduğu önermesi henüz karaya çıkmamıştır.

Kaynakça

- Bakhshi, Ali ve Hassan, M., K. (2019), The impact of international sanctions on Islamic banks in Iran. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 40(2), 113-134.
- Brumberg, D., ve Farhi, F. (2016), *Power and Change in Iran: Politics of Contention and Conciliatio*, Indiana University Press.
- Chartered, D. ve Naderi, T. (2019), Sanctions against Iran: what is the impact on Islamic finance? *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 10(1), 135-149.
- Dadpay, A. ve Pakravan, S. (2018), The Impact of Economic Sanctions on the Performance of Islamic Banks in Iran. *Journal of Economic Integration*, 33(4), 979-1001.
- Ehteshami, A. ve Sperling, J. (2017), *Iran and the Global Economy: Petro Populism, Islam and Economic Sanctions*. Routledge
- Enjavi, H., M. ve Lotfi, M., R. (2020), Challenges of Islamic finance in Iran, *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 13(4), 461-478.
- Hassan, M., K. ve Sidani, Y. (2014), Islamic Banking: The Need for a Global Approach, *Journal of Islamic Banking and Finance*, 31(4), 72-84.
- Hatemi-J, A. ve Irandoust, M. (2001), Productivity Performance and Export Performance: A Time-Series Perspective, *Eastern Economic Journal*, Eastern Economic Association, 27(2), pages 149-164, Spring.
- Hosseini, H. ve Ebrahimi, M., A. (2019), The Role of the Islamic banking system in Iran's economic development. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 9(2), 85-96.
- Kamrava, M. (2012), *Iran's Intellectual Revolutio*. Cambridge University Press.
- Karimi, Y. ve Mirzaei, A. (2019), Relationship between sanctions and stock market return in Iran: evidence from Islamic and conventional indices. *Borsa Istanbul Review*, 19(2), 155-161.
- Milani, M. (2019), *Iran's Rivalry with Saudi Arabia Between the Gulf Wars*. Tauris.
- Mohammadi, A. ve Nejad, A., M., D. (2018), The impact of international sanctions on Iran's Islamic banking industry: Evidence from the Toda-Yamamoto causality test, *Journal of Money and Economy*, 13(1), 29-40.
- Mohammadi, F. ve Nejad, A., Z. (2018), Analysis of Islamic banking in Iran: challenges and opportunities. *Journal of Applied Accounting Research*, 19(1), 1-19.
- Pourkiani, M. ve Zarandi, M., M. (2019), Investigating the effect of sanctions on the performance of Iran's Islamic banking system. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance*, 5(1), 67-86.
- Rikhtegar, A. ve Gharakhani, M., R. (2018), The impact of sanctions on the profitability of Iranian banks: Evidence from Islamic banks. *Borsa Istanbul Review*, 18(3), 277-288.
- Vaez, A., ve Tabatabai, A. (2017), *Iran's Foreign Policy After the Nuclear Agreement: Politics of Normalizers and Traditionalists*. Carnegie Endowment for International Peace. https://carnegieendowment.org/files/FP_after_nuclear_agreement.pdf

بررسی تاریخی رویکردهای مدیریت نهاد مسجد در جمهوری اسلامی ایران

نعیم حسینی کردکندی

پژوهشکده‌ی تمدن توحیدی

NHK.170@gmail.com

چکیده

مسجد نقطه‌ی کانونی بروز ظاهری یک جامعه‌ی اسلامی است. بسیاری از احکام شریعت که در حقیقت قوانین یک جامعه‌ی مسلمان محسوب می‌شوند، در متن مسجد یا در نسبت ویژه‌ای با این نهاد تعریف شده‌اند.

در ایران اسلامی از دیرباز مساجد متعددی وجود داشته است و کارکردهای متنوعی در این اماکن به ظهور رسیده است. جلوه‌ی گردشگرانه‌ی بعضی مساجد تاریخی به جای مانده در برابر نقش تاریخی آن‌ها تنها بخش کوچکی به شمار می‌رود.

در جریان پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و پس از آن در دوران دفاع مقدس و دیگر حوادث، مساجد نقش محوری خود را ایفا نموده‌اند که بررسی آن بحث مستوفایی می‌طلبد. آنچه در ذهن سیاست‌گذاران و مسئولین حاکمیت بوده است، ساماندهی و مدیریت مساجد بوده است. امری که با بروز برخی نابسامانی‌ها و برخی تخلفات برجسته‌تر هم می‌شده است. نیم‌نگاهی به کشورهای مسلمان دیگر و سبک اقدام آن‌ها در مدیریت نهاد دین و به طور خاص مسجد نیز مزید بر علت بوده است.

در این مقاله به تحلیل رویکردهای غالب در امر مدیریت مسجد پرداخته شده است و در بستر این بررسی، تاریخچه‌ای مختصر از تلاش‌های حاکمیتی انجام شده در سطح رهبری و مجلس شورای اسلامی و برخی نهادهای دینی فرهنگی دیگر گزارش شده است. مرکز رسیدگی به امور مساجد و بنیاد هدایت دو مصداق از این تلاش‌هاست. شیوه‌ی پژوهش، تحلیلی و کتابخانه‌ای و به ضمیمه‌ی برخی مشاهدات و تجربیات نگارنده در این عرصه بوده است.

واژگان کلیدی: مسجد، امور مساجد، دین و جامعه، ولی فقیه، انقلاب اسلامی، جمهوری اسلامی، ایران.

مقدمه

در نظام‌های فقهی و تربیتی و سایر نظامات اسلام، ارکان و نهادهایی تعبیه شده و تحقق آن‌ها از مسلمانان خواسته شده که به تدریج هویت جدید و ویژه‌ای را برای جامعه‌ی اسلامی خواهند ساخت. مسجد و نماز، یکی از اصلی‌ترین این اجزا هستند. نماز به عنوان ستون دین و مسجد به عنوان محلی خاص برای برپایی این ستون و کانون مرکزی شهر اسلامی است و بر همه‌ی ارکان و اجزای زیست اجتماعی و فردی مؤثر است. اهتمام پیامبر اسلام و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام و پس از ایشان، علما و بزرگان دین

و به تبع عموم مؤمنین به این مرکز، امری واضح و بی نیاز از توضیح و تبیین است. مسجد، کانون ذکر الهی در جامعه است و از بدو تشکیل حکومت اسلامی، مرکزی برای حکومت به عنوان اقامه‌کننده‌ی احکام خداوند در جامعه بوده است و جایگاهی برای نگاهی روشن و متعالی به دین و دنیا، به عنوان رشد دهنده‌ی انسان به سمت کمال مطلق از مسیر عبودیت الهی است. در نگرش توحیدی اسلام، نه رهبانیت توصیه شده و نه اباحی‌گری؛ نه نفی دنیا و زهد فروشی مطلوب است و نه دنیاخواهی بی حساب و کتاب؛ بلکه مطلوب این است که انسان در این دنیای مزرعه‌ی آخرت¹، کشت مناسب داشته باشد تا محصول خوبی درو نماید و کدام عاقل است که در زراعت خویش، زمین و بذر و آب و آفتاب را ندیده بگیرد و کدام عقل سلیمی است که آن قدر به آب و بذر توجه کند که از محصول غافل شود.

مسجد در این نگاه، سلول تشکیل دهنده‌ی حکومت اسلامی است و امور جامعه از این بستر حل و فصل خواهد شد و امام این مسجد، در طول رهبر جامعه‌ی اسلامی و امام المسلمین، به تناسب، وظیفه‌ی هدایت و رهبری امت خویش را دنبال خواهد کرد. این امام-امت‌های کوچک، امت اسلام را به امامت ولی امر تشکیل خواهند داد و به سوی اهداف عالی اسلامی حرکت خواهند کرد.

در گذشته، امور مساجد از طریق نمایندگان مراجع وقت، به فراخور توان و امکانات و اقبال مردم، رسیدگی می‌شد. گاه مشمول نوازش‌های حکومت‌های وقت می‌شد و گاه بلا تکلیف باقی می‌ماند. در برخی اوقات نیز با حضور مؤمنانی دغدغه‌مند، اتفاقات مبارکی در آن‌ها رقم می‌خورد.

در جریان مبارزات منتهی به انقلاب اسلامی مساجد به کانون روشنگری‌ها و اقدامات علیه رژیم طاغوتی بدل شد. پیام‌های امام خمینی رحمه‌الله از طریق نمایندگان ایشان به گوش مردم می‌رسید و از ظرفیت مسجد در این مسیر بهره‌برداری شد.

پس از پیروزی انقلاب و در جریان هشت سال دفاع مقدس، مساجد به کانون ثبت نام، اعزام و پشتیبانی از رزمندگان و نیز محلی برای بزرگداشت شهدا و تقویت روح شجاعت و حماسه تبدیل شد. در ادامه نیز، در بحران‌های مختلف نظام اسلامی، مساجد، به نقطه‌ی کانونی تولید سرمایه‌ی اجتماعی و تبیین معارف انقلاب تبدیل شده است.

با این وجود اما، فاصله‌ی وضع موجود با چشم انداز مطلوب، فاصله‌ی معنا دار و بزرگ است. میانگین مساجد با مسجد تراز اسلامی بسیار فاصله دارد و رسیدن به نقطه‌ی آرمانی، نیاز به جهاد و همت مؤمنین دارد.

بر این اساس، لازم است تا گروهی متکفل امر مسجد و ساماندهی آن‌ها شوند و برنامه‌هایی را برای ارتقای سطح آن‌ها و فعال‌سازی و بهره‌وری حداکثری آن‌ها اجرا نمایند.

طرح مسئله و وضعیت کنونی

¹ «... وَ قَالَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: الدُّنْيَا مَزْرَعَةٌ الْأَخْرَجَةُ.» (عوالي اللئالی، ج 1، ص 267)

در کشورهای اسلامی هر یک به نحوی امورات مربوط به مسجد را اداره می‌کنند. این شیوه‌ها طبیعتاً متخذ از نوع نگاه ایشان درباره‌ی مقوله‌ی نسبت امور دینی با حکومت خواهد بود. در غالب این کشورها، اداره‌ی امور اوقاف، مدیریت مساجد را بر عهده دارد. به عنوان مثال در کشور ترکیه، سازمان دیانت، این مهم را بر عهده دارد. بررسی تفصیلی این موضوع مجالی موسع‌تر می‌طلبد و در چارچوب تعریف شده برای این مقاله نیست.

در ایران برای اداره‌ی مساجد، قوانین بسیاری تدوین شده است و نهادهای بسیاری به نوعی درگیر امر مسجد هستند. برخی از مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی، قوانین مجلس شورای اسلامی و یا مصوبات هیئت وزیران، کمک‌کننده‌ی حرکت تعالی مساجد بوده‌اند ولی در برخی موارد هم این طرح‌ها، به موازی‌کاری و شانه خالی کردن مجموعه‌ها و نهادهای مرتبط ختم شده است.

تعداد نهادهای مؤثر در امر مسجد طبق یک مبنا بیش از ده و طبق مبنایی دیگر بیش از بیست نهاد است و تعداد شوراهای مرتبط با امور مساجد دو رقمی است! اما این تکثر، درد چندانی را از امور مربوط به مساجد کشور درمان نمی‌کند و هدررفت منابع، شاید بهترین واژه برای تعبیر وضع موجود باشد

در کشور، نهادی مستقل به صورت ملی متکفل امور مساجد و ائمه‌ی جماعات نیست. مساجدی که تعداد آن‌ها بالغ بر 75 هزار باب است.² این عدم تمرکز در مدیریت، به تشننت در ساماندهی انجامیده است. چرایی فقدان مرکزی برای تدبیر همه‌ی امور مربوط به مساجد، مسئله‌ی پر رنگ ذهن دغدغه‌مندان این امر را تشکیل می‌دهد. البته با تدبیر رهبری، نمایندگان ایشان در مراکز استان‌ها موظف و مختار در تشکیل مرکز رسیدگی به امور مساجد شده‌اند. اتفاقی که در سال 1389 رخ داده است.³

در وضعیت کنونی، در یک مسجد، اعضای هیئت امناء با معرفی مرکز رسیدگی به امور مساجد در برخی استان‌ها و بدون معرفی آن در برخی استان‌های دیگر، با حکم سازمان اوقاف و امور خیریه رسمیت می‌یابند. امام جماعت مسجد در برخی استان‌ها دارای حکم از سوی مرکز رسیدگی به امور مساجد هست و در برخی دیگر این حکم وجود ندارد. افزون بر این دو رکن، کانون‌های فرهنگی هنری مساجد هم ذیل مساجد وجود دارند که رسمیت آن‌ها از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است. پایگاه‌های مقاومت بسیج نیز ضمن حضور در مساجد، منتسب و منصوب از طرف سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و سازمان بسیج مستضعفان است. در مقیاس بزرگتری، در استان، افزون بر ادارات کل این نهادها، ستاد پشتیبانی از مساجد در استانداری‌ها تشکیل می‌شود. پشتیبانی‌های مالی عمده‌ی کارکرد این ستاد است. ستاد اقامه‌ی نماز هم البته وجود دارد که در یک تقسیم کار، مسئولیت نظارت بر نمازخانه‌های بین راهی و ادارات را بر عهده گرفته است. این در حالی است که ائمه‌ی جماعات ادارات دارای حکم از سازمان تبلیغات اسلامی هستند. رقبات و موقوفات مساجد نیز، در صورت عدم وجود متولی خاص، تحت نظارت سازمان اوقاف و امور خیریه اداره می‌شوند. این‌ها تنها در مقام بررسی ارکان اصلی مدیریت مسجد و برنامه‌های آن

² به نقل از نماینده‌ی ویژه‌ی رئیس‌جمهور در امور روحانیت:

<https://rasanews.ir/fa/news/735441>

³ نامه‌ی مورخ 1389/5/13 رئیس شورای سیاستگذاری ائمه‌ی جمعه خطاب به نمایندگان ولی فقیه و ائمه‌ی جمعه در مراکز استان‌ها

هستند و مواردی همچون قبوض آب و برق و گاز و مسئله‌ی مهم خادم مسجد و امنیت آن و نظایر این مسائل، که دستگاه‌های اجرایی دیگری متولی آن‌ها هستند، از چارچوب این بررسی خارج هستند.

رویکردهای موجود در قبال اداره‌ی مسجد

یک. کاملاً مردمی

برخی یا بر اثر تجربه یا بر اثر یک نحوه برداشت از معارف دینی، مسجد را یک امر کاملاً مردمی تلقی می‌کنند. هر چند در یک بررسی دقیق‌تر شاید بتوان گفت ریشه‌ی این نگرش در نحوه‌ی فهم نسبت دین و حکومت و مقوله‌ی سیاست و شریعت است. به هر روی، این رویکرد هرگونه ورود حکومتی و دولتی در امر مدیریت مسجد و نهادهای دینی از این قبیل را مذموم و مردود می‌داند. تأمین مالی مسجد را از جانب خیرین و بازاریان و کمک‌های مردمی انجام می‌دهد و اداره‌ی آن را از سوی هیئت‌امنا، امام جماعت یا بزرگتری در محل و یا مؤسس مسجد مجاز می‌شمارد. هرگونه اقدام از سوی دولت را دخالت در این زمینه می‌داند و خود را مستغنی از پشتیبانی دولتی می‌شمارد. این نگاه در بین برخی از متدینین سنتی یا برخی از گروه‌های مذهبی متفاوت با نگرش معتقد به ولایت فقیه دیده می‌شود. البته برخی از روایات و به تبع فتاوی فقهی مشهور نیز در تقویت این تلقی مؤثر است.⁴

دو. کاملاً حکومتی

درست در نقطه‌ی مقابل رویکرد نخست، رویکرد دیگری وجود دارد که اداره‌ی همه‌ی شئون مربوط به مسجد را در انحصار حکومت و دولت می‌داند. تأمین مالی، انتصاب مسئولین اجرایی و حتی امام جماعت و سیاستگذاری محتوایی مسجد را مربوط به حکومت می‌داند. این دیدگاه در عصر شاهنشاهی نیز دنبال می‌شد. برخی از کشورهای منطقه نیز این شیوه را در پیش گرفته‌اند. این جا نیز نقطه‌ی کانونی در نحوه‌ی فهم نسبت دین و دنیا و شریعت و سیاست است. نگاه‌های سکولار، هر چند دینداری را امری شخصی تلقی می‌کنند، ولی در نهادی هم چون مسجد که بروز اجتماعی دینداری است، طبیعی است که بخواهند آن را مدیریت کنند.

بروز برخی ناکارآمدی‌ها در اداره‌ی مساجد و خلاءهای مالی و غیره نیز عاملی برای سوق به این رویکرد بوده است. برخی از افراد درون قدرت که نگرش صرفاً سیاسی و امنیتی بدون پشتوانه‌های معرفتی صحیح اسلامی دارند نیز حامی این رویکرد هستند. البته در این میان نیز وجود برخی فتاوا که لزوماً نکات مطرح شده شامل ایشان نمی‌شود، مؤید این رویکرد هستند.⁵

⁴ پاسخ امام خمینی رحمه الله به استفتائی در این باره: «بسمه تعالی، مسجد متولی ندارد و متولی بردار نیست.» استفتائات امام خمینی (س)، ج 7، ص 8.

⁵ «فإن عین فی صیغة وقف المسجد متول لها فهو، و إلا فالولاية لولي الأمر.» (المرجعية و القيادة، ص 169)

سه. بینابین (مردمی-حکومتی)

عده‌ای هم با فهم اجمالی از صحت یا عدم صحت بخش‌هایی از هر یک از دو مبنای پیش گفته، راه سومی را که میانه‌ای بین آن دو رویکرد سابق است در پیش گرفته‌اند. ایشان از سویی تصدی‌گری تام دولتی را در این مسئله خطا می‌دانند و از سوی دیگر بی‌ربطی کامل به حکومت، خصوصاً حکومت اسلامی را نیز امری ناصواب می‌شمارند. شاید گزاره‌ی کلی این رویکرد را بتوان در مجری‌گری مردمی و تسهیل‌گری حاکمیتی خلاصه کرد. به طور کلی می‌توان آن‌چه در ایران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی رخ داده است و در ذهن رهبران آن نیز بوده است، در این بخش گنجانند. از آن جایی که این نقطه‌ی میانه در میان دو سر یک طیف به تفصیل روشن نیست، همچنان فرایند تبدیل اجمال به تفصیل در تجربه‌ها و آزمون و خطاهای مسئولین ذی‌ربط در حال صیوروت است. همین نکته را می‌توان از مجرای نگاهی تاریخی به آن‌چه در این سال‌ها دنبال شده است، دریافت. این امر را در ادامه‌ی این نوشتار پیش خواهیم گرفت.

شایان ذکر است که یکی از بسترهای مهمی که در سال‌های اخیر و در ضمن آن، رویکردهای متنوع موجود در این عرصه خود را بیش از پیش نمایان نمود، دوران مربوط به همه‌گیری جهانی کرونا و محدودیت‌های به وجود آمده به تبع آن بود. محدودیت‌های وضع شده برای برگزاری مراسمات دینی، هیأت و به طور کلی کلیه‌ی اجتماعات مذهبی از سوی عده‌ای که ورود حاکمیت در این عرصه را مجاز نمی‌دانستند، برتافته نشد و چالش‌هایی را به وجود آورد. هر چند حتی آن افرادی که نسبت به اصل جواز ورودهای حاکمیتی از این دست نیز مانعی نداشتند نیز نسبت به کیفیت این آیین‌نامه‌ها که در حکم مصوبات شورای عالی امنیت ملی به شمار می‌رفت اشکالات متعددی داشتند که بررسی جزئیات این امر در این مجال نمی‌گنجد.

مدیریت ساختاری بر مساجد در جمهوری اسلامی ایران

الف: اقدامات امام خمینی رحمه الله

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، قبل از آنی که نهادی برای اداره‌ی مساجد مطرح باشد، امام خمینی رحمه الله با استفاده از اختیارات حاکمیتی خود و با حدود و ثغوری که نسبت به اختیارات ولی فقیه قائل بود، نسبت به نصب برخی از ائمه‌ی جماعات اقدام کردند. اولین این انتصابات در همان سال نخست پیروزی انقلاب بود. امام خمینی رحمه الله در بیست و سوم اسفند ماه سال 1357 در حکمی خطاب به حجت الاسلام و المسلمین محی‌الدین انواری، وی را به عنوان امام جماعت مسجد جامع نارمک که یکی از محلات تهران است، منصوب کرد. متن حکم به این شرح است:

«جناب حجت الاسلام آقای حاج شیخ محی‌الدین انواری - دامت برکاته

همان طوری که اهالی محترم نارمک طی طومار ارسالی درخواست نموده‌اند، جناب عالی برای اقامه‌ی جماعت و نشر احکام مقدسه و انجام امور تبلیغی در مسجد جامع نارمک بدان جا

بروید. امید است اهالی محترم نیز با شما همکاری نموده وظایف مذهبی و تبلیغی را به نحو احسن انجام دهید.

از خدای تعالی عظمت اسلام و مسلمین و توفیقات همگان را خواستارم.

روح الله الموسوی الخمینی⁶»

آن چه مشهود است، اقدام امام در پی درخواست عده‌ای اهالی آن منطقه بوده و به گونه‌ای مشروعیت‌بخشی به این شخصیت به شمار می‌رود. این جنس اقدام، مجدداً در همین مسجد و در تاریخ 15 مهر 1362 نیز در انتصاب حاج شیخ عباس شیرازی به سمت امامت جماعت مسجد و مدیریت مؤسسه‌ی تربیتی اسلامی جامع نارمک تکرار شد.

تقریباً یک سال پس از حکم مرحوم انواری نیز، امام با انتصاب آقای سید باقر خوانساری به امامت جماعت مسجد شاه سابق گامی دیگر در این مسیر برداشتند.

«بسم الله الرحمن الرحيم

خدمت جناب مستطاب سیدالاعلام و حجت الاسلام آقای حاج باقر خوانساری - دامت

افاضاته

جنابعالی که بحمدالله تعالی به علم و وثاقت و امانت موصوف می‌باشید، به امامت مسجد شاه سابق منصوب، و تولیت موقوفات و متعلقات مسجد مذکور را به جنابعالی واگذار نمودم. ان شاء الله تعالی موفق به ترویج شریعت مطهره و اداره امور موقوفات به وجه شایسته باشید. والسلام علیکم و رحمة الله.

به تاریخ 25 صفر 1400 / 24 دی ماه 58

روح الله الموسوی الخمینی⁷»

این حکم افزون بر تصریح در انتصاب به عنوان امامت جماعت، نصب به عنوان متولی موقوفات مسجد را نیز در بر دارد. مصادیقی از این دست با توجه به جایگاه حضرت امام در بین عموم مردم امری پذیرفته شده بود و در عین حال به مصادیق اندکی نیز محدود بود. در دوران رهبری آیت الله خامنه‌ای، این مسئله به گونه‌ی متفاوتی پیگیری شده است.

ب: مرکز رسیدگی به امور مساجد

آیت الله خامنه‌ای در همان اوایل دوران رهبری و با گذشت چند ماه از پذیرش این مسئولیت، نسبت به مدیریت مساجد اهتمام گماردند. رهبر انقلاب با انتصاب آیت الله مهدوی کنی ^{رحمه‌الله} در تاریخ 30 مهر

⁶ صحیفه‌ی امام؛ ج 6، ص 374.

⁷ صحیفه‌ی امام، ج 12، ص 117.

1368 به عنوان مسئول تأسیس مرکزی برای اداره‌ی مساجد در تهران، گام مهمی را در این راستا برداشتند. متن حکم ایشان به این شرح است:

«بسم الله الرحمن الرحيم

آیه‌الله جناب آقای مهدوی کنی دامت برکاته

مراجعات متعدد از سوی مرتبطين با مساجد تهران من جمله ائمه جماعت، گروه‌های بسیج، متولیان و متصدیان و غیرهم حاکی از فقدان مرکز و مرجع مقبول و آگاه و نافذالکلمه‌ای در امر مساجد یعنی اصلی‌ترین پایگاه دین و معنویت و اخلاق است. شک نیست که حفظ قداست مساجد و تقویت هماهنگ جنبه‌های معنوی و انقلابی و تعلیمی و تبلیغی آن نیازمند سلامت و امنیت محیط آن و دور ماندن از منازعات و مناقشات داخلی در آن است. لذا شایسته است جنابعالی که بحمدالله برخوردار از جاهت و قبول و حرمت در نزد حضرات آقایان ائمه جماعت مساجد شهر تهران می‌باشید با تعیین مرکزی و نمایندگانی به مهمه‌ی مساجد پرداخته و در موارد لازم با کمک و حمایت از برنامه‌های اسلامی در مساجد و یا لدی الاقتضاء با نصب امام جماعت و دیگر مسؤولین مربوط به مساجد، به رونق و کارائی و شکوفائی هر چه بیشتر این پایگاه‌های انقلاب و اسلام کمک نمائید. توفیق متزاید جنابعالی را از خداوند متعال مسئلت می‌کنم. والسلام علیکم ورحمة‌الله»⁸

هر چند می‌توان این اقدام رهبری را از جایگاه امامت جمعه‌ی تهران تحلیل کرد ولی در هر صورت نخستین گام برای اداره‌ی امر مسجد به صورت نهادی به شمار می‌رود. مؤید این تحلیل آن است که بعدها که مرکز رسیدگی به امور مساجد در صدد توسعه‌ی سازمانی و تعریف شعب در استان‌ها بود، رهبری با منع از این کار، آن را بر عهده‌ی نمایندگان ولی فقیه در استان‌ها قرار دادند.

به هر روی پس از این حکم، مرکزی در تهران تشکیل شد و آقایان انواری، ابراهیمی و سپس آقای حاج‌علی‌اکبری از سوی آیت الله مهدوی کنی به عنوان رئیس مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران منصوب شدند.

در آخرین حکم صادره از سوی مرحوم آیت الله مهدوی کنی که سه سال پیش از رحلتشان صادر شده است، می‌خوانیم:

«جناب حجت الاسلام آقای محمدجواد حاج علی اکبری دامت افاضاته

در پی موافقت و عنایت مقام معظم رهبری، حضرت آیت الله خامنه‌ای «مدظله العالی» و با توجه به سوابق ارزشمند جنابعالی در عرصه‌های فرهنگی و اجرایی، شما را برای مدت پنج سال به ریاست «مرکز رسیدگی به امور مساجد» در استان تهران منصوب می‌کنم.

لازم می‌دانم از همه تلاش‌های خالصانه‌ای که در گذشته توسط مسئولان و خدمتگزاران مساجد انجام گرفته است، به ویژه از خدمات مؤثر حضرت آیت الله انواری و جناب حجت الاسلام

⁸ <https://www.leader.ir/fa/content/186>

حاج شیخ حسین ابراهیمی «دامت برکاتهما» و همچنین از همکاری و همراهی اعضای محترم شورا و امامان بزرگوار مساجد کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم.

به حول و قوه الهی، در اولین فرصت شورایی مرکب از اسامی حقوقی و حقیقی ذیل تشکیل بدهید تا شما را در هر چه بهتر اداره کردن مساجد و خدمتگزاری به ائمه محترم جماعت یاری کنند:

رئیس شورای سیاستگذاری ائمه جمعه

رئیس سازمان اوقاف و امور خیریه

رئیس سازمان تبلیغات اسلامی

نمایندگی ولی فقیه در سپاه پاسداران

حجت الاسلام والمسلمین آقای سیدمحمدحسن ابوترابی فرد

حجت الاسلام والمسلمین آقای ابراهیمی (امام جماعت)

حجت الاسلام والمسلمین آقای اختری (امام جماعت)

حجت الاسلام والمسلمین آقای مطلبی (امام جماعت)

امیدوارم بر اساس میانی دینی و فقهی و سیاست‌های کلی نظام اسلامی که توسط امام راحل (ره) و رهبر بزرگوار انقلاب حضرت آیت الله خامنه‌ای «مدظله العالی» ترسیم شده است، مساجد، به گونه‌ای اداره شوند که موجبات خشنودی حضرت بقیه الله الاعظم (عج) را فراهم آورد.

توفیق شما و حضرات اعضای محترم شورا را از درگاه ایزد منان مسألت دارم.

محمدرضا مهدوی کنی- 90/4/1»⁹

تأسیس شورای فوق‌الذکر امری است که تا کنون نیز در طرح‌های متنوع به اصلاحات مختصری مطرح بوده است.

در دوران مسئولیت حجت‌الاسلام و المسلمین حاج‌علی‌اکبری، ساماندهی مفصلی در این سازمان صورت گرفت و برنامه‌های راهبری چند ساله تدوین و اجرایی شد. همزمان در این دوره، در سایر استان‌ها نیز مسئله‌ی تأسیس چنین مرکزی مطرح شد که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

پس از انتقال آقای حاج‌علی‌اکبری به شورای سیاستگذاری ائمه‌ی جمعه سراسر کشور و انتصاب ایشان در 16 دی 1396، به تدریج و در راستای ساماندهی به نهاد امامت جمعه، رئیس مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران نیز با حکم ایشان تعیین گردید. این اقدام به این معناست که یا شئون نمایندگی ولی فقیه در استان تهران به شورای سیاستگذاری ائمه‌ی جمعه یا شخص آقای حاج‌علی‌اکبری تفویض شده و یا این که ایشان جانشین مرحوم آقای مهدوی کنی شده‌اند. علی‌ای حال نگاهی به فرازی از حکم حجت‌الاسلام حاج علی‌اکبری در انتصاب حجت‌الاسلام نوری زاده به عنوان ریاست مرکز رسیدگی به امور مساجد، مؤید نکات گفته شده خواهد بود.

⁹ <https://hawzah.net/fa/News/View/88662>

«... مرکز رسیدگی به امور مساجد استان تهران که با حکم ولایی و همت حضرات آیات مهدوی کنی و انواری (رضوان الله تعالی علیهما) تأسیس شد، اکنون با کوله باری ارزشمند از سوابق و تجربیات و مجهز به دانش مدیریت مسجد، آماده و مهیا شده است تا ضمن حفظ هویت مردمی خانه‌های خدا، در جهت تحقق مأموریت‌های تخصصی، گام‌های تکمیلی بردارد.

لذا با موافقت و عنایت رهبر فرزانه انقلاب (مد ظله العالی) و نظر به تدبیر عالی‌هی معظم له در خصوص هدایت و حمایت مساجد با محوریت نمایندگان معزز ولی فقیه در مراکز استان‌ها و اشراف ائمه محترم جمعه در سراسر کشور، با اعتماد به فضل الهی، جنابعالی را که از روحیه‌ی جهادی و انقلابی برخوردارید و تجربه‌ی سال‌ها مدیریت موفق در عرصه‌ی فرهنگی و شناخت عمیق از اقتضائات استان تهران را در کارنامه‌ی خود دارید، به مدت پنج سال، به‌عنوان: «رئیس مرکز رسیدگی به امور مساجد استان تهران» منصوب می‌نمایم...»¹⁰

در استان‌های مختلف و بلکه شهرها و شهرستان‌های مختلف کشور، تدابیر متنوعی در خصوص مدیریت امر مسجد برداشته شده است. هر نقطه، ذیل امام جمعه یا نماینده ولی فقیه¹¹، و با توجه به امکانات مالی و جایگاه عمومی به تشکیل جلسات، شوراها یا سازمان‌های همت گمارده‌اند. بررسی تفصیلی این مسئله افزون بر آن که نیاز به حضور میدانی و ارتباطات گسترده می‌باشد، خارج از چارچوب کلی این نوشتار است. ولی تنها به عنوان مثال، مرکز رسیدگی به امور مساجد در استان‌هایی نظیر فارس، خراسان رضوی و قزوین ذیل ائمه جمعه‌ی مرکز استان تأسیس شده است. بررسی مختصر در این زمینه حکایت از فاصله‌ی معنادار در کیفیت و کمیت اداره‌ی این نهاد در استان‌های مختلف با یکدیگر و نیز با استان تهران دارد. نگارنده در فرایند پژوهشی پیرامون یکی از مراکز استانی این نهاد با جزئیات متنوعی از این امر مواجه شده است که مجال بیان آن این نوشتار نیست. اما این همه‌ی فرایند اداره‌ی نهاد مسجد در جمهوری اسلامی ایران نیست.

ج: اقدامات مجلس شورای اسلامی

آن چه تا کنون بیان شد، مربوط به نهادهای دارای انتساب مستقیم به رهبری و نمایندگان ایشان و ائمه‌ی جمعه بود. مجلس شورای اسلامی نیز در سال 1392 با ارائه‌ی طرحی با عنوان «طرح حمایت از احداث، تجهیز، نوسازی و مدیریت مساجد کشور و پیگیری امور نمازخانه‌ها» در صدد مدیریت مساجد کشور بر آمد. در این طرح معاونت امور مساجد کشور در سازمان اوقاف و امور خیریه‌ی کشور تأسیس می‌شد و نام این سازمان به سازمان اوقاف، مساجد و امور خیریه تغییر می‌یافت و مدیریت مساجد کشور و امور نمازخانه‌ها بر عهده‌ی آن قرار می‌گرفت. این طرح با امضای بیش از 80 نفر از نمایندگان مجلس در

¹⁰ <https://www.tabnak.ir/fa/news/865894/>

¹¹ غالباً نمایندگان ولی فقیه در استان‌ها، امام جمعه‌ی مرکز استان نیز هستند، هر چند این قاعده استثناهایی نیز دارد و مثلاً در استان کردستان چنین نیست.

1392/2/18 به صورت یک فوریتی اعلام وصول شد. در 1392/5/30 در گزارشی که مرکز پژوهش‌های مجلس در رابطه با این طرح منتشر نمود، ضمن بررسی تفصیلی بندهای مختلف این طرح، که نکات ارزشمندی هم در آن وجود دارد، در جمع‌بندی نهایی توصیه کرده که این طرح رد شود. یکی از نکات مهم مورد تذکر این بررسی، توجه به ضرورت وجود اذن ولی فقیه در مدیریت نهاد مسجد و جزئیات آن است.

به هر روی با بررسی مواد مختلف این طرح، در تاریخ 1394/1/23 این طرح با بیست و چهار ماده تصویب و برای بررسی به شورای نگهبان ارسال شد. شورای نگهبان پس از یک دور استمهال، نهایتاً در جلسه مورخ 1394/2/9 به بررسی این طرح پرداخت و نتیجه‌ی نهایی را به این شرح اعلام کرد:

«این مصوبه علاوه بر ابهامات و اشکالات عدیده‌ای که دارد، چون به موجب آن امور مربوط به مساجد به سازمان اوقاف و امور خیریه که وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی می‌باشد واگذار گردیده، حال این که مقام معظم رهبری مدظله العالی در خصوص اداره‌ی امور مساجد امر به اقداماتی فرموده‌اند، لذا مغایر با اصل 57 قانون اساسی شناخته شد.»¹²

به این ترتیب پرونده‌ی ورود مجلس در امر مدیریت کلان مساجد به این ترتیب ناکام ماند.

د: اقدامات شورای عالی انقلاب فرهنگی

در سال 1399 این بار شورای عالی انقلاب فرهنگی به مقوله‌ی مدیریت کلان مساجد ورود کرد. البته پیش از این نیز اقدامات متعددی در لایه‌ی پژوهشی در این نهاد صورت گرفته بود که گزارش تفصیلی آن در پایگاه اطلاع رسانی شورا قابل دسترسی است. این شورا با تصویب مصوبه‌ای در تاریخ 4 مرداد 1399، به عنوان گام نخست ساماندهی و راهبری مساجد، تدوین سند ملی مسجد را در دستور کار خود قرار داد. در این تاریخ ماده واحده‌ای با شماره‌ی مصوبه 236 در این شورا تصویب می‌شود و مسئولیت تدوین این سند را بر عهده‌ی سازمان تبلیغات اسلامی قرار می‌دهد. امری که در ستاد هماهنگی نقشه‌ی مهندسی فرهنگی کشور مقدمات آن طی شده بود.

«ماده واحده «فرآیند و مرجع تدوین سند ملی توسعه، گسترش و تقویت نهاد مسجد و سامان‌بخشی و راهبری آن» که بنا به پیشنهاد دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی و در جلسه‌ی 6 مورخ 1399/5/4 ستاد هماهنگی نقشه مهندسی فرهنگی کشور به تصویب رسیده است، به شرح ذیل برای اجرا ابلاغ می‌شود.

«سازمان تبلیغات اسلامی موظف است با همکاری دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، و در راستای اجرای اقدام ملی 9 ذیل راهبرد کلان 12 نقشه مهندسی فرهنگی کشور و با توجه به مفاد بند 2 شق (الف) ماده واحده وظایف و ترکیب اعضای ستاد هماهنگی نقشه مهندسی فرهنگی

¹² https://rc.majlis.ir/fa/legal_draft/show/843057

کلیدی نکات مربوط به این مصوبه از این جا اخذ شده است.

کشور (مصوب جلسه 748 مورخ 1393/3/27) سند ملی توسعه، گسترش و تقویت نهاد مسجد و سامان‌بخشی و راهبری آن را از زمان ابلاغ با رعایت چارچوب تدوین اسناد ملی حوزه فرهنگ تدوین و به ستاد هماهنگی نقشه مهندسی فرهنگی کشور ارائه نماید.»

اجرای این مصوبه منوط به رعایت الزامات متناظر اعم از عدم اختصاص منابع مالی و تشکیلاتی جدید و عدم مغایرت با مقررات لازم‌الاجرا مرتبط می‌باشد.

اسحاق جهانگیری

معاون اول رئیس جمهور و رئیس ستاد هماهنگی نقشه‌ی مهندسی کشور¹³

سازمان تبلیغات اسلامی که در دوره‌ی مدیریتی جدید خود برای رسیدگی به مقوله‌ی مسجد و ائمه‌ی جماعات اقدام به تأسیس بنیاد هدایت کرده است، مسئولیت تدوین این سند را بر عهده‌ی این بنیاد گذاشت. تا کنون این سند به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی نرسیده است ولی در یکی از آخرین اخبار مربوط به آن، مدیرعامل بنیاد هدایت با بیان این که هزار و هفتصد ساعت کار تخصصی در راستای تدوین پیش‌نویس سند ملی مسجد انجام شده است، ابراز داشت: «بعد از نهایی شدن پیش‌نویس دهم سند ملی مسجد، در دو جلسه با حضور اعضای هیأت‌امنای بنیاد هدایت شامل آیات عظام موسوی جزایری، مهدوی، میرباقری و حجج اسلام والمسلمین رحیمیان، عابدینی، مشهدی آقایی، ماندگاری، عالی، رفیعی، نطافت، پناهیان، برادران، حسینی ارکی، قمی، میرمحمدیان و همچنین محمد مهدی دادمان به بحث و بررسی گذاشته شد.»¹⁴ هر چند اخبار کوتاهی از جزئیات مربوط به این سند موجود است، ولی باید منتظر ماند و رویکرد و جزئیات این سند را بر اساس متن آن قضاوت کرد. امری که در گام بعد از آن باید منتظر مشاهده‌ی نحوه‌ی اجرایی شدن آن بود.

هـ: سازمان تبلیغات اسلامی

پیش از مطرح شدن این فرایند و تدوین سند ملی مسجد در شورای عالی انقلاب فرهنگی، سازمان تبلیغات اسلامی به تبع تدوین سند راهبردی تحول خود در دوره‌ی مدیریتی اخیر، یک سند ترویجی را ذیل طرح تحول اجتماعی مسجد محور خود منتشر و در راستای اجرایی کردن آن نیز اقداماتی را انجام داد. الگوی امامت محله که ذیل همین طرح کلان مطرح شد، اقدام مهمی در راستای مدیریت مسجد به شمار می‌رود. در وهله‌ی اول، ماهیت این اقدام با اقداماتی که به آن اشاره شد متفاوت به نظر می‌رسد که البته این برداشت صحیح است، لکن نحوه‌ی ورود و اجرای این طرح به گونه‌ای است که می‌توان آن را در زمره‌ی تلاش‌های کلان نظام رسمی کشور برای مدیریت نهاد مسجد قلمداد کرد. تمرکز اصلی این طرح به خلاف سایر طرح‌ها که غالباً بر نهادسازی کلان و رسمی و حقوقی استوار بودند، بر توانمندسازی امام جماعت برای مدیریت مسجد است. با گفتمان‌سازی مفهوم «امامت محله» به جای امام جماعت یا پیش‌نماز، سعی بر این

¹³ <https://sccr.ir/pro/3170>

¹⁴ <https://www.farsnews.ir/news/14010530000247>

شده است که مدیریت نرم و متکثر بر مسجد به صورت مردمی دنبال شود. امام محله این توان را دارد که ظرفیت‌های محله را برای حل مسائل آن محله به کار بگیرد و نقش راهبری مردمی را عهده دار شود.

«طرح تحول اجتماعی مسجد محور نخستین اقدام از میان اقدامات بیست و پنج گانه محسوب می‌شود. در یک کلام این طرح از طریق اهداف راهبردی زیر، زمینه‌ساز تشکیل و تقویت بافتار اجتماعی الهی در روستا و محله‌های شهری است:

- 1- بازسازی نقش محوری مسجد در جریان فرهنگی اجتماعی محلی در ارائه خدمات محلی دستگاه‌های مرتبط و نهادهای تخصصی به مردم
- 2- هویت بخشی و توانمندسازی روحانی مسجد جهت ارتقای سطح نقش آفرینی او برای راهبری هسته فعالان فرهنگی و امامت محله و تمهید مشارکت مؤثر و واقعی عموم مردم
- 3- تأکید بر اهمیت راهبردی مناطق تلفیقی، نقاط به اصطلاح آسیب خیز و کانون‌های جمعیتی مستضعفان در روستاها و شهرها»¹⁵

به موازات این طرح که همچنان در حال انجام است، نهادهای متنوعی که حضوری فی الجمله در مساجد دارند نیز طرح‌های متعددی را برای ارتقای جایگاه مسجد اجرا می‌کنند. عمده‌ی این طرح‌ها، با هدف غنی‌کردن برنامه‌های مساجد و پیرامون آن انجام می‌شود و ورود مدیریتی در مقوله‌ی مسجد ندارند، لذا در این بررسی به همین پنج عنوان بسنده می‌نماییم.

خاتمه

آنچه امروز در ایران اسلامی در خصوص مقوله‌ی مدیریت مسجد شاهد آن هستیم، ضمن این که دارای سابقه‌ای بیش از چهل ساله و تجربه‌ی ساختارهای متعدد برای این امر هست و در ضمن آن مزیت‌های خاصی را هم به وجود آورده است، ولی تشمت و تکثر و فقدان نصابی از اقتدار لازم برای انتظام بخشی مطلوب به امر مدیریت مساجد در ذهن بسیاری از کنشگران این عرصه حس می‌شود.

هر چند پرونده‌ی مدیریت مسجد در ایران همچنان در جریان است و روند تصویب سند ملی مسجد در شورای عالی انقلاب فرهنگی در حال طی شدن است و نیز طرح سابق که در مجلس مطرح بود و از سوی شورای نگهبان قانون اساسی رد شد، مجدداً اعلام وصول شده است، ولی به نظر می‌رسد تغییر مطلوب از نقطه‌ای دیگر آغاز می‌شود. نخبگان ما هنوز نسبت به چگونگی مدیریت مسجد هم گفتن نیستند و البته تولید علم کافی از سوی مراکز علمی و دینی در کشور به حد کافی صورت نگرفته است. رویکردهای سه‌گانه‌ی کلی مطرح شده در این مقاله، که در صورت تدقیق در جزئیات شعب فراوانی پیدا خواهند کرد، نیاز به تفاهم و توافق و سپس گفتن عمومی شدن دارند. پس از آن است که می‌توان به مدیریت ساختاری به نحو احسن پرداخت. البته رویکرد توانمندسازی و گفتن‌سازی در پیش گرفته شده توسط بنیاد هدایت نیز در صورت پشتیبانی و گسترش یافتن، در این مسیر مفید خواهد بود. ان شاء الله با رفع این نقیصه‌ها

¹⁵ سند ترویجی طرح تحول اجتماعی مسجد محور، جلد اول (کلیات و مبانی تحول اجتماعی مسجد محور)، ص 41.

در سطح کلان نیز شاهد پیشرفت در این زمینه به سمت مطلوبیت‌های کلان اسلامی و در مسیر دستیابی به تمدن نوین اسلامی باشیم.

منابع و مأخذ

1. خمینی، سید روح الله، «صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س) (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها)»، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ پنجم، 1389، تهران.
2. حسینی حائری، سید کاظم، «المرجعية و القيادة»، دار التفسیر، چاپ سوم، 1425 ق، قم.
3. معاونت امور فرهنگی و تبلیغ سازمان تبلیغات اسلامی، «سند ترویجی طرح تحول اجتماعی مسجد محور» (سه جلدی)، ستاد تحول اجتماعی مسجد محور، چاپ اول، 1398، تهران.
4. ابن‌ابی‌جمهور، محمد بن زین‌الدین، «عوالي اللئالی العزیزة فی الأحادیث الدینیة»، تصحیح: مرعشی، شهاب‌الدین، و عراقی، مجتبی، مؤسسه سید الشهداء (ع)، 1403 ق، قم.
5. خمینی، سید روح الله، «استفتانات امام خمینی (س)»، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ اول، 1392، تهران.
6. پایگاه اطلاع رسانی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی: <https://www.rc.majlis.ir>
7. پایگاه اطلاع رسانی شورای عالی انقلاب فرهنگی: <https://www.sccr.ir>
8. پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری: <https://www.leader.ir>
9. پایگاه تخصصی مسجد: <https://www.masjed.ir>
10. خبرگزاری فارس: <https://www.farsnews.ir>
11. خبرگزاری رسا: <https://www.rasanews.ir>
12. خبرگزاری تابناک: <https://www.tabnak.ir>
13. پایگاه اطلاع رسانی حوزه: <https://www.hawzah.net>

پرویش گونه ی علمی زبان فارسی مطالعه ای بر اساس واژه ها و اصطلاحات رشته ی کارآفرینی

محمد مهدی مظاهری

استادیار دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه علوم و تحقیقات تهران
mm.mazaheri@srbiau.ac.ir

هاشم ابراهیمی ورکیانی*

دانشجوی دکتری کارآفرینی، دانشگاه علوم و تحقیقات تهران
hashem.ebrahimi@srbiau.ac.ir

چکیده

هدف این تحقیق، بررسی تلاش و نوآوری های است که در راستای پرویش گونه ی علمی زبان فارسی در رشته ی کارآفرینی صورت گرفته است. بدین منظور کل مقالات فصلنامه "توسعه کارآفرینی" دانشگاه تهران در سال های 1387 تا 1401 به کمک جدول تحلیل محتوا بررسی شد. این فصلنامه منبعی برای تولید متون فارسی نوین در زبان علمی فارسی در رشته ی کارآفرینی است. برای تهیه جدول تحلیل محتوا، دسته بندی فرهنگستان زبان و ادب فارسی برای روش های واژه گزینی مورد استفاده قرار گرفت که شامل: نوگزینش از گنجینه زبان فارسی، گسترش معنایی، اشتقاق، ترکیب، ساخت گروه یا عبارت، اختصارسازی و وام گیری واژگان میباشد. نتایج نهایی بیانگر آن است که فصلنامه کارآفرینی در طول 15 سال انتشار، سبب افزایش سرمایه واژگانی در گونه ی علمی زبان فارسی در رشته ی کارآفرینی شده است. از روش های واژه گزینی شامل ساخت ترکیب و ساخت گروه به خوبی استفاده شده است ولی بعضی از ظرفیت های واژه گزینی مانند نوگزینش، اشتقاق و اختصارسازی همچنان مغفول مانده است. پژوهشگران، ساخت ترکیب و گروه را بر اساس شم زبانی خود، به صرافت طبع، بی آنکه فرایندهای واژه سازی را آگاهانه آموخته باشند، به کار می برند. اما استفاده از روش های دشوارتر مانند نوگزینش، اشتقاق و اختصارسازی برای پرویراندن زبان علمی به آموزش نیاز دارد.

کلیدواژه ها: واژه گزینی، اصطلاح شناسی کارآفرینی، گونه ی علمی زبان فارسی، زبان علمی فارسی، فارسی نوین

Development of Scientific Register of Persian

A Study Based on the Terminology of Entrepreneurship

Mohamad Mehdi mazaheri

Assistant Professor Faculty of Management and Economics, Tehran University of Science and Research
mm.mazaheri@srbiau.ac.ir

Hashem Ebrahimi Varkiani

PhD student of entrepreneurship, Tehran University of Science and Research
hashem.ebrahimi@srbiau.ac.ir

Abstract

The purpose of this research is to examine the efforts and innovations that have made in the direction of developing the scientific register of Persian language in the field of entrepreneurship. For this purpose, all the articles of Tehran University's entrepreneurship magazine in the years 2008 to 2022 reviewed with the help of content analysis table. The quarterly "Entrepreneurship Development" is a source for the production of modern Persian texts in the scientific register of Persian language in the field of entrepreneurship. To prepare the content analysis table, was used the principles and regulations of terminology approved by academy of Persian language and literature. Word Selection is done in seven ways, including selection (Persian archaic words), Extension, Derivation, Compounding, Group or Phrase, Abbreviation and Borrowing. The results indicate that during the 15 years of publishing, the quarterly journal of entrepreneurship has caused an increase in vocabulary capital in the scientific form of the Persian language in the field of entrepreneurship. Methods such as combination and group have used well, but some capacities of word selection such as Selection (Persian archaic words), Derivation and Abbreviation are still neglect. However, using less frequent rules requires training, and since we have to use all the possibilities of the language in terminology, it is necessary to learn these rules.

Keywords: Word Selection, Terminology of Entrepreneurship, Scientific Register of Persian, New Persian

1. مقدمه

مطابق تعریف فرهنگستان زبان و ادب فارسی در کتاب اصول واژه گزینی (32:1398) زبان علم گونه ای از زبان است که نقش اصلی آن برقراری ارتباط میان اهل علم و بیان مطالب علمی در گفتار و نوشتار است و در عین تعامل با دیگر گونه های زبان و بهره گیری از واژگان و فرآیندهای واژه سازی آنها، دارای واژگان ویژه و روش های خاص خود در واژه گزینی است. وقتی از زبان علم سخن به میان می آوریم در حقیقت، با زبانی در درون زبان دیگر سر و کار داریم و این همان است که در اصطلاح زبان شناسان گونه ی کاربردی زبان¹ خوانده می شود. به بیان دیگر، زبان علمی فارسی یکی از گونه های کاربردی زبان فارسی است. اما بدیهی است که علم شاخه های مختلف دارد و هر شاخه ای از اصطلاحات و سنت های خاص خود برخوردار است. برای مثال، زبان علم کارآفرینی، زبان علم فیزیک و زبان رایانه هر کدام یک گونه کاربردی در درون زبان فارسی است.

مقیسه (25:1401) یکی از امتیازات ما ایرانیان را یکی بودن زبان ملی و زبان علمی مان می داند و بیان می کند که از همان آغاز ورود علم جدید به ایران، زبان فارسی به عنوان زبان علم برگزیده شده است. منصور (51:1401) نیز در کتاب "واژه گزینی در ایران و جهان" موضوع پرورش زبان علمی را در کشورهای مختلف بررسی کرده است و این طور بیان میکند که در جهان هستند کشورهایایی که به گمان اینکه برگزیدن یک زبان پیشتاز علم به عنوان زبان علمی میتواند آنان را در کار انتقال علوم و غلبه بر عقب ماندگی علمی موفق کند، زبان ملی خود را به کارهای روزمره اختصاص داده اند و برای کاربردهای علمی یک زبان پیشتاز مانند زبان انگلیسی اختیار کرده اند و این طور نتیجه گرفته است که این کشورها در امر توسعه با مشکل مواجه شده اند. به تعبیر آشوری (93:1400) غافل از آنکه هر سیاست توسعه اقتصادی، علمی و فرهنگی ارتباط مستقیم با گسترش زبان یک کشور دارد. برای روشن شدن مطلب در اینجا وضع زبان فارسی از نظر برنامه ریزی زبان را مرور میکنیم. حداد عادل (1382) برنامه ریزی زبان را تلاش برای تنظیم کاربرد، تعیین جایگاه و ساختار زبان از سوی دولت یا سایر مراجع ذی صلاح تعریف میکند که شامل مراحل زیر است:

- ✓ مرحله اول انتخاب یک زبان در مقام زبان ملی
- ✓ مرحله دوم انتخاب یک لهجه از آن زبان به منزله لهجه معیار
- ✓ مرحله سوم انتخاب خط
- ✓ مرحله چهارم انتخاب و ساختن اصطلاحات مورد نیاز نظام دیوان سالاری مانند اصطلاحات اداری و حقوقی
- ✓ مرحله پنجم انتخاب و ساختن و یکسان کردن اصطلاحاتی² که در عرصه علوم و فنون مورد نیاز است

زبان فارسی مراحل اول و دوم و سوم را طی کرده است و در مرحله چهارم نیز با مشکل روبرو نیست، اما در مرحله پنجم کم و بیش با دشواری هایی روبروست، هر چند که گام های بلندی نیز برداشته است. بدیهی است که مراحل چهارم و پنجم هیچ گاه به پایان نمیرسد و در آنها تلاش و نوآوری دائمی، ضروری است (داوری اردکانی، نگار، 1382).

از این رو، هدف این تحقیق بررسی تلاش و نوآوری های است که در راستای پرورش گونه ی علمی زبان فارسی در رشته ی کارآفرینی صورت گرفته است. از این رو به سوالات زیر پاسخ خواهیم داد:

- (الف) چگونگی ساخت واژگان جدید در رشته ی کارآفرینی مطابق روش واژه گزینی فرهنگستان زبان و ادب فارسی
- (ب) آیا با سرعت تولید واژه در رشته ی کارآفرینی برای مفاهیم تازه، گونه ی علمی زبان فارسی توانمندی لازم در واژه گزینی را دارد؟
- (ج) بررسی یکسان بودن (معیار بودن) واژگان جدید که برای مفاهیم تازه انتخاب شده است
- (د) چگونگی ساماندهی واژگان رشته ی کارآفرینی

¹ Register

² Corpus standardization

2. مروری بر مبانی نظری و پیشینه تحقیق

علوم بسته به موضوع و هدفشان مبانی و روش های مختلفی دارند. ما در اینجا واژه گزینی را به مثابه علم در نظر گرفته ایم و نخست تاریخچه مختصری از واژه گزینی در ایران ارائه می‌کنم و سپس چند مفهوم اولیه و مهم در این علم را تعریف می‌کنیم و در انتها از اصولی یاد می‌کنیم که آنها را اصول موضوعه می‌نامند. پذیرفتن این اصول برای ورود به علم واژه گزینی ضروری است.

1.2 تاریخچه ی واژه گزینی

گزینش و ساختن اصطلاح برای مفاهیم مورد نیاز در ایران پیشینه ای بسیار طولانی دارد و دست کم به عصر ساسانیان باز می‌گردد. متونی که اکنون در دست ماست و در آنها نوعی واژه گزینی به چشم می‌خورد، به سه دسته ی متون پهلوی، متون فارسی دری (فارسی کلاسیک) و متون فارسی نوین قابل تقسیم اند. با تاسیس مدرسه دارالفنون در سال 1230 شمسی آموزش علوم و فنون نوین به صورتی نظام مند آغاز گشت و از آنجا که به دلایل مختلف ضرورت ایجاد می‌کرد که تدریس به زبان فارسی صورت گیرد، ضرورت آماده سازی زبان فارسی برای بیان مفاهیم جدید عینیت بیشتری یافت (روستایی، 1385). این نکته را باید در نظر داشت که از هنگام آشنایی ایرانیان با علوم و فنون غربی تا وقوع انقلاب اسلامی، جامعه ایران تنها در یک دوره شش ساله (فرهنگستان اول) و سپس یک دوره هفت ساله (فرهنگستان دوم) دارای نهاد رسمی واژه گزینی بوده است. پس از انقلاب اسلامی، اندیشه ایجاد فرهنگستان در سال های پایانی دهه 60 و در مرکز نشر دانشگاهی پدید آمد و سرانجام در سال 1368 فرهنگستان زبان و ادب فارسی (فرهنگستان سوم) تاسیس شد که بنا بر اساسنامه آن یکی از وظایفش واژه گزینی است (حدادعادل، 1394).

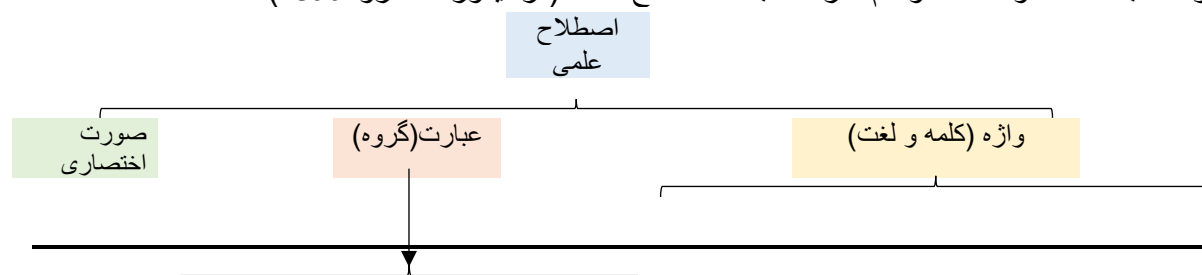
تصویر 1: دسته بندی متون فارسی که اکنون در دست ماست و در آنها نوعی واژه گزینی به چشم می‌خورد

فرهنگستان سوم فعالیت خود را در شرایطی آغاز کرده و تاکنون ادامه داده است که جامعه از نظر فرهنگی و اجتماعی در قیاس با دوره های پیشین در همه ابعاد تغییر یافته است. سوادآموزی و آموزش متوسطه و آموزش عالی در سراسر کشور گسترش روزافزون داشته است و شاهد تاسیس رشته های جدید در دانشگاه ها هستیم (پرویزی، 1395). از آن جمله میتوان به رشته ی کارآفرینی اشاره کرد. خوشبختانه رشته ی کارآفرینی در دوره ای تاسیس شده است که علم زبان شناسی در ایران توسعه بیشتری یافته و پژوهش درباره دستور زبان و امکانات و روش های واژه سازی از وجهی علمی برخوردار شده است. با توجه به تصویر 1 میتوان گفت جامعه آماری این تحقیق تمام متون فارسی فصلنامه کارآفرینی دانشگاه تهران از سال 1387 تاکنون می باشد. فصلنامه "توسعه کارآفرینی" با صاحب امتیازی دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران منبعی برای تولید متون فارسی نوین در گونه ی علمی و در رشته ی کارآفرینی میباشد.

2.2 چند مفهوم اولیه و مهم در واژه گزینی

واژه

واژه در این متن به دو معنی به کار میرود. در معنی اول لفظی که از یک یا چند جزء معنی دار ساخته شده است و از لحاظ دستوری به یکی از مقوله های اسم یا ضمیر یا صفت یا قید یا فعل یا عدد یا حرف اضافه یا حرف ربط یا صوت تعلق دارد. چنین لفظی از نظر ساختمان ممکن است بسیط یا مشتق یا مرکب یا مشتق-مرکب باشد. در معنی دوم لفظی که دست کم در یکی از رشته های علمی و فنی و حرفه ای و هنری دارای تعریف مشخص است. چنین لفظی ممکن است یک واژه یا یک عبارت یا یک صورت اختصاری باشد. واژه در این معنی مترادف با اصطلاح است. در این متن کلمه "واژه" همواره به دو معنی به کار میرود، یعنی هم مترادف با "کلمه" و "لغت" و هم مترادف با "اصطلاح" است (فرشیدورد، خسرو، 1399).

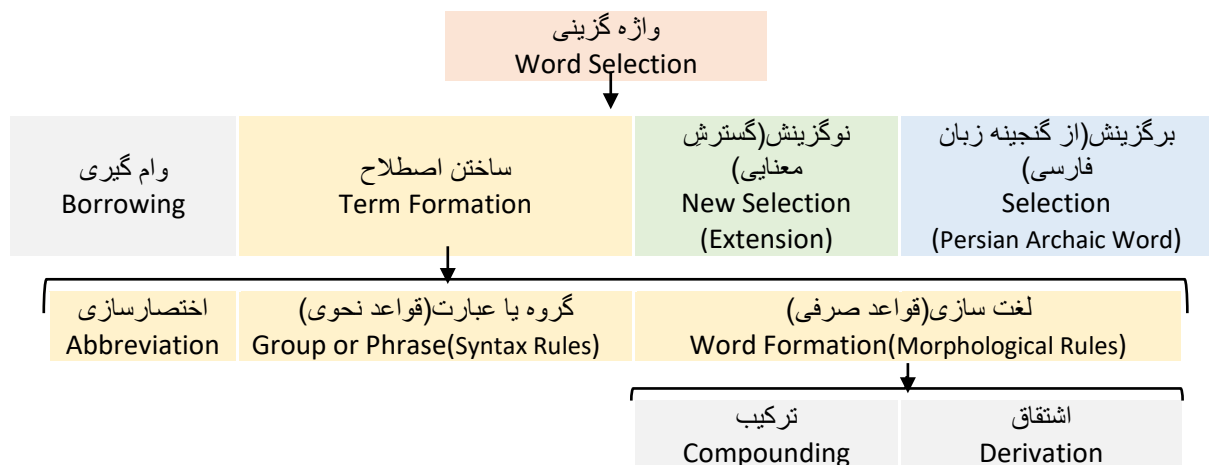
بسیط	مشتق	مرکب	مشتق- مرکب
------	------	------	---------------

موصوف- صفت	مضاف-مضاف الیه	گروه حرف اضافه
---------------	-------------------	-------------------

تصویر 2: اصطلاح علمی از نظر ساختمان

واژه گزینی

واژه گزینی فرایندی است که در طی آن برای یک مفهوم مشخص علمی یا فنی یا حرفه ای یا هنری معمولاً یک و در مواردی بیش از یک لفظ برگزیده یا ساخته میشود و مطابق قواعد فرهنگستان زبان (1398) به چهار روش انجام میگردد:

تصویر 3: واژه گزینی برای اصطلاحات علمی در زبان فارسی

- 1- **برگزینش:** انتخاب یک واژه یا عبارت از میان واژه ها و عبارات های موجود در زبان که تداول عام ندارد اما در گنجینه واژگانی زبان فارسی وجود دارد مانند واژه های: خویشکار، دُرّاج، همباز، نوآمد، سپه تاز و بادپا که از شاهنامه فردوسی به عنوان یکی از گنجینه های واژگانی زبان فارسی برگزینش شده است (قطبی زاده، 1395) و میتوان نیاز های زبانی در علم کارآفرینی را با آن ها پاسخ داد از قبیل اصطلاحات: تامین مالی خویشکار¹، اقتصاد دُرّاج²، همبازکار آفرین³، شرکت نوآمد، فرصت های سپه تاز، سرمایه گذار بادپا.
- 2- **نوگزینش:** از نو، گزینش کردن واژه و گسترش معنایی آن یکی از رایج ترین روش ها برای هماهنگ ساختن زبان با نیازهای جدید است. در گسترش معنایی، معنی سابق واژه حفظ میشود ولی معنی جدیدی هم بر آن بار میگردد مانند واژه ی مرشد که افزون بر معنای سابق (مرشد زورخانه)، بر معنای جدید (منتور) نیز دلالت دارند (عزیزی و همکاران، 1396).

3- **ساختن اصطلاح:** ساختن اصطلاح با سه تکنیک لغت سازی (بر اساس قواعد صرفی)، ساختن گروه یا عبارت (بر اساس قواعد نحوی) و اختصار سازی انجام میگردد.

1-3- **لغت سازی:** فرایندی است که به دستگاه صرف زبان مربوط میشود. در فارسی، لغت سازی به دو روش اشتقاق و ترکیب صورت میگردد که اشتقاق عبارت است از ساختن یک واژه جدید از طریق وندافزایی مانند "نو+آور" که با افزودن پسوند "آور" به صفت "نو" ساخته شده است و ترکیب عبارت است از به هم پیوستن دست کم دو واژه و ساخته شدن یک واژه مرکب مانند زیست+بوم

¹ Bootstrap Financing

² Gig Economy

³ Copreneurship

2-3- ساختن گروه یا عبارت: ساختن یک گروه بر اساس قواعد نحو زبان با به کار بردن دست کم دو واژه که با کسره اضافه (-، ی) یا یکی از حروف اضافه به هم پیوند یابند انجام می‌گیرد که اغلب دارای یکی از ساختارهای زیر هستند: مضاف-مضاف الیه، موصوف-صفت و گروه حرف اضافه دار مانند کارآفرین روستایی، پنجره ی فرصت، ادراک از خطر (نائیجی و همکاران، 1396).

3-3- اختصار سازی (کوتاه نوشت): ساختن اختصار به یکی از روش های سرواژه سازی یا آمیزه سازی یا اختصار حرف به حرف انجام میشود. در ساختن سرواژه گاهی صورتی حاصل می آید که واژه ای معنی دار است، مانند واژه ی "بمب" که از عبارت "بنگاه مادر زاد بین المللی" گرفته شده است (فیض و همکاران، 1397). اما اغلب سرواژه ها الفظی بی معنی هستند و فقط با توجه به واژه های سازنده شان میتوان به مدلول آنها پی برد.

4- وام گیری واژگان: اخذ یک واژه از زبان های بیگانه با همان مفهومی که در زبان مبدا دارد مانند واژه استارتاپ

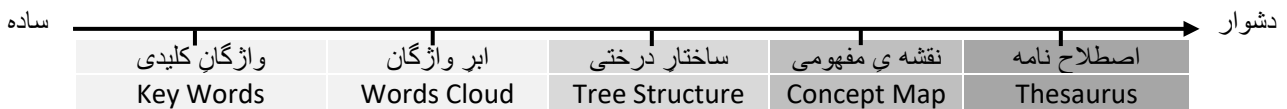
معادل یابی

معادل یابی عبارت است از برگزیدن یک واژه یا عبارت یا صورت اختصاری در مقابل یک لفظ بیگانه که به دو صورت معادل یابی مفهومی و گرده برداری (با فتحه گ) انجام می‌گیرد. معادل یابی مفهومی (مفهوم بنیاد): در این روش بدون توجه به ساختار اصطلاح بیگانه و فقط با در نظر گرفتن معنی و تعریف آن در زبان فارسی یک معادل یافته یا ساخته میشود. گرده برداری (داده بنیاد): در این روش معادل یابی با توجه به ساختار اصطلاح بیگانه صورت می‌گیرد، به این معنی که در مقابل هر جزء معنی دار اصطلاح بیگانه یک جزء معنی دار در زبان فارسی قرار داده میشود. مانند "قصد کارآفرینانه" که جزء به جزء در مقابل اصطلاح "Entrepreneurial intention" قرار گرفته است (قربان زاده، 1399).

البته معادل یابی با هر یک از دو روش بالا که صورت گیرد، در قالب یکی از شیوه های واژه گزینی می گنجد. به عنوان مثال اصطلاح بهامهر یک معادل مفهومی برای واژه Token در زبان انگلیسی است (چیت ساز، احسان و همکاران، 1400) و در عین حال از نظر شیوه واژه گزینی، ساختن اصطلاح به روش لغت سازی و در قالب ترکیب است.

اصطلاح نامه

اصطلاح نامه گنجینه ای از واژه هاست که علاوه بر نظم الفبایی متداول در فرهنگ ها، دارای شبکه معنایی و مفهومی میان واژه هاست به عبارتی اصطلاح نامه دارای ساختار درختی است و میتوان برای هر اصطلاح، نقشه ی مفهومی ترسیم کرد. در تصویر 4 شبکه مفهومی بین واژگان از ساده به دشوار ترسیم شده است.

تصویر 4: شبکه مفهومی بین واژگان از ساده به دشوار

معمولا اصطلاح نامه به یکی از دو روش قیاسی و استقرایی تدوین میشود. در روش قیاسی ابتدا چارچوب کلی زمینه موضوعی ترسیم میشود، یعنی مشخص میشود که محدوده آن چیست و چه موضوع های کلی را در برمیگیرد. سپس هر یک از این موضوع ها به موضوع های فرعی تر تقسیم میشوند (رجبی، تقی و همکاران، 1398).

3.2 اصول موضوعه

مراد از اصول موضوعه، اصولی است که فرهنگستان زبان و ادب فارسی، با توجه به وظایفی که در اساسنامه (1368) برعهده اش نهاده شده است، پس از بحث و بررسی فراوان آنها را پذیرفته است. این اصول برای هر پژوهشگر فارسی زبان به عنوان نقشه راه می باشد و عبارت اند از آنکه، توسعه علمی نیازمند زبان علمی است و زبان علم در ایران، زبان فارسی است و باید فارسی بماند و این زبان علمی فارسی برای بقا نیازمند واژه گزینی سازمان یافته و روشمند است.

با نگاه به تقسیم بندی کافی (1384) در مقبولیت زبان فارسی به عنوان زبان علم، سه گروه با نظرهای متفاوت وجود دارد: **گروه اول** بر این باورند که باید علم را به یکی از زبان های پیشتاز مانند زبان انگلیسی آموخت. علم و تکنولوژی آنچنان گسترده است که فارسی زبانان را توان برگرداندن همه مطالب علمی به فارسی نیست. **گروه دوم** بر این اعتقادند که باید هر علمی در هر سطحی به زبان فارسی آموخته شود. ایشان با اشاره به رابطه فکر و زبان معتقدند که آموزش علم به زبان فارسی از نظر علم آموزی نیز سودمندتر است. **گروه سوم** نظری بینابینی دارند و معتقدند که بهتر است برای بیان مطالب علمی به زبان فارسی سطحی در نظر گرفته شود. مثلا در سطح آموزش عمومی به زبان فارسی بیان شود و در سطح های بالاتر و تخصصی تر بهتر است از زبان های پیشتاز علم استفاده شود. پرواضح است، پژوهشگری که اصول موضوعه فرهنگستان زبان و ادب فارسی را پذیرفته است در گروه دوم قرار میگیرد.

3. روش شناسی

در این پژوهش در راستای پاسخگویی به سوالات تحقیق، کل مقالات فصلنامه کارآفرینی دانشگاه تهران در سال های 1387 تا 1401 به کمک جدول تحلیل محتوا¹ بررسی شد. برای تهیه جدول، دسته بندی فرهنگستان زبان و ادب فارسی برای روش های واژه گزینی مورد استفاده قرار گرفت. دسته بندی فرهنگستان میتواند به عنوان مبنای چارچوب مفهومی پژوهش در نظر گرفته شود که در جدول 1 قابل مشاهده است. این جدول، نمایی از روش های واژه گزینی، ساختمان واژه ها و یک مثال از هر روش را نشان می دهد.

جدول 1 : نمایی از چهارچوب مفهومی پژوهش و تعریف اجزای آن

ردیف	روش واژه گزینی	ساختمان واژه	مثال
1	برگزینش (از گنجینه زبان فارسی)	-	بادپا (سرمایه گذار)، نوآمد (شرکت)
2	نوگزینش (گسترش معنایی)	بسیط	مرشد (زورخانه) - مرشد (کسب و کار) (منتور)
3	الف- لغت سازی (قواعد صرفی)	مشتق	فرصت+گرا
		مرکب	آزاد+کار
		مشتق-مرکب	کار+ آفرین+ انه
3	ب-ساختن گروه (قواعد نحوی)	مضاف-مضاف الیه	نهاد کارآفرین
		موصوف-صفت	بین المللی زودهنگام
		گروه حرف اضافه دار	خروج از مرکز رشد
3	ج-اختصار سازی	اختصار حرف به حرف	Business Plan (B.P)
		آمیزه سازی	تولید و انتقال نیرو (توانیر)
		سر واژه سازی	بنگاه مادرزاد بین المللی (بمب)
4	وام گیری واژگان	-	استارت آپ، برند، اکوسیستم

در این تحلیل برای دست یابی به نتایج قابل استفاده تر، کل مقالات بررسی و نمونه گیری انجام نشده است. تعداد مقالات فصلنامه که در طول 15 دوره از سال 1387 و در قالب 56 شماره به چاپ رسیده است حدود 522 مقاله می باشد. چکیده و کلمات کلیدی تمامی مقالات مورد بررسی قرار گرفت و واژه ها از آن استخراج گردید و فقط برای شرح واژه و یافتن معادل انگلیسی واژه به متن مقالات مراجعه شده است. حدود 2059 واژه و اصطلاح استخراج گردید که بعد از حذف واژه های تکراری و غیر مرتبط حدود 1132 واژه، مطابق جدول 2 در یک فایل اکسل جمع آوری شده اند.

جدول 2 : جدول تحلیل محتوا در قالب فایل اکسل

ردیف	واژه	1- برگزینش و نوگزینش	2- اشتقاق	3- ترکیب	4- گروه	5- اختصار	6- وام واژه	توضیحات
1	تست مامان	-	-	-	✓	-	-	واژه Mam Test نام روشی است برای آزمون ایده های کسب و کار که بعدها در قالب کتاب نیز چاپ شده است.
2								

¹ Content analysis

جمع کل	3	113	45	880	1	90	-
--------	---	-----	----	-----	---	----	---

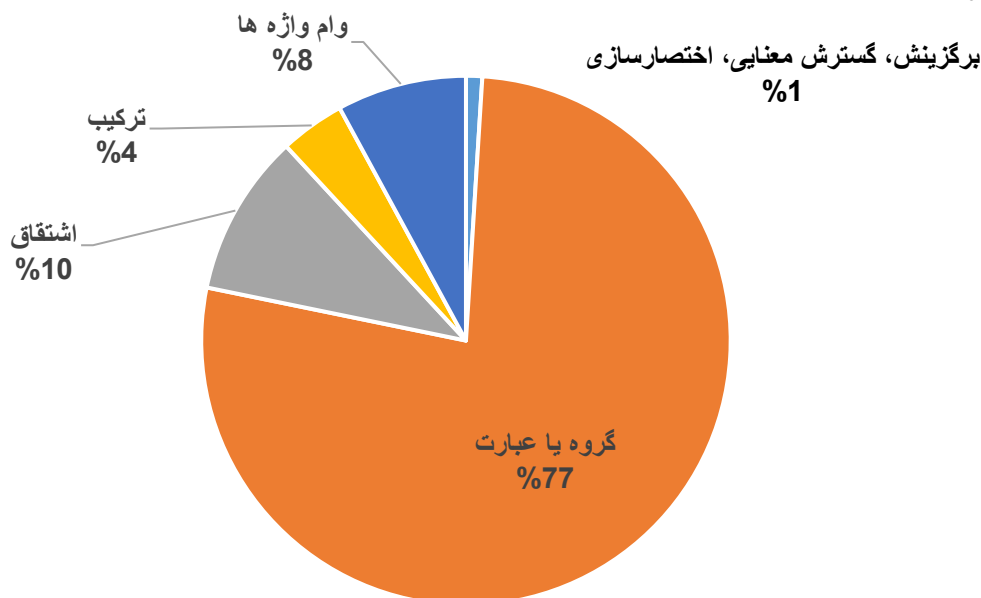
برای تایید روایی ابزار پژوهش، پس از استخراج مدل و ساختن چارچوب مفهومی و دسته بندی لغات و اصطلاحات کارآفرینی در قالب یک فایل اکسل، ابزار در اختیار جمعی از خبرگان قرار گرفت. برای محاسبه پایایی هم کدگذاری مجدداً تکرار شده و ضریب پی اسکات¹ محاسبه شد که این ضریب برابر با رقم قابل قبول 87 درصد به دست آمد. تحلیل نتایج هم با بهره گیری از فراوانی، درصد، جدول توصیفی و هم چنین نقشه های ذهنی² انجام گرفت.

4. یافته ها

در این بخش سوالات پژوهش با استفاده از یافته های حاصل از تحلیل محتوا بررسی و پاسخ داده می شود.

الف) چگونگی ساخت واژگان جدید در رشته ی کارآفرینی مطابق روش واژه گزینی فرهنگستان

با توجه به نتایج آماری، از ظرفیت روش هایی مانند برگزینش از گنجینه زبان فارسی، گسترش معنایی و اختصارسازی استفاده نشده است و از نظر آماری کمتر از 1% واژه ها در این قالب قرار میگیرند. وام واژه ها حدود 7% لغات را تشکیل میدهد. در این دسته بندی نیز 10% واژه ها در قالب اشتقاق و 4% واژه ها در قالب ترکیب جای میگیرند. گروه یا عبارت با 78% واژه ها، بیشترین روش ساخت واژه ها را به خود اختصاص میدهد. نحو زیاترین دستگاہ زبان است و ساختن گروه یا عبارت بر اساس قواعد نحوی، پربسامدترین فرایندی است که پژوهشگران در مقالات فصلنامه کارآفرینی برای بیان مفاهیم مورد نظر خود به کار برده اند.

تصویر 5: روش های واژه گزینی در فصلنامه کارآفرینی به تفکیک

در حال حاضر روش های شکل گیری مفاهیم در ذهن پژوهشگر فارسی زبان به دو صورت است: صورت اول بدون مرجع زبانی است. در این روش مفاهیم با اندیشیدن و یا مشاهده ی پدیده ها و بی آنکه قبلاً واژه مشخصی حتی غیر فارسی محمل آن مفهوم باشد در ذهن پژوهشگر شکل میگیرد. صورت دوم با مرجع زبانی است و در این روش مفهوم به صورت غیر مستقیم و از راه زبان بیگانه (اغلب انگلیسی) در ذهن پژوهشگر شکل میگیرد. خدادای و همکاران (1399) در پژوهش خود از "اصطلاح سازی اولیه" و "اصطلاح سازی ثانویه" در مقابل "بدون مرجع زبانی" و "با مرجع زبانی" استفاده کرده اند.

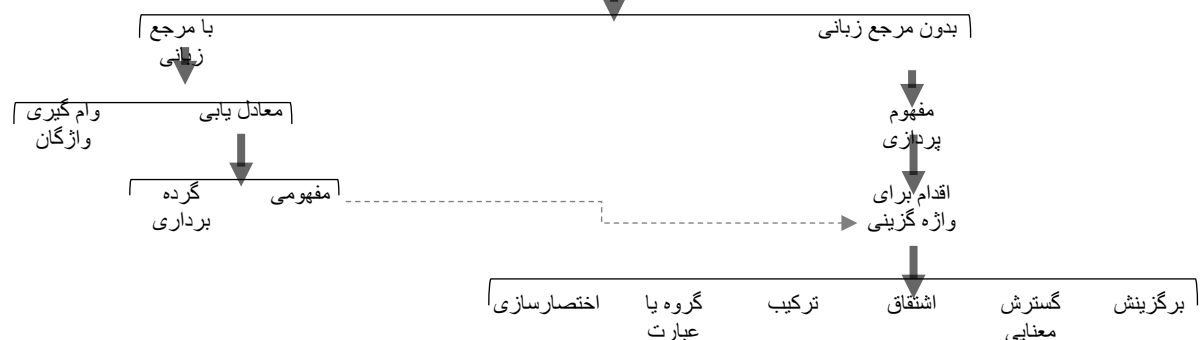
¹ Scott's pi

² Mind Map

صورت اول زمانی پیش می آید که پژوهشگر در مطالعات خود به مفهوم یا پدیده ای نو دست می یابد، یعنی قبلاً برای دلالت بر آن مفهوم واژه ای نبوده است و او بنا به ذوق و سلیقه ی خود واژه ای برمیگزیند. به عنوان مثال فیض و همکاران (1397) در مقاله ای با عنوان تحلیل ابعاد بنگاه های مادرزاد بین المللی، اصطلاح "نهاد کارآفرین" را بدون مرجع زبانی و برای اولین بار مطرح کرده اند. نهاد کارآفرین مطابق با یافته های پژوهش به عنوان نخستین و کلیدی ترین ویژگی در بین المللی سازی بنگاه می باشد.

با توجه به اینکه اغلب واژه های علمی کارآفرینی از زبان انگلیسی وارد زبان فارسی میشوند، صورت دوم بیشتر پیش می آید یعنی پژوهشگر، ضمن مطالعه تحقیقات مربوط به رشته ی کارآفرینی با برخی از واژه های بیگانه مواجه میشود و ابتدا از راه این واژه، مفهومی در ذهن او شکل میگیرد و آنگاه تصمیم میگیرد با توجه به مفهوم شکل گرفته در ذهن خود و نیز با توجه به واژه بیگانه، معادلی فارسی برای آن انتخاب کند. به عنوان مثال واژه Couple Business در زبان انگلیسی توسط Othman (2016) مفهوم سازی شده است و آراستی و همکاران (1400) برای آن معادل "کسب و کار زوجی" را انتخاب کرده اند. اغلب واژه گزینی در فصلنامه کارآفرینی با مرجع زبانی یعنی معادل یابی و از نوع گرده برداری می باشد.

اقدام پژوهشگر فارسی زبان
برای واژه گزینی

تصویر 6: نقشه ذهنی برای تصویرسازی روش های واژه گزینی برای یک پژوهشگر فارسی زبان

کاربرد صورت اختصاری در زبان فارسی بسیار محدود است و این موضوع معادل یابی را برای واژه هایی که در زبان مبدا از راه اختصار سازی ساخته شده اند، دشوار کرده است. بیشتر اختصار سازی ها در زبان انگلیسی به ترتیب از روش "حرف به حرف" و "آمیزه سازی" بدست آمده اند. روش حرف به حرف در زبان انگلیسی کاملاً رایج است و فقط برای روش آمیزه سازی چند نمونه در جدول 3 ارائه شده است.

جدول 3: نمونه هایی از روش آمیزه سازی برای ساخت اصطلاحات کارآفرینی در زبان انگلیسی

ردیف	معادل فارسی	واژه انگلیسی	توضیح
1	آموزش از طریق تفریحات سالم (احمدی و همکاران، 1396)	Edutainment	Education + Entertainment
2	کارآفرینی زوجی (آراستی و همکاران، 1400)	Copreneurship	Couple + Entrepreneurship
3	پدیده تن آسایی میان فرزند کارآفرینان (مقیمی و همکاران، 1399)	Affluenza	Affluence + Influenza

گاهی علاوه بر مبانی دستوری زبان، مانند صرف و نحو، اطلاعات خارج از حوزه دستوری مانند دانش ما از مشابهت دو پدیده میتواند مبنای ساخت واژه باشد. یکی از موثرترین پژوهش ها در این حوزه را میتوان مطالعات لیکاف و جانسون (2013) در کتاب "استعاره هایی که با آن زندگی میکنیم" ملاحظه کرد. وقتی میگوییم کارآفرین پخته، انتقال معنی از حوزه غذا به حوزه کارآفرینی صورت میگیرد که این امر نه در حوزه دستور زبان می گنجد و نه در حوزه واژگان، بلکه تنها در حوزه استعاره ی مفهومی¹ است. زبان شناسی شناختی، استعاره مفهومی را به شکل درک یک قلمرو مفهومی بر اساس قلمرو مفهومی دیگر تعریف میکند. این استعاره ها اغلب برای درک نظریه ها و مدل ها استفاده میشود (شیری، 1399). به عنوان مثال، آقای راب فیتز پاتریک (2013) آزمونی برای بررسی ایده های کسب و کار طراحی میکند و نام آن را

¹ Conceptual metaphor

تست مامان میگذارد. «می‌گن از مامان‌تون نپرسین که ایده‌ی من برای کسب و کار خوبه یا نه؟ چون مامان‌تون دوست‌تون داره و خواسته یا ناخواسته به دروغ بهترتون می‌گه که ایده‌تون عالییه.» بسیاری از اصطلاحات رشته‌ی کارآفرینی مانند: اقتصاد گیگ، پدیده آفلانزا، فرشتگان کسب و کار چنین وضعیتی دارند. از آنجا که استعاره‌ها ریشه در مفاهیم تاریخی و فرهنگی یک زبان دارد، واژه‌هایی که بر بستر استعاره (مفهومی) ساخته شده‌اند، معادل یابی را برای پژوهشگر فارسی زبان دشوار میکند.

جدول 4: نمونه‌هایی از استعاره‌های مفهومی در زبان انگلیسی

ردیف	معادل فارسی	واژه انگلیسی	توضیح
1	اقتصاد گیگ (محبی، مجید و همکاران، 1400)	Gig Economy (Kässi&Lehdonvirta, 2018)	گیگ به معنای فریره و یا هر چیز چرخنده است.
2	فرشتگان کسب و کار (هاشمی نیکو، علیرضا و همکاران، 1397)	Business Angels	فرشتگان کسب و کار کارهای کارآفرینان در مراحل اولیه سرمایه‌گذاری می‌کنند.
3	تامین مالی خود راه انداز (چیت سازان، هستی و همکاران، 1396)	Boot Strap Financing	تسمه‌ی چکمه که هنگام پوشیدن و درآوردن چکمه آن را می‌گیرند یا می‌کشند.
4	کارآفرین کارکنته (داداشی، فاطمه و همکاران، 1396)	Veteran Entrepreneur	در زبان انگلیسی، واژه Veteran برای کهنه‌سرباز به کار میرود.

ب) آیا با سرعت تولید واژه در رشته‌ی کارآفرینی برای مفاهیم تازه کشف شده، گونه‌ی علمی زبان فارسی توانمندی لازم در واژه‌گزینی را دارد؟

توانمندی گونه‌ی علمی زبان فارسی را میتوان از سه جنبه مورد بررسی قرار داد: اولاً خود زبان فارسی مطابق آنچه در بحث واژه‌گزینی ملاحظه شد توانمندی زیادی در ساخت لغت و واژه دارد و مطابق تصویر 5 از این ظرفیت‌ها مانند ساخت ترکیب و ساخت گروه به خوبی استفاده شده است. ولی بعضی از ظرفیت‌های واژه‌گزینی مانند برگزینش، اشتقاق و اختصارسازی همچنان مغفول مانده است. به نظر میرسد استفاده از این ظرفیت‌های بالقوه، توانایی معادل‌سازی برای بخش عظیمی از واژگان کارآفرینی را فراهم خواهد کرد. دوم آنکه امروزه اغلب واژه‌های علمی در زبان بیگانه تولید میشوند و پژوهشگران فارسی زبان برای واژه‌ها، معادل یابی در قالب برده برداری انجام میدهند و برده برداری کار واژه‌گزینی را تسهیل میکند. برده برداری ساده‌ترین نوع واژه‌گزینی است که میتوان از این روش به عنوان نوعی "تعبیر قرضی" نام برد. سوم آنکه، اغلب واژه‌های بیگانه از زبان انگلیسی وارد زبان فارسی میشوند و این دو زبان در ساختن واژه‌های مرکب توانایی کم نظیری دارند و واژه‌هایی با مقوله دستوری متفاوت را با هم ترکیب میکنند (هورن، اسلام و همکاران، 1399) که این مشابهت در ساخت واژه‌های مرکب، معادل یابی را برای پژوهشگر فارسی زبان تسهیل میکند، مانند: Free+lancer (آزادکار)، Eco+system (زیست بوم)

جدول 5: ظرفیت‌های بالفعل و بالقوه واژه‌گزینی در فصلنامه کارآفرینی

روش واژه‌گزینی	توضیح
بالفعل	ساخت گروه در روش برده برداری مناسب است ولی دیگر نمیتوان از آن واژه، صفت و قید و فعل ساخت.
	ترکیب و اشتقاق اصیل‌ترین و کامل‌ترین نوع واژه‌سازی است ساخت ترکیب ساده است ولی اشتقاق نیاز به آموزش دارد.
	با رعایت اصول فرهنگستان مجاز است و میتوان استفاده کرد، زبان‌های زنده و پیشرو به خوبی واژه‌ها را از زبان‌های مختلف وام میگیرند. به تعبیر آشوری (1400) باید در وام واژه‌ها، گوارش زبانی اتفاق افتد و واژه همچون پاره‌ای طبیعی از زبان فارسی درآید.
بالقوه	استفاده از گنجینه زبان فارسی مانند لغات شاهنامه فردوسی و گویش‌های محلی برای ساخت واژه‌های جدید نیاز به انجام مطالعه تطبیقی و تسلط به ادبیات فارسی دارد.
	در اشتقاق نیاز به آشنایی با پیشوندها و پسوندهای لغت ساز در زبان فارسی داریم. در فارسی امروز حدود 60 پسوند و 20 پیشوند فعال و نیمه فعال وجود دارد که به مقوله‌های مختلف پیوند میخورند و اسم و صفت و قید و فعل پیشوندی میسازند مانند: پیرا-تر-اجاره-بارگی-ناک (اصول واژه‌گزینی، 52:1398)
	اختصارسازی یک نوع روش مکانیکی است. برای زبان علم که یک زبان ابزاری می‌باشد روش مناسبی است. در اختصارسازی واژه را به یک کد تبدیل میکنیم.

ج) بررسی معیار بودن (یکسان بودن) واژگان جدید که برای مفاهیم تازه انتخاب شده است

مهم ترین ویژگی واژه معیار بودن آن است. به تعبیر گالینسکی (2018) مدیر موسسه اینفو ترم¹ و یکی از متخصصان برجسته اصطلاح شناسی، واژه اگر جمیع صفات لازم را داشته باشد ولی معیار نباشد واژه نیست. به عنوان نمونه اول، برای مفهوم بنگاه های اقتصادی که با سرعت فرآیند بین المللی شدن را طی میکنند در مقالات فصلنامه کارآفرینی، حدود پنج معادل یافت شد که هیچ کدام معیار نیستند و تقریباً از تمامی آنها در ادبیات کارآفرینی استفاده شده است. رایج ترین واژه ها برای توصیف این شرکت ها در جدول 6 آمده است.

جدول 6: رایج ترین واژه ها برای توصیف شرکت ها کوچکی که با سرعت بین المللی میشوند

ردیف	معادل فارسی	واژه انگلیسی	اختصار حرف به حرف	نام محقق که واژه سازی انجام داده است
1	مادرزاد بین المللی	Born International	B.I	(Madsen & Servais, 1997)
2	جهانی زاد	Born Global	B.G	(Oviatt & McDougall-Covin, 1995)
3	بین المللی زود هنگام	Early International	E.I	(Rialp-Criado, Galván-Sánchez, & Suárez Ortega, 2010)
4	کارآفرینان بین المللی	International Entrepreneurship	I.E	(Kuivalainen, Sundqvist & Servais, 2007)
5	مخاطره پذیران جدید بین المللی	New International Venture	N.I.V	(Shrader, Oviatt, & McDougall, 1997)

به عنوان نمونه دوم در مقاله داداشی و همکاران (1396) کارآفرینان کارگشته معادل واژه Veteran entrepreneurs قرار گرفته است و در تحقیقی دیگر که پناهی و همکاران (1394) انجام داده اند، کارآفرینان کارگشته را معادل Habitual entrepreneurs قرار داده اند. سخدری (1399) در مقاله ای با عنوان "چارچوب سنجش پذیری سازه فرصت" برای واژه Non-Opportunity در یک پارگراف از معادل "نافرصت" و در جایی دیگر در همان مقاله از معادل "غیرفرصت" استفاده کرده است.

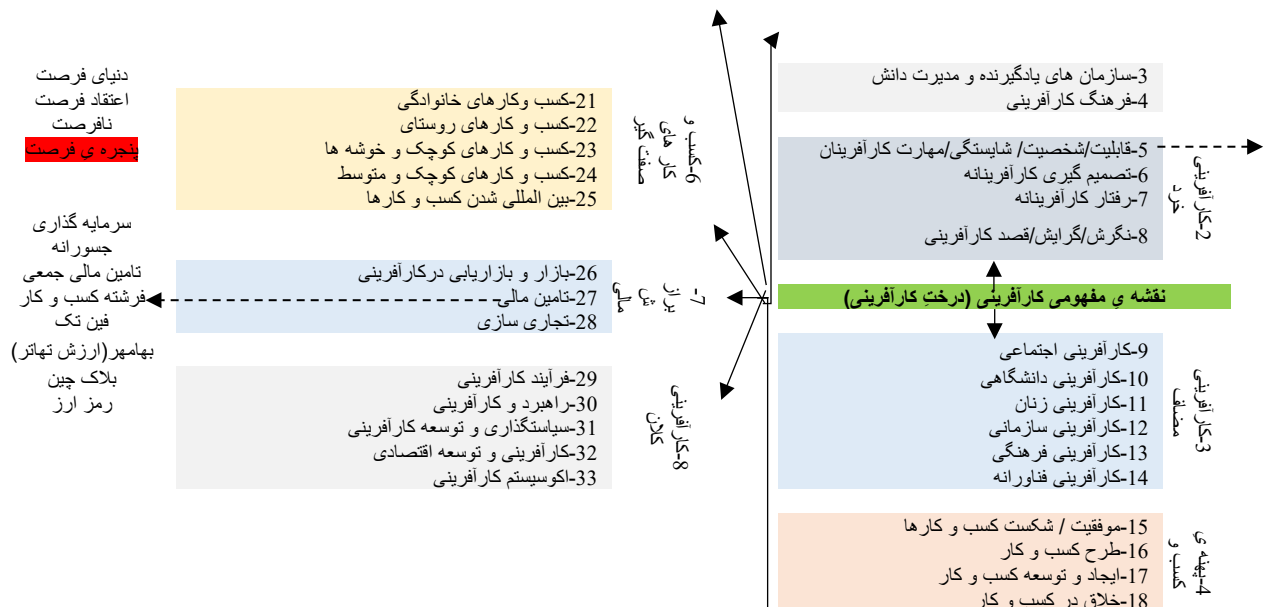
فقدان دقت ناشی از کاربرد چندین واژه نزدیک به هم برای یک معنای مشخص و یا نبود وحدت واژگانی سبب آشفتگی ذهنی برای مخاطب میگردد. نویسندگان مقالات فصلنامه کارآفرینی اکثراً برای غلبه بر معیار نبودن معادل های فارسی، از واژه انگلیسی در پانویس استفاده کرده اند، به عبارتی معادل های فارسی به زحمت میتوانند بند ناف خود را از واژه ی مرجع جدا کنند.

د) چگونگی ساماندهی واژگان رشته ی کارآفرینی

همانطور که بیان شد کامل ترین نوع ساماندهی واژگان علمی، تدوین اصطلاح نامه است که به دو روش قیاسی و استقرایی تدوین میشود. در علوم قدیمی تر مانند علم شیمی میتوان از روش قیاسی استفاده کرد، چون چهارچوب کلی این علم در منابع معتبر به صراحت تقسیم بندی شده است اما در علوم جدیدتر مانند کارآفرینی، طبقه بندی با این صراحت وجود ندارد. به عبارتی در تدوین اصطلاح نامه فارسی کارآفرینی که قدم اول آن طراحی نقشه ی مفهومی میباشد، باید از روش استقرایی بهره گرفت، به این صورت که اول تمامی واژگان و اصطلاحات جمع آوری شود و سپس رابطه هم ارزی بین آنها مشخص شود و در یک دسته بندی قرار گیرد. در ساختار درختی که دارای شبکه معنایی می باشند، ارتباط معنایی میان واژه ها برجسته میشود و به این ترتیب پژوهشگر فارسی زبان، در گزینش واژه های بیگانه به منظور وضع برابر نهاده فارسی و سپس سازماندهی آنها ابزار تازه ای خواهد داشت. در فصلنامه کارآفرینی تلاش هایی برای ساماندهی واژگان انجام شده است، به عنوان مثال کلید واژه ها به ترتیب حروف الفبا نمایه شده است. همچنین موضوع مقاله ها در 33 شاخه دسته بندی شده است که میتواند مقدمه ای برای طراحی نقشه مفهومی کارآفرینی باشد. در تصویر 7 این دسته بندی را به هشت شاخه اصلی کاهش داده ایم و هر شاخه اصلی را نام گذاری کرده و نقشه ی مفهومی اولیه فارسی برای علم کارآفرینی طراحی کرده ایم. (1-پرورش کارآفرینی-2- کارآفرینی خرد 3-کارآفرینی کلان 4-کارآفرینی مضاف 5-پهنه ی کسب و کار 6-قلب کارآفرینی 7-کسب و کارهای موصوف 8-برازش مالی)

19- ایده و فرصت در کارآفرینی ----- سازه ی فرصت
20- نوآوری و خلاقیت

1- آموزش و یادگیری کارآفرینان
2- آموزش و پرورش کارآفرینی

تصویر 7: دسته بندی موضوعاتِ فصلنامه کارآفرینی، مقدمه ای برای طراحی نقشه ی مفهومی کارآفرینی

حدود 1132 واژگان استخراج شده از فصلنامه را به عنوان برگ های درخت کارآفرینی در نظر میگیریم. به عبارتی درخت کارآفرینی شامل 8 شاخه اصلی، 34 زیر شاخه فرعی و 1132 برگ است. به عنوان مثال اصطلاح "پنجره ی فرصت" به عنوان یکی از 1132 برگ درخت کارآفرینی، زیرشاخه ی "ایده و فرصت های کارآفرینی" و در شاخه ی اصلی "قلب کارآفرینی" قرار میگیرد.

جدول 7: نقشه ذهنی درخت کارآفرینی و شاخ و برگ آن

دارای 1132 برگ	34 زیرشاخه فرعی	شامل 8 شاخه اصلی	درخت کارآفرینی
اصطلاح پنجره ی فرصت یکی از 1132 برگ درخت کارآفرینی است. که در زیر شاخه ایده و فرصت قرار دارد.	ایده و فرصت یکی از 34 زیر شاخه درخت کارآفرینی است که در شاخه اصلی قلب کارآفرینی قرار دارد.	قلب کارآفرینی یکی از 8 شاخه اصلی درخت کارآفرینی است.	مثال:

همانطور که در تصویر 7 مشاهده میشود، در هنگام طراحی نقشه ی مفهومی با محدودیت هایی روبرو هستیم و نمیتوان همه ی 1132 واژگان بدست آمده را بر روی یک صفحه نمایش داد. به عبارتی واپایش روابط معنایی میان واژگان کلیدی بر روی کاغذ کار بسیار دشواری است. به نظر میرسد برای تعیین و واپایش روابط میان واژه ها لازم است از نرم افزار مناسبی استفاده شود.

5. بحث و نتیجه گیری

انتظار داریم آنچه درباره ی پرورش زبان علمی فارسی در رشته ی کارآفرینی گفته شد، کم و بیش در سایر رشته های علمی نیز صادق باشد. آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت را میتوان در چهارمرحله دسته بندی کرد.

مرحله اول روشن اندیشی: در مرحله اول و در مواجه با زبان فارسی به عنوان زبان علم، به بحث فلسفه ی زبان پرداختیم و جهان بینی خودمان را مشخص کردیم و با پذیرش اصول موضوعه فرهنگستان درگروه دوم پژوهشگران فارسی زبان قرار گرفتیم (باید هر علمی در هر سطحی به زبان فارسی آموخته شود). پرواضح است که در مقابل زبان های پیشتاز علم و تکنولوژی با دستگاه عظیم واژگانی، نیازمند توسعه ی بی امان و بی نهایت زبان علمی فارسی هستیم.

مرحله دوم افزایش سرمایه واژگانی: بعد از این نظوروزی های فلسفی، تلاش کردیم چگونگی ساخت واژگان جدید در رشته ی کارآفرینی مطابق روش واژه گزینی فرهنگستان زبان و ادب فارسی بررسی کنیم و دیدیم که فصلنامه کارآفرینی در طول 15 سال انتشار، سبب افزایش سرمایه واژگانی در گونه ی علمی زبان فارسی در رشته ی کارآفرینی شده است.

مرحله سوم ایجاد وحدت واژگانی: در مرحله سوم بحث یکسان کردن واژه ها مطرح گردید. همانطور که ملاحظه شد، گونه ی علمی زبان فارسی از نبود واژگان معیار رنج میبرد. وجود یک نهاد تخصصی معتمد و ذیصلاح مانند یک زیرمجموعه از فرهنگستان جهت یکسان سازی واژه های منتخب ضروری به نظر می رسد. استنباط عموم در ایران از واژه گزینی یافتن برابر نهاده فارسی در مقابل کلمه های بیگانه است در صورتی که در زبان های پیشتاز علم، منظور استاندارد کردن مفاهیم و الفاظی است که بر آنها اطلاق میشود (منصوری، 1401).

مرحله چهارم استفاده از ابزارهای زبانی: در مرحله چهارم چگونگی ساماندهی واژه ها مطرح شد، که در مقابل تولید صنعتی واژه های علمی، ساماندهی واژگان امری اجتناب ناپذیر است. از قبیل چگونگی انتخاب واژگان کلیدی، استفاده از ابرواژگان، نمودار درختی بین مفاهیم و اصطلاحات علمی که خود نوعی زورآزمایی با واژه هاست و میتوان از آن ها به عنوان ابزارهای زبانی نام برد.

از آنجا که یکی از رسالت های پژوهش واژه گزینی برای مفاهیم علمی است و با توجه به قواعد اعلامی فرهنگستان زبان و ادب فارسی که یکی از منابع معتبر گنجینه زبان فارسی برای واژه گزینی را واژه های متعلق به زبان و گویش های زنده ایرانی میداند، در این پژوهش واژه کلونگ را برای نام گذاری مراحل اول تا چهارم در نظر میگیریم. واژه کلونگ /kelawang/ با کسر کاف و فتحه لام و او در گویش خراسانی به معنای درگیرکاری بودن یا پیوسته درگیر بودن ذهن به یک موضوع و سر-و-کله زدن با آن می باشد (گروه زبان و گویش های ایرانی فرهنگستان، 1399). به عبارتی، یک پژوهشگر صاحب فلسفه و اجتهاد علمی (PhD) در دانش مورد نظر خود باید کلونگ واژه ها باشد.

6. پیشنهادات

1-6- پژوهشگران در هر شاخه ی تخصصی، قواعد پربسامد را براساس شم زبانی خود، به صرافت طبع، بی آنکه فرایندهای واژه سازی را آگاهانه آموخته باشند، به کار میبرند. اما استفاده از قواعد کم بسامدتر به آموزش نیاز دارد و از آنجا که در پرورش زبان علمی فارسی ناگزیریم از همه امکانات زبان بهره بگیریم، آموختن این قواعد ضروری است. پیشنهاد میگردد سرفصل واژه گزینی به درس روش تحقیق اضافه شود. آشنایی با روش های واژه گزینی، مکمل بحث واژه شناسی (ترمینولوژی) برای یک پژوهشگر فارسی زبان خواهد بود.

2-6- اختصارسازی در زبان فارسی سابقه نداشته است اما اکنون کاربرد آن رو به افزایش است و میتوان از ظرفیت اختصار سازی استفاده بیشتری کرد. با توجه به رسم الخط فارسی که سترهم نویسی است، روش های "سرواژه سازی" و "آمیزه سازی" مناسب تر به نظر میرسد و روش "حرف به حرف" کاربرد چندانی ندارد.

جدول 8: پیشنهاد کوتاه نوشت با تکنیک آمیزه سازی برای ساخت اصطلاحات کارآفرینی

واژه ی پیشنهادی	توضیح	معادل فارسی واژه در مقالات فصلنامه	ردیف
فرح آموز	تفریح+آموزش=فرح آموز، به عنوان مثال میگوییم روش فرح آموز	آموزش از طریق تفریحات سالم	1
پول آسایی	پولداری+تن آسایی=پول آسایی، به عنوان مثال میگوییم پدیده ی پول آسایی	پدیده تن آسایی میان فرزند کارآفرینان	2

3-6- استفاده از ظرفیت برگزینش واژه ها از گنجینه زبان فارسی مانند لغات و واژه های موجود در شاهنامه فردوسی و گویش های محلی برای ساخت استعاره های مفهومی راهگشاست. پیشنهاد میگردد پژوهشگران علاقه مند به زبان و ادبیات فارسی در قالب مطالعه تطبیقی بین شاهنامه فردوسی و کارآفرینی، واژه های مرتبط را استخراج کنند و سرمایه واژگانی زبان علمی فارسی در رشته ی کارآفرینی را افزایش دهند.

جدول 9: پیشنهاد برگزینش واژه ها از شاهنامه فردوسی برای ساخت استعاره ها در کارآفرینی

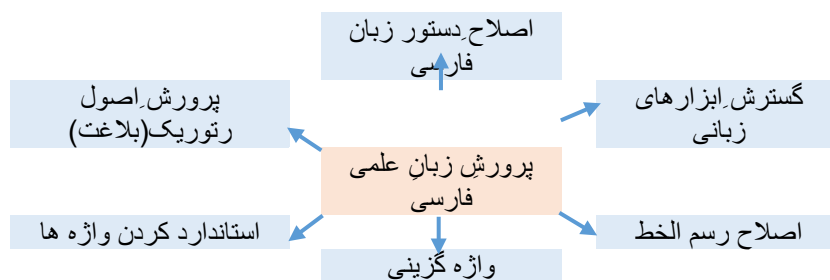
واژه ی پیشنهادی	واژه ی مرجع	معادل فارسی واژه در مقالات فصلنامه	ردیف
اقتصاد دُرّاج	Gig Economy	اقتصاد گیگ	1
تامین مالی خویشکار	Bootstrap Financing	تامین مالی خود راه انداز	2
بین المللی سپه تاز	Early International	بین المللی زود هنگام	4

4-6- پیشنهاد میگردد کارگروهی برای معیار سازی (یکسان سازی) واژه ها در فصلنامه کارآفرینی تشکیل گردد. اگر نهادی وجود نداشته باشد که معادل های فارسی را یکسان کند هیچ گاه زبان علم معیار به وجود نمی آید.

5-6- اصطلاح نامه را میتوان ابزار ارتقای کیفیت کلید واژه ها و افزایش قابلیت آن ها در مراحل دستیابی به اطلاعات دانست. از این رو پیشنهاد میگردد واژگان رشته ی کارآفرینی در نظام اصطلاح نامه ای ساماندهی شود. به عبارتی تهیه کنج واژه یا اصطلاح نامه فارسی کارآفرینی زیر مجموعه فصلنامه کارآفرینی صورت گیرد.

6-6- پیشنهاد میشود کسره ی اضافه (=) یا صورت دیگر آن (ی) را همه جا بنویسیم، زیرا که تکواژ نحوی پربسامد و رابط معنایی اساسی در زبان فارسی است و همانطور که در این تحقیق ملاحظه شد، اصطلاحات رشته ی کارآفرینی در قالب گروه نحوی و به وسیله همین کسره ساخته شده اند از قبیل: کارآفرین شرکتی، پنجره ی فرصت، اکوسیستم کارآفرینی.

بیان این نکته در پایان شاید ضروری باشد که چنین پژوهشی با توجه به همه ی جنبه های مساله هرگز نمیتواند پاسخگوی نیازهای بیشتر زبان علم فارسی در رشته ی کارآفرینی باشد. امید است که در پژوهش های مستقل دیگر به این نیازهای زبانی پرداخته شود.

تصویر 8: پرورش زبان علمی فارسی و نیازهای بیشتر آن

- آراستی، زهرا، صادقی، لاله، سعیدیان، مریم، ایمانی پور، نرگس (1400). "کارآفرینی زوجی در ایران: چه عوامل محیطی درونی موجب موفقیت زوج‌های کارآفرین می‌شوند؟". *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 14(3), 361-380.
- آشوری، داریوش (1400)، *زبان باز: پژوهشی درباره زبان و مدرنیت*، چاپ هشتم، تهران، نشر مرکز.
- آشوری، داریوش (1399)، *باز اندیشی زبان فارسی*، چاپ دهم، تهران، نشر مرکز.
- احمدپور داریانی، محمود، قیصری، وحید، چیت سazan، هستی، باقری، افسانه. (1398). "ارائه الگوی شکل‌گیری سرمایه‌گذاری جسورانه پایدار در ایران از منظر نهادی (با استفاده از نظریه مبتنی بر داده)". *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 12(2), 161-180.
- چوپان‌زاده، مرضیه؛ محضری، آویشن (1395)، "استعاره در اصطلاح‌شناسی (بررسی واژه‌های مصوب حوزه‌ی رایانه و فناوری اطلاعات)"، *مطالعات واژه‌گزینی (ویژه نامه فرهنگستان)*، شماره 1، 139 تا 160
- چیت سazan، هستی، طالبی، کامبیز، محب‌علی، امیر. (1396). "شناسایی و اولویت‌بندی رایج‌ترین روش‌های تأمین مالی خودراه‌انداز در کسب و کارهای نوپای حوزه IT". *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 10(1), 61-79.
- چیت سazan، احسان، بیگدلی، محمد (1400). "عوامل مؤثر بر موفقیت تأمین مالی جمعی به روش عرضه‌ی اولیه‌ی به‌هم‌راه از طریق صرافی‌های آنلاین". *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 14(2), 221-240.
- حسین‌پناهی، شنه، محمدی‌الیاسی، قنبر، رضایی‌زاده، مرتضی، محمدی، انور (1394). "شناسایی و مدل‌سازی ویژگی‌های شخصیتی تسهیل‌کننده‌ی یادگیری تأملی در کارآفرینان کارگشته". *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 8(4), 669-687.
- حداد عادل، غلامعلی (1382)، "درآمدی بر واژه‌گزینی مردمی"، *مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی واژه‌گزینی و اصطلاح‌شناسی*، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ص 367-372.
- حمدی، آیدا، محمدکاظمی، رضا، محمدی، الیاسی، قنبر (1396). "شناسایی شیوه‌های آموزش کارآفرینی در محیط یادگیری عاطفی با رویکرد «آموزش از طریق تفریحات سالم»". *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 10(2), 201-220.
- خدادادی، رؤیا، فرشید، سمایی، عطاریان، رضا (1399). "انگیزش در اصطلاحات علمی: مطالعه موردی واژه‌های فیزیکی مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی"، *نامه فرهنگستان، ویژه‌نامه مطالعات واژه‌گزینی*، شماره ۸۱، صفحه ۴۸ - ۸۴.
- داداشی، فاطمه، محمدی‌الیاسی، قنبر، رضایی‌زاده، مرتضی (1396). "شناسایی محورهای توسعه قابلیت متقاعدسازی در کارآفرینان کارگشته". *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 10(4), 675-694.
- داوری اردکانی، نگار (1382)، "جایگاه واژه‌گزینی در نظریه برنامه‌ریزی زبان"، *مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی واژه‌گزینی و اصطلاح‌شناسی*، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ص 17-37.
- سخدری، کمال. (1399). "ارائه چارچوب سنجش‌پذیری سازه فرصت در پژوهش‌های کارآفرینی با استفاده از رویکرد فراترکیب". *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 13(2), 235-254.
- شیری، معصومه، رضوی، محمدرضا (1399). "استعاره‌های مفهومی در گونه علمی زبان فارسی"، *نامه فرهنگستان*, 17(4), 137-152.
- عزیزی، محمد، آقایی پور، عاطفه. (1396). طراحی برنامه‌مرشدی در کسب و کار: انتخاب‌متربی‌شایسته. *فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی*, 10(2), 279-298.
- فرهنگستان زبان و ادب فارسی، گروه واژه‌گزینی (1398)، *اصول و ضوابط واژه‌گزینی همراه با شرح و توضیحات*، چاپ اول، تهران، نشر آثار.
- فرهنگستان زبان و ادب فارسی، گروه زبان و گویش‌های ایرانی (1399)، *راهنمای گردآوری گویش‌های ایرانی*، چاپ اول، تهران، نشر آثار.
- فرشیدورد، خسرو (1399) *دستور برای لغت‌سازی فرهنگ پیشوندها و پسوندهای فارسی همراه گفتارهایی درباره دستور زبان فارسی*، چاپ دوم، تهران، نشر زوار.

فیض، داود، جلالی، علی اکبر، زارعی، عظیم، سوری، احسان (1397). "تحلیل ابعاد بنگاه‌های مادرزاد بین‌المللی (بمب) حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات (فاوا) در ایران". فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، 11(2)، 341-360.

کافی، علی (1384). "مبانی علمی واژه‌سازی و واژه‌گزینی مقاله"، نامه فرهنگستان، شماره 2، صفحه 49 تا 67

رجبی، تقی، علایی‌ابوذر، الهام، حسینی بهشتی، ملوک‌السادات. (1399). "نقشه مفهومی اصطلاحنامه زبان‌شناسی". زبان و زبان‌شناسی، 16(31)، 117-134.

محبی، مجید، تاش، مهیم (1400). "تحلیل ساختاری نقش اقتصاد گیگ در توسعه کارآفرینی اجتماعی (مورد مطالعه: استان سیستان و بلوچستان)". فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، 14(4)، 717-736.

محمدی الیاسی، قنبر، نوتاش، هادی. (1390). "شناسایی ریشه‌های شکست کارآفرینان کارکشته ایرانی: نگاهی روایتی گفتمانی". فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، 4(3)، 31-50.

منصوری، رضا (1401)، واژه‌گزینی در ایران و جهان، چاپ اول، تهران، نشر دیبایه.

مقیم، سیده فاطمه، شیروانی جوزانی، علیرضا، علیپور درویش، زهرا. (1399). "واکاوی پدیده آفلوانزا و ذهنیت کارآفرینی گریزی در میان فرزندان کارآفرینان (با استفاده از نظریه داده‌بنیاد)". فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، 13(4)، 581-600.

مقیسه، محمدحسن (1401)، امین زبان و ادب پارسی: راهکارهای علمی و عملی حضرت آیت الله خامنه‌ای درباره پوییش و گسترش زبان و ادبیات فارسی، چاپ سوم، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.

نائیجی، محمدجواد، اسفندیاری، زینب. (1394). تأثیر اعتماد به نفس بیش‌ازحد و خوش‌بینی بر تصمیم به شروع فعالیت‌های نوآورانه؛ نقش میانجی ادراک از خطر. فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، 8(3)، 531-550.

نوتاش، هادی. (1392). "ارائه چارچوب یادگیری از شکست کارآفرینان کارکشته ایرانی با نگاهی فرایندی". فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، 6(4)، 131-149.

هورن، اسلام؛ منشی زاده، مجتبی (1399)، "واژه‌سازی در فارسی از منظر یک نظریه نام‌شناختی"، مطالعات واژه‌گزینی (ویژه نامه فرهنگستان)، شماره 4، 28 تا 47.

Fitzpatrick, R. (2013), the Mom Test, Create Space Independent Publishing Platform; first edition (September 10, 2013), ISBN-10: 1492180742.

Kuivalainen, O., Sundqvist, S., and Servais, P. (2007), Firms' degree of born-globalness, international entrepreneurial orientation and export performance. *Journal of World Business*, 42(3), 253-267.

Kässi, O. and Lehdonvirta, V. (2018), Online labour index: Measuring the online gig O'Donovan, Caroline. (2016), If Most of Your Income Comes from On-Demand Work, you're probably a Racial Minor-ity. *Buzzfeed*, January 7.

Lakoff, G. and Johnson, Mark (2013), *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press

Madsen, T., K. and Servais, P. (1997), The internationalization of Born Globals: An evolutionary process? *International Business Review*, 6(6), 561-583.

Othman, N., Mohamed, S. and Suradi, S. (2016), Motivating factors of couple involvement in copreneurship businesses in Malaysia, *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 10(1), 256-259.

Oviatt, B., M. and McDougall-Covin, P. (1995), Global start-ups: Entrepreneurs on a worldwide stage. *Academy of Management Perspectives*, 9(2), 30-44.

Rialp-Criado, A., Galván-Sánchez, I. and Suárez-Ortega, S., M. (2010), A configuration-holistic approach to born-global firms' strategy formation process. *European Management Journal*, 28(2), 108-123.

Shrader, R., C., Oviatt, B., M. and McDougall, P., P. (1997), Overcoming foreign market risks: the case of new ventures. Atlanta, Ga.: Georgia Tech Center for International Business Education and Research, School of Management, *Georgia Institute of Technology*.

Stekaure, P. (2011), Fundamental Principles of an Onomasiological Theory of English Word-Formation, in Grzega, Joachim (ed.) *a Recollection of 11 Years of Onomasiology Online*.

چکیده

"ایران" همواره به عنوان سرزمینی ژئوپلیتیک و از نخستین تمدن‌های کهن در جهان در جغرافیایی پر رمز و راز خاورمیانه؛ مورد توجه تمدن مغرب زمین و افکار غربیان بوده است. در این میان بی شک "مستندنگاری" از ایران بسان آیینی تمام‌نمایی است از فرهنگ و هویت این سرزمین. این مهم نقش بسزایی در شناخت سیاحان و مستشرقان نگاران از ایران در بازه زمانی قرن نوزدهم تا نیمه‌های قرن بیستم در جهت شناخت از این سرزمین داشته است.

در این میان نکته مهم از نظر نگارندگان این مقاله اهمیت حضور زنان به خصوص عکاسان زن غربی به ایران در این بازه زمانی است که همین نکته پرسشهایی را در ذهن نگارندگان این مقاله مطرح کرد؛ پرسشهایی نظیر: آیا در نگاه عکاسان زن غربی و در مجموعه آثارشان زنانگی جایگاه ویژه‌ای دارد؟ و یا سفر به جغرافیای ایران و مناطق پر مخاطره تأثیری بر عکسهای ایشان داشته است؟ دیدگاه عکاسی ایشان تا چه میزان تحت تأثیر باورهای غربیان به مبحث اورینتالیسم (نگاه به شرق) و کلیشه‌های رایج این مکتب مهم قرن نوزدهم و بیستمی تفکر مدرن در دنیای هنر بوده است؟ عکاسان زن غربی که در این مقاله به آنها پرداخته می‌شود از نگاه استنادی و جامعه‌شناسی به رسانه عکاسی از تنوع دید و نگاه تفسیری عکاسانه برخوردارند. در بین ایشان عکاس باستان‌شناس، مردم‌نگار، سیاح طبیعت‌نگار و حتی عکاس با امیال جاسوسی دیده می‌شوند که ایران را در دوره قاجار و پهلوی به تصویر کشیده‌اند.

معرفی منابع تصویری و آثار شاخص این عکاسان زن مستندنگار، از جمله نکاتی هستند که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته‌اند. نکته دیگری که در این میان حائز اهمیت است؛ مستندنگاری از ایران از نگاه این عکاسان زن غربی در این بازه زمانی (قاجار و پهلوی) (توسط ایشان تحولات شگرفی را نیز تجربه نموده است. در سال‌های اولیه ورود دوربین عکاسی به ایران؛ بازنمایی مظاهر سنتی، حفظ دنیای گذشته و جنبه‌های غریب و شگفت‌انگیز، اگر از مهمترین ویژگیهای زیبایی‌شناسی و نگاه این عکاسان بوده است، به مرور زمان کشف ریشه‌های اجتماعی و تجزیه و تحلیل در خصوص جامعه ایرانی و شناخت وجوه مهم آن اهمیت بسزایی پیدا کرده است.

کلید واژگان: مستندنگاری، ایران، زنان عکاس غربی، اورینتالیسم، قاجار و پهلوی

Abstract

"Iran" has always been a geopolitical land and one of the first ancient civilizations in the world in the mysterious geography of the Middle East; It has been the focus of Western civilization and Western thought. In the meantime, there is no doubt that "documentary" from Iran is like a mirror of the culture and identity of this land. This matter has played a significant role in the knowledge of tourists and orientalists about Iran in the period of the 19th century to the middle of the 20th century in order to know about this land.

In the meantime, the important point according to the authors of this article is the importance of the presence of women, especially western female photographers, to Iran in this period of time, which raised questions in the minds of the authors of this article; Questions such as: Does femininity have a special place in the eyes of western female photographers and in their collection of works? Or has traveling to Iran's geography and dangerous areas had an impact on his photos? To what extent has his photography perspective been influenced by Westerners' beliefs about Orientalism (looking to the East) and common stereotypes of this important school of modern thought in the 19th and 20th centuries in the world of art?

The western female photographers who are discussed in this article have a variety of views and an interpretative view of photography from the citation and sociological view of the photographic medium. Among them, there are archeological photographers, ethnographers, naturalist tourists, and even photographers with espionage aspirations who have photographed Iran during the Qajar and Pahlavi periods.

¹ جمشید حاتم دکترای تاریخ هنر دانشگاه حاجت تپه آنکارا ترکیه استادیار گروه عکاسی دانشکده هنر دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز Email: jamshidhatam@yahoo.com
نازنین داوری دکترای تاریخ هنر دانشگاه آنکارا ترکیه مدرس مدعو دانشکده هنر دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز Email: nazanin_davari1980@yahoo.com

The introduction of image sources and prominent works of these female documentary photographers are among the points that have been studied in this article. Another point that is important in the meantime; Documenting Iran from the point of view of these western female photographers in this period of time (Qajar and Pahlavi) has also experienced In the early years of the arrival of photographic cameras in Iran; Representation of tremendous changes by them. preservation of the past world and strange and wonderful aspects, if one of the most traditional manifestations, important features of the aesthetics and look of these photographers. Over time, the discovery of social roots and the analysis of Iranian society and the recognition of its important aspects have become very important.

Key words: Documentary, Iran, western female photographers, orientalism, Qajar and Pahlavi

۱. مقدمه

انقلاب صنعتی که ابتدا در انگلستان آغاز شد و سپس سایر نقاط اروپا و آمریکا را نیز فراگرفت، سبب ایجاد تحولاتی بنیادین در شیوه‌های ارتباطی شد، آنچنان که فنون تصویرسازی موسوم در قرن نوزدهم، دیگر پاسخگوی نیازهای تازه نبود. شیوه‌های حکاکی بر روی چوب و فلز و تکثیر تصویر از طریق استفاده از لوحه‌های حکاکی شده که در آن دوران رواج داشت، علاوه بر آن که فاقد دقت لازم بود، بسیار وقت می‌گرفت. از این رو لازم بود فنی اختراع شود که تصویر دنیای خارج را به دقیق‌ترین وجه باز آفرینی کند و امکان تکثیر آن را به هر تعداد، در کوتاهترین زمان میسر سازد (کو و دیگران، ۱۳۷۹: ۹).

از سوی دیگر، پیشرفت علوم و فنون سبب شده بود که هنر طراحی دیگر قادر به برآوردن نیازهای تصویری رشته‌های علمی و فنی، که هر روز پیچیده‌تر از روز قبل می‌شود نباشد. عکاسی درهای عوالم ناشناخته‌ای را به روی دانشمندان گشود و امکان شبیه‌سازی اثر هنری با دنیای خارج را فراهم کرد (پیشین: ۸).

کاربرد عملی عکاسی از سال ۱۸۳۳ میلادی آغاز شد، هنگامی که دو روش بسیار متفاوت برای ثبت تصاویر نوری با استفاده از راه‌های شیمیایی انتشار یافت. نخستین روشی که اختراع آن به اطلاع عموم رسید ابداع "لویی ژاک مانده داگر"^۱ بود منشأ آن شیوه‌ای بود که "ژوزف نیسپور نیپس"^۲ در سال‌های ۱۸۲۰ ابداع کرده بود.^۳ "نیپس و داگر" از ۱۸۲۹ تا ۱۸۳۳ تا زمان مرگ "نیپس" مشترکاً کار می‌کردند و می‌کوشیدند تا اصلاحاتی در روش اولیه‌ی "نیپس" به انجام رسانند، چرا که این روش به مدت زمان نوردی طولانی‌ای نیاز داشت.

"داگرتیپ" که نخستین شیوه‌ی اعلام شده‌ی عکاسی بود، نقایصی را نیز در برداشت، به علت پایین بودن حساسیت به زمان نوردی بسیار طولانی نیاز داشت. آسیب پذیر بودن تصویر و تک نسخه بودن تصویر خصوصیات ذاتی آن بودند و همین نقایص در فاصله‌ی دو دهه‌ی بعد، موجب از میان رفتن این شیوه شد. طی این دوره، عکاسان به موضوعات پرتره معماری، طبیعت بی جان و منظره می‌پرداختند و بعضی ناشران داگرتیپ‌ها را جهت ثبت مناظر به کشورهای دور دست می‌فرستادند تا از این عکس‌ها به عنوان مرجع برای ساخت کلیشه در کتاب‌های سفر استفاده کنند (پیشین: ۱۹).

عکاسی نوین با فرآیند مثبت- منفی که "ویلیام هنری فاکس تالبوت"^۴ ابداع کرد گسترش یافت. این شیوه به عنوان راه واقعی آینده عکاسی روش کالوتیپ^۵ نام گرفت، همچون "داگرتیپ" دارای محاسن و معایبی بود، کالوتیپ‌ها جزئیات ضیف‌تری از عکس‌ها

1- Louis Jacques Mande Daguerre (1789-1851)

2- Joseph Nicéphore Niepce (1765-1833)

3- روش کار نیپس خورشید نگاری بود، وی قشر نازکی از بیئومن را بر روی صفحه قلع و سرب می‌کشید و پس از نوردی، با روغن استوخدوس شست‌وشو می‌داد و مناطق نور خورده به رنگ اصلی بیئومن یعنی سفید باقی می‌ماند و مناطق تیره در موضوع اصلی به دلیل نور نخوردن در روغن حل شده و سطح تیره ورقه فلزی نمایان می‌شد. (کو و دیگران، ۱۳۷۹: ۱۵)

1- Daguerreotypie داگرتیپ تصویری بود که بر روی صفحه‌های مسی نقره اندود و صیقلی گرفته می‌شد. این صفحه را در معرض بخار ید قرار می‌دادند و بدین طریق آن را نسبت به نور حساس می‌ساختند. صفحه را چند دقیقه در دوربین نور می‌دادند و سپس تصویر آن را با بخاری که از جیوه گرم شده متصاعد می‌گردید، ظاهر می‌کردند؛ پس از آن تصویر را با زودن بلور نقره متأثر نشده از نور ثابت می‌ساختند (کو و دیگران، ۱۳۷۹: ۱۸).

2- William Henry Fox Talbot (1800-1877)

3- Calotype در این شیوه، نخست لایه‌ای از نیترات نقره و یدوریتاسیم را بر روی کاغذ می‌اندودند. از ترکیب این دو ماده یدور نقره حاصل می‌شد. سپس کاغذ یدور اندود را با محلول اسید گالیک و نیترات نقره حساس می‌ساختند. پس از تبدیل تصویر منفی به مثبت، حاص نهایی کار به نام‌های کالوتیپ، تالبوتیپ یا "تصویر خورشیدی" شناخته می‌شد (لنگورد، ۱۳۸۶: ۱۹).

ارائه می دادند، همچنین زمان تولد نتایج طولانی بودند و احتمال محو شدن عکس‌ها وجود داشت اما با این شیوه نگاتیوها قابل رتوش بودند و عکس‌های نهایی معکوس (چپ و راست) تک نسخه ای هم نبودند (لنگورد، ۱۳۸۶: ۲۴).

بیشتر سال به سال، بهبود فرایندها، مواد و شیوه‌ها، (تغییرات دوربینها، عکاسی رنگی و...) تاریخ فنی عکاسی را متحول کردند. به تدریج، با کم شدن محدودیت‌های فنی عکاسی امکان انتخاب بین موضوعات و روش‌های گوناگون تعبیر عکس‌ها فراهم آمد. البته، بعضی موضوعات نسبت به دیگران برای عکس مطابق سلیقه‌ی مردم در آن زمان "مناسبتر" شمرده شدند. اما عکاسان (اگر از هوش کافی برخوردار بودند) اینک می‌توانستند از این رسانه به عنوان زبان استفاده کنند و نقطه‌ی دیدی را بیان دارند. این امر برای بعضی به معنای استودیوهای زیبایی احساس برانگیز بود و برای بعضی دیگر مضامین فقر، جنگ و جذابیت‌های بصری حالات و اشکال بدون توجه به واقعیت موضوع زبان عکاسی بود. تحولات اجتماعی در نیمه‌های قرن نوزدهم تا اواخر این سده و از سوی دیگر کنجکاوی انسان غربی به شناخت بهتر سرزمین‌ها و فرهنگ‌های باستانی مشرق زمین و از آن جا که نگاه عکاسان ثبت دنیای پیرامون بود، همه و همه سبب شدند تا ۵۰ سال نخست تاریخ عکاسی گرایش‌ها و سبک‌های متفاوتی در رسانه‌ی عکاسی به وجود آید.

در افسانه‌ها و متون کهن از علاقه‌ی انسان برای ثبت تصویری از خود به کرات صحبت شده است. ثبت تصویری از خود به دغدغه‌ی اصلی انسان‌ها پس از اختراع عکاسی بیش از پیش تبدیل شد. با وجود صفوف طولانی در برابر آتلیه‌های عکاسی و شور و علاقه‌ی مردم به ثبت تصویری از خود عکاسی در سال‌های نخست مترادف با تک چهره نگاری قلمداد شد. در مقایسه بانقاشی (که تا قبل از اختراع عکاسی نقش اصلی و مهم‌اش باز نمایی دنیای پیرامون بود)، عکاسی توانسته بود تصویر شخص را با وضوح بیشتر، دقت فراوان و عینیت تمام به صاحب اثر ارائه دهد.

یکی از مهمترین گرایش‌ها و سبک‌های عکاسی در دهه‌های نخست اختراع این رسانه نو ظهور بی شک عکاسی مکان نگاشتی (توپوگرافی) است. کشف و مستند نگاری از سرزمین‌های باستانی و تمدن‌های کهن به خصوص خاورمیانه و سرزمین‌های مقدس ادیان ابراهیمی؛ عکاسان حرفه‌ای، مستشاران و سیاحان غربی را به سمت یکی از مهمترین حوزه‌های تمدنی جهان (خاورمیانه و شمال آفریقا) کشاند. خط راه آهن غرب به شرق (اورینت اکسپرس) مسیر پاریس استانبول و نیز کشتی‌های بخار دریای مدیترانه که مسافت بین جنوب اروپا و شمال آفریقا و خاورمیانه را طی می‌کردند، رفت و آمد عکاسان و مستشاران و سیاحان غربی را سهل تر می‌نمود. یکی از مهمترین عکاسان حرفه‌ای غربی مکان نگاشت آن دوران "فرانسیس فریت" انگلیسی است. او بارها و بارها به شرق سفر کرد و مجموعه عکس‌های متعددی را در طی این سفرها تهیه کرد. انگلستان دوره‌ی ویکتوریا در زمان "فریت" مانند فرانسه علاقه‌ی پرشوری به مصرشناسی داشت. "فریت" هم یکی از کسانی بود که به افسون مصر دچار شده بود. هدف "فریت" این بود که معادل عکاسی طرح‌ها و نقاشی‌های "دیوید رابرتز" از مصر و فلسطین را که آن زمان بسیار پرطرفدار بود تهیه کند (جفری، ۱۳۷۸: ۴۰).

"گوستاولوگره"^۸ یکی دیگر از این دسته عکاسان بود که به نقاط مختلفی از دنیا از جمله مصر رفته و از شهر قاهره و بعدها در سال ۱۸۶۶ از اینه تاریخی و مناظر طبیعی در این کشور عکاسی کرد (بوگ، ۱۳۸۳: ۸). عکاسان توپوگراف با سفر به سرزمین‌های ناشناخته قاره‌های آسیا و مشرق زمین، آفریقا، آمریکا و حتی اروپا و برای به دست آوردن مختصات زمین، ثبت گوناگونی و تنوع جغرافیایی ملل و اقوام و بومیان ساکن این مناطق ناشناخته و نیز کسب ثروت و مقاصد تجاری ناشی از فروش عکس‌ها به شکل کارت پستال که سود سرشاری نیز برای عکاسان به همراه داشت، به این سرزمینها سفر می‌کردند. در این میان عده‌ای از ایشان نیز در مقام عکاس مخبر به عکاسی از جنگ نیز پرداخته اند همانند راجر فننون انگلیسی و تیموتی اوسالیوان آمریکایی.

در اوایل سده‌ی بیستم گسست و شکافی میان دو گونه عکاسی در آمریکا به وجود آمد: گونه‌ای که خصلت اجتماعی این رسانه را به کار می‌بست و گونه‌ای که با برداشت ناب گرایانه از عکاسی "هنری" همخوان بود. عکاسان اجتماعی اعتقاد داشتند که توانایی "هنر" عکاسی در ثبت جهان روزمره بود، و در اروپا عکاسان اجتماعی کارشان را بر پایه‌ی واقعگرایی استوار کرده بودند. در این قرن عکاسی همچنان به وظیفه‌ی خود، یعنی باز تولید "واقعگرایانه" تأثیرات و جلوه‌های واقعیت ادامه داد. بعد از جنگ جهانی دوم در اروپا، "آندرمازن"^۹ فرانسوی و "سوزان سونتاگ"^{۱۰} آمریکایی بر رابطه‌ی هستی‌شناختی عکس بر واقعیت و واقعگرایی عکاسی صحنه گذاشتند (سارکوفسکی، ۱۳۸۲: ۱۰). عکاسی مستند مناظر شهری و بناها، مستند اجتماعی‌ای که به ریشه‌یابی و نقد و افشاکاری مسائل و معضلات اجتماعی و یا مردم‌شناسی در حوزه‌های مختلف می‌پرداخت. عکاسی خبری، تیپ‌نگاری، عکس‌های یادگاری در آلبوم‌های خانگی، عکس‌های پرسنلی و نیز عکاسی توریستی، مکان‌نگاری که در دهه‌ی نخست تاریخ عکاسی بسیار مورد توجه بود، همه و همه زیر مجموعه‌های "عکاسی مستند" بود که به مفهوم استناد و "سند" می‌پرداختند و در میان عکاسان عموماً از ابتدای

2- Gustave le Gray
1- Andre Bazin
2- Susan sontag

قرن بیستم به این سو و عموماً مدرنیست‌هایی که در پی رسیدن به ماهیت و خصیصه‌ی ذاتی عکاسی در تقابل با هنرهای دیگر بودند، مطرح شدند.

عکاسان مستند مجذوب دنیای مادی پیرامون خویش ورخداهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در جوامع بودند توانایی بی‌همتای عکاسی در به تصویر کشیدن آن بودند و استعدادشان، بازشناختن محتوا در پس ظواهر بود. تهیه‌ی گزارش‌های تصویری از جنگ، تا نیمه‌ی دوم ۱۹۳۰ م معمول بود، ولی در سال ۱۹۳۶ و همزمان با جنگ داخلی اسپانیا، تغییری اساسی در آن رخ داد. نوعی حرکت خودانگیخته درونی، نوعی نزدیکی به خود جنگ با بهره‌گیری از نسل جدید دوربین‌های کوچک ۳۵ میلی متری، به عنوان شیوه‌ای جدید برای بازنمایی جنگ تثبیت یافت (ملور، ۱۳۷۷: ۶۹).

تأسیس آژانس "مگنوم"^{۱۱} در سال ۱۹۴۷ م تأثیرات زیادی بر عکاسی (مستند) و زیر شاخه‌ی آن عکاسی خبری و همچنین عکاسی جنگ بر جای گذاشت. ایده‌ی کلی فعالیت عکاسان این آژانس مبتنی بر این بود که اعضای این تشکل باید به ثبت و گزارش رویدادهایی بپردازند که به آنها علاقه دارند و تحت سلطه و نظر سردبیران و ناشران قرار نگیرند (تاسک، ۱۳۷۷: ۱۹۲-۱۹۳).

این رسانه (عکاسی) که تحولات آن از بدو پیدایش تاکنون در دنیای غرب بررسی شد، توسط خارجیانی که در قالب سیاح، تاجرو دیپلمات به ایران آمدند در اواخر سلطنت "محمد شاه" قاجار و با اختلاف حدود ۳ سال از آغاز عکاسی در جهان به ایران وارد شد. بدون تردید عکاسی در ایران در سال‌های اولیه از مظاهر تمدن نوین به شمار می‌آمد. در این دوران، عکاسی هنری درباری بود و به غیر از شاه و عده‌ای از درباریان و اطرافیان اش، ایرانی دیگری چه به عنوان عکاس و چه به عنوان سوژه به این جعبه‌ی سحر آمیز دسترسی نداشت، اما عکاسان "فرنگی" در اطراف و کناف ایران، با اسباب عکاسی و تاریخانه‌های سیار، سیر آفاق ایران می‌کردند (طهماسب پور، ۱۳۸۱: ۱۸).

اولین دست‌اندرکاران عکاسی در ایران، اروپاییانی از روسیه، فرانسه، اتریش و ایتالیا بودند ایشان در دارالفنون، مدرسه فنی تهران به فرمان ناصرالدین شاه تأسیس شده بود، عکاسی تدریس می‌کردند. این هیئت‌ها که اغلب مستشاران، نظامیان، بازرگانان، تجار، نویسندگان و محققان غربی بودند یا در راستای تحقق اهداف دول استعماری خود در ایران یا به درخواست شاه در ایران در ایران به مستندنگاری می‌پرداختند. این افراد با تهیه اسنادی تصویری، آلبوم‌هایی را که شامل عکس‌های خود و یا همراه عکس‌های دیگر عکاسان از ایران بود، به جهانیان برای شناساندن ایران ارائه می‌کردند. این تصاویر که گاه هنری هم نبودند، فروش خوبی داشتند چرا که سرشار از اطلاعات تازه و مهیج بودند.

عکاسی در ایران، در آغاز، بیش‌تر حالت یادگاری را داشت و به چشم هنر دیده نمی‌شد، به همین دلیل، عکاسی از پرتره رونق فراوانی گرفته بود؛ و پرتره نگاری‌های این دوره بیشتر، نورپردازی‌های ساده، و نگاه خیره به دوربین را شامل می‌شد. در عکس‌های عکاسی مانند "کارلیان" (معلم عکاسی ناصرالدین شاه) این مساله به خوبی آشکار است. علاوه بر چهره نگاری، به جهت علاقه‌ی ناصرالدین شاه به عکاسی از طبیعت و مناظر، عکاسانی مانند "لوییچی پشه"، "جیانوزی" و ... جهت مستندنگاری از مناظر و بناهای نقاط مختلف ایران گاه به فرمان او و گاه همراه او به عکاسی در سفر می‌پرداختند. در تمامی عکس‌های آنها، صراحت، بی‌پیرایگی و گزارش گونه‌گی دیده می‌شد.

بدون شك، با تصاویری که گزارش جامعی از اوضاع و شرایط اجتماعی جغرافیایی و مکان‌ها را نشان می‌داد، درك كامل تر و واقع‌گرایانه‌تری نسبت به اوضاع و مسائلی که در حوزه‌ی حکومت شاه وجود داشت پیدا می‌شد و تفاوت فاحش «واقعیت» ایران، عقب ماندگی آشکار و آزار دهنده‌ی آن نسبت به غرب، دلزدگی آنی و بصری را برای او به ارمغان می‌آورد. بدین ترتیب علاقه وی به دنیای غرب روز به روز فزونی می‌گرفت. مجموعه‌های به جای مانده از این افراد، اسنادی گرانبها هستند که نه تنها در زمان خود برای نخستین بار صورت پذیرفته بلکه بسیاری از عکاسان ایرانی در سال‌های بعد همان راه را دنبال کرده‌اند. با گسترش عکاسی در دربار قاجار، تعداد عکاسان حرفه‌ای یا اشخاصی که بر عکاسی تسلط داشتند به تدریج زیاد گردید. ترکیب بندی‌های دقیق‌تر، تأکید بر جزئیات و خلاقیت ویژگی‌هایی بود که در اکثر عکس‌ها حضور بیشتری یافتند.

در پی آزادی نسبی که حکومت مشروطه به مردم عطا کرد، سیمای فرهنگ در تمدن تغییر یافت، نهادهایی از فرهنگ و تمدن پیش از پیش در تمدن ایرانی رسوخ کرد و این تغییر در ادراك جمعی در عکاسی نیز عینیت یافت؛ و غایت نهایی عکس‌ها تغییر یافت. مفهوم بازنمایی "مردم در صحنه" از دستاوردهای انقلاب مشروطه بود. پرتره نگاری محیطی (مردم در حال کار و...) قوم‌نگاری و شخصیت پردازی موضوع اصلی تصاویر عکاسان غربی را پس از واقعه یاد شده رقم زد. هدف اکثر این عکاسان، دستیابی به ترکیب مستند سازی عکاسانه موضوعی با نگرشی هنرمندانه، شخصیت سازی، نمایش رابطه‌ی صریح قدرت عکاس بر موضوع عکس، به حداقل رسیدن مکان و قوم نگاری به وضوح مشهود بود.

در دوره پهلوی اول، رضا شاه، بسیاری از پدیده‌ها، دانش و فنون بسیاری را به سبک و سیاق غربی رواج داد و از آنها پیشنیایی کرد. هدف درازمدت وی ایجاد جامعه‌ای شبه غربی و مدرن و واقع‌گرا بود. با تأسیس ثبت احوال در دوره وی، برای اشخاص شناسنامه صادر شد. این کار نیاز به تهیه‌ی عکس پرسنلی داشت و بدین ترتیب اتفاقاتی تازه در عکاسی به جریان افتاد. در پی

1- Magnum Photos

مستندسازی مراسم مختلف رسمی حکومت توسط عکاسان خارجی و ایرانی، ایجاد سازمان پرورش افکار، استفاده از مجله، کتاب، روزنامه، اعلامیه و برنامه‌های رادیویی جهت افزایش آگاهی مردم و در پی آن امکان و چاپ عکس در مطبوعات، برای معرفی عکس در این دوره راه تازه‌ای باز شد.

"رضا شاه"، "مدرنیزاسیون" برابر مقررات می‌خواست. اما پدیده‌های نو، (مثل رادیو و عکاسی)، گاهی بدون رعایت تشریفات و اجازه ملوکانه ناغافل از راه می‌رسیدند، و برای استفاده از آن مقررات وضع می‌شد. از مقررات مربوط به عکس و عکاسی در این دوره اطلاعاتی در دسترس نیست، اما همه عکسهای منتشر شده در مطبوعات از نوع عکس رسمی است. در همه عکس‌ها مردم با اطلاع قبلی و با لباس و وضعیت آراسته دیده می‌شوند. حتی در عکسی که در داخل منازل مردم از خودشان می‌گرفته‌اند، برای رفتن به جلوی دوربین لباس مرتب می‌پوشیدند و آماده می‌شدند. در این سال‌ها تعداد عکاسان ذوق ورز (آماتور) نیز بیشتر از گذشته بود و در عمل اتفاق‌هایی از سر تصادف یا به عمد از جانب عکاسان وجود داشت که نمونه‌ی آن در عکاسی دوره قاجار دیده نمی‌شد. البته، این مسأله با ساده شدن کار با دوربین عکاسی و سبک‌تر شدن و قابل حمل بودن آن، قابل توجیه بود. مجله‌ی "نشنال جئوگرافیک"¹² در سال ۱۹۲۱م، سال کودتای رضاخان، یک شماره‌اش را به "سرزمین پارس" اختصاص داد. تصویری که در این مجله از ایران ارائه شده بود، عیناً همان چیزی بود که رضاشاه در سال‌های بعدی کمر به نابودی‌اش بست. اگر روزنامه نگاران این مجله در سال ۱۹۳۴م بار دیگر به سراغ ایران می‌رفتند دیگر از آن "مظاهر شرقی" اثری نمی‌دیدند، چرا که رضاشاه تغییرات زیادی در ایران ایجاد کرده بود (شیخ، ۱۳۸۴: ۱۴).

دوره پهلوی دوم با آغاز بحران‌های جنگ جهانی، شرایط نامناسب کشور، رکود اقتصادی و هزینه‌ی سنگین تهیه‌ی عکس و وقفه‌ای در فعالیت‌های عکاسی جامعه ایجاد شد. از این سال‌های پرمخاطره تصاویری به صورت عکس و فیلم باقی مانده که اغلب عکاسان خارجی آنها را تهیه کرده‌اند. با حضور خارجی‌ان و کمابیش مطبوعات آنان در ایران، که در زمان بین دو جنگ اول و دوم جهانی به دستاوردهای جدیدی در عکاسی و آف‌گرا (رنالیستیک) نائل آمده بودند و با رواج عکاسی در لحظه در اروپا، هرچه بیشتر بر حیطه‌ی تجزیه و تحلیل اجتماعی و رئالیسم وارد می‌شدند، توجه عکاسان و نشریات به عکاسی وقایع نگار جلب شد. در اولین دهه سلطنت محمدرضا پهلوی، به تدریج مردم از آن حالت‌های خشک و کلاسیک خارج شده و با دوربین عکاسی راحت‌تر شدند. اداه‌ها و ژست‌های غیرمعمول و خلاقانه‌ی زیادی خصوصاً در میان عکس‌های دسته جمعی و دوستان می‌توان دید.

در این هنگام، تجهیزات عکاسی در غرب به سمت هرچه بیشتر کردن کاربرد عمومی عکاسی پیش می‌رفت. با به بازار آمدن دوربین‌های کوچک قابل حمل نظیر رولی فلکس دو لنزی ۱۲۰ میلی متری و لایکا رینج فاند ۳۵ میلیمتری، مستندنگاران غربی در راه رسیدن به عینیت و ثبت واقعیت در بیان‌های تصویری متفاوت، عرصه‌های نوینی را تسخیر می‌کردند؛ اما در ایران کاربرد عکاسی اغلب در زمینه تحکیم مواضع حکومت پهلوی و تبلیغ در خصوص اصلاحات ساختاری و روبنایی سرزمین ایران بود.

در سال‌های آخرین سلطنت محمدرضا شاه پهلوی؛ اجرای روش‌های تازه زندگی در غرب و روند نوسازی ایران زمین، مسبب حرکت به سوی تجدید کشور در این دوره شد. این سیاست فرهنگی در کشور در کنار ارج گذاری و تأکید بر تاریخ دو هزار و پانصد ساله شاهنشاهی و روابط ایران با سایر کشورها زمینه ساز مستندنگاری عکاسان غربی بود. پروژه‌های عکاسی تعدادی از ایشان به سفارش دربار جهت مصور ساختن زیبایی‌ها جغرافیایی و تاریخی و میراث کهن ایران زمین جهت تبلیغ و نیز جذب توریست و صنعت گردشگری به ایران بود. پروژه‌ها اغلب به همراه متون ادبی در کنار سفرنامه عکاس در شکل کتابهای چاپ مرغوب و نفیس منتشر می‌گردید.

پیشینه پژوهش

با توجه به اینکه با عنوان این موضوع تا به حال تحقیقی صورت نگرفته است و کتابهایی که موجود هستند به بررسی يك عکاس مرد غربی پرداخته‌اند نظیر "ارنست هولستر" نوشته‌ی "پریسا دمدان" و "لارنس لاکهارت" نوشته‌ی "جیمز بمبرگ" و "چارلز ملویل"، بنابراین هیچگونه پیشینه پژوهشی برای این موضوع دیده نشده است. با این تفاسیر سعی بر این شد با بهره گرفتن از شیوه تحقیق کتابخانه‌ای و میدانی به گردآوری اطلاعات در مورد عکاسان زن غربی در این دو دوره بپردازیم. این کار با استفاده از ابزارهای سنجشی که شامل فیش‌ها (برگه‌های اطلاعاتی)، پرسشنامه‌ها، کتب و جداول بود امکان‌پذیر گردید.

کمبود منابع نوشتاری مدون و معتبر جز در مواردی معدود نظیر کتاب‌های "تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران" نوشته‌ی مرحوم یحیی ذکا و "ایتالیایی‌ها و عکاسی در ایران" نوشته‌ی محمدرضا طهماسب پور و مجلات هنری نظیر (عکسنامه، عکس و....)، موجب محدودیت تحقیق کتابخانه‌ای، بخصوص در دوره‌های بعد از قاجار شد. همین‌طور در تحقیق میدانی، از کاخ گلستان که می‌توانست برای این پژوهش منبعی سرشار از اطلاعات باشد، چندان بهره‌ای به دست نیامد. از اینترنت، بویژه در دست یابی

1- National geographic

به اطلاعات در مورد عکاسانی غربی که در دوره پهلوی به ایران آمدند، نکات و مطالب راه‌گشایی حاصل گردید که مسلماً در صورت عدم استفاده، این پژوهش تکمیل نمی‌گردید.

پس از جمع‌آوری داده‌ها به تجزیه و تحلیل آنها به روش مرکب یعنی بر اساس رابطه بین متغیرها و نقش علت و معلول گاه به صورت توصیفی و تطبیقی پرداخته شد به طوری که آثار تعدادی از هنرمندان عکاس غربی شناخته، توصیف و تفسیر شدند و جامعه آماری را شکل بخشیدند. با مشخص شدن جامعه‌ای آماری به دلیل کمبود زمان و صرف هزینه بسیار انتخاب نمونه‌ها به روش غیر احتمالی و روش نمونه‌گیری با استفاده از تخمین شخصی و تعمیم آن به جامعه اصلی صورت پذیرفت. در این پژوهش سعی شده است تا پس از ذکر زندگینامه عکاسان، نمونه عکسی هم از آنها آورده شود. هرکدام از این عکاسان زن غربی چه در دوره قاجار و چه پهلوی؛ در تصاویرشان، به شیوه خویش، با انگیزه‌های اساساً متفاوت و نحوه‌ی نگرش خاص خود، در مستند نگاری از ایران نقش مهمی را ایفا کرده‌اند. جهانگردان، باستان‌شناسان، مستشاران نظامی، معمار، کاشف، نویسنده و یا عکاسان حرفه‌ای که در نقش پیام‌رسانانی با مطالعه وضعیت ایران، اسناد خود را به ورطه حضور گذاشته‌اند. با توجه به اینکه اکثریت ایشان مرد بوده‌اند اما در بینشان زنانی هم بودند که تصویرگر ایران بودند، مشاهداتشان را که نوعی نگرش کاربردی و توصیفی بود توسط عکاسی، بعدی مضاعف بخشیده بودند. در ادامه به معرفی این عکاسان زن مستند نگار غربی که تعداد بیشترشان فرانسوی هستند می‌پردازیم.

عکاسان زن غربی دوران قاجار

۱. ژان دیولافوا¹³ (۱۸۵۱-۱۹۱۶)

"ژان دیولافوا" بانوی باستان‌شناس، کاشف، نویسنده و خبرنگار فرانسوی در شهر لنگلید¹⁴ و در خانواده‌ای ثروتمند به دنیا آمد. وی پس از ازدواج با شوهرش "مارسل دیولافوا"¹⁵ در سال ۱۸۷۰م، همراه وی به ارتش ملحق شد و هنگامی که مارسل مقام نائب رئیس کاوش‌های فرانسه در ایران منصوب شد او را همراهی کرد (دیولافوا، ۱۳۶۹: ۸۰۹). او در شروع خود را به عنوان یک همکار با لباس مردانه و موهای کوتاه معرفی می‌کرد. این زن از هنگام حرکت از فرانسه تا موقع مراجعت به آنجا وقایع روزانه‌ی مسافرت و نتیجه مشاهدات و تحقیقات و مطالعات شوهر خود را مشروحاً یادداشت کرده و به صورت کتابی به عنوان (مسافرت "دیولافوا" در ایران و شوش و کلد) در پاریس به چاپ رسانده است. علاقه و کنجکاوی زیاد ایرانیان به دوربین و لوازم عکاسی که او به همراه داشت به داخل شدن او در میان طبقات مختلف جامعه کمک بسیاری کرد. او حتی موفق شد به دلیل جنسیت‌اش به داخل اندرون‌ها راه یابد و برای اروپاییان تعریف جدیدی از زندگی زنان هر طبقه که در اختفا به سر می‌بردند عرضه کند. وی با گرفتن عکسهایی از ایرانیان در گروه‌های مختلف اجتماعی، آثار باستانی و ... برای هر موضوع شاهده‌ی تصویری افزوده است و بیشتر عکس‌ها را یا خود گرفته است و یا نقاشی کرده است. اهمیت ویژه‌ی کار وی تهیه این تصاویر می‌باشد، چرا که امروز از آثار واقعی این تصویرها، گاهی دیگر هیچ نشانی باقی نمانده است و با تغییر کل در آداب و رسوم، برخی از پیشه‌ها و هنرها از میان رفته‌اند و تنها عکس از آنها می‌تواند بازگوی کیفیت آنها باشد.

با اینکه دیولافوا از جمله نخستین عکاسانی است که تصاویری از ایران را با خود به اروپا برد، اما خدمت بزرگ وی به کشورش نه در انتقال تصاویر بلکه در حقیقت در انتقال تکه‌های قابل توجهی از اصل آثار باستانی ایران (آثاری که در مدت حفاری در شوش ۱۸۸۶-۱۸۸۵ م به دست آوردند و از طریق کشتی به فرانسه ارسال کردند) به فرانسه بود. با اینکه دلیل عمده شهرت مادام

1- Jean Dieulafoy

2- Langlade

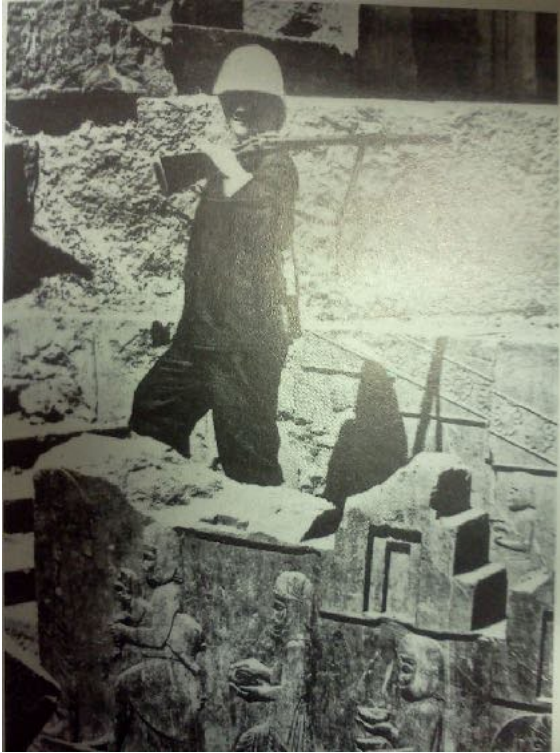
3- Marcel Dieulafoy

دیولافوا به خاطر مطالعات باستان‌شناسی در ایران و عراق بود، اما با بررسی عکسها و نوشته‌های او به برداشت او به عنوان يك زن اروپایی در مواجهه با زنان شرقی پی برد. تکنیک چاپ و تکثیر عکس در کتاب، در سال ۱۸۸۷ م تکمیل نشده بود، بنابراین عکسهای او بیشتر به صورت حکاکی منتشر شدند.
 زنان دهاتی کرد، ۱۸۷۰ م، دیولافوا

دیولافوا، تخت جمشید، ۱۸۶۹

زنان حرمسرا، ۱۸۷۰ م، دیولافوا

دیولافوا ایران را جامعه‌ای عقب افتاده با مردمانی بیسواد می‌یابد. اسلام از دید او برای زنان دینی ظالمانه است. این ایده را در نحوه توجه او به بایب‌گری می‌توان دنبال کرد؛ او شرح کاملی از شورش بایب‌ها، که در هنگام اقامت وی در شهر زنجان رخ داده

بود، ارائه می‌دهد و معتقد است رد حق چند همسری برای مردان، کنار گذاشتن حجاب و... از جمله مواردی است که زنان را به

این آیین جلب کرده و موجب رواج آن از طریق حرمسراها شده است. علاقه دیولافوا به کنار زدن حجاب و نشان دادن صورت زنان در سراسر سفرنامه و بیشتر تصاویر او آشکار است.

دیولافوا در رویارویی با زن ایرانی، جایگاه والایی برای خود، به عنوان زنی اروپایی، متصور است. نگاه او به زنان ایرانی کاملاً از بالا به پایین است که بی شک تحت تاثیر نگاه اورینتالیستهای فرانسوی به شرق است. نگاهی که اغلب اروتیک و در عین حال اگزوتیک به شرق و مردمان شرقی است. تصاویر کلیشه ای رایج آن روزگار به شرق که در نقاشیهای غربی و یا مثل ها و داستانها و سفرنامه های غربیان به شرق وجود داشت که شامل؛ مجالس رقص و بزم، استحمام بانوان به صورت گروهی در حمام و یا لمیده بر روی تخت و تکیه زده به پشتی در اندرونی کاخها و خانه های اعیانی مزین به المانها و دکورهای نظیر قلیان، فرش ایرانی و پارچه های شرقی در کنار حیواناتی نظیر گربه ایرانی و طوطی و پرندگان خانگی. یا در شهر و حومه آن تصاویری از چارپایانی بسان شتر در قافله کاروان و یا کاروانسراها. مساجد و مناره های آن، بازار بزرگ شهر و دست فروشان آن دوران که همگی از جاذبه های فرهنگ اگزوتیک شرق و تمدن شرقی بود.

۲. گرتروود مارگارت لوتیان بل¹⁶ (۱۸۶۸-۱۹۱۶)

"گرتروود مارگارت لوتیان بل" در "واشنگتن هال دورهام کانتی"¹⁷ انگلستان به دنیا آمد. وی در ۲۳ سالگی در شرایطی که امکان تحصیلات عالی برای يك زن کمتر وجود داشت، به عنوان اولین زن از "لیدی مارگارت هال دانشگاه آکسفورد"¹⁸ در رشته تاریخ و با درجه ممتاز فارغ التحصیل شد (- Siebring, 2007).

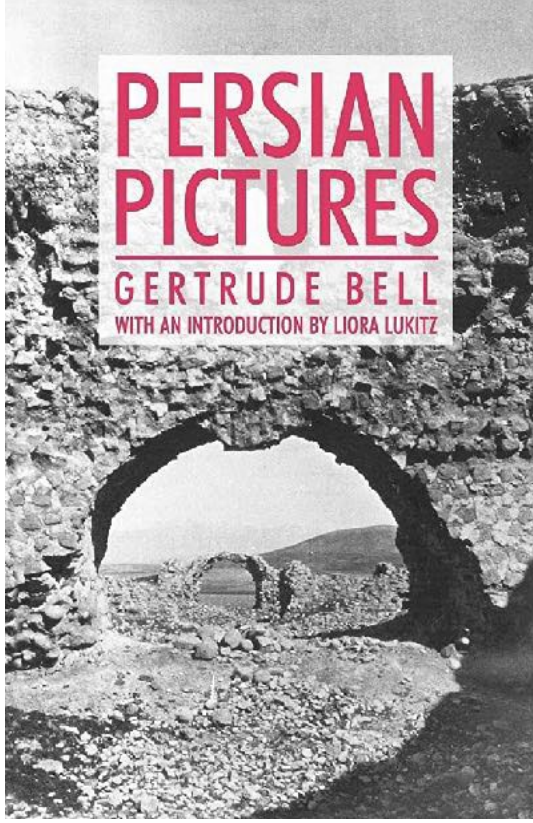
کم کم زندگی اش تحت تاثیر عشق او به فرهنگ عرب شکل گرفت؛ در طی سفرش به بیت المقدس زبان عربی آموخت و با شروع جنگ جهانی اول به واسطه اطلاعات کاملش از کشورهای عرب به استخدام سازمان جاسوسی انگلیس درآمد و بعد از آن به عنوان يك افسر سیاسی مشغول به کار شد. او و تی لارنس- مشهور به لارنس عربستان- در گرماگرم آشوب جنگ جهانی اول، اردن هاشمی را بوجود آوردند و برای کشور تازه ای که عراق نامیده شد، حدود مرزی تنظیم کردند. بل به عنوان سفیر کبیر (Oriental secretary) در بغداد منسوب شد و با استفاده از نفوذ و قدرت سیاسی اش برای این کشور جدید شاه و حکومتی دست و پا کرد. سفر بل به شرق از ایران آغاز شد، او پس از اتمام تحصیلات در بهار ۱۸۹۲ به تهران و نزد عمویش که وزیر مختار وقت انگلستان بود آمد و در اواخر پاییز همان سال به لندن مراجعت نمود. حاصل این سفر کتابی است با عنوان "تصاویری از ایران" که شامل عکسها و یادداشتهای "بل" و بیانگر تصورات او از ایران می باشد که در سال ۱۸۹۴ م به چاپ رسید. به سبب علاقه به فرهنگ ایران، وی فارسی را همچون زبانهای دیگر آموخت، با شاعران ایرانی آشنا شد، اشعاری از حافظ را ترجمه کرد و مطالعه ای روی آداب مذهبی ایرانیان از جمله تعزیه انجام داد.

"گرتروودبل" موزه ی باستان شناسی عراق را بین سالهای ۱۹۲۶-۱۹۲۳ م تأسیس نمود و بدین ترتیب سرپرست آثار باستانی عراق شد. از "بل" ۷۰۰۰ قطعه عکس به جا مانده است که مربوط به سالهای ۱۹۱۸-۱۹۰۰ هستند. بیشتر این عکسها از آثار باستانی خاورمیانه تهیه شده و چون بسیاری از این اماکن در طول سالهای گذشته به کلی تغییر شکل داده یا از بین رفته اند، تصاویر "بل" از آنها در حکم اسناد تاریخی ارزشمندی می باشد. در میان این عکسها میتوان به تصاویر متعددی اشاره کرد که او از خرابه های قصر شیرین در ایران تهیه کرده است. دقت او در یادداشتهای کنار هر تصویر درباره جهت جغرافیایی عکسها که به ظاهر همه از تلی آوار گرفته شده نمونه کوچکی از دقت و پشتکارش را نشان می دهد. "بل" در این عکسها نوعی جذابیت صحنه ای، پرتزهای گروهی را در کنار اثری تاریخی به ما نشان می داد. وی با نظم بخشی این تصویر، آن حالتی را وانمود می کند که با معیارهای شخصی اش منطبق بوده است.

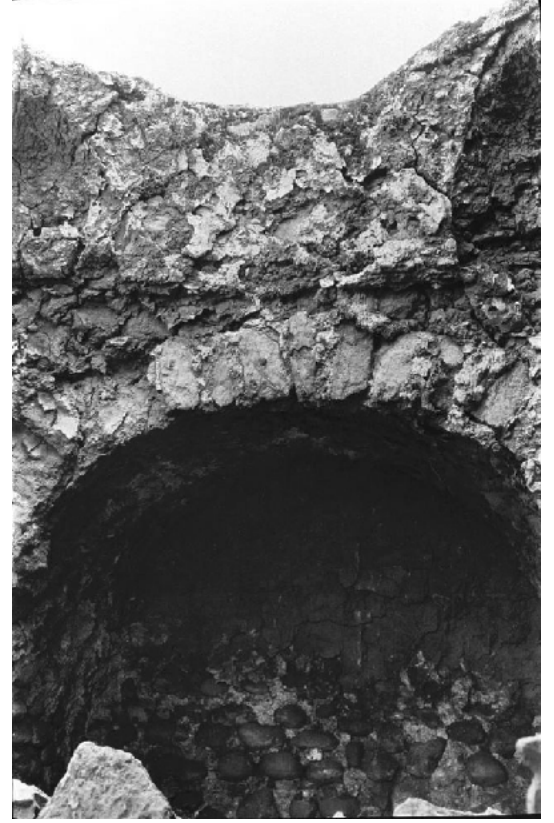
1- Gertrud Margaret lowthian Bell

2- Washington Hall Durham County

3- Lady Margaret Hall, oxford University

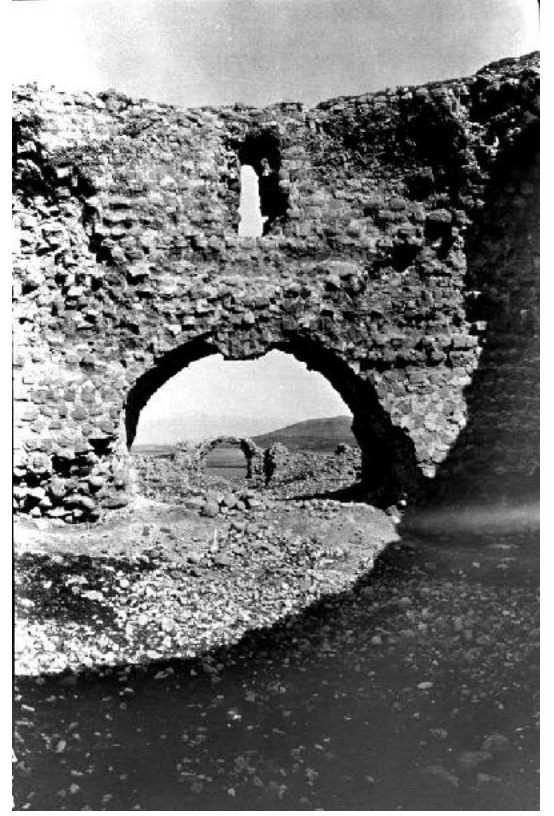
کتاب تصاویر ایران گرتروود بل

بخشی از طاق چهارقاپی قصر شیرین، ۱۸۹۲ م

چهارقاپی قصر شیرین، ۱۸۹۲ م

چهارقاپی قصر شیرین، ۱۸۹۲ م

در بریتانیا متولد شد. پس از پایان جنگ جهانی اول در رشته شرق شناسی تحصیل کرد و به یادگیری زبان فارسی و عربی پرداخت و در سال ۱۹۲۷ سفر خود را به سمت مشرق زمین آغاز کرد و به تدریج به عنوان زنی سیاح و جهانگردی نامی به شهرت رسید. استارک در سال ۱۹۳۰ به ایران سفر کرد و در اولین نامه به دوستش نوشت به نظر او ایران سرزمین بزرگی در وسط دنیا است که تاریخ از آنجا آغاز شده. او درباره نحوه زندگی و مردم ایران نوشته است: "زندگی در ایران بسیار ساده و تفریح خیلی کم است. مردان بیشتر رنگ تیره می‌پوشند و کلاه کوچکی بر سر می‌گذارند که زرق و برق دارتر از کلاههای مردان بغداد است و زنها کمتر از زنان بغداد خود را می‌پوشانند."

فریا استارک در اولین و مهمترین کتابش دره حشاشین²⁰ که در سال ۱۹۳۴ به چاپ رسید، علاوه بر اتفاقات روزمره درباره طرز فکر، خورد و خوراک و پوشاک ایرانیان می‌نویسد. در طول این مدت او به اروپا (ایتالیا) باز می‌گردد و مجدداً برای ادامه مسیر خود به ایران سفر میکند و از شهرهای قزوین، الموت، قم و ... عبور می‌کند. عکسهای بسیاری از این مناطق و مردم در شرایط گوناگون می‌گیرد. استارک در طول سفرش به الموت اینگونه عکس‌العمل ایرانیان را نسبت به خود بازگو می‌کند: "آنچه که دیگر افراد منطقه درک نمی‌کردند این بود که چرا من مرتباً عکس می‌گیرم و چرا آنها نمی‌توانند عکس را فوراً تماشا کنند. از من می‌پرسیدند که آیا این عکس‌ها نیز شبیه نقشه‌هایی است که من به همراه داشتم و بطور دقیقی کل منطقه و اسامی روستاها را نشان می‌داد. در مورد ظاهر ساکنان الموت می‌نویسد: "اهالی اینجا همگی از نژاد آریایی هستند. همه چشمانشان آبی نیست و لیکن دارای بینی دراز و صاف و ابروانی پرپشت هستند. شباهت زیادی به روستاییان ایتالیایی دارند. بیشتر زنان و کودکان زیبا هستند هر چند فاقد زیبایی اشرافی عرب می‌باشند. من به تازگی یاد گرفته‌ام که زنان چطور روسریهای خود را به روی سرشان گره می‌زنند. به لباس زنان که شلوار و پیراهن و جلیقه می‌پوشند و بی‌شباهت به لباس مردان نیست علاقه پیدا کرده‌ام. مردان اینجا شباهت زیادی به مردمان قرون گذشته دارند با این اختلاف که شلوارهای تنگ آن دوران تبدیل به شلوارهای گشاد گردیده‌است."

فریا استارک در لباس محلی در ایران، ۱۹۳۱

کت‌های تنگی که فاقد یقه است می‌پوشند و شال درازی را از روی کت به دور کمر خود می‌پیچند.

فریا استارک در سفرهایش به مناطقی قدم نهاد که تا آن زمان هیچ جهانگردی به آن قدم نگذاشته بود. او از ایران، عراق و نقاط دیگر خاورمیانه اطلاعات جامعی برای سازمان نقشه‌برداری انگلستان جمع‌آوری نمود. در طول جنگ جهانی دوم کارهای اطلاعاتی زیادی در یمن، مصر و ... انجام داد و در هر مرحله جزئیات فعالیت‌های خود را به انجمن سلطنتی جغرافیایی انگلستان گزارش می‌نمود. الگوی او شرق شناسانی نظیر "گرتزود بل" بود؛ اما وی بر خلاف "بل" که نهایتاً به عنوان یک دیپلمات به سرویس خارجه انگلستان پیوست، وزارت امور خارجه انگلستان به "استارک" پشت کرد و وی را نپذیرفت، تنها در سال ۱۹۷۲

¹⁹ . Dame Freya Madline Stark

²⁰ - The Valley Of Assassins

م به منظور خدماتی که در طی سالها به دولت انگلستان انجام داده بود، لقب Dame - فرماندار زن- از امپراطوری بریتانیا دریافت

مشهد، نزدیک حرم امام رضا، ۱۹۳۳

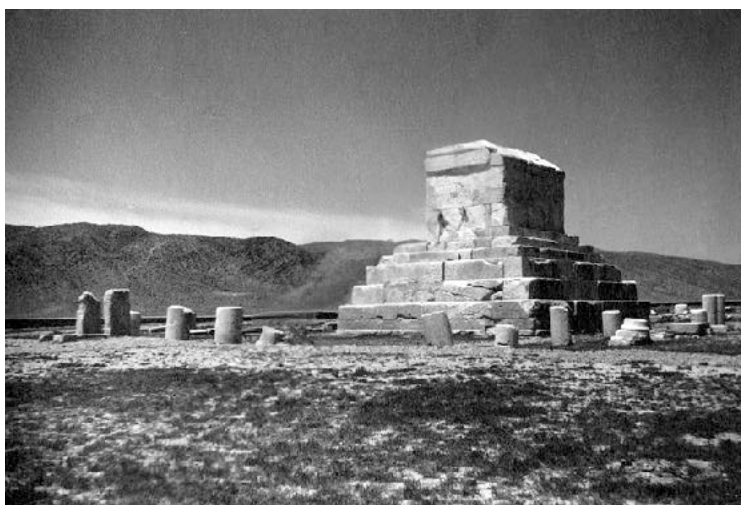

زنان قشقایی، ۱۹۳۲

کرد.

۴. آنه ماری شوارتسنباخ²¹ (۱۹۰۸-۱۹۳۴)

"آنه ماری شوارتسنباخ" در زوربخ به دنیا آمد. پدرش "آلفرد" بزرگترین تولیدکننده ابریشم در آن زمان بود. مادرش رنه دختر "اولریش ویله"، ژنرال سوئسی در جنگ جهانی اول بود. از این رو سالهای کودکی "آنه ماری" در محیطی نظامی و فرهنگی سپری شد. آنه ماری از سال ۱۹۲۷ به تحصیل تاریخ، فلسفه، روان شناسی و ادبیات آلمان در دانشگاه زوربخ پرداخت (دهیاشی، ۱۳۸۵: ۴-۱). پس از سفری به اسپانیا در پاییز سال ۱۹۳۳ "شوارتسنباخ" برای رهایی از اروپای فاشیستی و

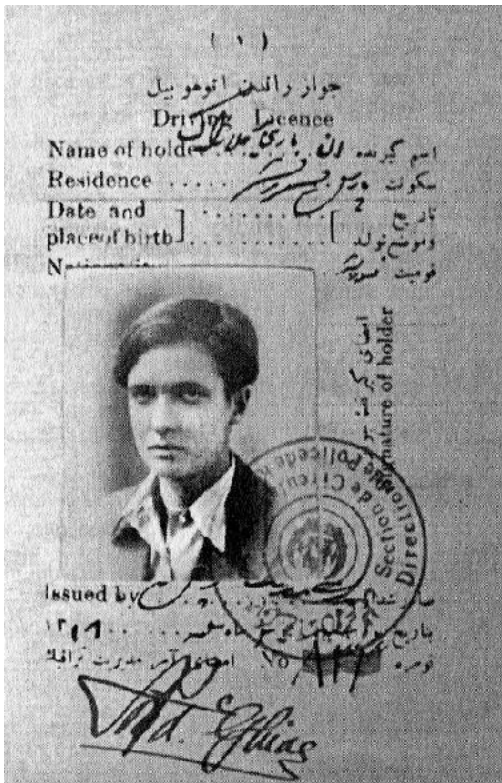

پاسارگاد، ۱۹۳۳

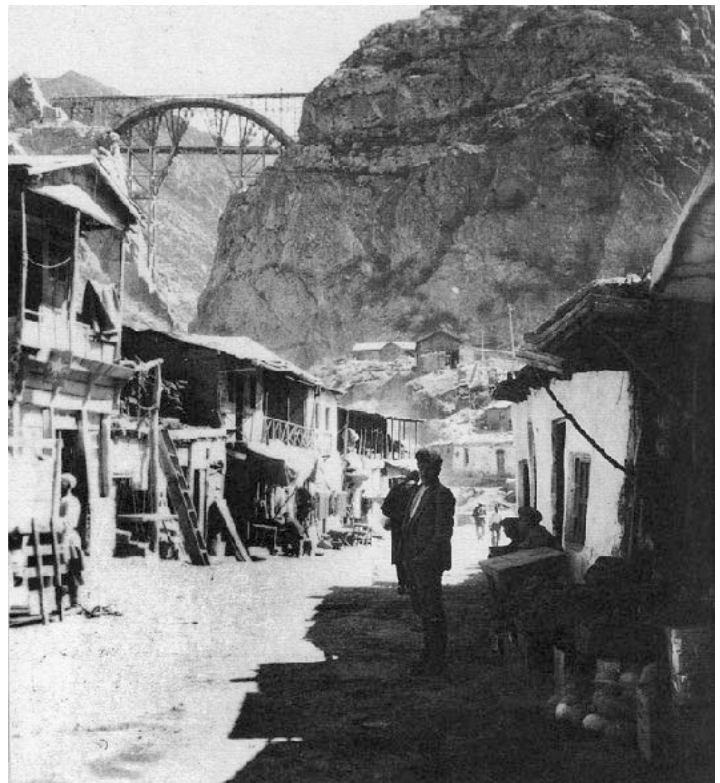
^{۲۱} Anne Marie Schuartsnbach

فشارهای خانوادگی به خاور نزدیک و ایران سفر کرد و در سال بعد نیز همین سفر تکرار شد. این سفرها سرآغاز همکاری "شوارتسناخ" با نشریه‌های مهم آلمانی زبان سوئیس بود. به این ترتیب "آنه ماری" نخستین روزنامه‌نگار و عکاس سوئیس بود

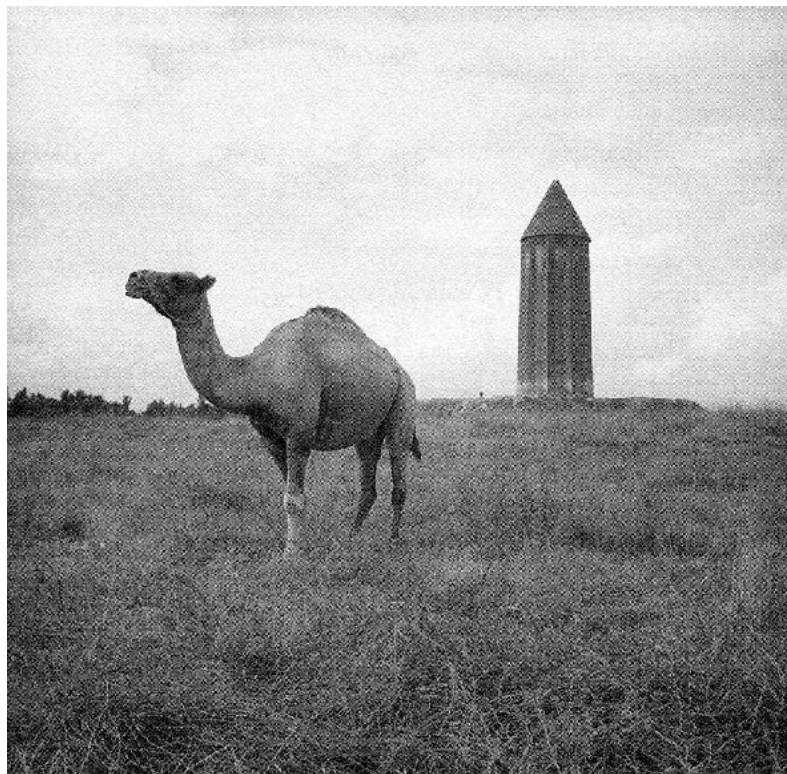
که چهار بار به ایران و افغانستان سفر کرد. تابستان و پس از پایان این کنگره به ایران آمد و در کاوش‌های باستان‌شناسی ری همکاری کرد (قاضی میر سعید، ۱۳۸۵: ۲-۱).

گواهینامه رانندگی شوارتسناخ

فیروزکوه در مسیر احداث راه آهن، ۱۹۳۳

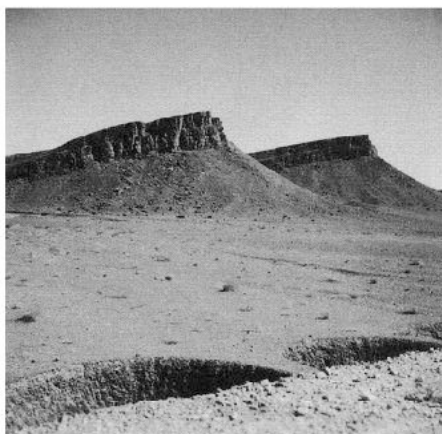
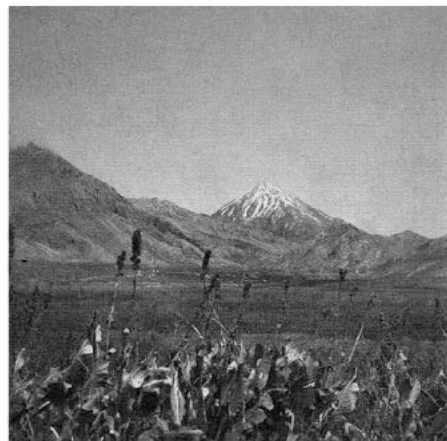
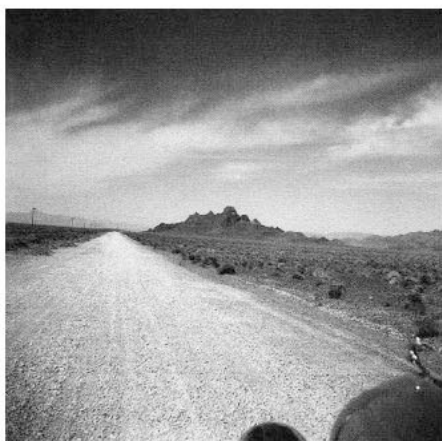

گنبد قابوس، ۱۹۳۳

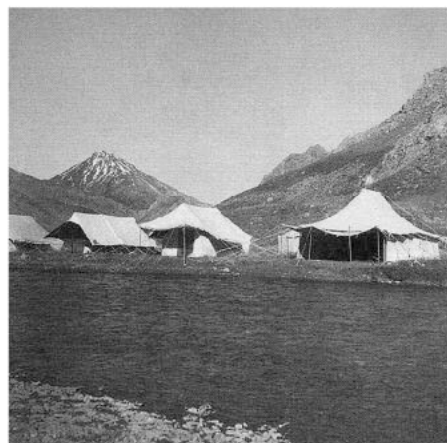
شوارتسنباخ در سفرهایش لحظه‌ای از تلاش برای آن چه خود حقیقت می‌پنداشت، دست برداشت. گاه در لباس مسافری عادی، گاه در کسوت خبرنگار و عکاس، گاه همکار کاوش‌های باستان‌شناسی و بیشتر چون جوینده‌ی خستگی ناپذیر نیک‌بختی به دورترین سرزمین‌ها سفر می‌کرد و توشه‌ی راهش تنها کاغذ و قلم و دوربین عکاسی بود.

نمایشگاه عکسی که از عکس‌های وی در تاریخ ۶ خرداد سال ۱۳۸۵ ش در نگارخانه میرمیران خانه هنرمندان برگزار شد در برگیرنده‌ی ۳۲ عکس از ۴۰۰ عکس وی در طول سفرهایش به ایران بود که در ادامه بخشی از آنها آورده شده است. ردای پر رمز و راز فضای ایران در دهه‌ی ۳۰ میلادی نمایانگر جنبه‌های مختلف کار عکاسی شوارتسنباخ، مناظر طبیعی، بناها و مردم، و نیز تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی هستند.

در بین عکس‌ها که علاوه بر موضوعات ذکر شده گاهی خود عکاس و همراهانش را به عنوان مسافر نشان می‌دهند، جملات کوتاهی هم به چشم می‌خورد. واقع‌گرایی صرف و مشاهده بدون پیش‌داوری از ویژگی بارز این عکس‌ها است. "آنهماری" انسانی بود که خلاف عرف عمل کرد و برای تجربه‌های جدید آمادگی داشت و به همین منظور به تنهایی راهی سفر به مشرق زمین شد و این سفر طولانی به شوق و ملاحظه مناسبات زندگی مردمان شرق، سبک نوشتاری و زندگی او را تغییر داد و از او یک روزنامه‌نگار حرفه‌ای ساخت. او رنج سفر را تنها برای عشق و علاقه به مقصد سفر تحمل نکرد بلکه نفس سفر، و در راه بودن و تلاش برای یافتن وطنی دیگر و میهنی جاودانه او را به ایران کشانید.

شوارتسنباخ در ورودی کاخ هدیش تخت جمشید

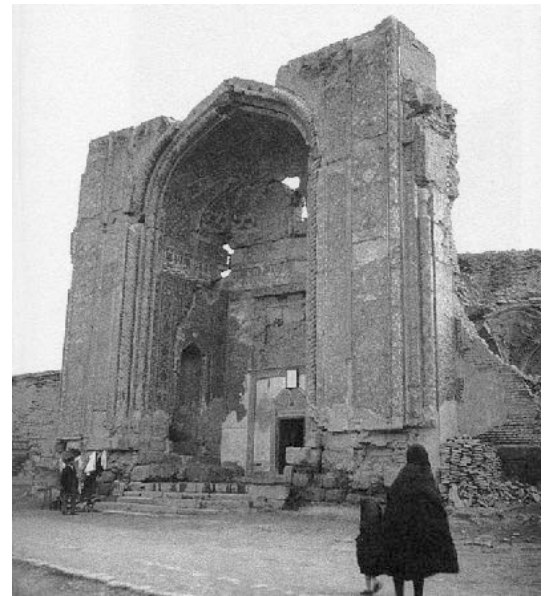

تصاویر بالا و پایین نماهای جاده ای از مناطق مرکزی ایران

تصاویر بالا و پایین نماهایی از دامنه کوه دماوند

تصاویر گروهی زنان در مسیر جاده ای

نمایی از مسجد کبود تبریز

۵. ویتا سکویل وست²²

سکویل وست شاعر و نویسنده بریتانیایی است که به دلایل مختلف از جمله دوستی با ویرجینیا ولف شهرت دارد. او از جمله مسافران است که در اوایل دوره پهلوی به ایران سفر کردند. وی شوهرش را که یک دیپلمات انگلیسی بود در ماموریتش به ایران همراهی می‌کرد و همراه با او در مراسم تاج گذاری رضا شاه شرکت کرد. او در بازگشت شرح سفرش را به همراه عکس‌هایی از ایران با نام مسافر تهران به چاپ رسانید. از جالبترین تصاویر موجود در این سفرنامه عکسی است که آذین بندی خیابانهای تهران با فرش در روز تاجگذاری رضا شاه پهلوی را نشان می‌دهد.

مراسم تاجگذاری رضا شاه پهلوی

آذین بندی خیابانهای تهران در روز تاجگذاری رضا شاه پهلوی، ۱۹۲۶

سکویل وست در سفری ماجراجویانه و اکتشافی از سرزمین ایران با نگاه استنادی به جاذبه های طبیعی ایران زمین می پردازد. که تحت عنوان سفرنامه ای مصور با نام ۱۲ روز منتشر گردیده است. این پروژه از تصاویری از طبیعت نواحی یزد و اصفهان شروع و در ادامه در امتداد رود کارون و ارتفاعات رشته کوه زاگرس و سرزمین بختیاری و مناطق کوهستانی این نواحی ادامه یافته و با تصویری از تخت جمشید در ایران به پایان می رسد. نکته جالب در این سفرنامه تصویر انتهایی است از خرابه های پالمیر در سوریه، که بسان نقطه ای است بر پایان این سفر.

همانطور که پیشتر اشاره شد سکویل وست در طول سیاحتش، تحت تاثیر طبیعت بکر ایران آن روزگار و فرهنگ مردمان ایل بختیاری است. اما نکته قابل توجه همزمانی این سفر با جنگ حکومت مرکزی ایران در دوره رضا شاه پهلوی با خطه لرستان

²² - Victoria Mary Sakville-West

است که این پرسش را مطرح می کند آیا این پروژه نیز به جهت مطامع جاسوسی دولت بریتانیای کبیر بوده است مشابه سلف خود گرتروود بل عکاس جاسوس یا صرفاً سفری است سیاحتی و مکان نگاشتی از این مناطق. همین سبب دلیلی است آشکار بر اهمیت این سفر و سفرنامه.

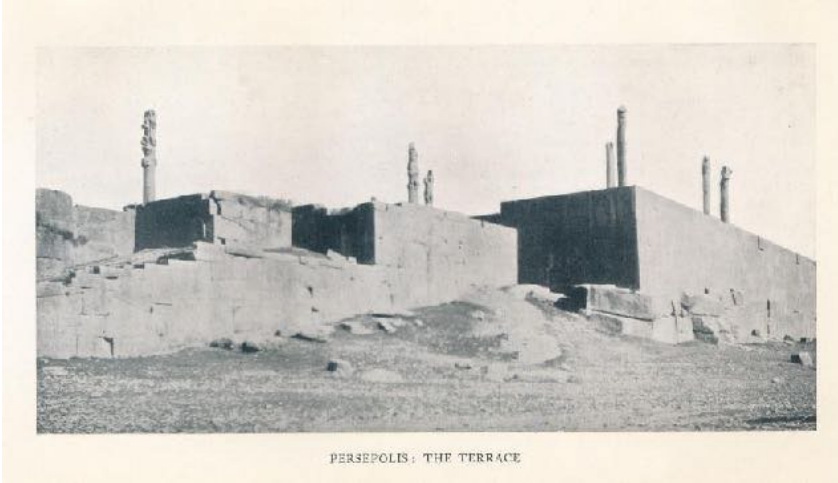

نمایی کوهستانی زیبا از سرزمین بختیاری

دراویش سرگردان، ده دیز

۶. اینگه مورات²³ (۱۹۲۳-۲۰۰۲)

نمایی از پلکان ورودی تخت جمشید

"اینگه مورات" در ۲۷ می سال ۱۹۲۳ در شهر گراز²⁴ اتریش دیده بر جهان گشود. نخستین آشنایی "مورات" با هنر "آوانگارد"، در سال ۱۹۳۷ و در نمایشگاه هنر "زوال" بود که از سوی حزب نازی ترتیب اثر داده شده بود، نمایشگاهی که در صدد انگیزش عقاید جمعی بر علیه هنر مدرن بود. مورات در دانشگاه به تحصیل زبان پرداخت. در سال ۱۹۴۹ م "مورات" به دعوت "رابرت کاپا" به مؤسسه تازه تأسیس "مگنوم فوتو" ملحق شد که در آن "مورات" به عنوان ادیتور مشغول به کار شد. او کتاب "عکاسی از ایران" را در سال ۱۹۵۸ منتشر نمود. وی

موضوعش را با صبر و دقت و حوصله مطالعه کرده و از آن هنگامی که ظاهر بخشی از رمز و رازش را برملا می کرده، عکاسی کرده است. در عکسهای "مورات" آرامشی زنانه به چشم می خورد.

تصویر گروهی از زنان چادری در تهران

پروژه عکاسی از ایران اینگه مورات عکاس مشهور آژانس مگنوم با نگاهی جامع و حرفه ای تفسیری است شخصی از فرهنگ و تمدن و جغرافیای ایران آن روزگار. میتوان گفت عکاس سعی در ترسیم پرتره ای جامع از ایران داشته است. پرتره ای که در آن ریشه های تاریخی و فرهنگی کهن ایران زمین، آداب و رسوم، مناظر شهری و روابط

خرابه های ورامین

انسانی در محیط شهری و روند رو به رشد مدرنیسم در ایران آن دوران از مهمترین اهداف این مجموعه است. از نگاه مورات جامعه ایرانی در حال پوست انداختن و یا به تعبیری دیگر گذر از جامعه سنتی به مدرنیسم است که در این میان تناقضات بین این دو منجر به طنزی گزنده در بعضی از عکسهای این پروژه گردیده است. مورات با نگاهی عکاسانه از جنس بیان شخصی و نگاه تفسیری سعی به تصویر کشیدن این مهم در این مجموعه عکسها دارد

¹ Inge Mörath

² Graz

اینکه مورات در پوشش زن چادری

ایرانی و نقش ایشان در جامعه ایران آن روزگار است. در این میان تمایل وی به ثبت تصویری نوعی معرف و شاخصه عکاسان مگنوم نیز بود

نوروز با هیاتی دیپلوماتیک وجود دارد که سر غربی است. در خوانش این عکس میتوان اش لحظه ای را ثبت کرده که به نوعی کوچک مستند به صورت معمول در چنین صحنه هایی تصویر که مطلوب عکاس است انتخاب می شود. اینک از بین فریم های متوالی این فریم که به نوعی تحقیر کردن پادشاه جوان است انتخاب شده، خود نشانه دیگری است

مقوله حجاب و پوشش بخشی از جامعه زنان طبیعتاً بخش مهمی از نگاه وی به زنان ایرانی از خود با چادر و دوربین عکاسی لایکا که به جالب توجه است

در این مجموعه عکسی از شاه در مراسم شاه در این تصویر کمی خمیده در برابر دیپلمات گفت؛ عکاس در این صحنه با شیطننت عکاسانه شماردن و یا تحقیر شاه جوان است. عکاسان چندین عکس پیاپی گرفته و در نهایت یک دال بر اینکه نگاه تفسیری عکاس در این

Nowruz reception, Golestan Palace. His majesty: the Shah with members of the diplomatic corps.

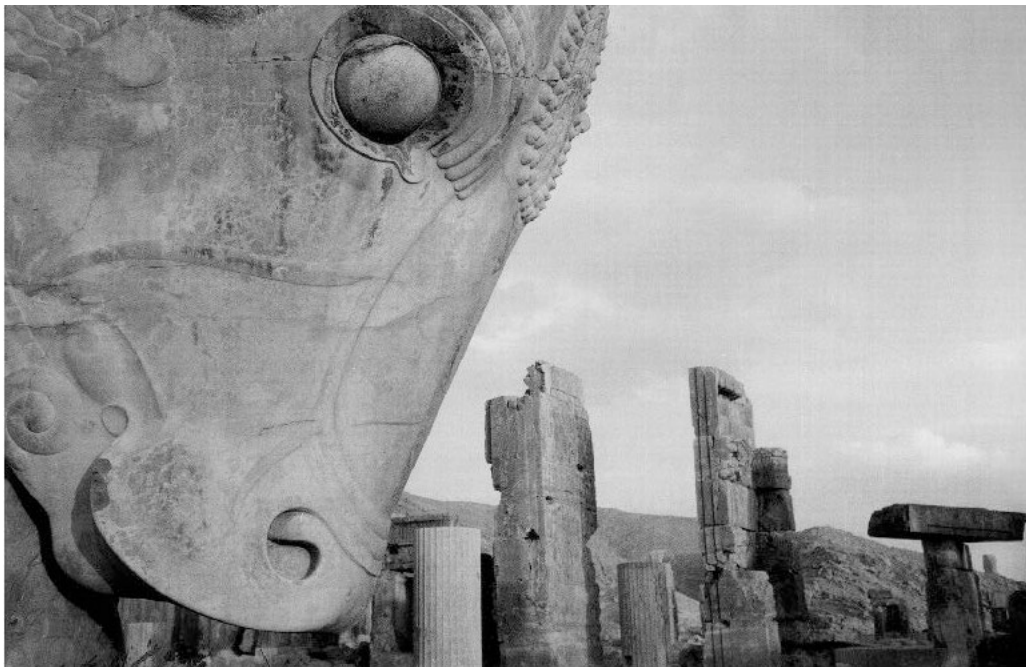
جشن نوروز، کاخ گلستان، شاه ایران و عده ای از دیپلمات ها

Nowruz reception, Golestan Palace. Members of the Cabinet kiss the hand of Queen Soraya after receiving the gift of a gold coin.

ملکه ثریا، کاخ گلستان، اعضای کابینه دولت در حال بوسه زدن بر دست وی در حالی که وی به ایشان سکه طلا هدیه می دهد

پروژه تا بخش مهم و کلیدی این مجموعه را نشان دهد. در تصویر دیگر که ثریا همسر شاه و ملکه ایران در آن زمان در کسری از زمان لحظه ای به تصویر کشیده شده است که درباریان و راجل سیاسی در حال احترام و تعظیم به ملکه ایران دیده می شوند. نکته مهم در این تصویر زیبایی منحصر به فرد ملکه ایران است که دلیل شهرت ایشان نیز بوده است. عکس حاوی یک پیام گزنده و کوتاه است؛ تعظیم در برابر زیبایی

The ruins of Persepolis.

خرابه های پرسپولیس

علاقه و تسلط اینگه مورات بر فرم و زیبایی شناسی عکس در تصویر دیگری از این مجموعه دیده می شود. سردیس بزرگی از گاو سرستونهای تخت جمشید. ترکیب بندی کادر به گونه ای است که این سردیس ناظر و در عین حال مسلط به ویرانه های بر جامانده از ستونها و دیوارهای تخریب شده تخت جمشید می باشد.

در عکس دیگری از این مجموعه که در کارخانه ریسندگی شبناز عکاسی شده است ، دختر بچه ای دیده می شود که در حین کار بر روی دستگاه ریسندگی است . نکته مهم در این عکس تشابه این عکس با یکی از عکسهای مشهور تاریخ عکاسی است که اثری است از لوییس هاین عکاس مشهور مستند در ده های نخست قرن بیستم؛ که پروژه ای بود تحت عنوان کودکان کار در جامعه صنعتی آمریکای آن روزگار . اهمیت این پروژه نیز تصویب قوانین کار در حمایت از کودکان در کنگره آمریکا بود حضور خارجیان و مستشاران غربی در مراکز صنعتی و به خصوص صنعت نفت و میزان تأثیرگذاری ایشان و خانواده هایشان بر بخشی از جامعه متوسط و اعیانی ایران آن دوران نکته مهمی است که بدان باید اشاره کرد

Little girl worker at the Shanasar Factory.

دختر کوچک کارگری در کارخانه شبناز

Workers at the Pepsi-Cola factory.

بازدیدکنندگان کارخانه پپسی کولا

English and Iranian officials during night shift in the control room of the Catalytic Cracker, which breaks crude oil into its various by-products.

تکنیسین های ایرانی و انگلیسی در شیفت شب در اتاق کنترل

The Abadan Lawn Tennis Club.

باشگاه تنیس آبدان

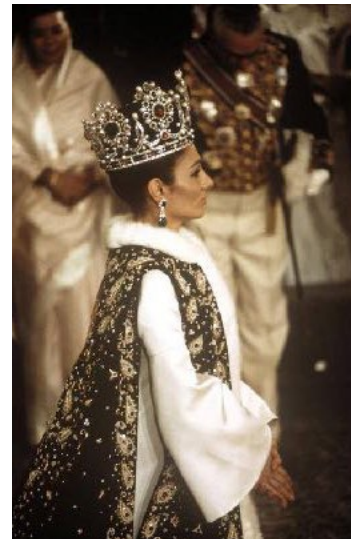
۷. ماریلین سیلوراستون²⁵ (۱۹۲۹-۱۹۹۹)

عکاس آمریکایی "ماریلین سیلوراستون" سال ۱۹۲۹م، در لندن متولد شد و از کالج "ولسلی"²⁶ در "ماساچوست"²⁷ فارغ‌التحصیل گردید. در سال ۱۹۵۵م، شروع به عکاسی حرفه‌ای به عنوان یک عکاس آزاد نمود و در آسیا، آفریقا، اروپا، امریکای مرکزی و اتحاد جماهیر شوروی فعالیت نمود. در سال ۱۹۵۹ به یک مأموریت سه ماهه به هند فرستاده شد اما در دهلی‌نو متوقف شد و تا سال ۱۹۷۳ در آنجا ماند. "سیلوراستون" در سال ۱۹۶۴م، یک عضو همکاری کننده "مگنوم" شد و در سال ۱۹۶۷ به عضویت کامل درآمد و در سال ۱۹۷۵ مقاله‌نویس آن گردید. "سیلوراستون" که عکس‌هایش در تعداد زیادی از مجلات مهم از جمله "نیوزویک"²⁸، "لایف"، "لوک"، "وگ" و "نشنال جئوگرافیک"²⁹ ظاهر شده‌اند در سال ۱۹۷۷م یک راهبه بودایی شد (Magnum Photos, 2008, -)

"سیلوراستون" همانند دیگر عکاسان "مگنوم" در مستند سازی خود از ایران، علاوه بر تهیه اسناد به بهره‌برداری از نظرات شخصی (و زنانه) خود نیز پرداخته است. عکسهای مشهور سیلوراستون از مراسم تاجگذاری محمد رضا شاه پهلوی و شهبانو ایران بارها در مجلات و روزنامه‌های آن دوران باز نشر گردید. اهمیت عکسها بعد تاریخی و جنبه خبری این تصاویر است که مراسم تاجگذاری دربار ایران، کشوری در جغرافیای خاورمیانه را با جلال و شوکت و نیز اقتدار خاندان پادشاهی نشان می‌دهد.

مراسم تاج گذاری محمد رضا شاه پهلوی

مراسم تاج گذاری شهبانو فرح پهلوی

هم طراز با خاندان سلطنتی اروپایی. در تصویر سیاه و سفید محمد رضا شاه پهلوی تاج را بر سر شهبانو فرح پهلوی گذاشته و حضور مقتدرانه این دو در کنار هم و ادای احترام خاندان سلطنتی اروپایی و درباریان در مرکز و پس زمینه تصویر به اهمیت تاریخی عکس افزوده است. در تصویر دیگر تاج مرصع جواهرنشان شهبانو فرح پهلوی و ردای مزین به طرح اصیل ایرانی اشک و جواهرات بر روی آن به تصویر عظمت و اقتدار می‌بخشد. پرتره رنگی اسنپ شات شهبانو که در دستانش ماکت هواپیمایی اسباب بازی قرار دارد در کنار کالسکه سفید رنگ و مدل موهای شهبانو، پیراهن فرح پهلوی که مد دهه ۱۹۷۰ میلادی است، گردنبند مرواریدش حسی از آرامش و لطافت مادرانه و زنانه را در عکس نشان میدهد. به نظر می‌رسد عکس در حین بازی ولیعهد رضا پهلوی گرفته شده، نکته مهم در تصویر بیان دلنشین و صادقانه بودن فضای عکس است.

¹ Marilyn Silverstone

² Wellesley College

³ Massachusetts

⁴ Newsweek

⁵ National Geographic

شهبانو در هنگام بازی با ولیعهد رضا پهلوی

نتیجه گیری

عکاسی و جادوی خیال‌انگیز آن، به دلیل واقع‌نمایی عینی جهان بر صفحه‌ای کوچک که شگفتی هر بیننده‌ای را برمی‌انگیزد، آرزوی تحقق یافته انسان‌هایی بود که عدم مهارت آنها در طراحی و نقاشی و میل شدید آنها به در اختیار داشتن تصویری از جهان، انگیزه‌ی اصلی پیدایش و سیر تکامل آن شده بود. ورود عکاسی به ایران و تمایل شدید دربار به آن باعث شد که عکاسی در سالهای نخست ورود که بیشتر توسط مستشاران نظامی، بازرگانان و تجار مرد غربی صورت می‌گرفت، هنری درباری قلمداد شود. اجرای روش‌های تازه زندگی در غرب، روند نوسازی و، مسبب حرکت به سوی تجدّد کشور در دوره پهلوی شد. این سیاست فرهنگی در کشور در کنار ارج گذاری و تأکید بر تاریخ دو هزار و پانصد ساله شاهنشاهی و روابط ایران با سایر کشورها زمینه‌ساز مستندنگاری عکاسان غربی بود.

در دو دوره قاجار و پهلوی علاوه بر عکاسان مرد غربی ای که در جهت خلق شناسنامه تصویری ایران تلاش کردند، زنان غربی ای هم بودند که تصویرگر ایران بودند. هر کدام از این زنان عکاس غربی، در تصاویرشان، به شیوه خویش، با انگیزه‌های اساساً متفاوت و نحوه‌ی نگرش خاص خود، در مستند نگاری از ایران نقش مهمی را ایفا کردند. با توجه به شمار این عکاسان غربی تعداد عکاسان بریتانیایی نسبت به سایر کشورها بیشتر بوده است.

دیولافوا به عنوان یک عکاس فرانسوی در رویارویی با زن ایرانی، جایگاه والایی برای خود، به عنوان زنی اروپایی، متصور بود. نگاه او به زنان ایرانی تحت تاثیر نگاه اوریانتالیستهای فرانسوی به شرق، نگاهی اروتیک و در عین حال اگزوتیک به شرق و مردمان شرقی می باشد. تصاویر کلیشه ای رایج آن روزگار به شرق که در نقاشیهای غربی و یا مثل ها و داستانها و سفرنامه های غربیان به شرق وجود داشت که شامل؛ مجالس رقص و بزم، استحمام بانوان به صورت گروهی در حمام و یا لمیده بر روی تخت و تکیه زده به پشتی در اندرونی کاخها و خانه های اعیانی مزین به المانها و دکورهای نظیر قلیان، فرش ایرانی و پارچه

های شرقی در کنار حیواناتی نظیر گربه ایرانی و طوطی و پرندگان خانگی. یا در شهر و حومه آن تصاویری از چارپایانی بسان شتر در قافله کاروان و یا کاروانسراها. مساجد و مناره های آن، بازار بزرگ شهر و دست فروشان آن دوران که همگی از جاذبه های فرهنگ آگروتیک شرق و تمدن شرقی بود. تصاویر گرتروید بل که در جهت مقاصد و مطامع سیاسی خود و کشورش بریتانیای کبیراز آثار باستانی ایران تهیه شده در حکم اسناد تاریخی ارزشمندی می باشند. خرابه های قصر شیرین در ایران در کنار یادداشتهای هر تصویر درباره جهت جغرافیایی عکس ها که به ظاهر همه از تلی آوار گرفته شده آن حالتی را وانمود می کنند که با معیارهای جاسوسی بل منطبق بوده است. فریا استارک انگلیسی الگوی خود را گرتروید بل قرار داده بود. در سفرهایش به ایران به مناطقی قدم نهاد که تا آن زمان هیچ جهانگردی به آن قدم نگذاشته بود و با وجود اینکه اطلاعات جامعی به همراه جزییات با عکس برای سازمان نقشه برداری انگلستان جمع آوری نمود ولی به اندازه بل در عکاسی از ایران موفق نبود. عکس های وی بعدها بسان تصویربرداری جهانگردی از مناظر ایران و قوم نگاری تلقی شدند. شوارتسناخ نویسنده سوئیسی از بین این زنان سفرهای زیادی به ایران داشته و در همان نخستین سفر عاشق ایران شده است. با ثبت تصاویر زیادی از کوه های ایران که برایش یادآور محیط کوهستانی سوئیس بود گفته انگارحسی نظیر "بازگشت به وطن" داشته است. ویژگی عمده آثار وی دقیق شدن در زندگی مردم با توجه به موقعیت اجتماعی و فرهنگی آنها همراه احساسی بی نظیر است. شوارتسناخ سفرنامه تصویری خود را با ترکیبی از نوشته و عکس هایی از جنبه های زیبا شناختی ایران شکلی نو بخشیده است. سکویل وست بریتانیایی در سفری ماجراجویانه و اکتشافی از سرزمین ایران با نگاه استنادی به جاذبه های طبیعی ایران زمین پرداخته است. در مورد وی میتوان گفت با توجه به همزمانی سفرش با جنگ حکومت مرکزی ایران در دوره رضا شاه پهلوی با خطه لرستان و همچنین تصاویر بسیاری که وی تحت تاثیر طبیعت بکر ایران آن روزگار و فرهنگ مردمان ایل بختیاری ثبت کرده، این پروژه نیز به نظر می رسد در جهت مطامع جاسوسی دولت بریتانیای کبیر بوده است؛ مشابه گرتروید بل عکاس جاسوس. عکسهای اینگونه مورات اتریشی عکاس مشهور آژانس مگنوم با نگاهی جامع و حرفه ای تفسیری است شخصی از فرهنگ و تمدن و جغرافیای ایران دوران پهلوی دوم. در مستند نگاری های مورات عکاس از یک نسخه بردار مکانیکی به نقش شاهی با اختیارات تفسیرگری بیشتر و چند وجهی تغییر ماهیت داده است. تصاویر وی مخاطبش را در جامعه شناسی عمیق و دوگانگی آزاد و غیر آمرانه درگیر می کند. "سیلوراستون" همانند دیگر عکاسان "مگنوم" در مستند سازی خود از ایران، علاوه بر تهیه اسناد به بهره برداری از نظرات شخصی (و زنانه) خود نیز پرداخته است. در آن سالها تاجگذاری محمدرضا شاه پهلوی یکی از خبر سازترین اتفاقات دنیا بود. عکسهای مشهور سیلوراستون از مراسم تاجگذاری محمد رضا شاه پهلوی و شهبانو ایران بارها در مجلات و روزنامه های آن دوران بازنشر گردید. اهمیت عکسها بعد تاریخی و جنبه خبری این تصاویر است که مراسم تاجگذاری دربار ایران، کشوری در جغرافیای خاورمیانه را با جلال و شوکت و نیز اقتدار خاندان پادشاهی نشان می دهد. عکسهای "سیلورستون" دیدگاه یک شاهد زن غربی در کشوری غریب به عنوان منبع خبری صحه گذار ارائه شده است.

روایت ایران در طول دو دوره قاجار و پهلوی با گذر زمان از دید عکاسان زن غربی اشکال مختلفی را تجربه می کند. در نظر گروهی از آنها به خصوص دوران قاجار، ایران در بناهای باستانی، مناظر زیبا، زنان حرمسرا... خلاصه شده است. مقوله حجاب و پوشش بخشی از جامعه زنان ایرانی و نقش ایشان در جامعه ایران آن روزگار طبیعتاً بخش مهمی از نگاه بعضی از آنها به زنان ایرانی است. اما دیگر عکاسان از دوره پهلوی دوم به بعد با به کار گرفتن دوربین، مستقیم و واقع گرایانه موجب تبدیل نوعی ایجاز تازه به محتوای معنی دار گشته است. برای آن ها، اشیاء، مردم، بناها و مناظر به صورت شکل هایی درآمده تا نیت و مفهوم درونشان را بیان کنند. این هنرمندان قصد دارند در آثار خود با نتیجه گیری کلی از تجربیات و دیدگاه شخصی خود،

ظرفی برای بیان عام تر و وسیع تر بسازند. برخی از تصاویرشان با وضوح و صراحتشان به شکل ابزارهای هدایت پذیری سبب می‌شوند تا از طریق آن‌ها عکاس حالت و حس خود را از تجربه دیداری اش (بودن در ایران) در زمانی خاص توصیف کند. تصویرسازی واقعیات آشنای امروز ایران، از ویژگی کار عکاسان زن آژانس مگنوم است. روایت آن‌ها سبب می‌شود که مخاطبانشان حس غریبگی در ایران را کمتر دریابند و همان حسی را تجربه کنند که مردم عصر مشروطه با بازبینی عکس‌های آن دوره از خود نشان دادند، "حس همدلی و گاه واکنشی احساسی". هرکدام از این عکاسان زن غربی در تصاویرشان به شیوه خویش، در مستندنگاری از ایران نقش مهمی ایفا کرده‌اند. در تعدادی از این تصاویر، واقعیت ایران در تقابل با انگاشت‌های بیگانگان قرار نگرفته و مولفان این قلمروی تصویری را بسان آنچه زاییده تخیل غربی است بازنمایی کرده‌اند. اما در مواردی دیگر، عکس‌ها، تصور حاکم و غالب بر اذهان غربی‌ها را که افسون پر راز و رمز قصه‌های هزار و یک شب را در این منطقه می‌جستند را واژگون کرده‌اند.

منابع:

- تاسک، پتر (۱۳۷۷). **سیر تحول عکاسی**. ترجمه محمد ستاری. تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.
- جفری، یان (۱۳۷۸). **عکس‌های لحظه‌ای** - ترجمه نیلوفر معترف- مجله عکسنامه، تهران، شماره ۶.
- دوگ، آلن (۱۳۷۷). **اهرام جیزه و عکاسی**. ترجمه نیما ملک محمدی و احسان نوروزی. مجله حرفه هنرمند، تهران، شماره ۱۳.
- دیولافوا، ژان (۱۳۶۹) - ایران، **کلده و شوش** - ترجمه علی محمد فرموشی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم.
- سارکوفسکی، جان (۱۳۸۲). **نگاهی به عکس‌ها**. ترجمه فرشید آذرنگ. تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.
- شاروف، آرون (۱۳۷۱). **هنر و عکاسی**. ترجمه حسن زاهدی. تهران: انتشارات انجمن سینمای جوانان ایران، چاپ اول.
- شوارتسنباخ، آنه ماری (۱۴۰۱). **سفر به کوهستان رویاها: خاطرات و گزارشی از ایران سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۲**. مترجم: سعید فیروز آبادی. تهران: انتشارات هنر معاصر، چاپ اول.
- شیخ، رضا (۱۳۸۴). **ظهور شهروند شاهوار**. ترجمه فرهاد صادقی. مجله عکسنامه، تهران، شماره ۱۹.
- طهماسب پور، محمد رضا (۱۳۸۱). **ناصر الدین، شاه عکاس**. تهران: نشر تاریخ ایران، چاپ اول.
- کو، برایان و دیگران (۱۳۷۹). **عکاسان بزرگ جهان**. ترجمه پیروز سیار، تهران: انتشارات نی، چاپ دوم.
- لنگفورد، مایکل (۱۳۸۶). **داستان عکاسی**. مترجم رضا نبوی. تهران: انتشارات افکار، چاپ اول.
- ملور، دیوید (۱۳۷۷). **صحنه‌های نزاع**. ترجمه محمد تقی فرامرزی. مجله عکسنامه، تهران، شماره ۳، سال اول.
- واکر، یان (۱۳۷۸). **داستان مستند**. ترجمه محمد تقی فرامرزی. مجله عکسنامه، تهران، شماره ۵.
- کاتالوگ پژوهش‌های باستان‌شناسی فرانسه در ایران. (۱۳۸۰). تهران: چاپ کیانقش.
- Bell, Gertrude (2005). **Persian Pictures**. Anthem Press. ISBN 978-1843311690
- **Magnum landscape**. (1996) Paris: Phaidon Press. ISBN 0714836427.
- Morath, Inge (2009). **(Iran)**. Steidi Publishers. ISBN 978-86521-60649.
- Sackville-West, Vita (2009). **Twelve Days In Persia: Across the Mountain with the Bakhtiari Tribe**. I B Tauris & Co Ltd. ISBN 1845119339.
- Stark, Ferya (2001). **Valleys of Assassins: and Other Persian Travels**. Modern Library. ISBN 9780375757532.

Joel, R.Siebring (2001). Gertrude bell in: - -

www.wikipedia.org (2008). published by wikimedia Inc

- دهباشي، علي (۱۳۷۸) سيري در زندگي و آثار آنه ماري شوارتسناخ، در سايت:

-www.kamineh.kateban.com, published by kateban

-www.magnumphotos.com (2007-2008), published by magnum photos

عطار، علي ۱۳۸۵ سفر به ايران باستان در گالري عكس شهركلن در سايت

www.bbc.co.uk/persian, published by BBC Persian

نگاهي به آثار نويسنده، روزنامه نگار و عكاس سوئييسي، آنه ماري شوارتسناخ (۱۳۸۵) فيروز آبادي، سعيد

www.atiban.com, published by Pars palette news-در سايت

https://faradeed.ir /بخش-مجله-تاريخ-6445/39-تصاویر-ایران-در-زمان-تاجگذاری

PERS KRALI KSERKSES'İN KİMLİĞİ VE İMAJI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

AN ASSESSMENT ON THE IDENTITY AND IMAGE OF XERXES

Doç. Dr. Muzaffer DURAN¹ & Ramazan ATA²

Öz

Pers (Akhaimenid) kralı Kserkses MÖ 480/79'daki Pers-Yunan savaşlarının başrolünde olması nedeniyle başta Herodotos olmak üzere antik Yunan yazılı kaynaklarında yer alan mümtaz şahsiyetlerden biridir. Kserkses'in kimliği konusunda Pers kralı yazıtları kaynak eser olarak ele alınmalıdır. Yazıtlarında Kserkses, babası I. Dareios'un soy bağımlı dikkate almıştır. Ancak I. Dareios ile kurucu kral Büyük Kyros'un soy bağımlı içeren yazıtlar arasında bir tutarsızlık söz konusudur. Kserkses'in Yunan kaynaklarındaki imgesinin ise Pers-Yunan rekabeti düşünüldüğünde genel manada olumsuz görüldüğü söylenebilir. Yunan tarih yazımındaki Kserkses'in bu olumsuz imajı modern dönem araştırmalarına da yansımıştır. Bu eserlerde erken Pers kralları dönemi (Büyük Kyros, II. Kambyses, I. Dareios) Perslerin genişleme, gelişme ve hoşgörüsü; Kserkses dönemi ise duraklama, gerileme ve dini hoşgörüsüzlük dönemi olarak yansıtılmıştır. Ancak son dönemlerde yapılan çalışmalarda Kserkses'in söz konusu imajı tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı da Kserkses'in kimliği ve antik Yunan literatüründeki Kserkses imajı üzerine bir değerlendirme yapmaktır. Çalışmada kaynak olarak bazı antik Yunan metinleri, Pers kralı kitabeleri ve bu konu hakkında görüş sunan modern çalışmalara yer verilmiştir. Kserkses, I. Dareios tarafından Akhaimenid hanedanlığından olduğunu kitabelerinde sıklıkla tekrarlamıştır. Ancak Kserkses'in annesi, yani I. Dareios'un eşi, Büyük Kyros'un kızı olması nedeniyle bir Akhaimenid değildir. Antik Yunan metinlerinde Kserkses başarısız, akli melekeleri yerinde olmayan, zorba bir kral olarak sunulmuştur. Pers kralı yazıtlarda ise Kserkses, babası I. Dareios'un izinden giden ve onun mirasını tamamlayan başarılı bir kraldır. Dahası onun döneminde Mısır ve Babil'de çıkan isyanlar bastırıldığı gibi yazıtlarda Kserkses'in toprak kaybı yaşadığına dair bir kanıt bulunmamaktadır. Netice olarak Büyük Kyros, yazıtlarında kendisini Akhaimenid olarak değil Elam kültürünün bir ögesi, Anşanid, olarak tanımlar. Kserkses'in annesinin Büyük Kyros'un kızı; babasının ise bir Akhaimenid olması hasebiyle Pers İmparatorluğu'nda Elam (Anşanid) ve Akhaimenid geleneği Kserkses'in kimliğinde toplanmıştır diyebiliriz. Kserkses'in imajı noktasında ise antik batı literatürünün yansıttığı "başarısız, aciz kral", "barbar lider" imajının haklı olmadığı düşünülmektedir. Yunan kaynaklarında yansıtılan "kötü" imajın Yunan milli yaklaşımının bir sonucu olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Antik İran, Persler, Akhaimenidler, Kserkses.

Abstract

Persian (Achaemenid) king Xerxes is one of the distinguished figures mentioned in ancient Greek written sources, especially Herodotus, as he played the leading role in the Persian-Greek wars in 480/79 BC. Persian royal inscriptions should be considered as a source regarding the identity of Xerxes. In Xerxes inscriptions, he took into account the genealogy of his father Darius I. However, there is an inconsistency between the inscriptions containing the lineage of Darius I and the founding king Cyrus the Great. It can be said that the image of Xerxes in Greek sources is generally negative when the Persian-Greek rivalry is considered. This negative image of Xerxes in Greek historiography has also been reflected in modern research. In these works, the period of the early Persian kings (Cyrus the Great, Cambyses II, Darius I) is discussed as a period of expansion, development and tolerance of the Persians, while the period of Xerxes is reflected as a period of stagnation, regression and religious intolerance. However, in recent studies, the image of Xerxes in question has been discussed. The aim of this study is to make an evaluation on the identity of Xerxes and the image of Xerxes in ancient Greek literature. In this study, some ancient Greek texts, Persian royal inscriptions and modern studies offering opinions on this subject were used. Xerxes frequently repeated in his inscriptions that he was from the Achaemenid dynasty. However, Xerxes' mother, the wife of Darius I, was not an Achaemenid because she was the daughter of Cyrus the Great. In ancient Greek texts, Xerxes is presented as a failed, mentally unstable, bully king. In Persian royal inscriptions, Xerxes is a successful king who followed in the footsteps of his father Darius I and completed his legacy. Moreover, the rebellions in Egypt and Babylon during his reign were suppressed. There is also no evidence in

* Bu çalışma Ramazan Ata tarafından Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Eskiçağ Tarihi) yüksek lisans programı kapsamında hazırlanan "Pers Kralı Kserkses ve Dönemi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü (Eskiçağ Tarihi ABD), muzafferduran@sdu.edu.tr ORCID: 000-0001-8209-1759

² Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, ataramazan07@gmail.com ORCID: 0000-0003-3985-3353

the inscriptions that Xerxes suffered loss of land. Cyrus the Great defines himself not as an Achaemenid, but as an element of Elamite culture, an Anshanid. Since Xerxes' mother was the daughter of Cyrus the Great and his father was an Achaemenid, we can say that the Elam (Anshanid) and Achaemenid traditions in the Persian Empire were gathered in the identity of Xerxes. Regarding the image of Xerxes, it can be said that the image of "failed, incapable king", "barbarian leader" reflected by ancient western literature is not justified. It can be stated that the "bad king" image reflected in Greek sources is a result of the ancient Greek national approach.

Key Words: Ancient Iran, Persians, Achaemenids, Xerxes.

Giriş

Kserkses'in kimliği ve imajının değerlendirilmesinde kullanılan kaynaklar geniş bir profil çizmektedir. Kserkses'in kimliği hususunda özellikle Pers kralî kitabeleri ile antik Yunan yazarlarının eserleri birbirini tamamlar vaziyettedir. İmgesi hakkındaki yorumların çoğunluğunda ise Yunan metinleri - özellikle Herodotos- dikkate alınmıştır. Ancak Pers siyasi tarihinin seyri ve Pers-Yunan rekabeti, daha geniş bir tabirle Perslerin "batı" ile olan mücadeleleri, batılı kaynaklara dikkatli yaklaşmayı gerektirmektedir. Gerçekten de Kserkses dönemindeki Pers-Yunan savaşları, antik Yunan tarihini şekillendiren ve hatta bazılarınca Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biri, "Doğu-Batı mücadelesinin" başlangıcı olarak görülmektedir. Bu nedenle bazı modern dönem yazarları Perslere dair düşüncelerinde "özgürlüğe karşı kölelik önyargısı"nı ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Persler barbar, acımasız, zorla savaştırılan ordulara sahip bir devlet olarak sunulur (Ball, 2015: 89, 91-94). Herodotos Kserkses'i Perslerin çöküş sürecini başlatan kral olarak tanımlar ve onu "dinsiz bir cani" olarak betimler (Pomeroy, 2020: 168). Ancak İranologlar Yunan tarihçilerin "antik çağın anlaşılmasına engel teşkil ettiğini" belirterek onların sunduğu bilgilerin sınırlı olduğunu ifade etmektedir (Lianeri, 2007: 332). Klasik dönem ve Greko-Romen tarih yazımını dikkate alarak Pers tarihini yazanlar da Persleri ötekileştirmekle itham edilir (Megaffin, 2010: 3). Ancak söz konusu dönem tarihçileri olmadan da Pers tarihini yazmak mümkün değildir. Zira Kserkses dönemini anlatan Pers kökenli kaynaklar Kserkses'in kralî yazıtlarıyla sınırlıdır denebilir.

Bu çalışmada Kserkses'in soy bağı ve onun Yunan kaynaklarındaki imajı üzerine bir değerlendirme yapılmıştır.

1.Kserkses'in Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme

Kserkses'in babası I. Dareios iktidarı Bardiya/Smerdis/Gaumata'dan aldıktan sonra art arda evlilikler gerçekleştirmişti. I. Dareios'un yaptığı bu evliliklerin, Dareios'un tahtın yasal varisi ve Büyük Kyros'un ailesinden olmadığı şüphesini arttırdığı, onun bir "yabancı" olarak tahtı gasp ettiği ve evlilik politikası ile krallığını meşrulaştırma ihtiyacını yansıttığı ifade edilmektedir (Brosius, 1998: 60-61; Duran, 2021:334). Nitekim mevcut kaynaklardan anlaşıldığına göre II. Kambyzes öldüğünde bir vârisi bulunmamaktaydı. Bardiya'nın da vârisi olmadığı bilindiğinden ilk Pers hanedanlığının soyu fiilen sona ermişti. Büyük Kyros'un soyu yalnızca Dareios'un eş olarak aldığı Atossa, Artystone ve

Parmys adlı kadınlar üzerinden devam etmiştir (Hdt. III. 88). I. Dareios krallığın her zaman kendisinin de bir üyesi olduğu Akhaimenid hanedanlığına ait olduğu propagandası yapmıştır (Kent, 1950: 120 (DB. i. § 12)). Dareios, Büyük Kyros'un yazıtlarında kullandığı soy bağı formülünü ve hanedanlık ideolojisini benzer şekilde kendi yazıtlarında kullanarak ailesinin ezelden beri kraliyet soyuna sahip olduğunu bildirmiştir:

Ben Dareios, büyük kral, krallar kralı, Persia'nın kralı, ülkelerin kralı, Hystaspes'in oğlu, Arsames'in torunu, Akhaimenid. Benim babam Hystaspes, Hystaspes'in babası Arsames, Arsames'in babası Ariaramnes, Ariaramnes'in babası Teispes, Teispes'in babası Akhaimeniş idi. Bu nedenle bize Akhaimenidler denir. Eskiden beri soyluyuz, eskiden beri hanedanlığımız kraliyet ailesindedir (Kent, 1950: 119 (DB i. § 1-3)).

Büyük Kyros'un şeceresi ise Babil'den Akadca silindir yazıtta yer almaktadır. Buna göre Kyros kendisinden Kambyzes'in oğlu, büyük kral, Anşan kralı... Teispes'in soyundan, büyük kral, Anşan kralı, daima krallık yapmış bir aileden olarak bahsetmektedir (Brosius, 2006b: 11; Frye, 2003: 111). Burada bahsi geçen Teispes, Elam'ın MÖ 646'da yıkılışından sonra Anşan'da siyasi boşluğu dolduran lider olarak ortaya çıkmaktadır. Eski Elam hükümdarlarının kullandığı Susa ve Anşan Kralı unvanını Teispes ve halefleri, Anşan Kralı olarak uygulamışlardır. Bu durum Teispes ve ardılarının Elam krallarının halefleri olduğunun siyasi bir sembolü olarak düşünülebilir (Brosius, 2006a: 6; Kuhrt, 2019/II: 362). İddia edildiği üzere Büyük Kyros'un atası Akhaimeniş değil Teispes'tir. Bu nedenle kurduğu imparatorluğun Akhaimenid değil Anşanid olarak isimlendirilebileceği ileri sürülür. I. Dareios'un hükümdarlığı, Akhaimenid veya Pers İmparatorluğunun başlangıcını gösterirken, Büyük Kyros'un saltanatı, mevcudiyeti Asur kralı Sanherip dönemi kayıtlarında bulunan ve erken ikinci binyıldaki "Anşan ve Susa Krallığına" dayanmaktadır (Potts, 2005: 20, 23; ayrıca bk. Frye, 2003: 111-114). I. Dareios'un atası olarak bahsettiği ve imparatorluğa adını veren kral Akhaimeniş'in Sanherib ile çağdaş olduğu iddia edilir (Weidner, 1931-1932: 6). Ayrıca Sanherib dönemindeki Asur-Elam savaşlarına Akhaimeniş'in katılmış olabileceği de ileri sürülmektedir (Diakonoff, 2007: 88; Duran, 2022: 180).

I. Dareios'un, Büyük Kyros'un ahfadından olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kitabesinde Dareios, babasının Hystapes, dedesinin Arsames, Arsames'in babasının Ariaramnes olduğunu bildirmektedir. Burada kurucu kral Büyük Kyros'un adına atıf yapılmamaktadır. Hamedan'dan bir tablette Büyük Kyros'un çağdaşı olan Ariaramnes'ten bahsedilir. Yazıtta Ariaramnes'in soyu Akhaimeniş'e bağlanır. Ancak bu yazıtın sonradan yazdırıldığı iddia edilmektedir (Duran, 2021: 335). Dareios Pers tahtına oturduktan sonra muhtemelen halkın ve Pers aristokratlarının onayını almak için Pers soylularının kızları ile evlilikler yapıp kendi soyunun da tıpkı Büyük Kyros gibi "ebedi kraliyet ailesinden" bir

soya dayandığı propagandasını yapmıştır. Dareios'un Pers tahtını ele geçirme hareketinden ve soylu kızlar ile evlenme hadiselerinden de anlaşılacağı üzere Pers soyluları siyaseten etkili figürlerdir (Duran, 2021: 335).

Burada dikkat edilmesi gereken nokta Dareios'un varislerinin de kendi yazıtlarında Dareios'un kullandığı soy bağı formülünü tekrarlamalarıdır. Buna göre oğlu ve veliahtı Kserkses hemen bütün yazıtlarında soy bilgilerini babasının yaptığı gibi Dareios'un oğlu, bir Akhaimenid olarak bildirmektedir.

“...Ben büyük kral Kserkses, krallar kralı, birçok insana sahip ülkelerin kralı, uzak ve geniş bu büyük dünyanın kralı, kral Dareios'un oğlu, bir Akhaimeniş. Kral Kserkses diyor ki: Babam Dareios'tu; onun babasının adı Hystaspes'ti; Hystaspes'in babasının adı Arsames'ti...” (Kent, 1950: 150 (XPf § 8-27)).

Yukarıdaki bilgiler I. Dareios'un Persler tarafından sevilen Kyros ailesine ait olmanın meşruiyetine ihtiyaç duyan bir gaspçı olduğunu düşündürmektedir. Dareios kendisini kral olarak kabul etmeyip isyan edenleri yalancı ve isyancı ilan edip ayaklanmaları bastırdıktan sonra herkesi Kyros ailesine ait olduğuna ve bu nedenle yönetmeye hakkı olduğuna ikna etmek zorunda kalmış olmalıdır. Bu hususta Dareios tarafından Kyros'un aile soyunun başında değindiği Teispes adı ortak bir ata olarak anılmıştır. Akhaimeniş onun babası olarak eklenmiştir. Böylece bu hanedanlık Akhaimenidler olarak anılmaya başlanmıştır. Yukarıda verilen soy bağlarında sadece Dareios ve Akhaimeniş'e odaklanılırsa, ortak bir ata olarak artık Teispes'e ihtiyaç duyulmayacağı düşünülmüştür (Frye, 2003: 112).

Buna göre Büyük Kyros bir Elam'lı (Anşanlı) idi. I. Darius ise yazıtlarında kendisini bir Akhaimenid olarak tanımlamaktadır (Kent, 1950: 119 (DB i. § 1-3)). Biliyoruz ki Darius'un oğulları arasında en büyüğü Gobryas'ın kızıyla olan evliliğinden doğan Artobazanes idi. Ancak Darius veliaht olarak ondan yaşça küçük olan Kserkses'i tercih etmiştir. Kaynaklar Kserkses'in annesinin imparatorluğun kurucusu olan Büyük Kyros'un kızı Atossa olduğunu göstermektedir (Hdt. VII. 2). Kserkses, I. Dareios'un ilk evliliğinden değildi. En büyük erkek çocuk da değildi. I. Dareios'un Kserkses'i veliaht seçmesinin nedeni kraliyetin kendi hanedanlığında kalma gerekçesiydi veyahut annesinin Pers sarayındaki etkisiydi (Sancisi-Weerdenburg, 2002: 579). Anlaşılan o ki Kserkses'in soyu baba tarafından bir Akhaimenid iken anne tarafından Büyük Kyros'a yani Elam (Anşan) meşruiyetine dayanmaktaydı. Bu noktada Pers devletinde Akhaimenid ve Anşanid (Elam) geleneği Kserkses'in kimliğinde toplanmıştır denebilir. Böylece Kserkses hem baba hem anne tarafından güçlü meşruiyete sahip bir kral olarak Pers tahtını idare etmiştir.

2.Kserkses'in İmajı Üzerine Bir Değerlendirme

Antik Yunan kaynaklarında Kserkses imgesinin temel noktası Pers-Yunan savaşlarıdır denebilir. Herodotos ve Aiskhylos Kserkses'in Yunanistan'a seferinin tanrısal irade olduğunu ifade ederler. Aslında Herodotos'a göre Kserkses, Pers tahtına çıktıktan sonra Yunanistan seferinden vazgeçmiştir. Ancak tanrısal yazgı Kserkses'i Yunanistan'a sürüklemiştir. Sonucu da yine tanrılar belirlemiştir (Hdt. VII.5-18; Aiskh. 90-120, 175-200).³ Pers din adamları olan magoslar Kserkses'in seferinin başarılı olacağına dair kehanetlerde bulunmuştur. Nitekim Pers ordusunun ilerleyişi sırasında gerçekleşen güneş tutulması magoslar tarafından "Yunan kentlerinin kararacağı"na yorumlanmıştır (Hdt. VII.37). Ancak bu savaşlara Persler, Yunanların yüklediği gibi bir mana yüklememiştir. Perslere göre Kserkses'in Yunanistan seferi bir cezalandırma harekâtıdır. Bunun sonucunda Atina yağmalanmış, Yunanlara ders verilmiş, Anadolu'daki Yunan kent devletleri üzerindeki Pers egemenliği pekiştirilmiştir. Aslında bu harekât Persler nazarında önemsiz bir detaydır. Yunanistan'ın Perslerin eline geçmesi Kserkses dönemindeki Pers nüfuzuna çok bir şey katmayacaktır. Ancak Kserkses, etrafında bulunan "çıkarıcı Yunan sürgün lobisi" tarafından kuşatılmıştır. Kserkses'i savaşa ikna eden de bunlar olmuştur (Ball, 2015: 104, 108). Kserkses'in danışmanları ile olan diyalogları dikkate alındığında onlardan bazılarının imparatorluğun gücünü kötüye kullanmak için kendi çıkarları doğrultusunda Kserkses'in düşüncelerini manipüle ettiği ve Kserkses'in etkilendiğine dair anlatılar bulunmaktadır. Herodotos'a göre Kserkses, Yunan seferine çıkıp çıkmama konusunda kararsızlığa düşen danışmanları arasında, Artabanos'un sefere çıkılmama fikrinden yana taraf olsa da sefere çıkmak isteyen Mardonios'un ve onun görüşünü destekleyen diğer danışmanların fikirlerini uygulamaya koymuştur (Hdt. VII. 5-7). Zira Herodotos'a göre Mardonios'un Yunanistan'a satrap olma isteği bulunmaktaydı. Herodotos'un aktardığı toplantıda Kserkses, saldırgan ve intikam peşinde koşan bir kralı değil daha ziyade düşünceli bir kralı ve kralın içinde bulunduğu imkânsız durumu anlatır (Hdt. VII. 6-18). Kserkses'in yönlendirilmesine dair Salamis Savaşı öncesindeki taktik tartışmalar da örnek gösterilebilir. Salamis Savaşı öncesinde Yunanlarla denizde savaşma hususunda komutanlarının fikirlerini dinlemek için Mardonios görevlendirilmiş (Hdt. VIII. 67-68), Artemisia hariç bütün komutanlar denizde savaşılmasında sakınca görmemişlerdir. Kserkses, Artemisia'nın düşüncelerini beğenmesine rağmen çoğunluktan yana karar alarak savaşa girişmiştir (Hdt. VIII. 69).

Yunan kaynaklarında Kserkses'in onu doğru yönlendiren danışmanları (Artabanos, Demaratos, Artemisia) yerine yanlış yönlendirenleri dinlemesi onun kaderinden kaçamayan, kötü çevresinin etkisi altında kalan, kendi kararlarını almaktan aciz, zayıf ve trajik bir kral olduğu imajı çizilir. Aiskhylos, Salamis Savaşında Kserkses'in *acı çığlıklar atarak kederinden elbiselerini yırtmasını* onun acizliğine ve trajik imajına dikkat çekmektedir (Aiskh. 460-470; Sancisi- Weerdenburg, 2002: 588). Genel itibariyle bu iki kaynak nezdinde Kserkses hakkında ortaya konulan karakter analizinde

³ Her iki kaynakta da tanrısal irade rüya aracılığı ile iletilmiştir.

onun zayıf ve kudretli olmayan yönleri üzerinde durulmakta; talihsiz olaylar neticesinde istediği fikirleri hayata geçiremeyen basiretsiz bir yönetici olarak gösterilmektedir.

Yunan yazımındaki başarısız kral imajı Pers kralî yazıtlarından bulunmaz. Kserkses'in Mısır ve Babil'de yaptıkları ve imar faaliyetleri de Kserkses'in başarılı bir kral olduğunu yansıtmaktadır. Pers kralî yazıtları her ne kadar Kserkses dönemi hakkında Yunan kaynakları gibi detaylı bilgi vermese de yazıtlar onun, babası Dareios'un izinden gittiğini göstermektedir. Nitekim Kserkses babasından kalma mirası tamamladığını birçok açıdan göstermektedir. Bu hususta babası döneminde yarım kalan Persepolis'teki binaları tamamlamış veya genişletmiştir:

Kral Kserkses der ki: Ahuramazda'nın inayetiyle Bütün Halklar Kapısı'nı inşa ettim. Benim ve babamın inşa ettiği Persepolis'teki yapılar, çok daha güzel yapılardır. İnşa edilen ve güzel görünen ne varsa bunların hepsi Ahuramazda'nın lütfuyla inşa edilmiştir. Kral Kserkses der ki: Ahuramazda, beni ve krallığımı, benim tarafımdan inşa edilenleri ve babam tarafından inşa edilenleri korusun. Gerçekten de Ahuramazda bunu korusun. (Kent, 1950, 48 (XP a. § 11-20)); Lecoq, 1997, 251-252).

Bunun dışında Kserkses'in yazıtları babası I. Dareios'un yazıtlarının bir kopyası gibidir. Kserkses tarafından tekrarlanan imgeler Kserkses'in, babasının tahtına layık, kraliyet ideolojilerini sürdüren bir kral olduğunun bir ifadesidir denebilir. Dahası Kserkses yazıtlarının hiçbiri onun toprak kaybına işaret etmemektedir (Megaffin, 2010: 11-14).

Kserkses'in Mısır ve Babil politikaları da onun başarılı bir kral olduğunu göstermektedir. Nitekim Kserkses iktidara geldiğinde babasının hali hazırda uğraştığı Yunanistan ve Mısır hadiseleri ile baş başa kalmıştı. Mısır isyanı üzerine I. Dareios Yunanistan seferini ertelemek zorunda kalmıştı. Kserkses babasının yapmış olduğu hazırlıkları devam ettirerek öncelikle Mısır sorununu halletmek için bir Pers ordusunu Mısır'a gönderdi. İsyanı bastıran Kserkses bu defa öncekinden daha ağır şartlarda Mısır'ı Pers egemenliğine dahil etti (MÖ 484). Mısır'ın idaresi için kardeşi Akhaimeniş'i görevlendirdi (Hdt. VII. 7; Farrokh, 2007: 74). Kserkses, Mısır'da tapınaklar için yapılan yardımları kaldırdı ve mevcut tapınakların gelirlerine el koydu (Frye, 1983: 126; Farrokh, 2007: 74; Kuhrt, 2019/II: 386).

Mısır'da istikrarın tekrar sağlanmasının ardından bu kez Babil'de bir ayaklanma vuku buldu. Kaynaklara göre Bel-şimanni ve Şamas-eriba adlı yerel yöneticiler Babil'de isyan etti (MÖ 484). Kserkses'in kızı Amytis ile evli olan damadı Megabyzos tarafından Babil'deki isyanlar bastırıldı. Kserkses, Megabyzos'a birçok hediyenin yanı sıra bir Persin alabileceği en büyük kraliyet hediyesi olan altı talant ağırlığında altın bir değirmen taşı verdi (Frye, 1983: 126; Kuhrt, 2007: 248-249; FGrHist. III C 688 F13 (26)=Phot. Bibl. 72 p 37a 26-40a 5). Waerzaggers, isyanın I. Dareios

döneminden itibaren artan vergilerin ve Babil tapınak gelirlerine devlet görevlileri tarafından el konulması neticesinde, Borsippa rahipleri arasında Pers karşıtı duyguların ateşlenmesiyle çıkmış olabileceğini aktarmaktadır (Waerzagers, 2018: 6). Bu isyanın bastırılmasıyla birlikte Kserkses Babil eyaletini, Babil ve Nehrin Ötesi olarak iki satraplık bölgesine ayırarak Pers satraplık idaresini daha etkili kılmaya çalışmıştır (Frye, 1983: 126; Garthwaite, 2011: 33; Kuhrt, 2019/II: 386). Babil toplumu ve siyasi kurumları isyanın bastırılmasından sonra büyük ölçüde değişime uğramıştır. Waerzagers, bu değişimlerin olumlu ya da olumsuz olarak yorumlanmasının yanıltıcı olabileceğini ifade etmektedir (Waerzagers, 2018: 6-7). A. Kuhrt, Kserkses'in de babası I. Dareios gibi olaylara tepki verdiğini; bu hususta ayaklanmaların bastırılması, fetihlerin güçlendirilmesi, Pers kontrolünde olan toprakların elde tutulması için sert önlemler alınmış olduğunu ifade etmektedir (Kuhrt, 2019/II: 386). MÖ 484 yılına tarihlendirilen bu isyan, I. Dareios'a tahta çıktığı dönemde muhalif olan Babil isyanına nazaran daha sınırlı bir hareket olarak kalmıştır. Nitekim bu isyan hakkında fazla kaynak bulunmamaktadır. Kserkses'in bu isyanlara verdiği tepkinin sert olduğuna, Babil şehirlerinin ve tapınaklarının Kserkses tarafından yıkıma uğratıldığı dair görüşler bulunmaktadır. Ancak son dönemlerde yapılan çalışmalar bu hususta hiçbir kanıt olmadığını ortaya koymaktadır (Waerzagers, 2018: 1-5).⁴

Kserkses'in başarısız imajı dışında antik Yunan metinlerinde Kserkses öfkeli, hırçın, akıl almaz davranışlarda bulunan bir kişilik olarak sunulmuştur. Herodotos, Kserkses'in Yunanistan seferine katkıda bulunmak isteyen ve cömertliği ile Kserkses'in ilgisini ve dostluğunu kazanan Pythios adında bir Lydialıdan bahseder (Hdt. VII. 27-29). Pythios'un beş çocuğu da bu sefer için Pers ordusunda hizmet etmekteydi. Kserkses'e gösterdiği cömertliğe güvenen Pythios, Kserkses'ten orduya katılan beş çocuğundan en büyüğünü kendisinin yanında istemişti. Bu olay Kserkses'in öfkesini ortaya çıkarır. Zira Kserkses, Pythios'un oğlunu parçalatıp orduyu da bu insan parçalarının arasından ilerletmiştir (Hdt. VII. 38-40).

Kserkses'in öfkesine dikkat çekilen bir diğer olay Hellespontos'a inşa edilen köprünün yıkılması hadisesidir. Buna göre, Hellespontos üzerine inşa edilen köprü bir fırtına nedeniyle yıkılmıştır ve bunun sonucunda Kserkses Hellespontos'u ve köprüyü yapanları cezalandırmıştır. Kserkses, cezalandırmak için denize üç yüz sopa vurulmasının yanı sıra Hellespontos'a bir çift bukağı takılmasını emretmiş ve denizi kızgın demirle dağlama talimatı vermiştir. Bu emirleri verirken, Kserkses denizi kişileştirerek onu suçlamış ve kötü sözlerle aşağılamıştır. Ayrıca, köprüyü inşa edenleri de idam ettirmiştir (Hdt. VII. 35). Herodotos bu paragrafa rağmen bir başka pasajında Kserkses'in Hellespontos'a adaklar sunduğunu; altın bir kupa, krateros ve akinakesleri denize attığını

⁴ Kserkses dönemindeki Babil isyanı hakkında ayrıca bk. Briant, 2002: 535; Kuhrt, 2019/II: 386.

ifade etmektedir (Hdt. VII. 54). Thermophylai Savaşından sonra da Kserkses'in öfkesine şahit olunur. Herodotos'a göre Kserkses, Leonidas'ın başını cansız gövdesinden ayırmış ve mızrağa geçirmiştir (Hdt. VII. 238).

Yukarıdaki seçme olaylar Kserkses'in öfkesine yenik düşen bir karakter olduğunu düşündürür. Bununla birlikte Herodotos Pers geleneklerinden bahsederken onların savaşçılara saygı gösterdiğini, bir tek suç için hiç kimsenin kral tarafından bile ölüme gönderilemeyeceğini de ifade etmektedir (Hdt. I.137, VII. 238).

Herodotos, Kserkses'in kadınlarla ilişkisi hususunda da bilgi sunmaktadır. Kserkses'in Pers tahtına çıkışının Büyük Kyros'un kızı olan, annesi Atossa'nın etkisiyle gerçekleştiği Herodotos tarafından ifade edilir (Hdt. VII. 2-3). Fakat Herodotos, Kserkses'in hayatının sonraki dönemlerinde Atossa'nın etkisinden bahsetmez ve anne ile oğul arasındaki ilişkiye dair herhangi bir bilgi sunmaktadır (Sancisi-Weerdenburg, 2002: 586).

Herodotos Kserkses'in kadınlarla ilişkisi konusunda onun çapkın bir şahsiyet olduğunu yansıtır. Ona göre Kserkses, kardeşi Masistes'in kızı, oğlu Dareios'un eşi olan Artayne ile bir ilişki yaşamıştır. Bu durum Kserkses'in karısı Amestris'in dikkatini çekmiş ve Amestris bu olaydan Masistes'in karısını suçlamış ve muhafızlarına emir vererek Masistes'in karısını öldürtmüştür. Masistes'in isyanından çekinen Kserkses de Masistes'i ve onun soyundan olanları katletmiştir (Hdt. IX. 108-113). Stoneman bu olayı basit bir çapkınlığa bağlamamaktadır. Masistes'in karısına verilen cezanın bir "hainlik" cezası olabileceği üzerinde durmaktadır. Ona göre bu olay Salamis'teki mağlubiyetten dolayı Kserkses'i tahtından indirmek için yapılmış bir hareket olabilir (Stoneman, 2015: 150-151, 563-564). Stoneman, Kserkses'in ölümünü de bu olaya bağlamaktadır. Zira kralın ölümünden en kârlı çıkacak olan kişi Amestris'tir. Böylece hem sadakatsiz bir kocadan kurtulacak hem de oğlu tahta çıktığında ana kraliçeliğe yükselecektir. Neticede oğlu I. Dareios'un suikasti sonucu Kserkses hayatını kaybetmiş, tahta ise bir başka oğlu Artakserkses çıkmıştır (Stoneman, 2015: 204-206. Kserkses'in ölümü hakkında bk. Iust. III.1; Diod. XI.69; FGrHist. III C 688 F13 (33), F14 (34); ayrıca bk. Kuhrt, 2007: 307-309).

Herodotos'un aktarımıyla Kserkses ve Artayne'nin aşkı, Kserkses'in kraliyet gücünü kendi çıkarları doğrultusunda kullanan, çapkın kral şöhretinin temelini oluşturmuştur (Sancisi-Weerdenburg, 2002: 585-586). Herodotos'un aktardığı bu durum, konaklamak için yapılan bir yapıya "harem" adının verilmesine ve burasının Kserkses'in çapkın şöhretinin desteklenmesi için kullanılmasına dayanak olmuştur. Bu adlandırma Pers Kralı'nın yılın her gecesi için bir eşi olduğu ve Kserkses'in Yunan seferinden sonra tek ilgi alanının kadınlar ve mimari yapıların inşası olduğu anlatımından yola

çıkılarak verilmiştir. Ancak Kserkses'in harem binası gerçek bir haremi yansıtmamaktadır (Stoneman, 2015: 171-172; ayrıca bk. Wiesehöfer, 2003: 45-47).

Sonuç

Antik Yunan yazılı metinleri genellikle Pers kralı Kserkses'e dair olumsuz bir imaj çizerken onun dönemini de Persler açısından başarısız olarak yansıtmıştır. Kserkses'in Yunanistan'daki mağlubiyeti, Yunan tarih yazımında onun başarısız kral imajıyla yansıtılması, "kötü" bir karaktere büründürülmesi nasıl ki Yunan milli duygularıyla yazıldıysa Kserkses'in kral yazıtlarındaki imgesi de aynı duygularla ele alınmalıdır. Buna rağmen Kserkses'in başarı kriterini yalnızca Yunanistan seferi ile değerlendirmek eksik olacaktır. Yunanistan savaşları Persler için elbette bir yenilgidir. Ancak Kserkses'in Mısır, Babil'de yaptıkları ve imar faaliyetleri onun başarılarını yansıtmaktadır. Kaldı ki Kserkses Yunanistan seferinde Thermophylai'yi aşarak, Atina'yı yağmalayarak Pers nazarında bir başarı da kazanmıştır. Bunun yanında İran'dan Yunanistan'a kadar uzak bir mesafeye orduları nizam içerisinde sevk ederek ilerlemesi komuta becerisini de göstermektedir. Yunan kaynakları başarısız imajı dışında Kserkses'i öfkeli, karar alma kabiliyeti düşük, danışmanlarının etkisinde kalan, oğlunun eşi ile ilişki yaşayabilecek kadar çapkın bir figür olarak nitelendirmektedir. Buna rağmen aynı kaynaklar Perslerde geleneklere uyulduğu, adaletsiz ceza verilmediği ifade edilerek tezat bir durum oluşturmaktadır.

Kaynaklar

- Aiskh. (Aiskhylos, Persai). Kullanılan Metin ve Çeviriler: Aiskhülos, *Eski Yunan Tragedyaları 1*, (çev.) Güngör Dilmen, Mitos Boyut Yayınları, İstanbul, 1997.
- BALL, W., (2015). *Tek Dünyaya Doğru Antik İran ve Batı*, (çev.) Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BRIANT, P., (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Translated P. T. Daniels, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns.
- BROSIUS, M., (1998). *Women in Ancient Persia 539-331 BC*, Clarendon Press, Oxford.
- BROSIUS, M., (2006a). *The Persians*, London-New York.
- BROSIUS, M., (2006b). *The Persian Empire from Cyrus II to Artaxerxes I*, Lactor 16 (reprinted), London.
- DIAKONOFF, I. M., (2007). "Media", (Ed.) I. Gershevitch, *The Cambridge History of Iran: The Median and Achaemenian Periods*, (5. bs.), Cilt 2, Cambridge University Press, ss. 36-148.
- Diod. (Diodorus Siculus, Bibliothek Historike). Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Diodorus Siculus the Persian Wars to the Fall of Athens Books 11-14.34 (480-401 BCE)*, Translated, with Introduction and Notes by Peter Green, University of Texas Press, Austin, 2010.
- DURAN, M., (2021). "Eski İran'da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Veraset İdeolojisi", *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, ss. 329 – 357.
- DURAN, M., (2022). "Eski İran'da Hanedanlıkların Yükselişi ve Çöküşü", *Sosyal Bilimler Alanındaki Gelişmeler 2*, Duvar Yayınevi, ss. 170-199.
- FARROKH, K., (2007). *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, Osprey Publishing, Oxford-New York.
- FGrHist (Die Fragmente der griechischen Historiker). Kullanılan Metin ve Çeviriler: F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Dritter Teil, C (Nr. 608a-856), Leiden, New York, Köln, 1995; Andrew Nichols, *The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus: Translation and Commentary With an Introduction*, Florida, 2008.
- FRYE, R., (1983). *The History of Ancient Iran*, München.
- FRYE, R., (2003). "Cyrus was no Achaemenid", (Ed.) C. G. Cereti, M. Maggi, E. Provasi, *Religious Themes and Texts of Pre-Islamic Iran and Central Asia*, Verlag, ss. 111-114.
- GARTHWAITE R. G., (2011). *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, (çev.) Fethi Aytuna, İnkılâp Kitapevi, İstanbul.
- Hdt. (Herodotos). Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Histories*, (Çev. A. D. Godley), Harvard University Press, 1920; *Tarih*, (çev.) M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Iust. (Marcus Iulianus Iustinus, M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi). Kullanılan Metin ve çeviri: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, With an English Translation by J. C. Yardley, Atlanta, 1994.
- KENT, R. G., (1950). *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*, American Oriental Society.
- KUHRT, A., (2007). *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period I*, Routledge.
- KUHRT, A., (2019). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, Cilt II, (çev.) D. Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- LECOQ, P., (1997). *Les inscriptions de la Perse achéménide*, Gallimard.
- LIANERI, A., (2007). “The Persian Wars as the ‘Origin’ of Historiography: Ancient and Modern Orientalism in George Grote’s History of Greece”, (Ed.) E. Bridges, E. Hall, P. J. Rhodes), *Cultural Responses to the Persian Wars, Antiquity to the Third Millennium*, Oxford University Press, New York, ss. 331-354
- MEGAFFIN, D. V., (2010). “The Tragic Portrait of Xerxes in Aeschylus and Herodotus”, <https://scholar.acadiau.ca/islandora/object/theses:658>
- POMEROY, S. B., (2020). *Antik Yunan’ın Kısa Tarihi*, (çev.) Oğuz Yarılgış, Alfa Yayınları, İstanbul.
- POTTS, D.T., (2005). “Cyrus the Great and the Kingdom of Anshan”. (Ed.) V. S. Curtis, S. Stewart, *Birth of the Persian Empire*, Cilt 1, Tauris, London-New York, ss. 7-28.
- SANCISI-WEERDENBURG, H., (2002). “The Personality of Xerxes, King of Kings”, (Ed.) Egbert J. Bakker-Irene J. F. De Jong-Hans Van Wees, *Brill’s Companion to Herodotus*, Leiden-Boston-Koln, ss. 579-590.
- STONEMAN, R., (2015). *Xerxes a Persian Life*, Yale University Press, London.
- WAERZEGGERS, C., (2018). “Introduction: Debating Xerxes’ Rule in Babylonia”, (Ed.) Caroline Waerzeggers-Maarja Seire, *Xerxes And Babylonia The Cuneiform Evidence*, Leuven – Paris – Bristol, ss.1-18.
- WEIDNER, E. F., (1931-1932). “Die älteste nachricht über das persische königshaus. Kyros I. ein zeitgenosse Aššurbânâplis”, *Archiv für Orientforschung*, 7, ss. 1-7. <https://www.jstor.org/stable/41661959>
- WIESEHÖFER, J., (2003). *Antik Pers Tarihi*, (çev.) M. Ali İnci, Telos Yayınevi, İstanbul.